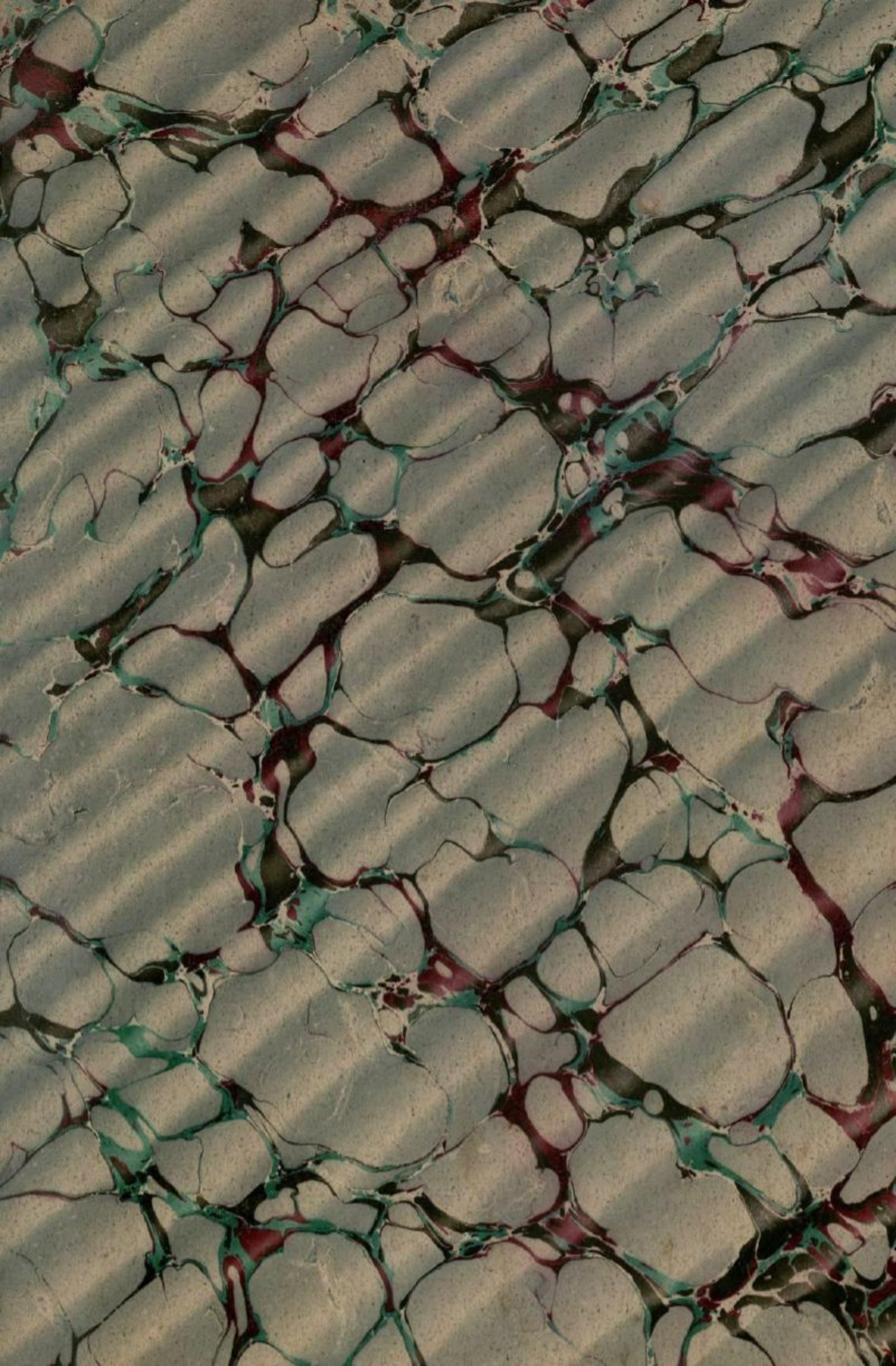

FONDS

HAGOP MIGIRDITCHIAN

7/10/2009

ARCHIVES A.R.A.M.

Գ. ԼԱԶԵԱՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆ ԵՒ ՀԱՅ ԴԱՏԸ

ԸՍՏ ԴԱԾՆԱԳՐԵՐՈՒ

ՄԱՐԴԱՀԱՄԱՐ

ՀԱՅ ԵՒ ՕՏԱՐ ԱՂԲԻՒՐՆԵՐ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՔԱՐՏԷՍ

ՏՊԱՐԱՆ «ՅՈՒՍԱԲԵՐ»

Գ.Ա.ՀԻՐԷ

1942

L'ARMENIE ET LA CAUSE ARMENIENNE

D'APRÈS LES TRAITÉS

PAR KAPRIEL LAZIAN

TABLE DES MATIÈRES

1. Introduction	3
2. Traité Franco-Persan (4 Mai 1807)	7
3. Traité Russo-Persan de Gulistan (12 Octobre 1813)	7
4. Traité Russo-Persan du Turkmentchai (2-10 Fevrier 1828)	8
5. Traité Russo-Turc d'Adrinople (2-14 Sept. 1829)	8
6. Traité Russo-Turc de San-Stéfano (19 Fevrier 1878)	9
7. Traité Anglo-Russe (18-30 Mai 1878)	9
8. Traité défensif Anglo-Turc, dit le Chypre (4 Juin 1878)	10
9. Extraits des procès-verbaux du traité de Berlin	11
10. Traité de Berlin (1-13 Juillet 1878)	14
11. Déclaration du Patriarche Varjabédian	15
12. Traité de Paris et les réformes (30 Mars 1856)	27
13. Mémoire des grandes Puissances et la réponse d'Abidin pacha.	29
14. Mémoire des 6 Grandes Puissances à la Sublime Porte (7 Sept. 1880)	33
15. Mémoire de la Sublime Porte (3 Octobre 1880)	41
16. Mémoire des ambassadeurs de France, de Russie et d'Angleterre (Mars 1895)	43
17. Mémoire de la Sublime Porte (3 Juin 1895)	61
18. Mémoire des ambassadeurs d'Angleterre, de France, de Russie à la Sublime Porte (14 Octobre 1895)	62
19.-20. Déclaration du congrès des éléments d'opposition de l'Empire Ottoman (27-29 Decembre 1907)	64
21. Accord entre l'Ittihat et le parti Dachnag au sujet de la constitution ottomane (24 Août 1909)	71
22. Accord Russo-Turc au sujet des réformes dans les vilayets orientaux (6 Janvier 1914)	72

23. Alliance Germano-Turque (6 Août 1914)	77
24. Accord secret Franco-Anglo-Russe concernant la Turquie (Avril-Août 1916)	78
25. Décret du gouvernement Kérensky concernant l'Arménie (26 Avril 1917)	79
26. Résolution du congrès des Soviets concernant la question des nationalités (20 Juin 1917)	9
27. Déclaration du gouvernement russe au sujet des droits des minorités (25 Sept. 1917)	0
28. Participation des Arméniens à la Grande Guerre	81
29. Comité de Transcaucasie (9 Mars 1917)	82
30. Seïm de Transcaucasie et les pourparlers de Trébizonde (27 Novembre 1917)	83
31. Déclaration du gouvernement soviétique au sujet des droits des nationalités de Russie (2-15 Novembre 1917)	92
32. Armistice de Brest-Litovsk (2-15 Décembre 1917)	93
33. Décret du gouvernement Soviétique concernant l'Arménie (30 Décembre 1917)	93
34. Les 14 points du président Wilson (8 Janvier 1918)	95
35. Traité de Brest-Litovsk (3-17 Mars 1918)	95
36. Traité complémentaire de Brest-Litovsk (3 Mars 1918)	96
37. Conférence de Batoum (11 Mai 1918)	97
38. Ultimatum turc à la délégation Transcaucasienne (26 Mai 1918)	99
39. Acte de l'Indépendance de la Géorgie (26 Mai 1918)	101
40. Acte de l'Indépendance de l'Arménie (28 Mai 1918)	103
41. Accord Germano-Géorgien (28 Mai 1918)	104
42.-43. Traité Turco-Géorgien (4 Juin 1918)	105
44. Traité Turco-Arménien de Batoum (4 Juin 1918)	108
45. Conseil de l'Arménie	110
46. Protestation soviétique auprès de la Turquie au sujet du traité de Brest-Litovsk (20 Sept. 1918)	114
47. Armistice de Mondros (30 Octobre 1918)	117
48. Acte de non-reconnaissance du traité de Brest-Litovsk par l'U. R. S. S. (13 Novembre 1918)	118
49. Décret soviétique de non-reconnaissance de l'indépendance de la Géorgie (24 Décembre 1918)	118
50. Traité d'amitié Anglo-Persane (9 Août 1919)	119
51. Mémoire des délégations Arméniennes à la Conférence de la Paix (12 Février 1919)	120

52. Guerre Arméno-Géorgienne et des accords	121
53.-54. Traité entre les Républiques de Géorgie et d'Arménie (3 Novembre 1919)	124
55. Acte de l'Union et de l'Indépendance de l'Arménie (28 Mai 1919)	125
56. Reconnaissance de l'Indépendance de l'Arménie par les Alliés (19 Janvier 1919)	132
57. L'Arménie et le gouvernement de Dénikin	133
58. L'Arménie et le Pont	133
59. L'Arménie et des pourparlers avec le gouvernement d'A- zerbaïdjan	134
60. Accord d'amitié Arméno-Kurde (20 Novembre 1919)	139
61. Révolte communiste en Arménie	140
62. Mandat de l'Arménie	143
63. Mission militaire Américaine, rapport du général Harbord	145
64. Président Wilson et le Sénat Américain	152
65.-66. Traité de Sèvres (10 Août 1920)	158
67. Pourparlers entre Moscou et l'Arménie	168
68. La région du Karabagh et l'Arménie	172
69. Mémoire de l'ambassadeur Gerard au sujet de l'Ar- ménie	173
70. Discours du représentant d'Angleterre à Erivan	176
71. Liste des représentants diplomatiques de l'Arménie en étranger	178
73.-75. Guerre Arméno-Turque (des mémoires)	188
76.-77. Armistice d'Alexandropole	194
78.-79. Accord d'Alexandropole (2 Décembre 1920)	204
80. Soviétisation de l'Arménie (Accord Dro-Légrand) 2 Dé- cembre 1920	206
81. Accord Russo-Turc de Moscou (16 Mars 1921)	208
82. Accord commercial entre l'Arménie, la Géorgie et l'Azer- baïdjan (2 Juin 1921)	211
83. Pacte des 4 Républiques Caucasiennes (10 Juin 1921, Paris)	212
84. Traité Russo-Turc de Kars (13 Octobre 1921)	213
85. Accord Franco-Turc (20 Octobre 1921)	217
86. Projet du Foyer National (21 Sept. 1921)	218
87. Traité de Lausanne (24 Juillet 1923)	220
88. Question d'installation des réfugiés arméniens	222
89. Proposition d'un don pour la liquidation définitive des	

questions arméniennes (H. H. Asquith. Stanley Baldwin)	223
90. Fédération Transcaucasienne (11 -12 Mars 1922)	228
91. Pacte de la Confédération Caucasienne (14 Juillet 1934) Bruxelles)	228
92. La constitution de l'U. R. S. S. (26 Novembre 1936)	230
93. Des traités entre l'U. R. S. .S et la Turquie	231
94. Recensement du peuple arménien	234
95. Bibliographie (en arménien).	253
96. Table des matières	261
97. Bibliographie (en français et en anglais)	
98. L'Arménie (carte géographique d'après les traités)	

L'ARMÉNIE ET LA CAUSE ARMÉNIENNE (BIBLIOGRAPHIE)

HISTOIRE - LITTÉRATURE

- J. Morgan**, Histoire du peuple arménien, Paris. 1918.
- » Essai sur les Nationalités (les Arméniens), Paris, 1917.
 - » Etude sur la Turquie. Paris, 1918, p. 233.
 - » Recherches sur les origines des peuples du Caucase.
 - » Les stations préhistorique de l'Alagheuz.
 - » Mission scientifique au Caucase, 2 volumes.
 - » Les premiers âges des métaux dans l'Arménie Russe.
 - » Manuel de numismatique orientale. 1923. p. 200.
- Fr. Nansen**. L'Arménie et le Proche-Orient, Paris, 1928.
- F. Macler**. La France et l'Arménie à travers l'art et l'histoire,
Paris, p. 227.
- » Autoure de l'Arménie, Paris, p. 236.
 - » Petite bibliothèque arménienne, publiée sous la
direction de F. Macler, 10 volumes.
- C. Schlumberger**. L'Épopée Byzantine, 3 volumes, 1896, 1900, 1905.
- Victor Langlois**. Collection des historiens anciens et modernes de
l'Arménie, Paris, 1881, 421 p. 2 vol.
- J. Lament**, L'Armenie, entre Byzance et l'Islam, depuis la conquête
Arabe jusque en 886, Paris, 1919.
- Fr. Tournebez**, Histoire, politique et religieuse de l'Arménie, Paris p.827.

- N. Yerga, Brève histoire de la Petite-Arménie, Paris, 1920.
- Colonel Brémont, Notes historiques et géographiques sur l'Arménie,
Le Caire, 1918, p. 171.
- Eduard Dulaurier, Histoire, dogmes, traditions et liturgie de
l'église arménienne orientale, Paris, 1857, p. 186.
- F. Léon Alichan, Sissouan, L'Arméno - Cilicie. Description géo-
graphique et historique, Venise, St. Lazar, p. 540.
- M. Ormanian, Le Vatican et les Arméniens, Rome, 1873, p. 307.
- » L'Eglise arménienne, son régime, son présent, son
histoire, sa doctrine, sa discipline, sa liturgie, Paris,
1910, p. 192.
- J. Sandaldjian, Histoire documentaire de l'Arménie des temps du
paganisme, 2 vol.
- E. Basmadjian, Histoire moderne des arméniens (1375—1916),
Paris, 1917, p. 174.
- » La Cilicie, son passé et son avenir, Paris, 1919 p. 48.
- Noël Dolens et A. Khatch., Histoire des anciens Arméniens, 1917,
p. 226.
- Héverk Mesrob, L'Arménie.
- N. Adontz, L'âge et l'origine de l'empereur Basil I (extrait de «By-
zantion»).
- A. Tchobanian, La France et le peuple arménien (conférence)
Paris, p. 39.
- » Chants populaires arméniens, Paris, p. 268.
- » Les Trouvères Arméniens, Paris, 1906, p. 297.
- » Poèmes Arméniens, Paris, 1908, p. 263.
- » La roseraie de l'Arménie, 3 vol.
- Franz Werfel, Les 40 Jours de Moussa-Dagh.
- Henri Bordaux, Antaramé de Trébisonde.
- A. Navarian, Anthologie des poètes arméniens, 1918.
- A. Aharonian, Vers la liberté. L'abîme.
- » Dans les ténèbres.
- R. Zartarian, Clarté nocturne, Paris, 1913.
- Chirvanzadé, L'Artiste, Paris, »
- » La Possédée, Paris »
- Minas Tcherez, Poètes arméniens, »
- H. H. Baronian, Maître Balthazar, »
- V. Papazian, Santo, Paris 1920.
- Raffi, Samouel, 2 vol., Paris, 1924.

POLITIQUE

- André Mandelstam**, La Société des Nations et les Puissances, devant le Problème Arménien, Paris, 1926, p. 335.
- » Le sort de l'Empire Ottoman, — Paris, p. 631.
- Vicomte Bryce**, Le traitement des Arméniens, dans l'Empire Ottoman, (1915—1916), p. 533.
- Henri Morgenthau**, Mémoires de l'ambassadeurs Morgenthau, Paris, 1919.
- » Les faits les plus horribles de l'histoire, Paris, 1919, p. 16.
- Johannes Lepsius**, Les Massacres de l'Arménie, Préface par René Pinon, Payot et Cie, Paris 1919, p. 332.
- » L'Arménie et l'Europe, Lausanne, 1896.
- Aram Andonian**, Documents officiels concernant les Massacres Arméniens, Paris, 1920 p. 168
- Henry Barbey**, Au pays de l'épouvante, l'Arménie martyre, Paris, Les Massacres d'Arménie, Témoignages des victimes, Préface de G. Clémenceau, 1896, p. 263.
- Edouard Driault**, La question d'Orient, depuis ses origines jusque à nos jours, I tome, Paris, 1898, II tome (1918—1937), Paris, 1938.
- Jean Pichon**, Le partage de Proche-Orient, 1938, p. 382.
- Pierre Quillard**, Pour l'Arménie, Memoirs et Dossiers, 1902.
- «**Pro Armenia**» Rédacteur en chef: Pierre Quillard, 1900—1908. Continué sous le titre: **Pour les Peuples d'Orient**. Directeurs F. de Pressensé et Victor Berard, 1912—1914.
- René Pinon**, Les supressions des Arméniens, Paris, 1916 p. 76.
- Arnold J. Toynbée**, Les Massacres Arméniens. Préface par Lord Bryce. Lausanne - Paris, p. 158.
- Dr. Harry Sturmør**, Deux ans de guerre à Constantinople, Paris.
- Poidebard**, Role militaire des Arméniens sur le front de Caucase.
- A. Krafft Bonard**, Arménie, Justice et réparation. Genève.
- George Caulis**, La Ruine d'une Empire. p. 357.
- Emile Doumergue**, L'arménie, les massacre et la question d'Orient, 1916. p. 205.
- Gener. G. Kerganoff**, La participation des arméniens à la guerre mondiale (1914—1918) Paris, 1927.

BIBLIOGRAPHY, IN ENGLISH, ABOUT ARMENIA
AND THE ARMENIAN QUESTION

THE COUNTRY AND THE PEOPLE

- «Armenia, Travels and Studies» By H. F. B. Lynch (Longman's Green & Co, London, 1901, 2 vols.)
- «Armenia and the Near East» By Fritjoff Nansen (Allen & Unwin, 1927)
- «Turkish Armenia» By Tozer (1881)
- «Notes from a Diary in Asiatic Russia» By Warkworth (1898)
- «Transcaucasia and Ararat» By Bryce (1896)
- «The Near East» By Hogarth (1902)
- «The Church and the Eastern Empire» By Tozer (1881)
- «The Armenians» By Emily J. Robinson (Frederick Printing Co. London .
- «Armenia past and present» By W. Llew Williams, I. The Land and the People, II. Historical, III. The modern problem (London, 1917).
- «Travel and Politics in Armenia» By Noel Buxton and Rev Harold Buxten, with an introduction by Viscount Bryce.
- «Round about Armenia» The Record of a Journey Across the Balkans, Through Turkey, the Caucasus and Persia, by E. A. Brayley Hodgets (London, 1917)
- «Armenia and the Armenians» By Emily J. Robinson (pamphlet)
- «Impressions of Armenia» By Lt. Col. the Hon. Walter Guinness.
- «The people of Armenia» By Arshag Tchobanian.
- «The Children of the Illuminator» By the Rev. Father Nicolai Velimirovic D. D. (Armenian Bureau, London, 1918).

POLITICAL HISTORY

- «Life and adventures of Joseph Amin, 1726—1809» By Himself (The Baptist Mission Press, Calcutta; 1918).
- «Six Prisons and two Revolutions» By Oliver Baldwin.
- «Armenia and the War» By A. P. Hagopian (Hodder & Stoughton, 1917),
- «Oppressed People and the League of Nations» See chapter V. section D.— by Noel Buxton and T. P. Conwil-Evans (J. M. Dent & Sons, 1922).

VIII

- «**Armenian's Charter**» (An Appreciation of the Service of Armenians in the Allied Cause, London, 1918).
- «**The Republic of Armenia**» By Mesrovb Seth (Calcutta, 1924).
- «**Tragedy of the Caucasus**» By Mikael Varandian
- «**The Armenian Question in the American House of Representatives**» A Speech by Lt. Col. Little of Kansas (The Armenian Bureau, London).
- «**Leavening the Levant**» By Joseph K. Green D. D., Boston.
- «**Constantinople, the Solar Plexus of the War**» By an Obscure Diplomatist.
- «**Transcaucasia and the Caspian**» (Leaflet) Reprinted from the Globe.
- «**Armenians and Baku**» (Leaflet) Reprinted from the Daily Telegraph.
- «**The Future of the Near East**» By Col Sir Mark Sykes Bt.
- «**Two War years in Constantinople**» By Dr. H. Stuermer, (London, 1917).
- «**The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire**» Documents presented to Viscount Grey, with a Preface, by Viscount Bryce.
- «**Is it Peace**» See page 254, Chapter on Treaty of Lausanne (London, 1924), by David Lloyd George.
- «**Germany, Turkey and Armenia**» A Selection of Documents, (London 1917).
- «**Martyred Armenia**» By Faiz El-Ghousseim, Bedouin Notable of Damascus, (London, 1917).
- «**The Armenian Trek**» By C. R. Mcluer Stevens (Frederick Printing Co, London).
- «**The Tragedy of Armenia**» By Henry Morgenthau.
- «**Crescent and Iron Cross**» By E. F. Benson (London 1918).
- «**The Murderous Tyranny**» By Arnold J. Toynbee.
- «**The Blackest page in Modern History**» By Herbert Adams Gibbons.
- «**The Path of Glory**» By Joseph Hocking, (London 1917).
- «**From Turkish Tolls**» The Narrative of an Armenian Family's Escape. By Esther Meguerditchian (London, 1918).
- «**The Clean Fighting Turk, Yesterday, Today and Tomorrow**»
-

Ն Ե Ր Ա Շ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

Հայ դասի դիւանագիտական պատմութիւնը շափազանց հարուստ է: Մերձաւոր Արեւելքը եւրոպական պետութեանց մրցակցութեան գլխաւոր բասըրը կազմած էր անցեալ պատերազմին, իսկ Հայաստան իր աշխարհագրական դիրքով մեծ ուժերու բախման վայրը կը հանդիսանար: Այդ պատճառով ալ վեհաժողովներ, Դեսպանական Խորհուրդներ, Ազգերու Դաշնակցութիւն, Հայասերներու Լիկա լայնօրէն զբաղած են մեր դասով, եւ կնխուած են համապատասխան համաձայնութիւններ, միջազգային դաշնագրեր:

Պատերազմի երջանին՝ զենիքն յանձնուած ըլլալով նոր կացութիւններ ստեղծելու պարտականութիւնը, դաշնագրերու անարժեք դառնալու մասին յանախ արտայայտութիւններ կ'ըլլան: Բայց եւ այնպէս խաղաղութեան երջանին պետութիւնները դաշնագրերէն տարբեր միջոց մը գտած չեն՝ հեղելու համար երկու եւ աւելի երկիրներու սահմաններն ու փոխարաբերութիւնները:

Հայ Դասը ուսումնասիրելու ամենակարն նամբան՝ մեզ հետ կապ ունեցող միջազգային դաշնագրերու ամբողջութեանը ծանօթանալն է:

Հայ Դասի պատմութիւնը, ըստ դաշնագրերու, երեք գլխաւոր երջաններու կարելի է բաժնել.

Ա.— Բարենորոգումներու պահանջ.

Բ.— Հայաստանի բերել անկախ պետութիւն.

Գ.— Հայաստան անդամ Խ. Միութեան:

Ռուսերը արդի Հայաստանը առաջին անգամ պարսիկներէն զրաւելի վերջ (Թիւրքմենչայի Դաշնագիր, 1828) սահմանակից դարձան Օսմանեան Կայսրութեան, եւ 1878ի պատերազմին է որ Սան-Ստեփանոյի դաշնագրի 16րդ յօդուածով «Բ. Դուռը պարտաւորութիւն յանձնն կ'առնէ՝ Հայոց բնակած գաւառներուն մէջ տեղական պահանջուած բարեփոխումներն ու բարենորոգումները առանց այլեւս յապաղելու գործադրել»: Ռուսաստանի հանդէպ Օսմ. Կայսրութեան ունեցած այս յանձնարարութիւնը, քանի մը ամիս վերջ, Պերլինի Դաշնագրի 61րդ յօդուածով փոխանցուեցաւ վեց Մեծ պետութիւններուն, որոնք բաւականացան յուշագրերով 1880ին եւ 1895ին Ապսիւլ Համիքին յիշեցնել Բարենորոգումներու անհրաժեշտութիւնը:

Հայ յեղափոխութեան խմբումի եւ պոռթկումի սեսակէտն, Սան-Սեֆանոյի եւ Պերլինի Դաւենագրով խոստացուած, բայց չգործադրուած Բարենորոգումները մեծ դեր կատարեցին: Հայ յեղափոխական կուսակցութիւններու եւ հայ եկեղեցական իշխանութիւններու քաղաքական աշխատանքը կազմեց Բարենորոգումներու պահանջը:

Օսմանեան Սահմանադրութեան շրջանին՝ 1908էն 1913, հայերը դադրեցան եւրոպական պետութեանց մօտ դիմումներ կատարելէ եւ ներքին պետական խողովակով արժարձեցին կեանքի եւ ինչքի ապահովութեան պահանջը վեց նահանգներու մէջ: Սակայն Ապրիլ Համիտի յաջորդող Իթթիհատ-Քերաֆի կառավարութիւնը եւս չկարողացաւ բարեկարգել երկիրը: Պալմանեան պատերազմին Թուրքիա կորսնցուց եւրոպական վիլայէթները: Այդ շրջանին հայ յեղափոխականները շարունակեցին մնալ օրինապահ սար մը, բաւականանալով միայն վերաւարձել Բարենորոգումներու հարցը: Միւս կողմէն, Ռուսաստանի մէջ յանկարծ դադրեցաւ Դաւենակցութեան դեմ սկսուած հալածանքը: Էջմիածնի Հայոց Կաթողիկոսը կովկասեան փոխարքայի միջոցով դիմումներ կատարեց ցարին, նոյն ատեն արժասահմանի մէջ պատուիրակութիւն մը նշանակեց Պողոս Փաշայի գլխավորութեամբ: Պոլսոյ դեսպանները յուշագրեցին վերակենդանացուցին Պերլինի Դաւենագրին մոռցուած ճիշդ յօդուածը եւ բանակցութիւններու սկսան կառավարութեան հետ: Ի վերջոյ, 1914 Յունուար 26ին կնքուեցաւ վարչապետ Սայիտ Հալիմ փաշայի եւ ռուս դեսպան Գուլկելիչի միջեւ Բարենորոգումներու վերաբերմամբ համաձայնութիւն մը, որու հիման վրայ նշանակուեցան եւրոպացի ֆինիչներ՝ ՀօՅ եւ Վեսթենենկ: Ասոնք հազիւ Թուրքիա ժամանած՝ ծագեցաւ եւրոպական Պատերազմը: Օսմանեան բանակի վերակազմութիւնը անցած էր Գերմանիոյ ձեռքը, որու կողքին պատերազմի կը մտնէր իթթիհատական Թուրքիան:

Եւրոպական Պատերազմով փակուեցաւ Հայ Դատի Բարենորոգումներու շրջանը: Տեղի ունեցան տեղահանութիւններ եւ մեծ վերիվայրումներ: Հայերը կռուեցան Դաւենակիցներու կողքին, պատերազմի բոլոր ճակատներուն վրայ: Ռուսաստանի յեղափոխութիւնը եւ ցարական իշխանութեան տապալումը դիւրացուց կովկասեան երկիրներու, նաեւ Հայաստանի անկախութիւնը: Այս երկրորդ շրջանին է որ կնքուեցաւ, Սելրի մէջ, Հայաստանի համար կառուարագոյն միջազգային դաւենագիրը: Այս վերջինով նանչցուեցաւ Միացեալ եւ Անկախ Հայաստան մը, որուն սահմանները նշուեցան, ըստ դաւենագրի տրամադրութեան, Միացեալ Նահանգներու նախագահ Ուիլսոնի կողմէ:

Ազգերու Դաւենակցութեան անգորութիւնը առաջին անգամ ի

յայտ եկաւ Հայաստանի հարցին մեջ, երբ ռուսերուրք յարձակում մը բաժնեց այդ երկու երկիրներուն միջեւ Միջազգային Դաճնագրով մը անկախ նանչուած պետութեան մը հողերը, եւ Ազգ. Դաճնակցութիւնը բաւականացաւ բողոքներով:

Հայկական Հարցի երրորդ շրջանը կը սկսի անկախութեան կորուստէն վերջ: Թրքահայերու վերաբերմամբ կ'արժարձուի «...» Ազգային Օճախի մը կազմութիւնը. «...» Միջազգային փոխառութեան մը կնիւմը՝ ապահովելու համար հայ գաղթականներու զեւեղումը Հայաստանի մեջ (Նանսէնի ծրագիր): Այս երկու ծրագիրներու շուրջ ալ Ազգ. Դաճնակցութիւնը որոշումներ տուաւ, բայց կարելի չեղաւ ապահովել անոնց գործադրութիւնը:

Իսկ խորհրդ. Միութեան սիրապետութեան սակ անցած Հայաստանը 1922ին անդամ եղաւ Անդրկովկասեան Դաճնակցային Միութեան, յետոյ՝ 1936ի խորհրդային նոր սահմանադրութեամբ՝ լուծուեցաւ Անդրկովկասեան Հանրապետութիւններու Միութիւնը, եւ Հայաստան դարձաւ ուղղակի անդամ խորհրդային Ընկերվարական Հանրապետութեանց Միութեան:

Հայ Դասի ամբողջական պատկերը պիտի տեսնենք երեք պատմական շրջաններու ընթացքին կնիւմած դաճնագրերու ուճադիր ընթերցումով:

Որեւէ ազգի նակասագրին մեջ *հաւասարապէս* դեր կը կատարեն նոյն ազգին ոգեկան, նիւթական ոյժերը եւ արտաքին-քաղաքական ազդակները: Սխալ պիտի ըլլար անտեսել այդ երկու տարբեր ազդակները: Իրատես քաղաքականութիւնը այդ երկու ուժերուն համադրութիւնն է:

Ներկայ հաստի հրատարակութեամբ մեր ժողովուրդին յիշեցրնելով իր ազգային իրաւունքները՝ հաւատարմացած ենք, որ Միջազգային Արդարադատութիւնը ի վերջոյ, առանց ցեղային գերակայութեան, պիտի նանչնայ նաեւ փոքր ազգերու գոյութիւնը եւ պահանջները: Այդ տեսակէտէն նաեւ հայ ժողովուրդին ցուցադրելիք կորովը եւ վնասկանութիւնը իրենց կատարելիք դերը ունին:

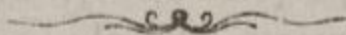
Հայաստանի վերաբերեալ դաճնագրերը մինչեւ այժմ առանձին հաստի մը մեջ ամփոփուած չեն: Լեօի «Հայոց Հարցի Վաւերագրերը» հաստը, լոյս տեսած 1915ին, ունի գլխաւորապէս Բարենորոգումներու վերաբերեալ փաստաթուղթեր. այդ թուականէն վերջն է, որ կրնաւեցան մեզ տահազրգոող կարեւորագոյն դաճնագրերը: Վերջիններուն մեկ մասը Ա. Աբեղեան հրատարակած է «Հայրենիք» ամսա-

գրի եւ «Վեմ»ի մեջ: Մենք լայնօրէն օգտուեցանք այդ երկու գործերէն, Ա. Մանեկեղամի «La Société des Nations et les Puissances devant le Problème Arménien»էն, ուրիշ օտար հրատարակութիւններէ, ապա «Ազատամարտ»ի, «Ճակատամարտ»ի եւ «Յուսաբեր»ի հաւաքածոներէն: Գլխաւորապէս առած ենք դաշնագրերը, յուշագրերը՝ մեկ հասորի մեջ տալ կարենալու համար. իսկ ուրիշ յարակից վաւերաթուղթեր վերապահած ենք յառաջիկային երկրորդ հասորի մը համար:

Օգտակար նկատեցինք նաեւ մեր այս գործին կցել մինչեւ այժմ հրատարակուած Հայաստանի եւ հայ ժողովուրդի մարդահամարը զանազան բուսականներու: Վիճակագրական այդ տախտակները ուրիշ մեկ պատկերն են մեր հայրենիքին եւ մեր ժողովուրդին կրած մեծ վերիվայրուումներուն եւ ի վերջոյ անի տկոսին, որ կը կազմէ մեր ցեղային հզօր կարողութիւնը:

Հայ Դատի վերաբերեալ հայ եւ օտար լեզուներով աղբիւրներու ցանկ մը կուտանք այս հասորով: Մեր դատին ծանօթանալու համար կը յուսանք թէ ան կրնայ օգտակար դեր մը կատարել:

ԳԱՅՐԻԿԻ ԼԱԶՆԱՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆ ԵՒ ՀԱՅ ԴԱՏՈՒ

ԸՍՏ ԴԱՇՆԱԳՐԵՐՈՒ

ՖՐԱՆՍ-ՊԱՐՍԿԱԿԱՆ ԴԱՇԻՆՔ

(1807 Մայիս 4)

Ֆրանք-պարսկական միութեան դաշնագիրը կնքուած 4 Մայիս 1807 թ. Ֆինկենշտայնի մօտ, Նապոլէոնի բանակատեղում: Ստորագրել են՝ Ֆրանսոյի լիազօր Մարէ, Պարսկաստանի լիազօր Ռիզա-Սան:

ՅՕԴ. 2 (Ֆրանսան երաշխաւորում է Պարսկաստանի հողի ամբողջութիւնը):

ՅՕԴ. 3.— Ֆրանսացիները Ն. Կ. Մեծութիւնը ճանաչում է Վրաստանը իբրև օրինական սեփականութիւն Պարսկաստանի Ն. Կ. Մեծութեան:

ՅՕԴ. 4.— Նա (Ֆրանս. կայսրը) պարտաւորում է ամէն ջանք թափել՝ ստիպելու, որ Ռուսաստանը պարպէ Վրաստանը և պարսկական հողը:

ՅՕԴ. 8.— Պարսկաստանի Ն. Մ. կայսրը պարտաւորում է իր կողմից խղել քաղաքական ու առևտրական բոլոր յարաբերութիւնները Անգլիոյի հետ, անմիջապէս պատերազմ յայտարարել այդ պետութեան և անյապաղ պատերազմական դործողութիւններ սկսիլ:

ՅՕԴ. 9.— Ամէն մի ուրիշ պատերազմի միջոցին, ուր որ Անգլիա և Ռուսաստանը միասնաբար հանդէս կը գան Պարսկաստանի և Ֆրանսոյի դէմ, Ֆրանսա և Պարսկաստան ևս նոյն կերպ դուրս պիտի գան նրանց դէմ...

ԿԻԻԼԻՍՏԱՆԻ ԳԱՇՆԱԳԻՐ

(1813 Հոկտ. 12)

Ռուսաստանի եւ Պարսկաստանի միջև կնքուած հաշտութեան դաշինք, 1813 Հոկտեմբեր 12ին, Կիլիստանի մէջ: Ստորագրած են՝ Ռուսաստանի լիազօր Ռաիշչևե, Պարսկաստանի լիազօր Միրզա Ապտիլի Հասան խան:

ՅՕԴ. 3.— Նորին Մեծութիւն Շահը... այսու հանդիսաւորապէս կ'ընդունի, որ Ռուսաստանի կայսրութեան սեփականութիւն

կը կազմեն Ղարաբաղի և Գամծակի խանութիւնները, որոնք ներկայիս վերակազմուած են Ելիզաւետպոլի նահանգ անուան տակ : Այլեւ Շեքի, Շիրվան, Դերբենդ, Ղուբա, Բազու խանութիւնները, ինչպէս նաեւ Թաւրիշի խանութեան այն հողամասերը, որոնք ներկայիս Ռուսաստանի կայսրութեան իշխանութեան տակ կը գտնուին : Նմանապէս ամբողջ Դաղստանը, Վրաստանը, Շորապետալի նահանգի հետ միասին, Իմերթիան, Գուրիան, Մինգրելիան և Աբխազիան, այլեւ բոլոր այն կալուածներն ու հողերը, որ կը գտնուին ներկայիս հաստատուած սահմանի եւ կովկասեան գծի միջեւ, այս վերջինին ու կասպից ծովին յարակից հողերու և ժողովուրդներու հետ միասին :

ԹԻԻՐԻՄԵՆՉԱՅԻ ԴԱՇՆԱԳԻՐ

(1823 Փետր. 10/22)

Ռուսաստանի և Պարսկաստանի միջև կնքուած հաշտութեան դաշինք. ստորագրած են՝ Ռուսաստանի կողմէ Պասկեւիչ և Օբրեզկով, Պարսկաստանի կողմէ Աբբաս-Միրզա :

607. 3. Ն. Մ. Պարսից Շահը իր և իր ժառանգներու և յաջորդներու անուանով Ռուսաստանի կայսրութեան կը զիջի, որպէս կատարեալ սեփականութիւն, Երևանի խամութիւնը, Արաքսէն այս կողմ և այն կողմ, այլև Նախիջևանի խանութիւնը. . .

607. 5.— Ն. Մ. Պարսից Շահը հանդիսաւորապէս կ'ընդունի, որ վերոյիշեալ սահմանագծի և կովկասեան լեռնաշղթայի և կասպից լճի միջև ինկած բոլոր հողերն ու բոլոր կղզիները, ինչպէս նաև այն կողմերը բնակող բոլոր վաչկատուն և այլ ժողովուրդներու հողերը յաւիտենապէս Ռուսաստանի կայսրութեան կը պատկանին :

ԱԳՐԻԱՆՈՒՊՈՒԽՍԻ ԴԱՇԻՆՔԸ

(1829 Մեպտ. 2/14)

Սուլթան Մահմուտի դահակալութեան շրջանին, Ռուսաստան պատերազմ յայտարարեց օսմ. պետութեան դէմ և յառաջացաւ մինչև Էրզրում և Ադրիանուպոլիս : Օսմ. Պետութեան կողմէ Սաւաք էֆ. Ապաիւլքատէր պէյ և Աքիֆ էֆ. Ադրիանուպոլիսի մէջ 1829ին սուսերու հետ կնքեցին դաշինք մը, որով Յունաստան ստացաւ իր անկախութիւնը : Ռուսերը պարպեցին Էրզրումը, քայց իրենց երկրին կցեցին Անապան, Փոթին, Ախալցխան և Ախալքալաքը շրջակայ գիւղերով :

Էրզրուծի հայութեան մեծամասնութիւնը այս թուականին մեկնեցաւ ռուսաց բանակին հետ եւ հաստատուեցաւ Ախալքալաքի շրջանը:

ՍԱՆ-ՍԹԵՓԱՆՈՅԻ ԴԱՇՆԱԳԻՐ

(1878 Փետր. 19)

Ռուս-թրքական հաշտութեան դաշնագիր՝ կնքուած 19 Փետրուար 1878ին Սան-Սթեփանոյի մէջ: Ռուսաստանի լիազօրներ՝ Իկնատիւ եւ Նելիտով, Թուրքիոյ լիազօրներ՝ Սաֆվեթ եւ Սաստուլլան:

ՅՕԴ. 16.— Նկատելով, որ ռուսական զօրաց Հայաստանի մէջ դրուած, բայց Թուրքիոյ վերադարձուելիք տեղերէն մեկնիլը կրնայ կռիւներու եւ երկու տէրութեանց բարեկամական յարաբերութիւններուն վնաս բերող կնճիռներու ծնունդ տալ, Բ. Դուռը պարտաւորութիւն յանձն կ'առնէ՝ հայոց բնակած գաւառներուն մէջ տեղական պէտքերու պահանջած բարւոքումները եւ բարենորոգումները առանց այլեւ յապաղելու գործադրել եւ քիւրտներուն ու չէրքեզներուն դէմ անոնց ապահովութիւնը երաշխաւորել:

ՅՕԴ. 19.— Ռուսաստանի կայսերական կառավարութիւնը, նկատի ունենալով Թուրքիոյ ֆինանսական դժուարութիւնները եւ համակերպելով Ն. Վ. Սուլթանի ցանկութեան, համաձայն է, որ նախորդ յօդուածի մէջ հաշտուած գումարներու մեծ մասին հասուցումը փոխարինուի հետեւեալ հողային զիջումներով... Բ) Արտահանը, կարսը, Պաթումը, Պայագլիսը եւ մինչև Սոզանլուխ տարածուող հողամասը...

ԱՆԳԼԵՒՌՈՒՍ ՀԱՄԱՁԱՅՆՈՒԹԻՒՆ

(ՊԵՐԼԻՆԻ ՎԵՀԱԺՈՂՈՎԻ ՆԱԽՕՐԵԱԿԻՆ)

(1878 Մայիս 18/30)

Անգլեռուսական համաձայնութիւն մը կը կնքուի 18/30 Մայիս 1878ին Լոնտոնի մէջ: Ռուսաստանի լիազօր՝ Շուլալով, Մեծն Բրիտանիոյ լիազօր՝ Սալզպերի:

ՅՕԴ. 7.— Սան-Սթեփանոյի նախնական դաշնագրով Հայաստանի մասին արուած խոստումը պէտք չէ որ բայառապէս Ռուսաստանին վերաբերի, այլ նաեւ Անգլիային:

ՅՕԴ. 10.— Ինչ կը վերաբերի Ալաշկերտի հովիտին եւ Բայազիտ քաղաքին՝ որովհետև այդ հովիտը հանդիսանում է արանդիտային մեծ ճանապարհ դէպի Պարսկաստան եւ ահագին նշանակու-

Թիւն ունի տաճիկների աչքում, ուստի Ն. Վ. կայսրը համաձայնում է սրանց վերադարձնել այն:

ՅՕԴ. 11.— Բրիտանիոյ Նորին Մեծ. կառավարութիւնը, համաձայնելով վէճի առարկայ չդարձնել Ռուսաստանի կայսեր ցանկութիւնը՝ ձեռք բերելու Բաթում նաւահանգիստը և պահպանելու իր նուաճումները Հայաստանում, իրենից չի ծածկում, թէ ուսական սահմանի այդ ընդարձակման հետեանքով կարող են սպառնալիս հաւանօրէն Ասիայի տաճիկ ընակչութեան հանգստին սպառնացող լուրջ վտանգներ ծագել: Ն. Վ. կառավարութիւնը այն կարծիքին է, թէ այդ վտանգից օսմանեան կայսրութիւնը պաշտպանելու պարտականութիւնը, որ ընկնում է մասնաւորապէս Անգլիայի վրայ, հնարաւոր է իրագործել՝ առանց մի նոր պատերազմի աղէտին ենթարկելու Եւրոպան:

Միևնոյն ժամանակ, Թագուհու կառավարութիւնը ի դիտութիւն է առնում Նորին կայսր. Մեծ. կողմից արուած հաւաստիացումներն այն մասին, թէ Ռուսաստանի սահմանը ապագային պիտի չընդարձակուի Ասիական Տաճկաստանի ուղղութեամբ:

ՊՍԵՏՊԱՆՈՂԱԿԱՆ ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆ ԱՆԳԼԻԱՅԻ ԵՒ ԹՈՒՐԻՅԻՈՅ ՄԻՋԵՒ

(1878 Յունիս 4 Ն. Տ.)

Նորին կայսերական Մեծութիւն Սուլթանը և Նորին Մեծութիւն Մեծն Բրիտանիայի և Իրլանդիայի Միացեալ Թագաւորութեան Թագուհին և Հնդկաստանի կայսրուհին, փոխադարձաբար ցանկութիւն ունենալով ընդլայնելու և հաստատելու բարեկամութեան այն կապերը, որոնք բարեբախտաբար գոյութիւն ունին երկու կայսրութիւններու միջեւ, որոշեցին կազմել պաշտպանողական դաշնակցութեան դաշնագիր մը, որ նպատակ ունի ապահովելու ապագային Նորին Մեծութեան Սուլթանին հոգերը Ասիայի մէջ:

Նոցին Մեծութիւնները առ այս ընտրեցին և նշանակեցին իրենց հետեւեալ լիազօրները.

Նորին կայսերական Մեծութիւն Սուլթանը՝ Նորին Գերագանցութիւն Սալֆեթ-փաշային, Նորին կայսերական Մեծութեան արտաքին գործերու նախարարին:

Եւ Նորին Մեծութիւն Մեծ Բրիտանիոյ և Իրլանդիայի Միացեալ Թագաւորութեան Թագուհին և Հնդկաստանի կայսրուհին՝ Մեծաշուք Աուստէն Հէնրի Լէյլըդին, Նորին Մեծութեան արտակարգ և լիազօր դեսպանին Բ. Դրան մօտ:

Որոնք փոխանակելէ վերջ իրենց լիազօրութիւնները պատշաճօրէն և ըստ օրինի՝ ընդունած են հետեւեալ յօդուածները .

307. 1.— Եթէ Ռուսաստանը, իր ձեռքը պահելով Պաթուճը, Արտահանը, Կարսը կամ ասոնցմէ մէկը, այսուհետեւ որեւէ ատեն փորձ ընէ ախրելու Ասիոյ մէջ Ն. Վ. Սուլթանի ունեցած երկիրներէն որեւէ մէկ մասին, որոնք խաղաղութեան վերջնական դաշնագրով պիտի որոշուին, այն ժամանակ Անգլիան կը պարտաւորուի միանալ Ն. Վ. սուլթանի հետ, զէնքի ուժով այդ երկիրները պաշտպանելու համար :

Ի փոխարինութիւն՝ Ն. Վ. Սուլթանը կը խոստանայ Անգլիային՝ մտցնել անհրաժեշտ բարենորոգումները, որոնք յետոյ մանրամասնաբար, պիտի որոշուին երկու պետութիւններու միջեւ և որոնք նպատակ ունին Բ. Դրան քրիստոնեայ եւ այլ հպատակներու բարեօք վարչութիւնը եւ պաշտպանութիւնը խնդրոյ առարկայ երկիրներուն մէջ, եւ որպէսզի Անգլիան իր պարտականութիւնը կատարելու համար հարկաւոր եղած միջոցներն ապահովէ, Ն. Վ. Սուլթանը հաւանութիւն կուտայ նոյնպէս, որ Կիպրոս կղզին գրաւուի եւ կառավարուի Անգլիոյ կողմէն :

307. 2.— Ներկայ դաշնագիրը պիտի վաւերացուի եւ վաւերացուած օրինակներու փոխանակութիւնը տեղի պիտի ունենայ ամսուան մը ընթացքին ու եթէ հնար է՝ նաեւ ավելի կանուխ : Ի հաստատութիւն որու երկու կողմերու լիազօրները ստորագրեցին այս դաշնագիրը եւ իրենց կնիքները գրին :

Ստորգր. ՍԱՎՅԵԹ

Ա. Հ. ԼԵՅՐԲ

ՔԱՂՈՒԱԾՆԵՐ ԲԵՐԼԻՆԻ ՎԵՀԱԺՈՂՈՎԻ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻՑ

Արձ. No 12

Նիստ Յուլիսի 4 (Ն. Տ.) 1878

Լորդ Սօլսբերի 1) այն ժամանակ առաջարկուած է զբաղուել Ման Ստեֆանօի դաշնագրութեան 16րդ յօդուածով, որ վերաբերուած է Հայաստանին : Նորին գերազանցութիւնը պատրաստ էր ընդունելու այդ յօդուածի վերջին երեք տողերը, որոնք վերաբերուած են հայերին տրուելիք բարենորոգումներին, եթէ Վեհաժողովն ընդունէր ջնջել այդ յօդուածի առաջին երեք տողերը,

1) Անգլիոյ լիազօր

որոնց նայած, կարծես, ուստական զօրքի հեռանալը կախուած է այս բարենորոգումները Բ. Դրան ձեռքով մացնելուց: Եթէ ոչ լորդ Սօլսբիւրին մի ուրիշ նիստում պիտի առաջարկէ յատկապէս հայերի համար պատրաստուած մի յօդուած:

Կոմս Շուվալով 1) առանց պնդելու, որ այս հարցը ենթարկուի վիճարանութեան, սրի համար ինքը բոլորովին պատրաստ չէ այսօր, վախ է յայտնում սակայն, որ ուստական զօրքերի հեռանալը, եթէ տեղի ունենայ նախ քան խոստացուած բարենորոգումների ներմուծումը, կարող է լուրջ անկարգութիւնների ազդանշան դառնալ, և խնդրում է բոլոր դիտողութիւնները յետաձգել մինչեւ այն վայրկեանը, ուր Վեհաժողովը լրիւ կերպով կը զբաղուի Հայաստանի հարցով:

Արձ. No 14

Նիստ 5 Յուլիսի (Ն. Տ.) 1878

Վեհաժողովն անցնում է 16րդ յօդուածին, որ վերաբերում է հայերին, և որի մասին հարց եղաւ անցեալ նիստերից մէկում:

Այս առարկայի մասին լորդ Սօլսբիւրի մի առաջարկ բերեց, որ բաժանուէց բոլոր լիազօրներին: Նորին գերազանցութիւնը պահանջում է 16րդ յօդուածի առաջին տողերի ջնջումը մինչեւ «pays» (երկիր) բառը և ցանկանում է աւելացնել հետեւեալ նախադասութիւնը.

«Նա 2) բացի դրանից համաձայնութիւն կը կայացնէ վեց ուրիշ ստորագրող պետութիւնների հետ այս պարտաւորութեան նըշանակութեան և նրա գործադրութեան համար անհրաժեշտ միջոցների մասին»:

Նորին գերազանցութիւնը յարում է, թէ հայոց շահերը պէտք է որ պաշտպանուեն, և իր առաջարկութեան նպատակն է յայտարարել նրանց թէ անմիջական բարեօրոգումների կատարման և թէ միանգամայն այս բարեօրոգումների ընդարձակման մասին ապագայում:

Կարաթէոզորի փաշան 3) ընդունում է, որ վերջին պատերազմի ժամանակ ըմբոստ ցեղերը լուրջ անկարգութիւններ առաջ բերին, քայց Բ. Դուռը, երբ տեղեկութիւններ առաւ, իսկոյն միջոցների դիմեց այդ անկարգութիւններին վերջ տալու համար: Լորդ Սօլսբիւրիի առաջարկութիւնը թւում է թէ նկատի ունի ապագայում ձեռք առնուելիք նոր միջոցներ: Կարաթէոզորի փա-

1) Ռուսիոյ լիազօր:— 2) Բ. Դուռը

3) Թիւրքական լիազօր

շան կը ցանկար, որ ի նկատի առնուէին այն կարգադրութիւնները, որ Բ. Գուռն արդէն սկսել է, եւ որ յօդուածին աւելացուէին հետեւեալ խօսքերը. «Բ. Գուռը պիտի հաղորդէ վեց պետութիւններին արդիւնքն այն միջոցների, որոնք արդէն ձեռք են առնուած այս ուղղութեամբ»: Այս յաւելումը թէ դոհացում պիտի տար Օսմանեան կառավարութեան և թէ պիտի լրացնէր անգլիական լիազօրների ներկայացրած բանաձեւի իմաստը:

Կոմս Շուվալովը գերադասում է լօրդ Սօլսբիւրիի խմբագրութիւնը: Եթէ Բ. Գուռը միջոցներ է ընդունել եւ նրանց գործադրութեան մէջ չէ դրել, անօգուտ է յիշատակել դրանց:

Նախագահը 1) նկատել է ապիտ թէ գուցէ դժուար լինի վրասպողական միջոցներ գործ դնել անկախ ցեղերի դէմ, և նորին պայծառափայլութիւնը կասկած է յայտնում Սօլսբիւրիի առաջարկած յօդուածի գործնական ոյժի մասին:

Կարաթէոդորի փաշաձ սնդում է իր առաջարկած յաւելման վրայ: Լօրդ Սօլսբիւրին խնդրում է յետաձգել վիճաբանութիւնը, որպէսզի ինքը ժամանակ ունենայ մի քանի փոփոխութիւններ մտցնել նախնական բնագրի մէջ:

Հարցը յետաձգուում է մի մերձաւոր նիստի:

Արձ. No 15

Նիստ 8 Յուլիսի (Ն. Տ.) 1878

Չուանամուխ լինելով օրակարգի հետեւեալ կէտին, նախագահը նկատում է, որ լօրդ Սօլսբիւրին յանձն էր առել ներկայացնել վեհաժողովին օսմանեան լիազօրների հետ կայացնելիք համաձայնութեան արդիւնքը հայերին վերաբերեալ 16րդ յօդուածի խմբագրութեան մասին:

Լօրդ Սօլսբիւրին կարդում է խմբագրութիւնը, որ կայացած է Մեծն Բրիտանիայի և Թիւրքիայի լիազօրների համաձայնութեամբ:

1) Իսխան Բիսմարկ

ՊԵՐԼԻՆԻ ԴԱՆՆԱԳԻՐ

(1878 ՅՈՒԼԻՍ 1/13)

Լիազօրներ Ռուսաստանի կողմէ՝ Կորչակով, Շուվալով և Ուբրի, Գերմանիոյ՝ Պիամարք, Պիւլով, Հոենլոհէ, Աւստրիոյ Սնդրաշի, Կարոլի և Հայմերլէ, Ֆրանսայի՝ Վադզինկասն, Սէն-Վալիէ եւ Դեպրէ, Մեծ Քրիտանիոյ՝ Պիկոնսֆիլա, Սալզպերի եւ Ռոսսէլ, Իտալիոյ՝ Կորաի եւ Լոնէյ, Թուրքիոյ՝ Գարաթէոզորի վաշա, Մուհամմէտ Ալի վաշա եւ Սաստուլլահ պէյ:

(ՅՕԴ. 1—57.— Կը վերաբերին Պուլկարիային, Արեւելեան Ռուսիային, Պոսնահէրսէքին, Գարատաղին, Սերպիային, Ռուսաստանիային եւայլն):

ՅՕԴ. 58.— Բ. Դուռը Ռուսաստանի կառավարութեան կը զիջի Ասիոյ մէջ՝ Արտահանի, Կարսի և Պաթումի հողամասերը, վերջինի նաւահանգիստով, այլ եւ այն բոլոր հողամասերը, որ կը տարածուին ռուս-տաճկական նախկին սահմանի եւ հետեւեալ սահմանագծային հողաշերտի միջեւ (Ճորժի-Բարդու-Արաքս գիծ):

ՅՕԴ. 59.— Ն. Մեծ. Ռուսաստանի Կայսրը կը յայտարարէ, թէ իր մտադրութիւնը՝ Պաթումը դարձնել ազատ նաւահանգիստ՝ ըստ նախկինին առեւտրական է:

ՅՕԴ. 60.— Ալաշկերտի հովիտը եւ Պայազիա քաղաքը, որ Սան Սթեֆանոյի դաշնագրի 19րդ յօդուածով Ռուսաստանին զիջուած են, կը վերադարձուին Տաճկաստանին:

ՅՕԴ. 61.— Բ. Դուռը կը պարտաւորուի առանց աւելորդ յապաղման իրականացնել այն բարենորոգումները, զորս տեղական պէտքերը կը պահանջեն հայոց բնակած գաւառներուն մէջ, և անոնց ապահովութիւնը երաշխաւորել չէրքէզներու եւ քիւրտերու դէմ: Այս նպատակով ձեռք առնուած միջոցները պարբերաբար պէտք է ծանուցանէ տէրութեանց, որոնք անոնց գործադրութեան պէտք է հսկեն:

ՅՕԴ. 62.— Քանի որ Բ. Դուռը հաստատ մտադրութիւն յայտնած է պաշտօրանելու Վրոնսկան տղատութիւնը ամենալայն իմաստով, ուտի եւ դաշնագիր կողմերը այդ կամաւոր յայտարարութիւնը կ'առնեն ի տեղեկութիւն:

Օսմ. կայսրութեան ոչ մէկ մասին մէջ կարելի չէ դաւանական տարբերութիւնը առիթ առնել, որ որեւէ մէկը զրկուի իրաւունք ունենալէ, եւ կամ չճանչցուի անոր այդ իրաւունքը բոլոր այն բաներուն մէջ, որ կը վերաբերին քաղաքացիական ու քաղաքական իրաւունքներէն օգտուելուն, հանրային պաշտօններ

ընդունելուն, պաշտօնական զբաղումներուն եւ վարձատրութեան
եւ կամ այլեւայլ ազատ զբաղումներ եւ արհեստներ ունենա-
լուն...

ՅՕԴ. 63. — 1856 Մարտ 30ի Փարիզի դաշինքը և 1871
Մարտ 13ի դաշինքը կը պահեն իրենց սյովը բոլոր այն սրտուժ-
ներու սահմաններուն մէջ, որ չեն վերացուած եւ կամ չեն փոխ-
ուած վերոյիշեալ յօդուածներով...

ԱՏԵՆԱԽՕՍՈՒԹԻԻՆ Տ. Տ. ՆԵՐՍԷՍԻ Ս. ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻ
ՊԱՏՐԻԱՐԻԻ ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼՍՈՅ ՅԱԶԴԱՅԻՆ ԺՈՂՈՎԻ
ՀԱՅՈՅ Ի 21 ՅՈՒԼԻՍԻ 1878*)

Տեա՛րք Երեսփոխանք,

Ամիս մ'առաջ սոյն այս պատկառելի ժողովին մէջ պատաս-
խանելով հարցման մը, զոր ազգասէր ոմանք երեսփոխանք կ'ուղ-
ղէին ինձ ազգային խնդրոյն նկատմամբ, եւրոպական տէրու-
թեանց քով մեր բրած ջանքերը և գտած համակրական ընդունե-
լութիւնը զկնի յառաջ բերելու, կ'ըսէի ձեզի. «Ես չեմ միտյն աշ-
խատող, այլ ի՛մ է բոլոր պատասխանատուութիւն»:

Դեռ ժամը չը հնչեց՝ ամբողջ այս պատասխանատուութեան .
զի կրկին է նա. մին այսօր Հայոց այս մեծ ժողովին առջեւ, և
միւսը աղբին առջեւ, յանցեալն, ի ներկայն և յապագայն, և
պատմութեան առջեւ:

Այո՛, ես այս պատասխանատուութիւնը շատ աւելի ծանր ըզ-
գացի քան զոր կրնաք երեւակայել, և չղգացի զայն միայն ձեր
առջեւ՝ որ այսօրուան ազգը կը ներկայացնէք, այլ և զգացի՛ զայն
մեր Նախնեաց հոգիներուն ու յիշատակին առջեւ՝ որ կանգնեցին
և որ պահեցին զՀայ ազգն ու զՀայաստան, և զգացի զայն այն
անհամար Հայ սերունդներուն առջեւ՝ որք պիտի յաջորդեն մեր
սերունդին: Եթէ երկրորդն այս պատասխանատուութեանց շատ
աւելի ծանր է ու անեղ քան զառաջինը, ներեցէ՛ք ըսել հիմակուց,
ես այդ պատասխանատուութենէն բնաւ չեմ վախնար. զի ամբող-
ջապէ՛ս ունիմ պատասխանել, և խղճմտանքս անդորր է և զը-
ուարթ: Իսկ աւելի փափուկ է առաջին պատասխանատուութիւնս,
այն՝ որ կոչեալ եմ այսօր կատարել ձեր առջեւ. և եթէ իմ բացա-
արութիւններս գոհ չընեն զձեզ, ուրիշ բան չը՛ մնար ինձ ընել,

*) Պատգամական հրատարակութիւն Պատրիարքարանի, հանդերձ ժրանսական քարգ-
մանութեամբ. Կ. Պոլիս, 1878:

այլ պատմութեան դատաստանին ապաւինիլ, որուն ենթարկեալ ենք ամենքս ալ, և՛ ես, և՛ դուք, և՛ որք այս շրջապատէս դուրս կը խօսին և կը գրեն:

Եւ զայս ըսելով ո՛չ թէ քնաւ նուազ կ'ուզեմ զգալ ձեր դատելու իրաւունքն ու իշխանութիւնը, այլ զի յանուն ազգային պատկառելի շահուց, պէտք է նախամեծար համարիմ կրել զատապարտութիւն անիրաւ՝ նաեւ ազգիս կողմէն, քան թէ հրապարակել զամենայն: Եւ եթէ ամէն տեսակ հալածանք, դատապարտութիւն, պատիժ և փորձութիւն յանձն չէի առած առաջին օրէն, զգուշացուցանելով զայս այն ամենէն և զիս միայն կէտ նպատակի ընծայելով, եթէ յանձն չէի առած զոհուիլ, ինչո՞ւ ուրեմն ձեռնարկեցին յայս գործ:

Տեա՛րք երեսփոխանք,

Հայկական խնդիրը, իր արդի ձեւին մէջ ինքնիրմէ չծնաւ, այլ ընդհանուր Արեւելեան խնդիրէն ծագեցաւ: Ահաւասիկ ի՛նչպէս. Հայոց խնդիր մը կար տասն և աւելի տարիներէ ի վեր, մինչդեռ ո՛չ Հէրսէք-Պօնտայի խնդիր կար, ո՛չ Պուլկարաց խնդիր քաղաքական ձեւով: Հայաստանի Հայոց կրած հարստահարութեան խնդիրն էր այն. Ազգին ու Տէրութեան մէջ մնացած էր. և ազդը անընդհատ տասը տարի, իր յանձնաժողովներովը, իր Քաղաքական ժողովներովը, իր Երեսփոխանական ժողովներովը, իր Պատրիարքներովը, այս հարստահարութեանց բարձու մը կը հայցէր Բարձրագոյն Դրնէն: Ահա՛ այս էր միայն Հայոց խնդիրը: Եկաւ Հէրսէք-Պօնտայի խնդիրը և ապա Պուլկարիոյ խնդիրը:

Այս երկու խնդիրներուն մէջ խառնուած էր հարստահարութեան խնդրոյն հետ ազգային ինքնօրինութեան խնդիրն ալ: Այս գաւառները սպաստամբութեան դրօշ պարզեցին իրենց օրինաւոր Տիրոջը դէմ: Արիւնահեղութիւնը Եւրոպայի միջամտութիւնը հըրաւիրեց, և այս մեծ կայսրութեան մը դրացի ուրիշ մեծ կայսրութիւն մը յանուն քրիստոնէութեան ամենէն աւելի ձայն բարձրացուց: Տէրութիւնք ի ժողով գումարեցան ի Պուլիս: Ի՞նչ ըրաւ Հայոց ազգը. օրինաւորութենէն դուրս չելաւ. Հայերը զոհ էին, որ Օսմանեան Տէրութեան ներքեւ էին. այլ իրենց վիճակէն դառապէս գժգոհ էին և որովհետեւ ընդհանուր քրիստոնէից վիճակը բարւոքելու խօսքեր կ'ըլլային, Հայերն ալ ընդհանուր բարեկարգութենէն սպասեցին իրենց վիճակին բարւոքումը:

Ձեր Պատրիարքը, գիտէք արդէն, Տեառք երեսփոխանք, պարապ չկեցաւ. աշխատեցաւ Բ. Դրան քով, աշխատեցաւ դեսպանաց քով: Այլ դեսպանաժողովը փոխանակ ընդհանուր վիճակին

Բարևոքումը նկատողութեան առնելու, նկատողութեան առաւ-
միայն Հէրսէք-Պօսնայի և Պուլկարաց խնդիրները: Ասի անիրա-
ւութիւն մըն էր մնացեալ քրիստոնեայ ժողովրդոց, և ներեցէք
ըսել, թերեւս իմ սահմանէս քիչ մը դուրս ելլելով, օսմանեան
կայսրութեան ալ քայքայումը կը պատրաստէր՝ ապստամբութիւ-
նը քաջալերելով:

Օսմանեան կայսրութիւնը Դեսպանաժողովին այս որոշումը
չընդունեց. եւ մեք Հայքս պատճառ չունէինք որ դժգոհէինք,
տեսնելով Բ. Դուռը, որ կը մերժէր բացառիկ ու մասնաւոր շը-
նորհումներ ու բարեկարգութիւնք, որոց արդիւնքը պիտի ըլլար
մանաւանդ աւելի դառնացում մեր վիճակին. զի տուրքերն աւելի
մեր վրայ պիտի ծանրանային, ինչպէս նաեւ այն տարերքն՝ ո-
րոնցմով կը բաղկանայ յոռին այս երկրին կառավարութեան մէջ:
Այլ մեծագոյն չարիք մը ու աղէտք փրթաւ ընդհանուր երկրին
վրայ. պատերազմը: Օսմանեան կայսրութիւնը այս մեծ պատե-
րազմէն առաջ իր զօրութիւնը գործածած էր Հէրսէք-Պօսնայի և
Պուլկարիոյ ապստամբութեանց դէմ եւ կանոնաւոր պատերազմ
մղելով երկու իշխանութեանց հետ՝ Գարատաղի ու Սերպիոյ՝ որոց
օգնութեան կը սլանար ինչ որ պաշտօնական կերպարանք չունե-
նալով Սլավ էր, ի լուութիւն դատապարտած էր անոնց զէնքերը:
Հոռակ ապա Պուլկարիոյ արգաւանդ դաշտերը եւ, աւա՛ղ, մեր
այնքան աղգայնոց արեամբն ու քրտինքովն ողողեալ մեր Հա-
յաստանի օրհնեալ դաշտերը անիծակուռ արհեստին քանդմանցն
ու տրհաւրաց տեսարան եղան: Օսմանեան ազգը իր ցեղին յա-
տուկ բնազդովն ոգեւորած՝ պահ մը ետ մղեց ահագին թշնամին և
յապուշ կրթեց աշխարհ իր արիական դիմադրութեամբ ու վեր-
ջապէս տեղի տուաւ աւելի մեծ զօրութեան առջեւ, եւ Ռուսիոյ
յաղթական բանակները մէկ կողմէն մինչեւ Հայաստանի մայրա-
քաղաքն եկան, եւ միւս կողմէն մինչեւ բոլոր Թուրքիոյ մայ-
րաքաղաքն ի Պոլիս: Ժամը հնչեց խաղաղութեան: Երկու տե-
րութեանց բանակցութիւնն սկսաւ Քըզանլըքի մէջ եւ ընդհանուր
պայմաններն կռեցան յԱզրիանուպոլիս: Անմիջապէս պիտի սկսէր
դաշնագրութեան բանակցութիւնը:

Ոչ ոք կարող է բուռն զօրութեան դէմ, մանաւանդ էրջ բա-
րոյական զօրութիւն միայն ունի. եւ ո՛վ ալ ըլլայ չկրնայ փոխել
եղելութեանց ընթացքը: Մեծ խելք եւ մեծ հեռատեսութիւն
պէտք չէր տեսնելու համար թէ երկրին վիճակը կը փոխուէր բո-
լորովին, եւ անոր հետ նաեւ անձնիւր քրիստոնեայ ժողովուրդի
գոյութեան պայմաններն ալ կը փոխուէին: Մէկ խօսքով վտանգն
ակներեւ էր ինձի համար եւ ամենուն համար, որ Հայոց Ազգը պի-

տի կրնար անհետանալ իբր ինքնուրոյն ժողովուրդ, եւ եթէ իր գոյութիւնը չամրապնդէր, պիտի ոչնչանար:— Հարստահարութեան խնդրոյն կ'աւելնար մեծ քան զայն խնդիր, Ազգին գոյութեան ու չգոյութեան խնդիրը:

Այլ ընդհանուր պայմանաց մէջ Հայոց Ազգին անուէն անգամ չկար, եւ Դաշնագրութեան վիճարտութիւնը այն պայմանաց, տահմանին մէջ միայն կրնար ըլլալ: Գրեթէ յուսահատելու էր. եւ ես չգիտեմ թէ ի'նչպէս չյուսահատեցանք: Անկարելի է նկարագրել ազգին մարմօքը՝ զոր, թողէք ըսեմ, զգացի ի սիրտ եւ ի բովանդակ անձն իմ. միանգամայն զգացի անհղն այն պատասխանատուութիւն՝ որ այն հանդիսաւոր ժամուն կը ծանրանար իմ վրայ. զի Ազգն իր երեսփոխանական ժողովովը Ազգին խնդիրն ինձի էր յանձնած մասնաւորապէս: Յաջողիլ անկարելի էր սովորական միջոցներով, ոչ ալ սպասելը ներելի էր: Կրնայի ի ժողով կոչել զձեզ, եւ այն ատեն բան մը չընելով ալ՝ ձեր առջեւ պատասխանատուութենէ ազատիլ, կրնայի դոնէ Քաղաքական ժողովով գործել: Պէ՞տք էր որ այնպիսի պարագայի մէջ՝ նայէի միայն անձնական պատասխանատուութեանս ու ձեր առջեւ անպարտ ելլելով՝ խղճիս առջեւ պարտաւոր մնայի:

Տեա՛րք երեսփոխանք, անշուշտ անհետացած չէ ձեր յիշողութենէն այն օրերուն յիշատակը: Օսմանեան ազգը՝ որ առատապէս հեղած էր իր արիւնն ի դաշտ պատերազմաց, այնքան զոհողութիւններէ ետքը իր պարտութիւնը տեսնելով, եւ այսքան շարեաց սկզբնապատճառ քրիստոնէութեան անուէնը միշտ հնչելով իրականջին, բնական էր որ արտաքոյ կարգի զրգուութիւն մը ըզգար: Աւելի քան երբեք՝ պէտք էր խոհեմութեամբ ու շրջահայեցութեամբ գործել. այլ նաեւ ուժով եւ ազգու կերպով գործել: Ձեր Պատրիարքը մտածեց, խորհրդակցեցաւ: Իր շուրջն ունէր բոլոր եպիսկոպոսական դասը՝ պատրաստ գործելու իրեն հետ անուն Ազգին եւ յանուն Ազգին զոհուելու, եթէ պէտք ըլլար: Միացաւ իր սրբազան եղբարց հետ՝ եւ որոնք արդէն իրենց կոչման օրն առաջի Աստուծոյ երդուեալ էին, նորէն երդուան նուիրել զանձինս Ազգին:

Օսմանեան լիազօր դեսպանք դեռ չէին ուղեւորած յԱդրիանուպոլիս, ես ու իմ սրբազան եղբայրակիցներս գործել սկսանք: Ազգին յայտնի էր այն ատեն ինչ որ ուղեցինք. այն է Հայոց յիշատակութիւնը Դաշնագրութեան մէջ. եւ յայտնի է այսօր՝ թէ այս յիշատակութիւնն եղաւ մասնաւոր յօդուածով մը: Արդեօք ճիշդ մեր ուղածին պէս եղա՞ւ յիշատակութիւնը: Ո՛չ. այլ քաղաքականութեան մէջ՝ «Երբ չես կրնար ընել ինչ որ կ'ուզես, պէտք է ընես ինչ որ կրնաս»:

Աւասիկ Այ-Ստէֆանոսի Դաշնագրութեան 16րդ յօդուածը.

«ՅՕԴ. 16. Նկատելով որ ոսւսական գօրաց Հայաստանի «մէջ գրուած բայց Թուրքիոյ վերադարձուելիք տեղերէն մեկ-«նիլը՝ կրնայ կռիւներու և երկու տէրութեանց բարեկամական «յարաբերութիւններուն վնաս բերող կնճիռներու ծնունդ տալ, «Դուռը պարտաւորութիւն յանձն կ'առնու՝ Հայոց բնակած գա-«ւառներուն մէջ տեղական պիտոյից պահանջած բարւոքումներն «ու բարենորոգումներն առանց այլևս յապաղելու գործադրել և «քիւրտերուն ու չէրքէզներուն դէմ անոնց ապահովութիւնն և «բաշխաւորել»:

Այս յօդուածին սւտովը քիւրտերուն ու չէրքէզներուն հարս-տահարութեանց դէմ ապահովեալ էին Հայք. իրենց տասը տարի է ի վեր արձակած ազազակը վերջապէս արձագանդ կը գտնէր. ու մեր յանուն Ազգին ներկայացուցած խնդրոյն մէկ մասը կը լուծ-ուէր ըստ սկզբան և համազգային իրաւանց կարգին մէջ կը մտնէր: Այլ մեր Ազգային խնդիրը Արեւելեան ընդհանուր խըն-դրոյն հետ նոր կերպարանք ու նշանակութիւն առած էր:

Այս երկիրը մինչև այսօր կառավարուեցաւ տաճիկ պաշտօ-նատարաց ձեռքով, և այսօր հասարակ եղած ճշմարտութիւն մըն է պաշտօնատարաց յոռութիւնը. այնպէս զի նոյնիսկ Բ. Դուռը և երկրին վեհապետը քանիցս հռչակեցին զայն: Արդ՝ ճշմարիտ չէ ըսել մասնաւորապէս Հայաստանի համար՝ թէ Հայ ժողովրդեան պատուհասը քիւրտերն են միայն ու չէրքէզները, այլ պատու-հաս մըն ալ անարժան պաշտօնատարներն են: Այս պաշտօնա-տարաց մէջ, Հայաստանի մէկ ծայրէն միւս ծայրը, գրեթէ և ո՛չ մէկ հայ պաշտօնատար մը կայ:

Պատերազմէն առաջ մեր վեհափառ ինքնակալը, այս մեծատա-րած կայսրութեան միահեծան Տէր, սահմանագրութեամբ և հաւա-սարութեան սկզբունքով փորձեց լուծել Արեւելեան խնդիրը, կը-րօնքի խորութիւնը վերցունելով քաղաքական ու վարչական խնդիրներու մէջ, ու Տէրութեան պաշտօնները հաւասարապէս բաշխելով իր ամէն կարգի հպատակաց, և անոնց մէջ մէկ հատիկ խորութիւն մը ընդունելով՝ այն որ իւրաքանչիւրին կարողու-թենէն ու անձնական արժանիքէն կը ծագի: Հայոց Ազգը ո՛չ դը-ժընդակ, ո՛չ ըմբոստ գանուեցաւ այս հայրենասիրական վերջին ջանից. նա մանաւանդ քանի քանի իր զաւակունքը ինքզինքնին նուիրեցին գործին յաջողութեանը. ինչո՞ւ. վասն զի տեսան որ փառաւոր դեր մը պահուած էր Հայուն՝ խնդրոյն այդ եղանակ լուծմանը մէջ. վասն զի Հայն իր ինքնուրոյն եկեղեցիովն ու ինք-նուրոյն ազգութեամբը, որ չէ խառնուած ո՛չ օտար եկեղեցւոյ

ժը հետ և ոչ օտար ազգի ժը հետ, ամենէն աւելի կրնար անխառն եւանդով աշխատիլ երկրին վերածնութեանը համար, և անոր՝ չեմ ըսեր գլխաւոր գործաւորներէն մէկն ըլլալ, այլ կը համարձակիմ ըսել՝ գլխաւոր գործաւորն ըլլալ, համակերպելով նաև՝ Աստուծո՛ւմէ իրեն մենայնորհեալ բնական տուրքովը պարագայից բերմանցն ու այլ և այլ ազգաց այլ և այլ բնաւորութեանցն ու բարոյից:

Գեղեցիկ էր այն գործը յոր ձեռնարկեց իր գահակալութեան օրէն մեր այժմու վեհափառ Ինքնակալը, և ոչ ոք կրնայ մեղադրել զՀայս՝ որ յուսացին: Այլ փորձն ի դերեւելաւ. և պատեքազմն ու թշնամուցն յաղթութիւնը եկան նոր ուղղութիւն մը աւել Արեւելեան խնդրոյն և նոր եղանակ մը ներկայացնել լուծման:

Արեւելեան խնդիրն այլեւս ուրիշ կերպով չէր կրնար լուծուիլ, այլ կամ, Աստուած մի արասցէ, բաժանմամբ, կամ զանազան կարգի ժողովրդոց համար յատուկ ու մասնաւոր դրութեամբ վարչութեան. և այս ըսել է՝ ճորոշել այն գաւառները որոնք մէյմէկ ազգային յիշատակաց կեդրոններ են, և որք ի հնուցն ազգի մը հայրենիքը կազմելով՝ դեռ այսօր բնակութեան տեղի են մնացած նոյն ազգին անհատներուն գոնէ մեծ մասին, ուր վերջապէս քրիստոնեայք և անոնց վարչութիւնը յանձնել այն ազգէն քրիստոնեայ պաշտօնատարաց՝ անփոփոխ և անվթար պահելով վեհ. կայսեր վեհապետական իշխանութիւնը. այսպէս՝ Հէրսէք, այսպէս՝ Պօսնա, այսպէս՝ Պուլկարիա, այսպէս՝ Յունական գաւառք, այսպէս՝ Հայաստան. և մնացեալ բոլոր գաւառաց մէջ անթերի պահել Տաճիկ պաշտօնատարներով վարչութիւնը, թէև գտնուին հոն քրիստոնեայք, բայց ուր չեն այն քրիստոնէից ազգութեան օրբանք, և ուր սակաւաթիւք են սոքա: Գաւառաց այս կերպ որոշուամը՝ ըստ մեզ՝ բնաւ քաղաքական կերպարանք կամ հետեւանք պիտի չունենար:

Մեր ազգային խնդրոյն այս մասն է ահա որ չէր լուծուած Այ-Ստէֆանոսի Դաշնադրութեան 16րդ յօդուածին մէջ, այլ եւ ոչ բոլորովին բարձի թողի էր եղած. զի ինչ որ ընդհանուր կերպով վարչական բարեկարգութիւն ու բարեօրոճ տրամադրած էր յօդուածն այն, հոն պիտի երթար յանգէր վերջապէս. զի հոն էր քարեք վարչութեան խնդրոյն միակ կարելի լուծումը, և այլ ամենայն լուծում անհաստատ ու անիրաւ պիտի ըլլար: Եւ մենք ազգովին պարտաւոր ենք այն պետական աւագ անձանց, որ դաշնադրութեան այդ յօդուածը ստորագրեցին. և հոս բարեպատեհ առիթ կը գտնեմ այդ երախտագիտութիւնը յանուն ազգին յայտնելու իրենց, և որոց մին այսօր՝ իր շրջահայեաց, խոհեմ ու ա-

մոքիչ հանճարովը՝ կը վարէ գոնար ու փափուկ պարագայից մէջ
այս երկրին ներքին ու արտաքին քաղաքականութիւնը:

Այ-Ստեփանոսի Դաշնադրութեան 16րդ յօդուածը երբ ձեռք
անցուցինք, նոր ոգի առինք և աւելի եռանդեամբ սկսանք աշ-
խատիլ: Մեր գործը չէր լմնցած, այլ սկսած էր: Յայտնի էր որ
Այ-Ստեփանոսի Դաշնադրութիւնը ինչպէս որ էր՝ այնպէս պիտի
չմնար. իր դանազան արամադրութիւնքը եւրոպական բովէն անց-
նելով փոփոխութիւններ պիտի կրէին: Մասնաւորապէս 16րդ յօդ-
ուածն ալ անպատճառ փոփոխութեան ենթակայ պիտի ըլլար:
Ինչ որ եւրոպական քաղաքականութեան շահուց հետ սերտ առնա-
չութիւն ունէր Դանուբի հովտին ապագայ քաղաքական վիճակը,
նոյն կերպով և թերեւս աւելի շօշափելի կերպով Եփրատայ հով-
տին ապագայ քաղաքական վիճակը առնչութիւն ունէր անգղիա-
կան շահուց հետ:

Որչափ ալ անշահասէր ըլլար և հայասէր միայն՝ այն զգացու-
մը, որ 16րդ յօդուածին խմբագրութեանն առաջնորդած էր, Անգ-
ղիան պիտի տեսնէր այդ յօդուածը Եփրատայ հովտին մէջ նոր քա-
ղաքական վիճակ մը կը պատրաստէ՝ որ կրնայ մասնաւոր կերպով
զայն ստորագրող տէրութեանց միոյն քաղաքական շահուց տեսա-
կէտին պատասխանել: Անգղիան պիտի չընդունէր զայս: Կամ յօ-
դուածը վերցունելու պիտի աշխատէր, կամ փոխելու: Դիտմամբ
կ'արտասանեմ վերցունել բառը, զի եզան քաղաքագիտաց շըր-
թունք՝ որ հնչեցին այս բառը, այլ անկարելի էր վերցունել. զի
անմարդասիրութիւնն ու խժդոթութիւնը անկարելի է Անգղիոյ
ազատամիտ ազգին համար: Կը մնար միայն բարեփոխել յօդուա-
ծը այն կերպով՝ որ յօդուածը մնայ իբրև Հայոց համար խմբագրու-
եալ յօդուած. Հայաստանը բարեկարգի Հայաստանի համար, եւ
Հայկական խնդիրը չէզոքանայ, այսինքն՝ լոկ Հայկական խնդիր
ըլլայ:

Բայց մենք ալ մեր կողմէն պէտք էր որ աշխատէինք. պէտք
էր մեր մոռցուած անունը յիշեցնէինք՝ երբեմն մեզի հետ ապրող
եւ այսօր կորսուած հին ու փառաւոր ազգերուն թուանցը Եւրո-
պայի մէջ. պէտք էր դիտնար Եւրոպա, որ Հայ ազգը կը զգայ ինք-
զինքը եւ գիտէ իր իրաւունքը պաշտպանել: Խորէն Սրբազան ու-
ղեւորեցաւ ի Բէթէրսպուրկ, եւ Խրիմեան Սրբազան յԱրևմուտա
Եւրոպիոյ՝ իրեն թարգման ունենալով ազգային երիտասարդու-
թեան փայլերէն մին՝ որ իր նորահաս ու միանգամայն հասուն
հանճարովը մեր Հայոցս ապագայ գեղեցիկ յոյսերը պատկերացուց
Եւրոպիոյ առջեւ, ինչպէս Խրիմեան Սրբազան ալ Հայաստանի փա-
ռաց սուգը ու դժբախտութեան մէջ համբերատար ազնուութիւնը

կը ներկայացնէր իր դէմքին վրայ, ինչպէս Խորէն Սրբազան ալ հին յիշատակներով թրթռուն և նոր յոյսերով բաբախուն սիրտը Ազգին: Ասոնք պատգամաւորք էին պաշտօնապէս Ազգին կողմէն. իսկ ամէն Հայու պարտքն էր գործակցիլ իրենց, և իմ իրաւունքըս էր այսպիսի պարտգայի մէջ Հայութեան բոլոր զաւակացը դիմել, քանի՛ և ո՛ւր որ պէտք ըլլար: Որո՛ւն սիրտը Հայու անունով կը թրթռար և որ կարող կը զգար զինքը օգտակար ըլլալու Ազգին, գործակցեցաւ հոս ինձի և հո՛ն ազգային պատգամաւորաց: Եւ զի ջանքն ընդհանուր եղաւ, ընդհանուր եղաւ նաեւ համակրութիւնը որ ամէն կողմէն սկսաւ ծնիլ ու բազմանալ մեր ազգին համար. օրագիրք թարգման եղան այս համակրական զգացմանց, պաշտպան կացին մեր դատին գրեթէ առանց բացառութեան ամենուրեք, ժողովրդական ակումբներ կազմեցան և քաղաքական բեմերն իսկ որոտացին մեր Ազգային խնդրոյն վիճաքանութեամբ: Կրնայինք ըսել թէ Եւրոպիոյ զգացումն ի մեր կողմն էր. զգացո՛ւմ, աւա՛ղ, առաջուց գիտէի թէ այս դարուս մէջ շահը միայն կը խօսի և մանաւանդ շահը միայն պիտի խօսի այն ծերացեալ ու գործոց մէջ կարծրացեալ քաղաքագիտաց ակումբին մէջ՝ որ պիտի գումարէր ի Պէրլին: Այլ մենք շահն ալ ի մեր կողմ ձգած էինք: Քիչ մ'առաջ ըսի արդէն թէ ինչպէս:

Տէրութեանց Աւագաժողովը գումարուած և արդէն մէկ քանի նիստ ըրած էր ի Պէրլին. ամէն կողմէ ամէն տէրութենէ յուսադրութիւնք ու պաշտօնական խոստումներ ընդունած էի. յայտարարութիւններ՝ թէ ինչ որ միւս քրիստոնեայ ժողովրդոց պիտի տրուի, պիտի տրուի նաև Հայոց. ձայն չունէին հայերը և չէին կրնար ունենալ Աւագաժողովին մէջ, այլ — մինչև այս աստիճան էին մեզի տրուած յոյսերը — մեծ և ազնուախոհ ազգի մը, Գաղղիոյ արտաքին գործոց պաշտօնեայն և առաջին լիազօր դեսպանը յանձն առած էր որ ինք ներկայացուցիչ ու փոստաբան կանգնի մեր դատին՝ Աւագաժողովին մէջ, նա՛ որ և կատարեալ հաւանութեամբ ընդունած էր մեր խնդրոյն ձեւը, հոգին և գործնական եզանակը՝ ինչպէս որ առաջարկած էինք մեր պաշտօնական գրութիւններով:

Վերջապէս՝ աւագագոյնն այն աւագաց և ճարտարագոյնն ի քաղաքագիտաց Նախագահն իսկ Աւագաժողովին, որ և մասնաւոր ուշադրութեամբ քննած էր մեր խնդիրն ու մեր դրերն ամենայն՝ և մասնաւոր հոգատարութիւն յայտնած առաջին օրէն մեր դատին համար, պաշտօնական կերպով ներկայացուց և օրակարգն անցուց մեծ ժողովին՝ Կ. Պօլսոյ Հայոց Պատրիարքին նամակը առ

նոյն ինքն նախագահն, Հայ պատգամաւորաց խնդրագիրը, Հայաստանի վարչութեան համար ծրագրեալ կանոնագիրը և Հայաստանի վրայ վիճակագրական տեսութիւն մը:

Այսպէս ահա ներքի էր մեզ յուսալ թէ խնդիրն ի հիմանց պիտի քննուէր ու հիմնական պիտի ընդունէր լուծում: Այլ ճիշդ այս միջոցին երեւան ելաւ գողտնի դաշնադրութիւնը ընդ մէջ թուրքիոյ և Անգղիոյ՝ Ասիոյ նկատմամբ:

Տեսրք երեսփոխանք, ինձի չի պատկանիր քաղաքական տեսութեանց մէջ մանելով ըսել թէ ո՛րչափ յանցաւոր կրնան ըլլալ Հայերը որ չնախատեսեցին զայդ նոր քաղաքականութիւնը՝ զոր և ոչ մէկ տէրութիւն եւրոպայի մէջ նախատեսած էր, և որուն մէջ յայտնի չէ տակաւին, երեւակայութիւնն արդեօք կամ թէ հեռատես քաղաքագիտութիւնը աւելի՛ մեծ դեր խաղացած է: Այլ այդ դաշնադրութիւնը՝ որ եթէ գործադրելի՛ անուրանալի բարիք մըն է թուրքիոյ համար և Հայոց համար ալ, արգելք չեղաւ որ Աւագաթողովն զբողի Այ-Սաէֆանոսի Դաշնադրութեան 16-րդ յօդուածովը, բարեփոխէ զայն, չէզոքացնէ ու մէկ տէրութեան երաշխաւորութեան ու հսկողութեանը փոխանակ բոլոր մեծ տէրութեանց երաշխաւորութիւնն ու հսկողութիւնը դնէ, մինչդեռ միւս կողմէն ալ թուրք-անգղիական դաշնադրութեամբ՝ Անգղիոյ մասնաւոր պաշտպանութիւնն ապահովեալ էր Հայոց համար. այլ արգելք եղաւ որ Հայ ազգին խնդիրն ամբողջապէս նկատողութեան առնուի:

Որ և է անկողմնակալ մտածութեան համար ակնբեր է, որ եթէ թուրք-անգղիական դաշնադրութիւնը Ասիոյ քրիստոնեայ ժողովրդոց համար բարեկարգութեան ծրագիրը Անգղիոյ ու թուրքիոյ կառավարութեանց համաձայնութեամբ որոշուիլ տրամադրեալ չըլլար, տէրութիւնք իրենք զայդ ծրագիրը պիտի որոշէին:

Աւասիկ Պէրլինի Դաշնադրութեան 61-րդ յօդուածը.

«Բարձրագոյն Դուռը կը խոստանայ, առանց այլ եւս յապա-
« ղելու, գործադրել այն բարեօքումներն ու բարենորոգումները,
« զորս տեղական պէտքերը կը պահանջեն Հայոց բնական գաւառ-
« ներուն մէջ, և անոնց ապահովութիւնն երաշխաւորել Չէրքէզաց
« ու Քրդաց դէմ: Այս նպատակաւ ձեռք առած միջոցները պար-
« քերաբար պիտի ծանուցանէ տէրութեանց, որք անոնց գործա-
« դրութեանը պիտի հսկեն»:

Տեսրք երեսփոխանք, եթէ այս յօդուածը ցաւալի բան մ'ունի, այն է որ մեր խնդրոյն լուծումը ըստ մասին կը յետաձգէ. չկործաներ ազգին յոյսերը, այլ եւ չպսակեր նոյն հետայն: Եւ ո՞ր

ազգ կրցած է յանկարծակի կերպով իր բաղձանացն ի կատար հասնիլ. դժբախտութիւնն է միայն և մահ, որ յանկարծակի կրնան գալ անձի մը և ազգի մը վրայ. կեանքն ու բարեկեցութիւնը յամբողջ կը ձեւանան: Եւ ասոր համար է որ կ'անիրաւեն անոնք որ կ'ըսեն թէ՛ «Ինչո՞ւ սկսանք, եթէ պիտի չյաջողէինք», և թէ՛ «յայտնի էր որ պիտի չյաջողէինք». զի օր մը յաջողելու համար այս օրէն սկսելու էր. և զի եթէ ապահով կերպով գիտնայի առաջուց թէ պիտի չյաջողիմ բնաւ, դարձեալ պիտի սկսէի, և այն թո՛ղ գրէր ինձի ազգս ի դատապարտութիւնս:

Բայց ոչ ինքնին ձեռնարկեցի ևս յայս գործ. այլ յառաջ քան զիս և բուն քան զիմս էր ազգին ընդհանուր փափագը. եւ ես պատգամ միայն ընդունած էի զայն փափագն յառաջ վարելու: Արդ՝ երկու կարգ առարկութիւնք կան որոց ազգած ցաւը կ'աւելնայ յիս իմ ցաւերուս վրայ. այս առարկութեանց մին է այն՝ թէ վասն զի քիչ խնդրեցինք, քիչ ընդունեցանք, թէ անկատար կերպով թարգման կացինք Ազգին իղձերուն և թէ նոյն իսկ այն կերպով վարուեցանք դիտմամբ և խորհրդով՝ որ անկատար կերպով պտակուին այդ իղձերը: Այս առարկութիւնը ազգայնոց ուսմանց կողմէն է և նոր ապացոյց մը կը հանդիսանայ այն չարեաց՝ որ Ազգին գերութեան վիճակը գործած է, յամառ անվստահութիւնը բնական յատկութիւն մ'ընելով ազգայնոց: Ա՛հ, եթէ այդ խիզախ վճիռն արձակողը գիտնար, թէ անոնք որ աշխատեցան վեց ամիսներէ ի վեր, աշխատեցան այնպէս՝ որպէս ոչ երբեք աշխատած էին իրենց կեանքին մէջ, ընծայելով, ազգին համար զամենայն որ ունէին, որն իր հարստութիւն, որն իր տաղանդ, որն իր ազգեցութիւն, և ամէնքն իրենց աշխատութիւն. եթէ գիտնա՛ր թէ ինչպէս արհամարհեցին դժարութիւնք ու վտանգ. եթէ գիտնար թէ լաւ եւս համարեցան զոհել իրենց շահն ու անձը, քան թէ նշանախե՛ց մը զոհել ազգային ծրագրէն. եթէ գիտնա՛ր թէ ինչ սուրբ հայրենասիրութեամբ վառուած էին առանց որ եւ է փառքի կամ համբաւոյ ակնկալութեան ո՛չ այժմ, ո՛չ առ յապայն, եթէ գիտնար ինչ որ ես գիտեմ, խղճմտանքին մէջ պիտի դողար՝ այդ դատապարտութիւնն արտասանելով:

Միւս առարկութիւնը օտարէ՛ն կուգայ մանաւանդ, զի չկայ Հայ մը՝ որ զայդ առարկութիւնը կարենայ ընել. ա՛յն է թէ՛ ինչ որ ձեր Պատրիարքը ազգին խնդիրը կոչեց, այն իր հնարած խընդիրն էր, և ազգը չունէր մասնակցութիւն: Այդ օտարը չէ՛ լսած Հայոց ազգին անվերջանալի աղաղակը այնքան տարիներէ ի վեր, և չէ լսած սոյն այս Երեսփոխանական ժողովին յանուն Ազգին ինձի յանձնած պաշտօնը՝ զոր և կրկնեց ասկէ քիչ ժամանակ առաջ:

Եւ արդ՝ տնտեսական շահերի թէ ի՛նչ ձեւով և ի՛նչ բառերով ներկայացուցի Հայոց խնդիրն Եւրոպայի, և զոր կ'ամփոփեմ հոս ապէս. Հայոց վարչութիւնն հայաստանի մէջ առանց քաղաքական փառասիրութեան, զոր երբեք չենք ունեցած և չենք կրնար ունենալ, մեր Վեհափառ Սուրբանին հովանաւորութեանը և վեհապետական իշխանութեանը ներքեւ: Դո՛ւք, ազգային երեսփոխաններ, ըսէ՛ք, դուք որ բոլոր ազգին քուէովն ընտրուած՝ կը զգաք ի ձեր սիրտ բարսխել սի՛րտն ազգին, ըսէ՛ք, ազգին խնդիրը չէ՞ այն որ ներկայացուցի:

Ըսէ՛ք, պիտի ներէի՞ք ինձ որ լուռ մնայի. ըսէ՛ք, պիտիներէի՞ք որ այնպիսի պարագայի մէջ ուր Թուրքիոյ քրիստոնեայ ժողովրդոց բազմը պիտի վճռուէր, ձեր Պատրիարքը անհոգ կենար. ըսէ՛ք, պիտի ներէի՞ք եթէ նոյնիսկ անյոյս և անապաւէն շղիմէի ազգաց ժողովին՝ գէթ անոր համար, որ Եւրոպայ գիտնայ՝ թէ Հայոց ազգ մըն ալ կայ Արեւելքի մէջ: Ըսէ՛ք, պիտի ներէի՞ք դուք և պիտի ներէի՞ն ինձ մեր Նախնեաց հոգիք, Հայկէն մինչեւ մեր վերջին Լեւոն, Լուսաւորիչէն մինչեւ ի վերջինն ներսէս՝ ի շարս մեր ազգաչէն և ազգասէր կաթողիկոսաց, ըսէ՛ք, պիտի ներէի՞ն և պիտի ներէի՞ք եթէ խոչ և խուժ առ ոտն հարկանելով մինչեւ Եւրոպա չհասցունէի Ազգին ազազակը. Ըսէ՛ք, ըսէ՛ք ձեր հանդիսաւոր քուէովը, ըսէ՛ք ձեր միաձայն քուէովը, զի միաձայն միայն կրնայ ըլլալ քուէն այս պարագայիս մէջ. Ըսէ՛ք, եւ ձեր քուէն թող պատասխանէ այդ անհեթեթ եւ ազգուրա՛ց առարկութեան 1):

Եւ սակայն ո՞ւր է կորուստը, ո՞ւր է այնքան աշխատութեանց և ջանից օպարդիւն մնալը, ո՞ւր է անյաջողութիւնը, ո՞ւր է դժբաղդութիւնը, ո՞ւր յուսահատութիւն: Վասն զի՝ առաջին անգամ Հայոց ազգին անուէն անցաւ հանդիսաւոր դաշնագրութեանց մէջ՝ ա՞յդ է կորուստը. վասն զի՝ Հայոց օպարագային սերմունքը դրուեցան, ա՞յդ է մեր ջանից օպարդիւն ելնելը. և վասն զի՝ Եւրոպայի ժողովուրդներն ու տէրութիւնները ճանչցան ու սիրեցին Հայ ազգը, ա՞յդ է անյաջողութիւնը. եւ վասն զի՝ այս վայրկենիս որ կը խօսիմ ձեզի այս ազգային բեմին վրայէն, թերեւս մեծ ևս բեմերու վրայէն հարցումներ կ'ուղղին Եւրոպայի կառավարութեանց՝ Հայոց նկատմամբ, ա՞յս է մեր լքումն ու յուսահատութիւն:

Տեա՛րք երեսփոխանք, ըսի արդեն թէ մեր խնդիրն անմիջա-

1) Ազգային ժողովն յետ ասեմաբանութեան միաձայնութեամբ մերժեց սոյն օտարոսի առարկութիւնը:

պէս եւ կատարելապէս չէ՛ իրականացած, եւ ասոր համար պարտք համարեցայ բողոքել հոս տէրութեանց դեպանաց քով, և ի Պերլին լիազօրաց քով: Բողոքը տկարին իրաւունքն է եւ շատ անգամ յուժմպէտս կը գործածուի նա. այլ ո՛չ այս պարագային մէջ, զի արդիւնքն իսկ տեսնուեցաւ վերջին վայրկենին, յօգուածին խմբագրութեանը մէջ: Այո՛, մեր խնդիրն ամբողջապէս չէ կատարուած, այլ մեծ է արդէն ինչ որ ստացանք դաշնագրութեան այն յօդուածով. եւ մեծ է՝ ոչ ոք կրնայ ուրանալ զայս և ես քան զայլ ոք աւելի՛ նուազ՝ Անգղիոյ մասնաւոր պաշտպանութիւնը:

Մենք չենք յուսացած մեր զօրութեանը վրայ այդ պաշտպանութեան տալու համար այն ուղղութիւնը՝ զոր կրնանք փոփոքել մեր ազգային խնդրոյն կատարմանը նկատմամբ. այլ իրողութիւնք զօրաւորագոյն են քան զամենայն՝ և վճռաբար կը հրամայեն նոքա տէրութեանց քաղաքականութեան:

Անգղիոյ մեծ ազգին քաղաքականութիւնը՝ որուն յայտնի են շահերը, նպատակն ու համակրութիւն, կրնայ ի սկզբան այնպիսի ձեւ ու ոգի մը զգենուլ՝ որ իր յաւիտենական կղզին մշտնջենաւորապէս պատող տիկիանոսին պէս ինքն իրեն դէմ մարտնջելով թէ և չյոգնի, չպարտասի, այլ՝ զի պէտք է յաջողի, հա՛րկ պիտի զգայ վերջապէս նոր ոգի ու նոր ձեւ առնուլ:

Իսկ մենք, Տեա՛րք երեսփոխանք, մենք յարատեւենք մեր սկսած գործին մէջ: Այսպիսի գործեր ո՛չ մէկ օրուան մէջ, ո՛չ մէկ մարդու ձեռքով կրնան կատարուիլ: Պատրաստուինք մեր ապագային: Նախ՝ չկենանք հոս, Հայաստա՛ն երթանք. Հայաստա՛ն զրկենք ինչ որ ունինք Ազգին մէջ իր բանիբուն, տաղանդաւոր, ազգասէր, ուսումնասէր եկեղեցականներ. Հայաստա՛ն երթան մեր դաստիարակներ, ուսուցիչներ, մեր այնաքան վառվառն երիտասարդներ. Հայաստա՛ն երթան մեր արուեստագէտներ, վաճառականներ. Հայաստա՛ն երթան այնքան դժբախտ պանդուխտներ. ո՛չ եւս պիտի ըլլայ հոն սով, սրածութիւն. ո՛չ եւս հարրատահարութիւն. ո՛չ եւս կենաց և ընչից և պատուոյ առեւանգութիւն. ո՛չ եւս աշխատութեան խափանում: Ուղիներ պիտի բացուին. ջրանցքներ պիտի շինուին. գործարաններ պիտի կառուցուին. Անգղիոյ դրամատէրք հո՛ն պիտի երթան իրենց դրամը գործածելու. թող երթան մեր դրամատէրք ալ, ընկերութիւններ կազմեն այս օրուրնէ. ընկերութիւններ՝ ամէն քաղաք և գիւղ գպրոցներ հաստատելու համար. Հնդկաստանէն, Հայաստանէն, Անգղիայէն, Թուրքիայէն, Ռուսիայէն, Աւստրիայէն ու մինչեւ Պարսկաստանէն միանան, ձեռք ձեռքի տան բոլոր Հայերը, և այն

ատեն թերեւս ես ալ ցաւադար ու անբուժելի հիւանդութեամբ վարակեալ, ի գերեզման իջած ըլլամ արդէն. այլ տեսնելով այսքան ազգային միասիրտ, միահոգի աշխատութեան զեղեցիկ արդիւնքները, տեսնելով պատկուած մեր այսօրուան ըստ յոյսերը, հոգիս պիտի խայտայ գերեզմանիս մէջէն և պիտի ընդգրկէ մեր յիրելի նախնեաց հոգիները...

ՓԱՐԻՋԻ ԴԱՇՆԱԳԻՐԸ ԵՒ ԲԱՐԵՆՈՐՈԳՈՒՄՆԵՐԸ 1)

(1885 Մարտ 30)

Թուրքիոյ ներքին, ընդհանուր յեղաշրջումը սկսաւ Սուլթան Մահմուտ Բ.ի ձեռքով. բայց մասնաւորապէս քրիստոնեայ հպատակներու նկատմամբ բարենորոգումներու ձեռնարկեց անոր որդին՝ Սուլթան Ապտիւլ Մեճիտը, որ իր սատրաղամի, առաջին լուսամիտ թուրք պետական անձի՝ Ռէշիտ վաշայի յորդորով 1839ին հրատարակեց առաջին Թամզիմատը (բարենորոգում) հրովարտակը՝ Գիւլխանէի Սաթթը Շէրիֆը: Թուրքիոյ քրիստոնեայ ժողովուրդներու կեանքին մէջ որոշ բարելաւում մտցուց Բարենորոգումի այս ձեռնարկը:

Պետութիւնները՝ Աւստրիան, Անգլիան և Ֆրանսան, վիեննայի մէջ բանակցութիւններու սկսան Ռուսաստանի հետ և Փետրուար 1ին (ն. Տ.) բրոթոքոլ մը ստորագրեցին, որ իրրեւ հիմ պիտի ծառայէր խաղաղութեան դաշնագրին: Այս բրոթոքոլի չորս պայմաններէն մէկն էր Օսմանեան կայսրութեան հպատակներու ապահովութեան հարցը: Թուրք կառավարութիւնը ամէն կերպ աշխատեցաւ, որ ապագայ դաշնագրին մէջ այս կէտը իբրեւ առանձին պայման չդրուի:

Այս բանակցութիւններուն արդիւնք ըլլալով՝ Փարիզի Գոնկրէին բացման օրը, 1856 Փետրուար 6/18ին, Սուլթանը հրատարակեց նոր Թամզիմատի Սաթթը Հիւմայունը (բարենորոգումներու արքայական հրովարտակը), որով իր ըստ հպատակներուն դարձեալ կը շնորհուէր ապահովութիւն կեանքի, պատուի և դոյքի, հաւասարութիւն օրէնքի առջեւ, անխտիր ընդունելութիւն վարչական և դիւնորական պաշտօններու մէջ, կրօնի և սլաման ազատութիւն, քանի մը վարչական սահմանափակումներով, դատարաններու մէջ վկայութիւններու հաւասարութիւն և այլ ժողովրդավար բարենորոգումներ:

1) Այս դաւանագիրը կարգալ նախ քան Սան-Սթեֆանոյի դաւանագիրը, էջ 9:

Փարիզի դաշնագրի (1856 Մարտ 30) Զրդ յօդուածը, յիշե-
լով այդ հրովարտակը՝ կը շեշտէ յասկապէս, որ ան պէտք է իբր
հիմ ծառայէ թուրք կառավարութեան և Սուլթանի քրիստոնեայ
հպատակներու փոխադարձ յարաբերութիւններու: Օսմանեան
հպատակ հայերու և միւս քրիստոնեաներուն համար այդ թամզի-
մաթը մեծ կարեւորութիւն ունեցաւ իբրեւ կռուան, որուն
յինելով՝ եւրոպական պետութիւնները ընդհանուր ճնշում ի-
գործ դրած են թուրքիայի վրայ, ի նպաստ քրիստոնեայ բնակիչ-
ներուն, և այդ է եղած պաշտօնական հիմնաքարը Հայոց Ազգային
Սահմանադրութեան և առ հասարակ Պատրիարքարաններու ա-
ռանձնաշնորհումներուն:

Փարիզի դաշնագրի Զրդ յօդուածը.

«Ն. Մեծութիւն Սուլթանը՝ իր հպատակների բարեկեցու-
թեան մասին ունեցած մշտական հոգացողութեամբը՝ յատուկ
Ֆերման շնորհեց, որով բարեօրոճ է, առանց ցեղի և կրօնի խըւ-
րութեան, նրանց բոլորի վիճակը, և դրանով նա նուիրադործեց
իր վեհանձն դիտաւորութիւնները թուրքիայի քրիստոնեայ ժա-
վուրդի նկատմամբ: Միեւնոյն ժամանակ ցանկալով մի նոր ապա-
ցոյց ևս տալ իր այս զգացումներին՝ նա հաղորդեց դաշնագիրն-
ստորագրող պետութիւններին վերոյիշեալ ֆերմանը (հրովարտակ),
որը Սուլթանի արքայական կամքի ինքնաբուխ արտայայտու-
թիւնն է: Պետութիւնները ճանաչում են այս յայտարարութեան
կարեւոր նշանակութիւնը: Ինքն ըստ ինքեան ենթադրուում է, որ
այս հանգամանքը բնաւ իրաւունք չէ տալիս յիշեալ պետութիւն-
ներին՝ ոչ միասին և ոչ առանձին՝ խառնուել ո՛չ Սուլթանի և իր
հպատակների փոխադարձ յարաբերութիւնների և ոչ էլ նրա կայ-
սրութեան ներքին գործերի մէջ»:

Իսկ թամզիմաթի հրովարտակին մէջ քրիստոնեաներուն վերա-
բերեալ արամադրութիւնները հետեւեալներն են.

«Այս բոլոր առանձնաշնորհումներն և կրօնական արտօնու-
թիւնները, որոնք մեր նախնիքներից ի վաղուց անտի շնորհուել
են պետութեան մէջ բնակող և իմ պաշտպանութիւնը վայելող բո-
լոր քրիստոնեայ և այլ ոչ-մահմեդական հասարակութիւններին՝
վաւերացուած են մեզանից և պիտի պահպանուին»:

«Իւրաքանչիւր քրիստոնեայ կամ ոչ-մահմեդական հասարա-
կութիւն պարտաւորուում է մի որոշ ժամանակի ընթացքում իր
միջից ընտրուած յանձնաժողովի միջոցով, Բ. Դրան հսկողութեան
տակ և իմ բարձր բարեհաճութեամբ, քննել իր ունեցած առանձ-
նաշնորհումներն և արտօնութիւնները, սահմանել ժամանակի և

քաղաքակրթութեան պահանջած բարենորոգումներն և հաղորդել
Բ. Դրանս: (1)

ԾԱՆՈՒՑԱԳԻՐ ՊԵՐԼԻՆԻ ԴԱՇՆԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ԳՈՐԾԱԴՐՈՒԹԵԱՆ ՄԱՍԻՆ

Պերլինի դաշնագրութեան կնքումէն վերջ, առաջին անգամ
Հայկական Հարցը արծարծուեցաւ 1880ին Անգլիոյ նախաձեռնու-
թեամբ և վեց մեծ պետութիւններու դեսպաններու հաւաքական
գործակցութեամբ: Այս առթիւ փոխանակուեցան հետեւեալ վա-
ւերագրերը .

ԱՊԷՏԻՆ ՓԱՇԱՅԻ 1880 ՅՈՒԼԻՍ 5 ԹՈՒԱԿԱՆԱԻ ԾԱՆՈՒՑԱԳԻՐՆ *

Պ. Դեսպան

Պատիւ ունիմ պատասխանելու Ձեր վսեմութեան Յուլիս 11ի
Մանուցագրի (note) այն մասին՝ որ Պերլինի Դաշնագրութեան
61-րդ Յօդուածին պայմաններուն կը վերաբերի. պայմաններ՝ որ
միեւնոյն Յօդուածին վերջին հատուածին մէջ բացայայտ դրուած են:

Պատերազմին հետեւանք եղող ամէն տեսակ մտազբաղումնե-
րու և դժուարութեանց հակառակ՝ Օսմանեան կայսերական կա-
ռավարութիւնն միշտ ի մտի ունեցաւ այս պայմաններու գործա-
դրութիւնը. և Քիւրտիստանի ամէն մասերուն և ուրիշ վիլայէթ-
ներու մէջ բազմաթիւ ձեռնհաս պաշտօնատատարներ զրկեց՝ որոնց
պաշտօնն էր միայն ամենէն աւելի ազդու միջոցներն փնտռել թէ՛
Հայոց և թէ՛ Նորին կայսերական վեհափառութեան՝ Սուլթանին՝
հաւատարիմ միւս հպտակներուն անդորրութիւնը ապահովելու
և վերջապէս նշանակելու համար միեւնոյն միջոցներու կիրառու-
թեան եղանակը, անձամբ իսկ գործադրելով ինչ ինչ միջոցներ՝
իրենց շնորհուած իրաւունքին համեմատ: Այս Յանձնաժողովներէն
զատ՝ անձանօթ չէ նաեւ՝ թէ կարճ ժամանակի մը մէջ Օսմանեան
կառավարութիւնը որոշեց նիզամիէ ատեաններէն բաժնել գործա-
դիր իշխանութիւնը, Նւրոպոյսի մէջ ի գործ դրուածին համա-
ձայն, թէ՛ կը ջանայ լաւ կազմակերպութիւն մը տալ անոնց և
ամեն ուրեք տուրքի և տասանորդի հաւաքման նոր եղանակ մը

(1) Սարուխան, Հայկական Խնդիրն և Ազգ. Սահմանադրութիւնը Թիւրքիայում
(1860—1910), Թիֆլիս, 1912, էջ 14:

*) Դիւան Կ. Պոլսի Հայոց Պատրիարքանի

հաստատելու անհրաժեշտ փորձառութիւնն ընել՝ բնակիչներու հանգիստն ու հանդարտութիւնը ապահովելու համար, թէ՛ վերջապէս սկսած է հաստատել տեղ տեղ քաղաքապահ զօրք և ոստիկանութիւն՝ ընիկ և օտար բազմութիւ մասնաւոր սպաներու պաշտօն տալով ներկայացնել Օրինաց Մրագիրներ այս երկու Հրահանգներու (institutions) վրայ, և ի նկատ առնուլ ամէն ինչ՝ որ նպաստաւոր կրնայ ըլլալ անոնց յաջողութեանը :

Այս քննութիւններէն կը հետեւի՝ թէ ժողովուրդներու նկարագրին և պէտքերուն ամենէն աւելի յարմարող բարեկարգութեանց մէջէն այժմ իսկ իբրեւ ամենէն աւելի ստիպողական և արդիւնազոր ընդունուածներն կը կայանան գիւղախմբերու կազմակերպութեան և բաշխումին՝ ինչպէս նաև եղևնադատատեաններու հաստատմանը վրայ :

Կարեւոր կը համարիմ ուրեմն քանի մը մանրամասնութեանց մանել այս երկու կէտերու վերաբերմամբ, որ սահմանուած են երաշխաւորել՝ ապահով և ստոյգ եղանակաւ՝ հասարակաց կարգն ու անդորրութիւնը :

Իւրաքանչիւր գաւառակ պիտի բաժնուի գիւղախումբերու՝ որք իրենց կարգին՝ պիտի պարունակեն մէկմէկու մերձաւոր գիւղերու խումբեր :

Գիւղախմբական ժողովներն պիտի ընտրուին բնակիչներու ձեռամբ, և կառավարութիւնը պիտի անուանէ գործադիր իշխանութեան վերաբերեալ ինչ ինչ իրաւունքներ ընդունած գիւղախմբական վարիչ ժողովականներէն մին : Այս վարիչներն կախում պիտի ունենան գաւառակապետներէ (Sous-Préfets) և թաղապետական պաշտօններն ալ պիտի կատարեն հաւաստրապէս : Պէտք է որ զիրենք ընտրող բնակիչներու մեծամասնութեան կրօնին վերաբերին, և այս պարագայի մէջ իրենց իբր օգնական (adjoint) պիտի ունենան փոքրամասնութեան կրօնը դաւանող անձեր : Իրենց պաշտօններու գործադրութեան մէջ ժողովրդին քուէովն ընտրուած՝ չորսէն վեց անդամներէ բաղկակած խառն ժողովի մը աջակցութիւնն պիտի ընդունին : Վերը յիշատակուած վարիչներն ու գիւղախմբական ժողովներն առաջին անգամ միայն պիտի անուանուին գաւառակապետներու վարիչ ժողովներէն, և այդ ժողովները պիտի ընտրեն զանոնք իւրաքանչիւր տեղերու բնակիչներու մէջէն :

Իւրաքանչիւր վարիչ իւր հրամանին ներքեւ պիտի ունենայ քաղաքապահ զօրք, որուն թիւը տեղւոյն իրական պէտքերուն համեմատութեամբ պիտի կրնայ աւելնալ : Այդ զինեալ զօրութեան գործը պիտի ըլլայ ապահովել գիւղախմբին կարգն ու անդորրութիւնը, ձերբակալել չարագործներն ու սրիկաներն և պաշտպա-

ներ բնակիչներն ամէն բռնութեան և կեղեքումներու դէմ: Քաղաքապահ զօրքերու ամէն մէկ դասակը պիտի կրնայ միւս գիւղախումբերու քաղաքապահ զօրքերուն օժանդակութիւնը կամ գործակցութիւնը խնդրել՝ միասին գործելու և աւազակներու ձերբակալման մէջ յաջողելու համար:

Վերը յիշատակուած գործակալներէն զատ՝ իւրաքանչիւր նահանգի մէջ պիտի կազմակերպուի՝ մասնաւոր կանոնադրի մը ուժով՝ նահանգային քաղաքապահութեան մարմին մը, որուն սպաներն ու զինուորներն պիտի ընտրուին կայսրութեան հպատակ եղող բոլոր դասակարգերու մէջէն, և որ պիտի դրուի նահանգապետներուն հրամաններուն ներքեւ, դաւառապետներու և գաւառակապետներու արամադրութեան տակ դրուելու համար: Իբրև հրամանատարներ (commandants) պիտի ունենայ փորձառու սպաներ և օգնական ու ձեռնտու պիտի ըլլայ՝ ամէն անգամ որ գիւղախումբերու մէջ գանուող քաղաքապահութեան գործակցութիւնը խնդրուի:

Ներկայ ծանուցագրի շրջանակէն դուրս կը մնայ թուարկութիւնն այն ամէն առաւելութեանց, զորս կ'ընծայէ նախագծեալ կազմակերպութիւնը: Բաւական է հաստատել միայն թէ՛ հաւասարապէս ազդու միջոց մը պիտի ըլլայ այն, աւելցնելու համար գիւղախմբական դպրոցներու թիւը, յառաջդիմութիւն տալու երկրագործութեան և բարեօքելու համար հաղորդակցութեան նախապարհներն՝ վարիչներուն և գիւղախմբական ժողովներուն խորնամքովը:

Սելանիկի նահանգապետութեան դաւառակներէն մէկուն մէջ տեսցուած մեւնոյն փորձառութիւնը կարճ միջոցի մէջ յառաջ բերաւ լաւագոյն արդիւնքներ ի մեծ գոհունակութիւն տեղական ժողովուրդին: Այդօրինակ միջոցի մը գլխաւոր արգասիքը պիտի ըլլայ ուրեմն ամուր խարխսիւններու վրայ զետեղել հասարակաց և անհատական ապահովութիւնը:

Այս ապահովութիւնը երաշխաւորելու համար ուրիշ զօրուոր մէկ միջոցն ալ եղեանադատ ատեաններու սահմանումն է, ինչպէս ըսինք: Այս ատեաններն կարգ բառ կարգէ պիտի երթան այն գաւառակներն, ուր իրենց ներկայութիւնն անհրաժեշտ պիտի նկատուի և հոն պիտի դատեն օճիրները: Դատ վարելու այսպիսի եղանակ մը մեծամեծ առաւելութիւններ կ'ընծայէ, քանի որ նախնական հարցաքննութիւն և դատաստան շատ աւելի դիւրութեամբ պիտի կատարուին իրենց տեղերուն վրայ՝ քան եթէ դատը ենթարկուէր սանձագններու եղեանադատ մնայուն ատեաններուն. վասն զի շատ անգամ կը պատահի, որ անոնք՝ որոց վկայութիւնն

անհրաժեշտ համարուած է, յոնձն չեն առնուր այս վերջիններուն առջեւ երեւիլ և նոյնիսկ իբրեւ վկայ ներկայանալ, մեծ հեռաւորութեան, հաղորդակցութեան դժուարութեանց, ժամանակի կորուստի և մեծաքանակ ծախքերու պատճառաւ. բաներ՝ որ բռնի կը խափանեն դատաւորութեան ազատ ընթացքը:

Օսմանեան կառավարութիւնը արդէն հասարակաց պաշտօններու մէջ ընդունած է կարող և պարկեշտ անձեր՝ առանց կրօնական խտրութեան: Այսուհետեւ այս իրողութիւնն ալ աւելի վայն կիրառութիւն մը պիտի գտնէ, և Բարձրագոյն Դուռը ձեռք պիտի առնու ինչ որ կրնայ արդեամբք իրականանալ:

Նոյնչափ կարեւոր միջոց մ'ալ կայսերական կառավարութեան ուշադրութիւնը գրաւած է. այն է՝ արթուն հսկել կրթութեան և հասարակաց աշխատութեանց յառաջդիմութեան, որ երկրի մը երջանկութեան գլխաւոր պատճառն է: Հետեւաբար՝ ի բաց առեալ իւրաքանչիւր նահանգի մաքսերու՝ ազի և ծխախոտի՝ ինչպէս նաեւ եկամուտներն բարեպաշտական հաստատութեանց (էվգաֆ), որոց յանձանձանքն հասարակութեանց (communautes) ժողովներուն անկ է. մէկ տասներորդը պիտի առնուի նահանգին վարչական պէտքերուն համար գործածուած ծախսերու մնացորդէն, ծախքեր՝ որ պիտի հայթայթուին միւլենոյն նահանգին միւս ընդհանուր եկամուտներովը, և յառաջիկայ տարւոյն սկիզբէն նահանգին տրամադրութեանը տակ պիտի դրուի այն՝ ի պէտք կըրթութեան և հասարակաց աշխատութեանց: Հարկ չկայ ըսելութէ այդ մասնաւոր ծախսազումարը (allocation) պիտի բարձրանայ՝ ցորչափ պետութեան եկամուտներն աւելնան:

Կատարեալ կանոնադիր մը նահանգաց մասին, կանոնադիր մը՝ որ իրեն խարիսխ ունի փորձառութիւնն ու տեղերու վրայ կատարուած քննութիւններն ուսումնասիրուելու վրայ է: Քիչ ատենէն ընդհանուր գործածութիւն մը պիտի ստանայ Ասիական Թուրքիոյ բոլոր նահանգներու մէջ: Նոյնպէս նահանգապետներու իրաւունքներն աւելի պիտի ընդարձակուին, և իրենց պաշտօններն պիտի երաշխաւորուին:

Ասոնք են, Պ. Իեսպան, մասնաւոր կանոնաւորմանց այն գլխաւոր կէտերն՝ որ գործադրութեան պիտի դրուին:

Նախագրեալին ծանօթացնելով զՁեզ՝ դառն է ինձ հաւաստել, որ ամէն անգամ երբ հասարակաց իրաւունքի ոճիրներ, որոց պատահումը բնական է աշխարհի ամէն երկիրներուն մէջ՝ գործուին նաեւ հայոց բնակած տեղերուն մէջ, կրքոտ մտքեր կարծես պաշտօն ունին հնարելու երեւակայական եղեռնագործութիւններ՝ միւսներու վրայ աւելցնելու համար, ներկայացնելով զանոնք իբ-

քեւ իրականութիւններ յաչս Եւրոպացւոց եւ այս տեղերը գլու-
նուող ժողովներուն առջեւ:

Վերջացնելով պարաք կը համարիմ բացարոշ և հշգրիտ եզու-
նակաւ հաստատել Ձեր Վսեմութեան, թէ Վանի, Տիարպէքիի,
Պիթլիսի, Էրզրումի եւ Սվազի Հայ բնակիչներու պաշտօնական
մարդահամարն հետեւեալ արդիւնքը տուած է: Այս վերջիններու
թիւը կը բարձրանայ հարիւրին 17-ի, միւս սշմուլիման հասարա-
կութեանցը՝ հարիւրին 4-ի, իսկ մուսլիման բնակիչներունը՝ հարիւ-
րին 79-ի:

Աւելորդ կը համարիմ յայտնել թէ Բարձրագոյն Դուռը Պեռ-
լինի Դաշնագրութիւնն ստորագրող պետութեանց պիտի ծանու-
ցանէ այն ամէն միջոցներն, զորս ձեռք առած է ինքն հետզհետէ
բարեկարգութիւններ մտցնելու համար Քիւրտիստանի և Ասիա-
կան նահանգներու մէջ՝ ուր կը բնակին նաեւ Հայք:

Հաճեցէ՛ք ևն.

(Ստորագրեալ) Ապէտիժ

ԵՒՐՈՊԱԿԱՆ ՎԵՑ ՄԵԾ ՏԷՐՈՒԹԵԱՆՑ ԴԵՍՊԱՆԱՑ Ք. ԴՐԱՆ ՄԱՏՈՒՑԱԾ ՀԱՒԱՔԱԿԱՆ ԾԱՆՈՒՑԱԳԻՐԸ 1)

Կ. Պոլիս, 7 Մեպտեմբեր 1880

Պարոն նախարար

Ստորագրեալք ընկալան վերջին Յուլիոս ամսոյ 5 թուակա-
նաւ ծանուցադիրը, որով Բ. Դուռը պատասխանած է՝ իրենց Յու-
նիո 11-ի պաշտօնադրոյն այն պարբերութեան, որ Օսմանեան Պե-
տութեան՝ Պերլինի Դաշնագրոյն 61-րդ յօդուածով՝ հայաբնակ
նահանգաց մէջ ներմուծել յանձն առած վարչական բարեօքմանց
և բարենորոգմանց կը վերաբերի:

Նոյն ծանուցադրին մտադիր ուսումնասիրութիւնը ապացու-
ցած է իրենց՝ թէ Օսմանեան Պետութեան կողմանէ նշանակեալ ա-
ռաջարկութիւնք չեն համապատասխաներ յիշեալ յօդուածոյն ո՛չ
ողւոյն և ոչ տառին:

Ստորագրելոցս ներկայացուցած Տէրութիւնները չեն անգի-
տանար թէ Օսմանեան Պետութիւնը երկու Յանձնախումբ յու-
ղարկած է հայաբնակ նահանգները, բայց բանաւոր պատճառներ
ուենին խորհելու միանգամայն թէ անոնց պաշտօնը և ոչ մի ար-
դեան յանդած չէ. եւ Բ. Դուռը հակառակ այն պարտաւորու-

1) Դիւան Կ. Պոլսոյ Հայոց Պատրիարքարանի

Թեանց որ կը ծագին իրեն համար 61-րդ յօդուածէն, եւ կեցած է նոյն անօրինութիւնները իրենց ծանուցանելէ :

Ոչինչ չ'ապացուցաներ թէ որեւիցէ բարեօքում ներմուծուած լինի արդարութեան վարչութեան մէջ . ընդհակառակն՝ հիւպատոսական բաղմաթիւ տեղեկագրեր կը հաստատեն թէ քաղաքային կամ եղեռնական դատարաններու անկախութեան խնդիրն իւրայժմու վիճակին մէջ անցելոյն բաղդատմամբ՝ եթէ ոչ յռեզոյն, գէթ նոյնչափ նուազ գոհացուցիչ է :

Իսկ ղինակիր պահանորդութեան և ռատիկանութեան խնդրոց գալով, Յուլիս 5-ի ծանուցագիրը կը հաստատէ թէ Բ. Դուռը պատուիրած է քանի մը յատուկ սպաներու, որ սոյն երկու պաշտօնէութեանց վերակազմութեան մասին ծրագրեր ներկայացունեն :

Տէրութիւնք այդ ծրագրոց վրայ տեղեկութիւն առած չեն և Օսմանեան Պետութիւնը չէ կարող հաստատել անգամ թէ անոնք ներկայացուած են իրեն :

Ստորագրեալք չեն կրնար ընդունիլ ուրեմն թէ Ձեր Վսեմութեան պատասխանագիրն իրենց Յունիս 11-ի ծանուցագրոյն արտայայտած գանգատանոց ամենափոքր գոհացում մը տուած լինի Ասկէ դատ՝ նոքա այնքան առաւել իրաւունք կը կործեն ունենալ Օսմանեան Պետութեան այս մասին ի վորձ դրած ճգանց անբաւականութիւնը ցցնելու, նոյնիսկ պատասխանագրոյն պարունակութենէն դատելով, Պերլինի Դաշնագրին իւր վրայ դրած պարտականութեանց և յառաջ բերած կացութեան վրայ նուազ ճիշդ ըմբռնում մ'ունի :

Հայաբնակ նահանգաց մէջ տեղի ունեցած կամ իրրել այնպէս նշանակուած եղեռանց մասին Բ. Դրան տալ կարծած բացատրութիւններուն բառերն իսկ կ'ապացուցանեն, որ նա կը զլանայ խոստովանիլ յիշեալ նահանգաց մէջ տիրող անիշխանութեան աստիճանն և ծանրակշռութիւնը իրաց վիճակի մը, որոյ յարատեւումն, ըստ ամենայն հաւանականութեան, այն ընդարձակ գաւառաց մէջ բնակող քրիստոնեայ ժողովրդոց բնաջինջ լինելուն առիթ պիտի ըլլայ :

Յուլիս 5-ի ծանուցագիրը և ոչ մի լուրջ առաջարկ կը պարունակէ Ձերքէսներու և Քրդերու ծայրայեղութեանց վախճանաւոր դիտմամբ : Եւ սակայն երկնչելի է թէ հասարակաց օրէնքներու գործադրութեամբ այդ ապերասանութեանց առաջքը չկարենայ առնուիլ : Միայն արտաքոյ կարգի խտտութեան միջոցներով կարելի է վերջ տալ այնպիսի բռնութեանց, որ 61-րդ յօդուածին մէջ նշանակուած նահանգաց մի շատ մասերուն մէջ մըջ-

անջինաւոր վտանգ մը առաջ կը բերեն Հայերու ընչից, պատուոյ և կենաց դէմ :

Պէտլինի Դաշնագրոյն 61-րդ յօդուածով Բ. Դուռը յանձն առած է՝ «Հայաբնակ նահանգաց մէջ՝ տեղական պիտոյից պահան-
« ջած բարեօրոշմանն ու բարենորոգութիւններն, առանց այլևս
« յապաղման, ի գործ դնել» :

Ստորագրեալք ցաւ ի սիրտ կը հաստատեն թէ՛ Յուլիս 5-ի ծանուցագրով նշանակուած ընդհանուր բարենորոգմանց մէջ՝ յիշեալ յօդուածին տրամադրած տեղական պիտոյքը և ոչ մէկ կերպով ի հաշիւ առնուած են :

Անշուշտ՝ տէրութիւնք գոհունակութեամբ պիտի ընդունին Օսմանեան Կայսրութեան ամէն կողմանց մէջ ընդարձակ բարենորոգմանց ներմուծումը . բայց՝ նոքա, նախ քան դամնայն, Պէտլինի Դաշնագրոյն լիովին գործադրութիւնը կը պահանջեն և չեն կրնար հաւանիլ, որ Բ. Դուռն մի այնպիսի վերանորոգում առաջարկելով՝ որ նոյն դաշնագրոյն նշանակած նահանգներուն ի նըպաստ պայմանադրուած յատուկ բարենորոգումներէն և ոչ մին կը պարունակէ, այս մասին իւր յանձն առած պարտաւորութիւններէն ինքզինքը զերծեալ կը նկատէ :

Ասկէ զատ նոյն նահանգաց մասնաւոր նկարագիրն ըլլալով լայնածաւալ գաւառաց մէջ քրիստոնեայ տարրին գերիշխանութիւնն, այս իրողութիւնն ի հաշիւ չառնող ո՛ր և է բարենորոգում չկրնար գոհացուցիչ հետեւանք մ՛ունեցած ըլլալ :

Ստորագրեալք նոյն նահանգաց ընծայած մի այլ հանգամանքն եւս ի հաշիւ առնուլն պարտ անհրաժեշտ կը վարկանին : Բ. Դուռը Հայոց և Քրդաց համար միեւնոյն կանոնադիրը սահմանելու կամքը կը ցուցնէ : Նախ և առաջ պարտ ու պատշաճ է՝ ըստ վարչութեան՝ անջատել զանոնք, որքան գործնականապէս կարելի է . քանզի բնակաւոր ժողովուրդներն ու կէս թափառիկ ցեղերը՝ միեւնոյն եղանակաւ կառավարելը բացարձակապէս անկարելի է :

Հետեւապէս գիւղախմբերու և վարչական խումբերու (groupes administratifs) բաշխումն ընդհանրապէս այնպէս պէտք է գործադրուիլ, որ կարելի եղածին չափ՝ համասեռ տարրեր ի մի վայր ժողոված լինին : Բաշխման միտումը պէտք է ըլլայ Հայոց և կամ, ըստ հարկին, Հայոց և Քրդաց համախմբուիլը, ի բաց թողլով զՔուրդ :

Հետեւաբար, իւրաքանչիւր խմբակի բնակչաց մեծամասնութիւնն որոշող վիճակագրական ցուցակաց մէջ պէտք չէ մուծանել թափառիկ Քուրդ տարրը, որ լերանց մէջ կ'ապրի և որ քրիստոնէաբնակ դաշտաց մէջ անկարգութիւն փռելու համար միայն կ'իջնէ :

Կարելի է ենթադրել՝ թէ Բարձրագոյն Գուռը, Յուլիոս 5-ի ծա-
նուցագրով առաջարկուած գիւղախմբական կազմակերպութեան
մէջ, համակրօն բնակչաց մեծամասնութենէն գոյացած առաջին
աստիճանի վարչական խումբեր հաստատելու միջոց մը նշմարած
լինի: Եւ սակայն ոչինչ չյայտներ այն գրութեան մէջ՝ թէ Բ.
Գուռն այդ սկզբան կիրառութիւնը յանձն կ'առնո՞ւ:

Ստորագրեալք գոհունակութեամբ սրտի կը տեսնեն, թէ ա-
ռաջադրեալ կազմակերպութեան մէջ՝ մէն մի գիւղախմբապետ
տեղւոյն մեծամասնութիւնը գոյացնող կրօնական հասարակու-
թեան պիտի վերաբերի: Բայց բարձրագոյն կարգի պաշտօնէից նը-
կատմամբ նմանօրինակ արամադրութեան մը չգոյութիւնը յայտ-
նապէս կ'ապացուցանէ՝ թէ առաւարկեալ վերանորոգմունք չեն
քստ բաւականին ի հաշիւ առնուր ՅԱ-րդ յօդուածոյն ակնարկած
նահանգաց տեղական պիտոյքը:

Օսմանեան Պետութիւնը կը յայտարարէ, թէ պարկեշտ և կա-
քող անձերը, առանց կրօնի խտրութեան, հասարակաց պաշտօն-
ներու մէջ ընդունած է արդէն, և թէ այսուհետեւ սոյն իրողու-
թիւնը ընդարձակագոյն կիրառութիւն մը պիտի ստանայ: Այս
յայտարարութիւնը յոյժ ճապաղ է, և ստորագրեալք կը խորհին՝
թէ այս կէտին վրայ պնդելն այնքան հարկաւորագոյն է, որքան
որ Հայք կը հաստատեն, թէ իրենց մեծամասնութեամբ զանուած
նահանգաց մէջ գրեթէ Հայ չկայ, որ հասարակաց պաշտօնի վրայ
գտնուի: Նոցա պահանջքն այս մասին այնչափ առաւել օրինաւոր
կը թուի, որչափ որ կարելի է թէ Բ. Գրան նոյն նահանգաց վը-
րայ քրիստոնեայ կառավարիչներ կարգելովն հանդերձ, վարչու-
թեան մէջ աւելի արդարութիւն և իրաւասութիւն գտնելու մա-
տին՝ դարձեալ Հայոց համար մեծագոյն վստահութիւն մը չգոյա-
նայ:

Վասն որոյ, Օսմանեան Պետութեան ծանուցագրոյն պարունա-
կած անօրինութիւններէն շատ աւելի ընդարձակ անօրինութեանց
պէտք կայ, որպէս զի Բ. Գուռը Պէւլիինի մէջ յանձն առած պար-
տաւորութիւնները կատարած լինի:

Առաջարկեալ բարենորոգմանց անբաւականութիւնն, ընդհա-
նուր առմամբ, այնքան մեծ է, որ գրեթէ անօդուտ է Բ. Գրան
ժրագրոյն պակասութեանց վրայ վիճարանիլ: Բայց և այնպէս,
յետագայ գիտողութիւնք ինքնին կը ներկայանան մտաց:

Նախ և առաջ՝ Բ. Գուռը յայտարարելով թէ գիւղախմբա-
պետք, փոխանակ նոյն իսկ գիւղախմբական խորհուրդէն ընտր-
ւելու, պէտք է լինին ատրութեան պաշտօնեաներ, զորս կեդրո-
նական իշխանութիւնը պիտի ընտրէ գիւղախմբական խորհրդոյն

ընտրեալ անդամոց մէջէն, վարչական դաստիարակութեան մինչեւ
ցյեալին աստիճանը տարուած կեդրոնացման սկզբունքը կը հաստատ-
ուէ: Միւս կողմանէ՝ գիւղախմբապետներու և գիւղախմբական
խորհրդոյ անդամոց նկատմամբ Բ. Դուռը զանց կ'ընէ ըսել, թէ
սոքա ցկեալնս՝ եթէ ոչ առժամեայ կերպով պաշտօն պիտի վարեն:
Նոյնպէս չ'ըսեր, թէ ո՞ւմ պիտի պատկանի զանոնք անկարողու-
թեան պատճառի համար պաշտօնանկ ընելու իրաւունքը: Այս ի-
րաւունքը արդեօք զանոնք կարգող քաղաքապետութեան խոր-
հրդո՞յն, թէ ոչ՝ ուրիշ իշխանութեան մը վերապահեալ պիտի լինի:

Իարձեալ օսմանեան ծանուցագիրը, ո՛չ զինուորագրութեան
եղանակին և ո՛չ ալ ուրիշ տեսակէտներու նկատմամբ, զանազա-
նութիւն չդնէր գիւղախմբական և նահանգական զինակիր պահա-
նորդութեան միջեւ. գիւղախմբական զինակիր պահանորդութիւնն
յայտ միայն կը տարբերի միւսէն, որ նա գիւղախմբապետին հը-
րամանաց ստորակարգեալ է: Նա չգումարուիր նոյն իսկ գիւ-
ղախմբի մէջէն և կրօնապէս մեծամասնութիւն ունեցող ընակիչ-
ներէն, և ոչ ինչ չ'երաշխաւորեր, թէ նա իրօք իւր գոյութեան
սեփական հանգամանքը պիտի ունենա՞յ, որ է տեղային պաշտ-
պանողական զօրութիւն մը ըլլալ:

Նահանգական զինակիր պահանորդութեան կազմակերպու-
թիւնն եւս չհամապատասխաներ Յ1-րդ յօդուածոյն յատկապէս
նշանակած նահանգներուն տեղական պիտոյից:

Նաեւ, այն պայմանը, որոյ համաձայն յիշեալ պահանորդու-
թեան թէ՛ սպաններն ու թէ՛ զինուորները պէտք է առնուին պե-
տութեան ամէն դասու հարստակաց մէջէն, բոլորովին անորոշ կեր-
պարան մ'ունի:

Յանկալի է, որ նահանգական զինակիր պահանորդութեան
սպաններն և զինուորներն գիւղախմբական զինակիր պահանորդու-
թեան մէջէն առնուին, այսինքն՝ այն դաշտային պահապաններուն
մէջէն, զորս գիւղախումբերն իսկ պիտի ընդունին: Այս դաշտա-
յին պահապաններն՝ որք պաշտօն ունին գիւղերը պաշտպանել
Քրդաց արչաւանաց դէմ, նահանգական զինակիր պահանորդու-
թեան պէտք է հայթայթեն իւրաքանչիւր գիւղախմբի ժողովրդոց
թուոյն համեմատութեամբ օժանդակ խումբեր:

Նահանգային վարչութեան քմահաճութեանց տեղ՝ ընտրողա-
կան սկզբան դրութիւնը հաստատուն երաշխաւորութիւն մը կըր-
նայ յառաջ բերել հասարակաց ապահովութիւնն ամրացնելու յատ-
կացեալ զօրութեանց բարւոք կազմակերպութեան մասին:

Յղեւնադատ ատենի մը կազմութեան վերաբերող առաջար-
կութեանց արժէքը՝ նախ և յառաջ՝ այն ատենին կազմական պայ-

ժաններէն կախուամն ունի: Եւ սակայն Յուլիս 5-ի ծանուցագիրը այս կէտը ընդ լռութեան թողած է: Կարեւոր կը թուի նահանգաց ոմանց մէջ Հայ տարրին գերիշխանութիւնն (predominance) ի հաշիւ առնուլ, և դատական կազմակերպութեան մէջ նոյն տարրին համեմատական բաժին մը տալ:

Այլ և աստ իսկ մէկ քանի խնդիրներ յառաջ կուգան, որոց լուծման մասին օսմանեան ծանուցագիրը և ո՛չ մի նշոյլ չտար: Թէ դատաւորք անփոփոխելի՞ պիտի լինին արդեօք, եթէ ոչ որոշեալ ժամանակաւ անուանելի: Որո՞վ օրինօք պիտի դատեն: Եէրիո՞վ թէ այլով իւրք օրէնսդրութեամբ: Եղեռնադատ ատեանք ի՞նչպէս պիտի յարգել տան իրենց վճիռները կէս անկախ և բոլորովին վայրենի Գուրդ ցեղերուն:

Այս վերջին հարցումը լիովին կ'ապացուցանէ թէ որչափ հարկաւոր է դուրս ձգել Գրդերը Հայաստանի ժողովրդոց պատկանեալ բարենորոգման շրջանակէն և ուրոյն վարչութիւն մը տալ անոնց, իրենց պատերազմասէր և նախնական բարուց համաձայն:

Տեղեկայ և վարատական երկու տարերց առնչութեան վերաբերեալ սոյն այս խնդրոյն առթիւ ստորագրեալք համոզում կը յայտնեն թէ պէտք է ջնջել Գրդերուն Հայոց վրայ հարկադրած բոլոր այն բռնազրօս ծառայութիւններն ու տարապարհակ աշխատութիւնն, որ ոչ թէ մի իրաւանց սկզբունքէ, այլ մի հնարմատ զեղծմանէ միայն կը ծագին: Կը խորհին նմանապէս թէ՛ ի նըպաստ Հայերուն պայմանադրեալ բոլոր բարենորոգմանց արագասիքը, պէտք է նաեւ Գրդաստանի կեդրոնն ու հարաւակողմը (Ճուլամէրկի Գազա) բնակող բազմութիւն նեստորականաց ալարդարասիրաբար ստացունել:

Յաւալի է, որ դպրոցական խնամատարութեան և հասարակաց շինութեանց նման՝ տեղային պիտոյքը լրացնելու յատկացեալ գումարի մը վերապահման ակնարկող պարբերութիւնը բացորոշ բառերով շարադրուած չէ:

Կարելի է ընդունիլ սակայն թէ այս պարբերութիւնը կը պարունակէ յինքեան արժէք մ'ունեցող ելմտական սկզբունքի մը գաղափարը. և այն սկզբունքն, ըստ մտաց տէրութեանց, յետագայ բառերով պէտք կ'ըլլայ պարզուելի. այսինքն թէ, ասուրքերը երկու կարգի բաժանուելով, առաջինը, որ մօքսոսային և աղային տրոց հասոյթէն բաղկացեալ է, պետական պիտոյից պիտի յատկացուի. իսկ երկրորդը, որ վիլայէթին ընդհանուր եկամուտներէն գոյանալի է, նախ և առաջ, նահանգի վարչական պաշտամանց, և ապա մնացորդին մէկ մասը տեղական պիտոյից սեպհականուելով,

Տիւս մասն ալ Կ. Պոլիս պիտի յուղարկուի: Եթէ այս մեկնութիւնը ճշգրիտ է, այն առէն Յուլիոս 5-ի ծանուցագրոյն առաջարկութիւնը քիչ շատ համաձայն կ'ըլլայ Եւրոպական Տանկաստանի նահանգաց վարչական կազմակերպութեան ծրագրոյն, որ Բ. Իրան կողմէ Արեւելեան Բումէլիի Եւրոպական Յանձնախմբին քննութեան մատուցուած է, 19-րդ յօդուածին:

Արդարեւ սա՛ հաստատուն բարենորոգում մի կը կայացունէ, ըստ այնմ զի՛ կը նուիրագործէ այն սկզբունքը, որ կը պահանջէ, թէ նախապէս պէտք է նահանգային ծախքը մատակարարել, արոց մի մասին առամաք. բայց էական պայման է, թէ այս սկզբունքը վարչական բարենորոգմանց Մասնախմբին արդէն իսկ ընդունած երաշխաւորութեանց համանման երաշխաւորութիւններով սպահովեալ լինի: Բաց ի սմանէ, ստորագրեալք պարտին նկատել տալ, թէ չէ կարելի վաղուց գրաւի դրուած եկամուտներն այսինչ կամ այն ինչ գործածութեան յատկացունել:

Ապակերտնացման սկզբունքը, որ ա՛յնքան հարկաւոր է կեդրոնական իշխանութեան կրօնէն տարբեր կրօնի հետեւող ժողովրդեան մը բնակած նահանգաց համար, քիչ գոհացուցիչ եղանակաւ բացատրուած է Ձերդ վսեմութեան ծանուցագրոյն մէջ:

Անհնար է արդիւնաւոր բարենորոգումներ ակնկալել, քանի որ ընդհանուր կառավարչաց կացութիւնը կատարելապէս բարեփոխուած չէ: Արդարեւ ծանուցագիրը նշմարել կուտայ, թէ ա՛նոնց իշխանութիւնը պիտի ընդարձակի և պաշտօննին երաշխարորուի. բայց այսօրինակ ընդհանուր վստահացուցմունք խնդիրը յուծելու տեսակէն չեն:

Մինչեւ որ ընդհանուր կառավարչին իշխանութեան ընդլայնումն և անոր պարտուց կատարման համար բացարձակապէս կարեւոր երեւցած պատասխանատուութեան ընդարձակումը բացորոշաբար պայմանադրեալ չլինին, և մինչեւ որ բացորոշ երաշխաւորութիւնք ընծայուած չըլլան այն բարձրաստիճան պաշտօնէին իւր պաշտաման տեւողութեան նկատմամբ անկարելի պիտի ըլլայ առաջարկեալ բարենորոգմանց արդիւնաւորութեան մասին կործիք մը յայտնել:

Ապաքէն՝ քաջայայտ է, թէ ընդհանուր կառավարիչք պարտին մտտամբ իւրիք տեղեկութիւն ունենալ իրենց պաշտօնին տեւողութեան վրայ, և միանգամայն զերծ ըլլալ այն յարատեւ միջամտութենէն, որ արդի կառավարական եղանակին ներքեւ իրենց վարչական գործոց յետին մանրամասնութեանց մէջ անգամ տեղի կ'ունենայ, և որ ցարդ իրենց գործունէութիւնը կաշկանդած էր: Անօդուտ է յաւելուլ, որ թէպէտ վալիներուն մեծագոյն անկա-

խուժիչն ամենուրեք փափաքելի է, սակայն հայտարարակ նահանգաց մէջ բացարձակապէս կարեւոր է :

Միով բանիւ, տէրութիւնք, Օսմանեան Պետութեան առաջարկութեանց անբաւականութեանը համոզուած լինելով, կը խորհին թէ արժան է լրջարար ի հաշիւ առնուլ յիշեալ նահանգաց մէջ ստուգուած տեղական պիտոյքը, աւելի ընդարձակութիւն տալ հաւատարութեան և ապակեդրոնացման երկու մեծամեծ սկզբանց արդիւնաւորութեան տնօրինութեանց ձեռնարկել ստիկանութիւնը կազմելու և Ձէրքէզաց և Քրդաց երեսէն առաւապեալ ժողովուրդները պաշտպանելու համար, և վերջապէս ընդհանուր կառավարչաց իշխանավարութեան տեւողութիւնն ու սահմանը որոշել :

Ահաւասիկ՝ այսու և միմիայն այսու պայմանաւ կարելի է լինովին հատուցուին ընծայել Պէռլինի Դաշնագրին Յ1-րդ յօդուածոյն գոյութիւն տուած իրաւանց և ակնկալութեանց :

Դուռը կը ճգնի արդարեւ այն յօդուածին սահմանը սեղմել ընդհանուր ժողովրդեան բազդատմամբ՝ հայ ժողովրդեան և առհասարակ քրիստոնէից թուոյն վրայ յենլով :

Մանուցագրին մէջ նշանակուած համեմատութիւնը այնչափ տարբեր է ուրիշ տեղեկութիւններէ, որ Տէրութիւնք չեն կրնար զայն իբրեւ ճշգրիտ ընդունիլ :

Հայ ժողովրդեան ներփակեալ ցուցակը, որ Պատրիարքարան խնամօք յօրինուած է, սոյն այլ եւ այլ գնահատութեանց միջեւ կեցած ահագին տարբերութիւնը կը ցուցնէ : Սա եւս կայ, որ Յուլիս 5ի ծանուցագիրը՝ միայն մահմէտականաց և քրիստոնէից առիբարտ ունեցած համեմատութիւնը կը նշանակէ :

Տէրութիւնք կը բաղձան ի ձեռին ունենալ այն տեղեկութիւնները, որոց վրայ հիմնեալ է այդ հաշիւը և հարկ անհրաժեշտ կը համարին միանգամայն, Յ1 րդ յօդուածոյն նշանակած նահանգաց մէջ բնակող մահմէտականաց և քրիստոնէից մերձաւորագոյն թիւը՝ որչափ կարելի է փութով՝ առնել տալ անկողմնակալ մասնախուժի մը ձեռօք, որոյ կազմութիւնը այսուհետեւ պիտի որոշուի :

Պէտք է ապահով լինիլ, որ Բ. Դուռը անժխտելի անկողմնապահութեան պայմաններով գործադրուած սոյն մարդահամարին արդիւնքը պիտի ընդունի և յիշեալ նահանգաց կազմակերպութեան մէջ ի հաշիւ պիտի առնու զայն :

Յոյժ հուանական է նաև, որ եթէ այս հիման վրայ գործի սկսուի, համօրէն տեղական պահանջմանց գոհացուցման պէտքը այլ և այլ վիլայէթներու արդի աշխարհագրական սահմանաց արքադրութեան հարցն յառաջ պիտի բերէ :

Այլ սակայն, այն յամուրդներէն՝ որ տեղի պիտի ունենան առաջադրեալ մարդահամարին գործողութեանց պատճառաւ, Բ. Դուռը չկրնար իրաւունք ստանալ ստիպողական կերպարան մը ընծայող միջոցներուն գործադրութիւնը յապաղելու համար:

Ամենակարեւոր է՝ առանց ժամանակի կորստեան՝ իրականացունել այն բարենորոգումներն՝ որ յատկացեալ են Հայոց կեանքն ու ինչքը ապահովելու, ձեռնարկել անմիջապէս Քրդաց ասպատակութիւնները դադրեցնելու միջոցներուն, գործադրել անյապաղ ելմտական նոր կազմութիւնը, աւելի գոհացուցիչ կացութեան մը վերածել՝ առժամանակեայ կերպիւ, զինակիր պահանորդութիւնը, և մանաւանդ պարզեւել ընդհանուր կառավարչաց աւելի կայուն իշխանութիւն մը եւ ընդարձակագոյն պատասխանատուութիւն:

Իբրեւ եզրակացութիւն՝ ստորագրեալք կը հրաւիրեն միւս անգամ եւս Բ. Դրան ուշադրութիւնը սա էական իրողութեան վրայ, որ հայաբնակ նահանգաց մէջ մուծանելի բարենորոգումնք պարտին լինիլ համապատշաճ տեղական և գործադրուիլ ընդ հրակողութեամբ Տէրութեանց, ըստ բանից յանձնառութեանցն, զորս դաշնադրած է նա մի միջազգային մտերհակաւ:

Ստորագրեալք են

(Ստորագրեալ)

Հացֆէլդը	Նովիկով
Գօշէթ	Կորաի
Տիսսօ	Գալիսէ

Բ. ԴՐԱՆ 1880 ՀՈԿՏԵՄԲԵՐ 3 ԹՈՒԱԿԱՆԱԻ

ԾԱՆՈՒՑԱԳԻՐՆ¹⁾

Պէտլինի Դաշնադրութեան 61-րդ յօդուածին ոյժովն Օսմանեան Կառավարութիւնը յանձն առած ըլլալով անյապաղ գործադրել այն բարեկարգութիւններն, զորս կը պահանջեն Հայոց բնակած վայրերու տեղական պէտքերը, երաշխաւորել անոնց ապահովութիւնը Չէրքէսներաւ և Քիւրտերու դէմ և այդ մասին ձեռք առած միջոցներն պարբերաբար ծանուցանել այն պետութեանց, որ պիտի հսկեն անոնց գործադրութեանը, խաղաղութեան կնքումէն յետոյ քննիչներ զրկած էր այն տեղերու վրայ: Եթէ կատարեալ չեղան այդ քննիչներու յանձնուած քննութեանց նկատա-

1) Դիւան Կ. Պոլսոյ Հայոց Պատրիարքարանի:

Ճամբ արուած տեղեկութիւններն առ Գաշնադիր Պետութիւնս, պատճառն այն էր՝ որ տեղ տեղ Ոստիկանական Վարչութեան մէջ հապճեպով ներմուծուած քանի մը բարւոքումներէ զատ՝ կայսերական կառավարութիւնը չէ կրցած կատարել բոլոր անհրաժեշտ բարեկարգութիւնները:

Այժմ՝ կառավարութիւնը Պէքիր փաշայի և կայսրութեան ուրիշ պաշտօնատարներու խնամքին տակ հրամայած քննութիւնն ի գլուխ հանած և որոշած է հետեւեալ միջոցներն ի գործ դնել.

1.— Բնակիչներու կարգն ու անդորրութիւնը ապահովելու նպատակաւ՝ էրզրումի, Վանի, Պիթլիսի և Տիարպէքիրի նահանգներուն առեաններն աւելի լաւ պիտի կազմակերպուին և բարեկարգուին, և կայսերական միջոցներ մը մասնաւորապէս պաշտօն պիտի ունենայ այդ բարեկարգութեան հսկելու:

2.— Պետութիւններէն խնդրուած ապահովութեանց ձեռք բերուած օրէն գրեթէ երեք ամիս վերջ՝ կայսերական կառավարութիւնը պիտի վերակազմէ վերը յիշատակուած նահանգներուն ոստիկանութիւնն ու քաղաքապահութիւնը, տեւականապէս ապահովելու համար հոն հասարակաց կարգն ու անդորրութիւնը:

3.— Պատերազմական գործոց կայսերական նախարարէն պիտի անուանուին քաղաքապահութեան գնդապետներն (ալայ պէյի): Միւս սպաներու ընտրութեան հոգ պիտի տանին վաշտերու (զօրագունդերու) ժողովները, և անոնց անուանուծը պիտի հաստատուի պատերազմական պաշտօնարանէն՝ ընդհանուր կառավարիչներու առաջարկութեան վրայ: Այս վերջիններն իշխանութիւն պիտի ունենան ոստիկանութեան գործակալներն իրենց նահանգներուն մէջ բաշխելու՝ տեղական պէտքերուն համեմատ. և իրենց միաձայն հաւանութեանը վրայ՝ պատերազմական նախարարը պաշտօնընկէց պիտի ընէ գնդապետներէն և սպաներէն զանոնք, որ իրենց պաշտօնը կատարելու անկարող պիտի ճանչցուին:

4.— Գիւղախումբերու կազմակերպութեան եղանակը, որ բանաձեւուած է վերջին Յուլիս 5ի թուականը կրող ծանուցագրով Բ. Դրան, չորս ամսուան միջոցին մէջ ի յանգ պիտի ելնէ՝ պետութեան շահերու համաձայն պայմաններով:

5.— Ի բաց առեալ մաքսն և անուղղակի տուրքերն, ինչպէս նաև թղթատարի եւ հեռագրի հասոյթներն՝ վերը նշանակուած նահանգներուն միւս բոլոր եկամուտներն ամէն բանէ առաջ նահանգային ելմտացուցական պէտքերու պահանջումներուն պիտի գործածուին՝ միւս կարեւոր ծախքերովն հանդերձ: Այն այս եկամուտներու աւելցածէն հարիւրին տասը տեղական պէտքերու համար պիտի աւնուի, այսինքն կրթութեան և հասարակաց աշ-

խատուութեանց համար, և մնացեալն՝ ինչպէս նաեւ հարիւրին տասը ծախսագումարէն (allocation) աւելցածը է. Պօլիս պիտի ղրկուէին:

6.— Նահանգին զատաստանական պաշտօնատարներու ընտրութիւնն ու անուանուածը գտնուող մասնաւոր կանոնադրին համաձայն տեղի պիտի ունենան. և գալով վարչութեան պաշտօնատարներուն՝ ասոնք կայսերական հրովարտակի մը ոյժովն կ'անուանուին, որ կը տրուի նահանգապետին առաջարկութեան վրայ՝ հետն ունենալով միաձայն հաւանութիւնը պաշտօնատարներուն, որոնցմէ կախումն ունին իրենք: Նահանգապետներն այս կանոններուն հետեւելով՝ իշխանութիւնն ունին հրատարեցնելու և անուանելու իրենց նահանգներուն վարչութեան պաշտօնատարներն, ի բաց առեալ գաւառապետներն (միւլթէսարըֆներն), ելմուտքի տնօրէններն (տէֆթէրտար) և ընդհանուր քարտուղարներն (մէքթուպօն): Այս պաշտօնատարներու ընտրութեան մէջ պէտք է որ ուշ դրուի միայն արժանիքի և ուղղամտութեան: Հասարակաց պաշտօններու պիտի ընդունուին կայսրութեան բոլոր հպատակներն՝ Պէռլինի Դաշնագրութեան 62-րդ յօդուածին համաձայն եւ գործադրութեան մէջ եզոզ օսմանեան օրէնքներու տրամադրութեանց իսկ, բաւական է որ վերը յիշուած պահանջելի յատկութիւններն ունենան:

7.— Նիդամիէ ատեաններն օսմանեան օրինադիրքը (մէճէլլէ) եւ կայսրութեան մէջ ընդունուած միւս օրէնքները պիտի դործադրեն:

ՅԻՇԱՏԱԿԱԳԻՐ ՖՐԱՆՍԻԱՅԻ, ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ԵՒ ԱՆԳԼԻԱՅԻ ԴԵՍՊԱՆՆԵՐԻ Կ. ՊՕԼՍՈՒՄ՝ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԲԷՖՕՐՄՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ 1)

Մարտ-Ապրիլ 1895 թ.

Սրան կցած ծրագիրը պարունակում է իր մէջ զլիսաւոր հիմունքները այն բարեփոխութիւնների, որոնք պէտք է մտցնուեն ներքեւ յիշուած վիլայէթների վարչական, ֆինանսական և զատաստանական կազմակերպութեան մէջ: Յզտակար համարուեց մի առանձին մեմօրանդումով ցոյց տալ վարչական բարեփոխութեան այն որոշ միջոցները, որոնք կազմում են զլիսաւոր հիմունքը երկրի սահմանադրութեան և որոնց ընդունելը Բ. Դրան կողմից՝ ունի մեծ կարեւորութիւն.

1) Յնագիրը Schopoff, p. p. 475—481, բարգմանութիւն «Մեակ» լրագրի խմբագրութեան, 1895, No. 63, յաւելուած:

Առանձին կէտերը սրանք են.

- 1) Վիլայէթների թուի պակասեցնելը:
- 2) Վալիներին ընտրութեան երաշխաւորութիւնը:
- 3) Բանտարկուածներին կամ քաղաքական յանցանքով դատապարտուած հայերի ամնիստիան (ներումն):
- 4) Հայ էմիրներին եւ աքսորականներին վերադարձը:
- 5) Առկախ մնացած սովորական քրէական դատաստանական գործերի վերջնական կարգաւորումն:
- 6) Բանտերի վերահսկողութիւնը եւ բանտարկեալներին դրու-թեան քննութիւնը:
- 7) Նահանգներում մտցնուելի ընթացքների գործադրութեան վրայ հսկելու համար՝ մի բարձր յանձնաժողովի նշանակումը:
- 8) Կ. Պօլսում մի մնայուն հսկող կօմիտեաի հաստատումը:
- 9) Սասունի, Տալուրիկի եւ այլ տեղերի դէպքերի ժամանակ հայերի ունեցած գոհերի եւ կրած վնասների հատուցումն:
- 10) Կրօնական հաւատափոխութեան հետ կապուած գործերի կանոնաւորումն:
- 11) Հայերի վայելած իրաւունքների եւ առանձնաշնորհումների պահպանութիւնը եւ ճիշդ գործադրութիւնը:
- 12) Ասիական թիւրքիայի միւս նահանգների հայերի վիճակի բարելաւումն:

I

ՎԻՂԱՅԷԹՆԵՐԻ ԹՈՒԻ ՊԱԿԱՍԵՑՆԵԼԸ

Քանի որ ընթացիկները պէտք է մտցնուեն էրզրումի, Բիթլիսի, Վանի, Սիվասի, Մամուրէթ-իւլ-Ազիզի եւ Դիարբէքիւրի վեց նահանգներում, պէտք է աշխատել այդ վիլայէթների թիւը պակասեցնել: Այդպէս անելով կարելի է առաջ բերել վարչական ընդհանուր ծախքերի որոշ խնայողութիւն, եւ քչացնելով վալի-ների թիւը, թերեւս դիւրացնել նրանց ընտրութիւնը. միեւնոյն ժամանակ բարձրացնել նրանց հեղինակութիւնը՝ լաւացնելով նըրանց նիւթական վիճակը: Այդ բոլորը պէտք է կատարել այնպիսի եղանակով, որ ազգաբնակչութեան բաժանումն վերածուի այնպիսի էտնօդրաֆիական խմբերի, որոնք ամէն մի նահանգի վարչական ստորաբաժանումների մէջ ըստ կարելւոյն համացեղ լինեն:

ԽԱՆՈԹՈՒԹԻՒՆ.— 1875 թուից 10 տարի առաջ Էրզրումի էյալէքը (քրտան) բաղկացած էր հետեւեալ զաւառներից.— Չըլզըր, Կարս, Էրզրում (այժմեան վիլայէքը), Քոյնալէս Վան, որ պարուհակում էր իր մէջ Հէֆեարի, Բիթլիս եւ Մուս: Այդ էյալէքը 1877—78 թ. պատերազմից յետոյ հետզհետէ բաժանուեց հինգ վիլայէքի, եւ երկրի այն մասը, որ մնաց Թիւրքիայի ձեռքում, բաժանուեց հետեւեալ վիլայէքների. Էրզրումի,

Վանի, Հեֆեսոսի եւ Մուսի: Այնուհետեւ Հեֆեսոսի գաւառը նորից միացուեց Վանի վիլայեթին, իսկ Մուսի գաւառը՝ նոր կազմուած Բիբլիսի վիլայեթին: Դրանից յետոյ էր, որ Մամուրէք-Իւլ-Ազիզ սանջակը դարձաւ վիլայեթ, որի նեւ միացուեցին մի քանի նարեւան հողեր: Այն ինչ, Տեսիմի վիլայեթը կրկին դարձաւ սանջակ:

II

ՎԱԼԻՆԵՐ ՆՇԱՆԱԿԵԼՈՒ ԵՐԱՇԽԱԻՈՐՈՒԹԻՒՆԸ

Մեծ պետութիւնները, կարեւոր նշանակութիւն տալով վալիներին ընտրութեանը, որոնցից էապէս կախուած է Բերլինի դաշնագրով նախատեսուած ըէֆօրմների իրագործումն, որոշել են առաջադրութիւններ անել Բարձրագոյն Դրանը իւրաքանչիւր դէպքում, երբ վալիի պաշտօնի համար կ'ընտրուի մի անյարմար անձն: Որպէսզի այս կէտի վերաբերութեամբ օսմանեան կայսերական կառավարութիւնը ազատ լինի անհաճոյ թիւրիմացութիւններից, մեծ պետութիւնների ներկայացուցիչները անհրաժեշտ են համարում, որ վաղօրօք, կիսապաշտօնական ձեւով, իրենց յայտնուի այն անձի անունը, որի վրայ ընկնելու է ընտրութիւնը:

III

Ա Մ Ն Ի Ս Տ Ի Ա

Նորին կայսերական մեծութիւն Սուլթանը ընդարձակ ամնիստիա (ներումն) պէտք է շնորհի այն բոլոր հայերին, որոնք մեղադրուած են կամ դատապարտուած են քաղաքական յանցանքների համար, և որոնց վերաբերութեամբ ապացուցուած չէ, թէ նրանք անմիջապէս մասնակից են ընդհանուր քրէական յանցանքների:

IV

ԷՄԻԳՐԱՆՏՆԵՐԻ ՎԵՐԱԴԱՐՁԸ

Բոլոր հայերը, ինչ կրօնի էլ պատկանէին, որոնք առանց դատաստանի աքսորուած են օսմանեան պետութեան սահմաններից կամ իրենց բնակած գաւառներից դուրս, կամ որոնք օտիպուած են եղել պանդխտել՝ աղքատութեան կամ ուրիշ հանգամանքների շնորհիւ, առանց մասնակցած լինելու որ և է քրէական գործում, թոյլտուութիւն պէտք է ստանան ազատ կերպով վերադառնալ թիւրքիա կամ այն գաւառները, ուր նրանք առաջ ապրում էին, առանց որ և է ճնշումների տեղական իշխանութիւնների կողմից: Նրանք նորից պէտք է ստանան այն սեփականութիւնները, որ նրանք ունէին երկիրը թողնելուց առաջ:

V

ԿԱՆՈՆԱԻՈՐ ԳԱՏԱՎԱՐՈՒԹԵԱՆ ՀԱՍՏԱՏՈՒՄՆ

Այն քրէական յանցանքների և սճիրների գործերը, որոնք ներկայումս դատաստանական քննութեան տակ են, պէտք է լուծուին ստանան, առանց յետաձգութեան: Կ. Պօլսից պէտք է ուղարկուեն վիլայէթները դատաստանական յատուկ յանձնաժողովներ, որոնք իւրաքանչիւր սանջակի գլխաւոր քաղաքում պէտք է շտապեն քննել չը վճռուած գործերը: Նրանց վճիռները չը պէտք է ենթարկուեն բողոքի (appel): Այդ յանձնաժողովները պէտք է քաղկացած լինեն մէկ նախագահից և երկու անդամից, մէկը մահմէտական, միւսը քրիստոնեայ: Նրանց պէտք է ընկերանայ մի դատաստանական քննիչ և մէկ պրօկուրօր: Վերջին պաշտօնեաներից մէկը պէտք է քրիստոնեայ լինի:

VI

ԲԱՆՏԵՐԻ ՎԻՃԱԿԸ

Կ. Պօլսից պէտք է ուղարկուեն բարձրաստիճան պաշտօնեաներ քննելու բանտերը իւրաքանչիւր վիլայէթում և ուսուցնասիրելու նրանց նիւթական պայմանները, բանտարկեալների վիճակը և այն թէ ինչպէս են նրանց պահուած: Նրանք պէտք է քննեն նոյնպէս և բանտապեաների ու պահապանների վարմունքները, և կարող են առաջագրել, որ անմիջապէս արձակուեն և դատաստանի ենթարկուեն այնպիսիները, որոնք չեն կատարել այն կանոնները, որ սահմանուած են բանտային օրէնքներով:

Այդ բարձրաստիճան պաշտօնեաներից իւրաքանչիւրը պիտի ունենայ մի օգնական, որ պէտք է լինի քրիստոնեայ, եթէ պաշտօնեան մահմէտական է, և հակառակը: Նրանք պարտաւոր են, ոչ աւելի քան չորս ամսուայ ընթացքում, պատրաստել մի զեկուցագիր, որը պէտք է պարունակի նրանց նկատողութիւնները իրենց միասիայի արդիւնքների մասին, և ցոյց տալ այն բարեփոխութիւնները, որոնք անհրաժեշտ են բանտերի վիճակը և դրանց պաշտօնեաների գործունէութիւնը լաւացնելու համար:

VII

ՐԷՅՕՐՄՆԵՐԻ ԳՈՐԾԱԴՐՈՒԹԵԱՆ ՎՐԱՅ ՀՍԿՈՂ ԲԱՐՁՐ

ՅԱՆՉՆԱԺՈՂՈՎԸ

Նոր վալիները, նշանակուելուն պէս, պէտք է գնան վիլայէ-

թի գլխաւոր քաղաքը՝ կազմակերպելու նահանգական վարչութիւնը, համաձայն նոր ծրագրի հիմունքների:

Նրանք պէտք է տեղաւորեն կառավարութիւնից նշանակուած մութեսարիֆներին և գայմագամներին և իւրաքանչիւր կազայում բաժանեն նահիաների հողերը: Նրանք պէտք է կազմեն ընտրողական ցուցակներ եւ պէտք է կատարել տան նահիաների խորհուրդների և միւլդիքների ընտրութիւնը:

Նրանք պէտք է հետեւեն, որ հարկ հաւաքողները ընտրուեն առանց յետաձգման, որ նահանգի բիւդջէտի որոշումը և տուրքերի բաշխումը վարչական մասերում կատարուի որքան կարելի է շուտ:

Այս բէֆօրմների շուտ և ճիշդ կատարումը պէտք է դրուի մի Բարձր Կոմիտէի վրայ, որը յատկապէս պէտք է ուղարկուի նորին մեծութիւն Սուլթանից, և որի ընտրութեանը հաւանութիւն պէտք է տան պետութիւնները: Իր պաշտօնավարութեան ամբողջ ընթացքում, նա պէտք է ունենայ լիակատար իշխանութիւն վալիների վրայ, որոնք պարտաւոր են զեկուցանել նրան այն բոլոր միջոցների մասին, որոնց ձեռնարկելու են՝ նոր կանոնները գործադրելու համար:

Կայսերական Բարձր Կոմիտէրը պէտք է ընդունի խնդրագիրներ և ծանուցումներ բնակիչների կողմից եւ պէտք է վարուի նրանց հետ նոր օրէնքների սահմաններում: Նա իր միասիան պէտք է կնքի՝ մի ընդհանուր քննութիւն կատարելով բոլոր վիլայէթներում, և պէտք է ունենայ իշխանութիւն՝ չթոյլատրել այն միջոցները, որոնք՝ համաձայն օրէնքի և նոր կանոնների՝ չեն կարող գործադրուել:

Կայսերական Բարձր Կոմիտէին, նրա պաշտօնավարութեան միջոցին, պէտք է ուղեկցի մի օգնական, որը պէտք է լինի քրիստոնեայ, եթէ Կոմիտէրը մահմէտական է, և հակառակը:

VIII

ՎԵՐԱՀՍԿՈՂ ՄՆԱՅՈՒՆ ԿՕՄԻՏԵՏ

Բարձրագոյն Դրան մէջ պէտք է հաստատուի մի վերահսողի մնայուն կոմիտեա, որը պէտք է հսկէ բէֆօրմների ճիշդ գործադրութեան վրայ: Այս կոմիտեաի նախագահը պէտք է լինի կայսրութեան քաղաքացիական կամ զինուորական բարձր պաշտօնեաներից մէկը: Կոմիտեաը պէտք է կազմուած լինի վեց անդամներից, որոնք պէտք է ընտրուեն պետութեան քաղաքացիական բարձր պաշտօնեաների միջից, հմուտ վարչական, իրաւաբանական և ֆինանսական գործերում, երեքը մահմէտական, իսկ միւս երեքը քրիստոնեայ:

Այդ կոմիտեաւը պէտք է նիստ ունենայ Բ. Դրան մէջ, առնը-
ւազն ամիսը մէկ անգամ:

Կոմիտեաի պաշտօնը պիտի լինի՝ հսկել օրէնքների եւ կանոն-
ների ճիշդ գործադրութեան վրայ, տեղեկացնել Բ. Դրան այն
անկանոնութիւնների մասին, որոնք կը նկատուեն ազմինիսարու-
ցիայի մէջ եւ մասնանիշ տնել այն պաշտօնեաների վրայ, որոնք
լիովին չեն կատարում իրենց պարտաւորութիւնները. ընդունել
խնդրագիրներ, քննել տղգաբնակութեան կողմից եղած ծանու-
ցումները եւ գանգատները. նոյնպէս եւ այն յայտարարութիւննե-
րը, որոնք կը հասնեն կոմիտեաին համայնքների ներկայացուցիչ-
ների կողմից:

Այդ կոմիտեաին պէտք է ուղղեն դեսպանները, իրենց թարգ-
մանների միջոցով, այն բոլոր հաղորդագրութիւնները եւ տեղե-
կութիւնները, որ նրանք անհրաժեշտ կը համարեն:

Կոմիտեաը կարող է պահանջել վալիներից զեկուցագրեր այն
հարցերի մասին, որ ինքը կարեւոր կը համարի քննել: Տարին եր-
կու անգամ ընդհանուր նահանգապետները պէտք է ուղարկեն կո-
միտեաին մանրամասն յայտագիր՝ բանտերի վիճակի եւ բանտար-
կեալների դրութեան մասին:

Կոմիտեաը, երբ յարմար կը համարի, կարող է ուղարկել իր
անդամներից մէկին կամ մի քանիսին վիլայէթներում պատելու՝
քննութիւն կատարելու համար:

Կոմիտեաը պէտք է ներկայացնի Բարձրագոյն Դրանը զեկու-
ցագրեր այդ բոլոր հարցերի մասին եւ իրաւունք պէտք է ուն-
նայ անմիջական յարաբերութիւնների մէջ մտնել վալիների եւ
մինիստրական իրաւասու (compétent) դեպարտամենտների հետ:

IX

ՍԱՍՈՒՆԻ, ՏԱԼԻՈՐԻԿԻ ԵՒ ԱՅԼ ՏԵՂԵՐԻ ԴԷՊՔԵՐԻ ԶՈՂ ԴՆԱՅԱՄ ՀԱՅԵՐԻ ՎԱՐՉԱՏՐՈՒԹԻՒՆԸ

Սասունի, Տալուրիկի եւ այլ տեղերի դէպքերի միջոցին, թէ
իրենց անձով եւ թէ իրենց գոյքով փնասուած հայերը պէտք է
ստանան իրենց պատշաճաւոր հատուցումն եւ վարձատրութիւնը:

Կայսերական բարձր վերահսկող Կոմիտէրին պէտք է յանձ-
նուի ուսումնասիրել այդ գործը եւ ձեռք առնել նպատակաւոր մար-
միջոցներ:

X

ԿՐՕՆԱԿԱՆ ՀԱՒԱՏԱՓՈՒՍՈՒԹԻՒՆ

Բ. Դուռը պէտք է հետեւի, որ կրօնական հաւատափոխու-
թիւնները հաստատուած լինեն այն տպահովող սկզբունքների վը-

տայ, որ տալիս է 1856 թուի Խաթթը-Հիւճայիւնը (յօդ. 10, 11, 12), և որոնք, յաճախ, իրականութեան մէջ միտում են աւանց գործադրութեան:

Այն անձինք, որոնք կը կամենան կրօնափոխ լինել, պէտք է չինեն չափահաս, բացի դրանից իրաւունք կ'ունենան կրօնափոխ լինել միայն մէկ շաբաթ անցած այն օրից, երբ տուել են յայտարարութիւն իրենց դիտաւորութեան մասին, և այդ շաբաթուայ ընթացքում նրանք պէտք է գտնուեն իրենց դաւանութեան պետի հսկողութեան տակ:

X1

ՀԱՅՅԵՐԻ ԱՌԱՆՁՆԱՇՆՈՐՀՈՒՄՆԵՐԻ ՊԱՀՊԱՆՈՒՄԸ

Բ. Դուռը պէտք է ճիշդ հրահանգներ տայ իշխանութիւններին արդելելու համար, որ չխախտուեն հայոց հոգեւորականութեան և հայ համայնքների այն առանձնաշնորհումները եւ իրաւունքները, որոնք յատկացուած են նրանց 1863 թուի սահմանադրութեամբ (Հայերի Օրգանական Սահմանադրութիւն) և սուլթանների շնորհած բէրաթներով:

XII

ՀԱՅՅԵՐԻ ՎԻՃԱԿԸ ՓՈՒՐ-ԱՍԻԱՅԻ ՄԻՒՍ ՆԱՀԱՆԳՆԵՐՈՒՄ

Փոքր Ասիայի այն վիլայէթներում, որտեղ հայ ազգաբնակիչութիւնը որոշ սանջակներում կազմում է ընդհանուր ազգաբնակիչութեան մի նշանաւոր մասը, այնտեղ, վալիի մօտ, պէտք է լինի մի յատուկ քրիստոնեայ պաշտօնեայ, որին պէտք է յանձնուի հայերի պաշտպանութիւնը: Այդ պաշտօնեան պէտք է ընդունի հայ ազգաբնակիչութեան բոլոր քաղերն ու խնդրազրերը և հասցնի նրանց ի գիտութիւն վալիի, որը՝ քրիստոնեայ պաշտօնեայի համաձայնութեամբ՝ ընթացք կը տայ նրանց, համեմատ դրանց ըովանդակութեան:

Այդ պաշտօնեաները, բացի դրանից, պէտք է կանոնաւորապէս զեկուցադրեր ներկայացնեն Կ. Պօլսի վերահսկող մնայուն կօմիտեաին: Այն վիլայէթներում, ուր կան որոշ տեղեր (ինչպէս Հաջընը՝ Ադանայի վիլայէթում և Զէյթունը՝ Հալէպի վիլայէթում), որտեղ հայերը կազմում են ազգաբնակիչութեան մեծամասնութիւն, այժմեան վարչական կազմակերպութիւնը պէտք է բարեփոխուի, և Սահիւաների կազմութեան վերաբերեալ ըէֆօրմների ծրարի պահանջները պէտք է գործադրուեն այն տեղերում, որոնցից նախապէս կը կազմուեն վարչական միութիւններ:

ՄՐԱԳԻՐ ՎԱՐՉԱԿԱՆ ՐԷՖՈՐՄՆԵՐԻ,

որոնք պէտք է մտցուեմ Փօքր Ասիայի արեւելեամ ծախածգ-
Յերուս, այժմեամ էրզրումի, Բիթլիսի, Վաճի, Սիվասի,
Մամուրէթ-Իւլ-Ազիզի և Դիարբեքիւրի վիլայեթներում)

ԳԼՈՒԽ 1

Վ Ա Լ Ի Ն Ե Ր

ՅՕԴ. 1.— Վալիները պէտք է ընտրուին պետութեան բարձ-
րաստիճան պաշտօնատարներից, առանց խտրութեան կրօնի, վը-
կայուած իբրեւ ամենից խելացի, ընդունակ և ազնիւ: Հետեւա-
պէս, այն անձինք, որոնց նշանակումը ընդհանուր դժգոհութեան
առիթ կը տայ եւ կամ հասարակական ու քաղաքական պատ-
ճառներով անյարմար կը համարուի, չը պէտք է նշանակուեն վա-
լիի պաշտօնի մէջ:

Բ. Դուռը, համոզուած լինելով, որ բէֆօրմների և միջոցնե-
րի իրական գործադրութիւնը էականապէս կախուած է այն ան-
ձերի բարձր յատկութիւններից, որոնք պէտք է վիլայեթների
ադմինիստրացիայի գլուխը անցնեն, — ամէն ջանք գործ պէտք է
դնի, որ այն պաշտօնեաները, որոնց կառավարութիւնը մտադիր
է նշանակել, ունենան պահանջուած յատկութիւնները:

ՅՕԴ. 2.— Այդ եղանակով նշանակուած վալիները չը պէտք է
յետ կանչուեն կամ փոխուեն, բացի այն դէպքերից, երբ նրանք, օ-
րինական քննութիւնից յետոյ, յանցաւոր կը ճանաչուեն հակաօ-
րինական գործերի մէջ:

Նրանք պէտք է նշանակուեն հինգ տարով, եւ նրանց լիազօ-
րութիւնները կարող են նորոգուել:

ՅՕԴ. 3.— Վալիները պէտք է ունենան օգնականներ (մուա-
վին), որոնք պէտք է լինեն քրիստոնեաներ, եթէ վալին ինքը
մուսուլման է, եւ մուսուլմաններ, եթէ վալին քրիստոնեայ է:
Մուավինները, վալիների նման, պէտք է նշանակուեն նորին կայ-
սերական մեծութիւն սուլթանից:

Նրանք պէտք է յատկապէս ուղարկուեն վալիի կողմից՝ վի-
լայեթի բնակիչներից խնդրագիրներ ընդունելու, ոստիկանու-
թեան և բանտերի վրայ հսկելու եւ հարկերի վրայ կօնարօլ անե-
լու համար: Նրանք ժամանակաւորապէս պէտք է կառավարեն վի-
լայեթը՝ վալիի բացակայութեան ժամանակ:

Վալիին օժանդակում է նահանգական ընդհանուր խորհուրդը,
որի ընտրութեան պայմանները կ'որոշուեն ստորեւ: Խորհուրդի
պարտաւորութիւնը պէտք է լինի խորհրդակցել հասարակաց շա-

հերի վերաբերեալ խնդիրների մասին, ինչպէս են՝ հազորդակցու-
թեան ճանապարհներ շինելը, երկրագործական կրէդիտի ֆոնդ
կազմակերպելը, երկրագործութեան, առեւտրի եւ արդիւնաբե-
րութեան զարգացումը եւ հանրային կրթութեան տարածումը:

ԳԼՈՒԽ 11

Մ Ի Ի Թ Ե Ս Ա Ր Ի Ֆ Ն Ե Ր

307. 4. — Միւթեսարիֆները, որոնք պիտի սանջակների գը-
լուխ անցնեն, պէտք է նշանակուեն նորին կայսերական մեծու-
թիւն սուլթանից:

Ամեն մէկ վիլայէթում միւթեսարիֆ պաշտօնեաների մի որոշ
թիւը պէտք է քրիստոնեայ լինի: Քրիստոնեայ միւթեսարիֆներ
պէտք է նշանակուեն այն սանջակներում, որտեղ քրիստոնեաները
մեծամասնութիւն են կազմում: Այն վիլայէթներում, որտեղ մի-
այն մի միւթեսարիֆ կը լինի, նա պէտք է անպայման քրիստո-
նեայ լինի, եթէ վալին մահմեդական է, Միւթեսարիֆը օգնա-
կան կ'ուենայ մի մուավին, որը պէտք է լինի քրիստոնեայ, եթէ
միւթեսարիֆը մահմէդական է, և հակառակ: Մուավինը պէտք է
գործէ միւթեսարիֆի փոխարէն, վերջինիս բացակայութեան ժա-
մանակ:

ԳԼՈՒԽ 111

Գ Ա Յ Մ Ա Գ Ա Մ Ն Ե Ր

307. 5. — Գայմագամները պէտք է նշանակուեն նորին կայ-
սերական մեծութիւն սուլթանից, վալիի առաջարկութեամբ:
Նրանք ընտրւում են վալիի ձեռքով այնպիսի անձինքների միջից,
որոնք վայելում են ազգաբնակչութեան վստահութիւնը և համա-
պատասխանում են այն պայմաններին, որոնք պահանջւում են
գոյութիւն ունեցող օրէնքներով:

Իւրաքանչիւր սանջակում գայմագամների պաշտօնների որոշ
թիւը պէտք է յատկացուած լինի քրիստոնեաներին:

Քրիստոնեայ գայմագամներ պէտք է նշանակուեն այն կազա-
ներում, որտեղ քրիստոնեաները մեծամասնութիւն են կազմում:

307. 6. — Իւրաքանչիւր դէպքում քրիստոնեայ միւթեսա-
րիֆների և գայմագամների թիւը, յամենայն դէպս, պակաս չը
պէտք է լինի վիլայէթի գայմագամների և միւթեսարիֆների ընդ-
հանուր թուի մէկ երրորդից:

Գայմագամը, միւթեսարիֆի նման՝ պէտք է օգնական ունե-
նայ մի մուավին, որը պէտք է լինի քրիստոնեայ, եթէ գայմա-
գամը մահմէդական է, և հակառակ:

Միլիթեսարիֆներին և գայմազամներին կից պէտք է լինի մի խորհուրդ, նման ընդհանուր նահանգական խորհուրդին:

Կազայի խորհուրդը ընտրուած է նահիաների խորհուրդների կողմից, իսկ սանջակի խորհուրդը ընտրուած է կազաների խորհուրդների կողմից: Նահանգական ընդհանուր խորհուրդը ընտրուած է սանջակների խորհուրդներից:

Ոչ մի պաշտօնատար անձ չը պէտք է լինի այդ խորհուրդների անդամ: Խորհուրդներին պէտք է նախագահեն վալիները, միլիթեսարիֆները և գայմազամները՝ ըստ պատկանելոյն: Խորհուրդները պէտք է բաղկացած լինեն չորս անդամներից, չը հաշուելով նախագահին. անգամներից երկուսը պէտք է մահմէտական լինեն, երկուսը քրիստոնեայ:

ԳԼՈՒԽ ԼՎ

ՀԱՄԱՅՆԱԿԱՆ ՇՐՋԱՆՆԵՐԸ (ՆԱՀԻԱՆԵՐԸ)

ՅՕԴ. 7.— Իւրաքանչիւր կողա բաժանուած է նահիաների (համայնական շրջաններ) որոշ թուի:

Նահիան մի հողային ստորաբաժանուած է, որ պարուհակուած է իր մէջ շատ գիւղեր՝ իրենց անշարժ կալուածներով, հողերով արօտատեղերով և հողաբաժիններով: Նահիայի ամենանշանաւոր տեղը համարուած է գլխաւոր կենտրոն:

Իւրաքանչիւր նահիայի սահմանների որոշումը, ըստ կարելուոյն, պէտք է կատարուի այնպէս, որ մի դաւանութեան պատկանող գիւղերը մտնեն մի նահիայի մէջ: Ընդհանրապէս խօսելով, պէտք է ուշադրութեան առնուեն տօպօգրաֆիական և էտնօգրաֆիական պայմանները, նաեւ ժողովրդի յարմարութիւնները:

Նահիան պէտք է պարուհակէ իր մէջ ամենաքիչը 2,000 բնակիչ, ամենաշատը 10,000 բնակիչ: Գիւղերի իւրաքանչիւր մի խումբ, որ կազմուած է նահիայի մի մասը և որի բնակիչները 1000-ից պակաս չեն, կարող է պահանջել, որ իրենից առանձին մի նահիա կազմուի այն պայմանով, որ յանձն առնի նոր վարչութեան ծախքերը:

ՅՕԴ. 8.— Իւրաքանչիւր նահիա պէտք է կառավարուի մի միւլիի ձեռքով, որի օգնականն է խորհուրդը, որ ընտրուած է ազգաբնակչութեան կողմից և բաղկացած է ամենաքիչը չորս և ամենաշատը՝ ութ անգամներից:

Այդ խորհուրդը ընտրուած է իր անգամների միջից միւլիի և նրա օգնական:

Միւլիիը պէտք է պատկանի այն դաւանութեան, որին պատ-

կանուժ է բնակիչների մեծամասնութիւնը, իսկ օգնականները՝ միւս դաւանութեան: Խորհուրդը պէտք է նոյնպէս ունենայ մի քարտուղար:

ՅՕԴ. 9.— Եթէ նահիաների բնակիչները բոլորը պատկանուժ են մէկ դաւանութեան, խորհրդի անդամները պէտք է ընտրուեն այդ դաւանութեան պատկանող բնակիչներից. եթէ համայնական շրջանի ազգաբնակչութիւնը խառն է, փոքրամասնութիւնը պէտք է ունենայ իր ներկայացուցիչը, համեմատ իր թուական կարեւորութեան, բայց այն պայմանով, որ 25 տնից պակաս չը լինի:

ՅՕԴ. 10.— Միւլդիրները պէտք է ստանան նահիայի բիւղջէտից մի որոշ ոսծիկ: Նոյնպէս պէտք է մի որոշ ոսծիկ տրուի խորհրդի քարտուղարին:

Որոշ շինութիւն պէտք է յատկացուի նահիայի խորհրդի եւ համայնական շրջանի վարչութեան ատեանի համար:

ՅՕԴ. 11.— Նահիայի խորհրդի անդամները պէտք է լինեն օսմանեան հարատակ, պէտք է չահ ունենան նահիայում, պէտք 30 տարեկան լինեն և ընտրուեն այն անձանց միջից, որոնք վճարում են պետութեանը տարեկան 100 պիաստր հարկ: Նրանք դատատանի տակ ընկած չը պէտք է լինեն:

ՅՕԴ. 12.— Հէնց որ խորհուրդը իր միջից ընտրի միւլդիրին, նրա անունը պէտք է հաղորդուի վալիին, որը պաշտօնապէս կը հաստատի նրան, երբ կը համօզուի, որ օրինական պահանջները կատարուած են:

ՅՕԴ. 13.— Իմամները, քահանաները, ուսուցիչները և կառավարութեան մէջ պաշտօն ունեցող ուրիշ անձինք չեն կարող միւլդիրի պաշտօն վարել:

ՅՕԴ. 14.— Խորհրդի անդամների կէսը պէտք է նորոգուի ամէն տարի. միւլդիրները պէտք է մնան պաշտօնում երկու տարի: Միւլդիրը և անդամները չեն կարող վերընտրուել յաջորդաբար մի անգամից աւելի:

ՅՕԴ. 15.— Միւլդիրի և խորհրդի անդամների լիազօրութիւնները, ինչպէս և նրանց ընտրութեան և փոխարինման եղանակը պէտք է կանոնաւորուեն, համաձայն Համայնքների վարչական կանոնադրութեան, յօդ. 14, 16, 17, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26 և համաձայն Projet de loi sur les vilayets de la Turquie d'Europe (§ 12):

ՅՕԴ. 16.— Նահիային պատկանող գիւղերից իւրաքանչիւրը պէտք է ունենայ մի մուխթար այն դէպքում, եթէ գիւղը մի քանի թաղեր ունի: Եթէ բնակիչները բաժանուած են զանազան դաւանութիւնների, իւրաքանչիւր թաղի և բնակիչների իւրաքանչիւր դաւանութեան համար մէկ մուխթար պէտք է լինի:

ՅՕԴ. 17.— Ոչ մէկ դիւղ չէ կարող պատկանել երկու համայնական շրջանի՝ ինչ և լինեն նրա բնակիչները վիճակը և թիւը:

ԳԼՈՒԽ V

Ո Ս Տ Ի Կ Ա Ն Ո Ի Թ Ի Ի Ն

ՅՕԴ. 18.— Ոստիկանութեան պաշտօնեաները նշանակուած են համայնական շրջանի խորհրդի ձեռքով, նահիայի ազգաբնակչութեան միջից, առանց կրօնի խտրութեան, և թուով այնքան պէտք է լինեն, որ կարողանան բաւարարութիւն տալ թէ տեղական պէտքերին և թէ վիլայէթի ժանդարմէրիայի ծառայութեան:

ՅՕԴ. 19.— Նահիայի ոստիկանական պաշտօնեաները պէտք է դրուեն միւղիրի հրամանների տակ և պէտք է ունենան չառչների կամ օնբաշիների պաշտօններին համապատասխանող գլխաւորներ:

Նրանք պէտք է զինաւորուած լինեն և ունենան համազգեստ, որի ձևը կ'որոշուի յետոյ: Նրանք ուճիկ կը ստանան նահիէի բիւղջէտից և բացի իրենց պօլիցիական ծառայութիւնից՝ կարող են զբաղուել իրենց սովորական պարապմունքներով ևս: Նրանք կարող են լինել հեծեալ կամ ոչ, նայելով իրենց ծառայութեան պահանջներին:

Ոչմահմէտականները, որոնք ենթակայ են «բէդէլ-ասկէրիէի» հարկին, և որոնք կարող են ոստիկանական ծառայութեան կոչուել, ազատ կը լինեն այդ հարկի վճարումից, քանի նրանք կը դաժնուեն ոստիկանական ծառայութեան մէջ:

ՅՕԴ. 20.— Նահիայի ոստիկանութեան պաշտօնեաների աւաջին պարտաւորութիւնը պէտք է լինի պահպանել կարգը և խաղաղութիւնը իրենց երկրի մէջ և նահիայի ճանապարհների վրայ: Բացի դրանից նրանք պէտք է լինեն միւղիրի հրամանի տակ և պօստին ուղեկցելու համար մարդիկ տան, այլ եւ օգնեն միւղիրին՝ ի կատար ածելու դատաստանական վճիռները և օրէնքի պահանջները:

ԳԼՈՒԽ VI

Ժ Ա Ն Դ Ա Ր Մ Է Ր Ի Ա

ՅՕԴ. 21.— Ամէն մի նահանգում, յատուկ օրէնքի հիման վրէպ, կը կազմակերպուի նահանգական ժանդարմէրիա, որի բարձր և ստորին պաշտօնեաները կ'ընտրուեն կայսրութեան հպատակների ոլոր դասակարգերի միջից:

ժանդարմէրիան պէտք է կազմակերպուի վիլայէթում, բոլոր քնակիչներին միջից, առանց խտրութեան ցեղի կամ կրօնի: ժանդարմէրիայի երկու երրորդականը կը կազմուի նահիայի սասիկանսուլթեան պաշտօնեաների միջից, կէսը մահմէտական, կէսը ոչմահմէտական: Մնացած մի երրորդը բազկացած պէտք է լինի չուուշներից և բաշ-չուուշներից և պէտք է ընտրուի կանոնաւոր զօրքի ամենաընդունակ մարդկանց միջից:

Դիօցիպլինայի և ղինավարթութեան կողմից, ժանդարմէրիան պէտք է գանուի ղինուորական մինիստրի իշխանութեան տակ: Նրա ծախքը պէտք է հոգացուի վիլայէթի հաշուով: ժանդարմէրիայի գնդի օֆիցէրներին ոտնիկը պակաս չը պէտք է լինի, քան կանոնաւոր զօրքի համապատասխան աստիճանի օֆիցէրներին ոտնիկը:

ԳԼՈՒԽ VII

Բ Ա Ն Տ Ե Ր Ը

ՅՕԴ. 22.— Այն անձինք, որոնք բանտարկուած են, բայց գեռ չեն մեղադրուած, չը պէտք է խառնուեն այն անձանց հետ, որոնք արգէն կրուած են իրենց պատիժը՝ դատավճռից յետոյ: Բանտերը պէտք է կատարեն առողջապահական անհրաժեշտ պահանջները, և բանտարկեալներին հետ չը պէտք է վարուեն կոպտութեամբ: Վալին պիտի նշանակի բանտերի ղիրեկտօրներին և պահապաններին, որոնց մէջ պէտք է լինի սասիկանական պաշտօնեաների և ժանդարմներին մի որոշ թիւ:

ԳԼՈՒԽ VIII

ՍԿԶԲՆԱԿԱՆ ՔՆՆՈՒԹԵԱՆ ԿՕՄԻՏԷ

ՅՕԴ. 23.— Վալիները պէտք է հաստատեն վիլայէթների և սանջակների գլխաւոր քաղաքներում սկզբնական քննիչ մասնաժողովներ, բազկացած նախագահից և երկու անդամներից, մահմէտական և ոչ մահմէտական: Այդ մասնաժողովի պաշտօնը պէտք է լինի քննել ժանդարմների ձեռքով կատարուած ձերբակալութիւնների պատճառները և հրամայել անմիջապէս հարցաքննութեան ենթարկելու բանուածներին և բանտարկել օտար նրանց, եթէ այն յանցանքները, որոնց մէջ նրանք տմբաստանուած են, կրուած են այնպիսի ընաւորութիւն, որ նրանց ենթակայ է անուամբ օրէնքի սահմանած պատիժներին: Մասնաժողովները պէտք է նայնպէս ազատ թողնեն անմիջապէս և դնեն սասիկանութեան հսկո-

զուժեան տակ այն բանաորկեարներին, որոնց վարտուները այլ ևս կարիք չէ թողնում, որ օրէնքը գործադրուի: Պէտք է աշխատեցնոյնպէս, որ ոչ մէկ անձն առանց պատճառի և ապօրէն կերպով բանա չը գցուի: Այդ նպատակով նրանք պէտք է այցելին բանաւերը և բանաորկեալները պայմանները քննեն: Մասնաժողովները պէտք է կազմեն զեկուցագրեր և ուղարկեն վարչիներին, յիշատակելով նրանց մէջ սատիկանութեան ձեռքով բանաորկուած այն անհասաներին, որոնց հարկաւոր է ազատել, այլ ևս նրանց, որոնք մնում են բանաի մէջ:

ԳԼՈՒԽ ԼX

ՎԵՐԱՀՍԿՈՂՈՒԹԻՒՆ ՔԻՒՐԴԵՐԻ ՎՐԱՅ

ՅՕԴ. 24.— Թափառական քիւրդերին կառավարելու համար իւրաքանչիւր վիլայէթում վարին պէտք է ունենայ իր ձեռքի տակ մէկ Աշիրէթ-Մէմուրի (մի պաշտօնեայ, որի գործը պէտք է լինի հսկել քիւրդ ցեղերի վրայ): Այդ պաշտօնեան պէտք է իրաւունք ունենայ ձերբակալել աւազակներին և ուրիշ շարագործներին ու պահանջել, որ նրանց ենթարկեն սովորական դատարաններին: Նա պէտք է ունենայ իր ձեռքի տակ մի բաւարար պահակախումբ և կարող է, հարկաւոր գէպում, պահանջել տեղական սատիկանութեան աջակցութիւնը: Նրա իշխանութեան տակ գրուած պաշտօնեաների մի որոշ թիւ պէտք է ուղեկցի ամէն մի ցեղին՝ նրանց տարեկան քոչի ժամանակ:

Նրանք պէտք է գործադրեն սատիկանական իրաւասութիւն, բանաորկեն բոլոր շարագործներին և յանձնեն նրանց սովորական դատարաններին: Թափառական ցեղերի արօտատեղերի և բնակատեղերի սահմանները պէտք է ճշգրտութեամբ որոշուած լինեն: Այդ քոչերը չը պէտք է պատճառ դառնան զրկանք հասցնելու այն գաւառների բնակիչներին, որտեղով անցնում են թափառական ցեղերը և կամ ժամանակաւորապէս գրաւում: Եթէ նրանք որեւէ շարագործութիւն անեն գիւղացիների սեփականութեան դէմ կամ որ եւ է զրկանք հասցնեն գիւղացիներին, այդ օրից սկսած կ'որգելուի նրանց որ եւ է տեղափոխութիւն կամ քոչ:

Այն կանոնները, որոնք գոյութիւն ունեն զէնք կրելու վերաբերմամբ, խստիւ պէտք է գործադրուեն բոլոր քիւրդ ցեղերի մէջ, լինեն նրանք հաստատարնակ, թէ թափառական: Զանքեր պէտք է անուեն պատուատել նստակեաց կեանքի սկզբունքները թափառական ազգաբնակութեան, ընտելացնել նրան երկրագործութեան, և այդ նպատակով որոշ հողեր պէտք է յատկացնել նրանց այնպիսի տեղերում, ուր նրանց հաստատուելը չէ կարող որեւէ

մնաս հասցնել նստակեաց ազգաբնակութեան բարեկեցութեան և
խաղաղութեան: Ընտրողական և քաղաքացիական իրաւունքները
չը պէտք է պատկանեն այն անձանց, որոնք ոչ-նստակեաց ազգա-
բնակութեան մասն են կազմում կամ որոնք հաստատուած չեն
մշտական և մնայուն կերպով մի որ եւ է նահիայի հողի վրայ:

ԳԼՈՒԽ X

ՀԱՄԻԴԻԷԻ ՀԵՄԵԼԱԶՅՐԲԸ

ՅՕԴ. 25. — Այն դէպքերում, երբ հարկաւոր համարուի գործ
դնել Համիդիէի հեծելազօրքի գնդերը, այժմ դոյութիւն ունեցող
օրէնքներով սահմանուած զինավարժութեան պէրիօդներին դուրս,
այդ գնդերը կարող են գործածուել և բանակել միայն կանոնաւոր
զօրքի գնդերի հետ միասին, որոնց մի երբորդ մասին աւելի չպէտք
է լինեն:

Սովորական ժամանակներում, երբ Համիդիէ հեծելազուհւ
ծառայութեան մէջ չէ, չը պէտք է կրի ոչ նշանազգեստ և ոչ էլ
դէնք: Այդ պարագայում նրանք կարող են ենթարկուել սովորա-
կան գատարաններին, ինչպէս արդէն այդ արձանագրուած է Հա-
միդիէի կանոնադրութեան մէջ, համաձայն Իէդիֆների այժմեան
կանոնադրութեան (Սահմանական Զինուորական Իստաստանագիրք,
յօդ. 4):

ԳԼՈՒԽ XI

ԿԱԼՈՒԱԾԱԳՐԵՐԻ ՎԵՐԱԲԵՐԵԱԼ ՀԱՐՅԸ

ՅՕԴ. — 26. — Մի յատուկ յանձնաժողով, որը բաղկացած
պէտք է լինի մի նախագահից և չորս անդամներից — երկուսը
մահմէտական և երկուսը քրիստոնեայ, — պէտք է պաշտօն ունե-
նայ քննելու սեփականութիւններին վերաբերեալ ապացուցագրե-
րը և մերկացնել այն անարդարութիւնները և անկանոնութիւն-
ները, որ կը նկատի:

Մի յատուկ յանձնաժողով ապագայում պէտք է որոշի այն ա-
մենալու եղանակը, որով կարելի լինի երաշխաւորել սեփակա-
նութեան իրաւունքները:

ԳԼՈՒԽ XII

ՏԱՍԱՆՈՐԴԱԿԱՆ ՏՈՒՐՔԵՐԻ ԺՈՂՈՎԵԼԸ

ՅՕԴ. 27. — Բոլոր հարկերը, հաշուելով դրանց մէջ և տասա-
նորդական աուրքերը, պէտք է հաւաքուեն ուղղակի նահիայի

խորհուրդներն կողմից ընտրուած և միւղիւրի իշխանութեան տակ
զանուող հարկահաններն ձեռքով :

Նահիայի բոլոր բնակիչները փոխադարձաբար պատասխանա-
տու են իրենց վրայ դրուած հարկերի լիակատար վճարման համար :
ՅՕԴ. 28. — Տասանորդական տուրքերի կապալով տալը և
ժողովրդին բանի բանեցնելը վերացուած է : Իւրաքանչիւր վար-
չական կենտրոն, սկսած նահիայից, պէտք է իր հաւաքած հարկե-
րից վերցնի այն գումարը, որը հարկաւոր է իր վարչութեան
ծախքերի համար, համաձայն որոշուած և կառավարութեան կող-
մից հաւանութիւն գտած բիւդժէտի : Նոյնպէս և վիլայէթի ֆի-
նանսական վարչութիւնը պէտք է վերցնի սահանգի հարկերի սմ-
առոջ քանակութիւնից վիլայէթի վարչութեան համար հարկաւոր
գումարը, հաշուելով դրա մէջ հասարակական աշխատանքների և
հանրային կրթութեան ծախքերը :

Ազգաբնակչութիւնը որ և է դէպքում պարտաւորուած չը
պէտք է լինի ձրիարար հայթայթել ոչ զօրքին և ոչ պաշտօն-
եաներին բնակարան եւ նրանց ապրուստի համար հարկաւոր պա-
շարը :

Այն դէպքում, երբ հարկերը չը վճարելու համար էկզէկու-
ցիա է նշանակուած, պէտք է աշխատել, որ ժողովուրդը չը դըր-
կուի առաջին կարեւորութեան առարկաներից եւ այն դործիքնե-
րից, որ նա բանեցնուած է :

ԳԼՈՒԽ XIII

Ա Ր Դ Ա Ր Ա Դ Ա Տ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

ՅՕԴ. 29. — Նահիայի իւրաքանչիւր բաժնուած պէտք է լինի
ծերերի մի խորհուրդ, որին պէտք է նախագահէ մուխթարը, եւ
որի պաշտօնը պէտք է լինի ընտանեքար լուծել բնակիչների միջև
ծագած վէճերը :

ՅՕԴ. 30. — Իւրաքանչիւր կազայում, նահիաների թուի հա-
մեմատ, պէտք է լինեն բաւականաչափ հաշտարար դատաւորներ,
որոնց նշանակուած է արդարագատութեան մինիտորը, վալիի ա-
ռաջարկութեամբ : Այդ դատաւորներից մէկը անպատճառ պէտք է
ապրի կազայի գլխաւոր քաղաքում : Հաշտարար դատաւորների
մէկ երրորդ մասը իւրաքանչիւր կազայում պէտք է քրիստոնեաներ
լինեն : Քրիստոնեայ հաշտարար դատաւորները պէտք է բնակու-
թիւն ունենան այն կենտրոններում, որտեղ քրիստոնեայ արգա-
քնակութիւնը մեծամասնութիւն է կազմում :

ՅՕԴ. 31. — Հաշտարար դատաւորը իրաւասութիւն պէտք է
ունենայ դատելու :

ա) Քրէական գործերը, առանց բողոքի (appel) իրաւունքի, որէնքի դէմ գործուած զեղծումները, որոնք պատժուած են ստիկական սովորական միջոցներով, եւ բողոքելու իրաւունքով այնպիսի փոքր յանցանքներ, որոնց պատիժը ամենաչափը 500 պիստարից եւ երեք ամիս բանտարկութիւնից աւելի չէ:

բ) Քաղաքացիական գործերը, առանց բողոքի իրաւունքի, բոլոր անձնական գործերը, քաղաքացիական եւ առեւտրական դատերը, որոնց դուժարը հազար պիստարից չէ անցնում, եւ բողոքի իրաւունքով այնպիսի գանգատներ, որոնք հասնում են հինգ հազար պիստարի:

ՅՕԴ. 32.— Հաշտարար դատաւորը կարող է կազմել և հաշտարար ատեան. նա կարող է, երկու կողմերի հաւանութեամբ, նշանակել միջնորդ դատաւորներ՝ լուծելու համար այնպիսի վէճեր, որոնց դուժարը հինգ հազար պիստարից չէ անցնում: Միջնորդ դատաւորների կայացրած վճռի դէմ դատաւորները իրաւունք չունեն բողոքելու:

ՅՕԴ. 33.— Կազմների դատարանների տեղը բանոյ հաշտարար դատաւորների վճիռների դէմ բողոք կարելի է առն անջակի դատարանին:

ՅՕԴ. 34.— Բանտարկութեան վերաբերմամբ հաշտարար դատաւորների արձակած այն վճիռները, որոնք բոլոր ինստանցիաներից անց են կացել, պէտք է ի գործ դրուեն կազայի բանտում: Միւրիւրները պարտաւոր են աջակցել հաշտարար դատաւորներին ի կատար անելու ինչպէս քաղաքացիական, այնպէս էլ քրէական վճիռները:

ՅՕԴ. 35.— Կազայի ատեանները ջնջուած լինելով, սանջակի դատարանները ձեռնհաս են դատելու այն քաղաքացիական վէճերը, որոնք հինգ հազար պիստարից չեն անցնում. նոյնպէս և հաշտարար դատաւորների քաղաքացիական վճիռների դէմ տուած բողոքները: Սանջակի դատարանները պէտք է ունենան միայն քաղաքացիական ատեան, քանի որ քրէական ատեանի տեղը բանում է շրջիկ նահանգական ատեանը:

Սանջակի ատեանները պէտք է բազկացած լինեն մէկ գիպլումաւոր նախագահող դատաւորից, որին նշանակուած է արդարագատութեան միւստարը և երկու անդամներից, որոնց ընտրուած է վալին, սանջակների խորհուրդների ձեռքով կազմած ցուցակների միջից:

ՅՕԴ. 36.— Սանջակի քրէական ատեանների բաժինները փոխարինուած են շրջիկ նահանգական ատեաններով: Նահանգական ատեանները բազկացած են մէկ նախագահող դատաւորից, որը

ընտրուած է վիլայէթի բարձրագոյն խորհրդի անդամների միջից-
նրան պաշտօնակից են լինում երկու անդամներ, որոնք նշանակ-
ւում են բողոքարկու ատեանի կողմից սանջակի հաշ-
տարար դատաւորների միջից, մէկը մանձտական, իսկ մի-
ւր քրիստոնեայ: Հաշտարար դատաւորները պէտք է ստանան ու-
րոշ ուճիկ, շրջիկ նահանգական ատեանների ամբողջ տեւողու-
թեան ժամանակ:

ՅՕԴ. 37.— Նահանգական ատեանը ներթույլ պէտք է շրջի բա-
լոր կազաները, հաշուելով և սանջակի գլխաւոր քաղաքը, ուր
նրա ներկայութիւնը հարկաւոր կը լինի: Նա ձեռնհաս է քննելու
հաշտարար դատաւորների վճիռների դէմ արուած բողոքները, այլ
և այն գործերը, որոնց պատիժը հինգ հազար պիաստրից կամ և-
րեք ամիս բանտարկութիւնից չէ անցնում, և այդ վճուի դէմ բո-
ղոքելու իրաւունք չը կայ: Քրէական գործերի վերաբերութեամբ
նահանգական դատարանների արձակած վճիռները չեն կարող գոր-
ծադրուել, առանց վճառջինջ ատեանից անցնելու:

ՅՕԴ. 38.— Հասնելով կազա, նահանգական ատեանի նախա-
գահը պէտք է պահանջէ, քննիչ դատաւորի միջոցով, այն բոլոր
գործերի ցուցակը, որ ուղղակի նրա ձեռքով են անցել, և մի ու-
րիշ ցուցակ այն գործերի, որոնք դեռ քննութեան ներքոյ են:
Եթէ նա նկատի այդ վերջինի մէջ որ եւ է անկանոնութիւն կամ
անտեղի յետաձգութիւն, նա անմիջապէս մի գեկուլցագիր պէտք է
ուղարկի արդարադատութեան մինիստրին:

Նահանգական ատեանը՝ հասնելով կազա կամ այնտեղից հե-
ռանալիս՝ պէտք է այցելէ բանտերը, քննի բանտարկեալների վի-
ճակը եւ ստուգի բանտարկուածների ցուցակը:

ՅՕԴ. 39.— Վիլայէթի բարձրագոյն ատեանը պէտք է բողոքա-
ցած լինի մի նախագահից և այնքան անդամներից, որ հնարա-
ւորութիւն ունենան քննելու իրենց առաջարկուած քաղաքացիա-
կան գործերը և մատակարարեն շրջիկ նահանգական ատեաններին
նախագահներ:

Քաղաքացիական դատերում կը գործի մի բողոքարկու ատե-
ան, իսկ քրէական գործերում մի նահանգական ատեան: Նրա
դիտար կանսնաւոր կը համարուի ամէն անգամ, երբ ներկայ կը
լինեն մի նախագահ և երկու անգամ: Բացի դրանից նա պէտք է
ունենայ մի հասարակաց դատախազ եւ բաւական թուով պաշտօ-
նակատարներ:

ՅՕԴ. 40.— Հաշտարար դատաւորների, ինչպէս եւ ամէն տե-
սակ դատարանների դատաւարութիւնը պէտք է կատարուի
թիւրքերէն լեզուով. թիւրքական բնագրին պէտք է կցուի հա-
յերէն թարգմանութիւնը՝ նայելով տեղին եւ դատուող կողմերին:

**Բ. ԳՐԱՆ ՊԱՏԱՍԻԱՆԸ ՖՐԱՆՍԱՅԻ ՌՈՒՍԻԱՅԻ
ԱՆԳԼԻԱՅԻ ԴԵՍՊԱՆՆԵՐՈՒ ԿՈՂՄԷ ՄԱՏՈՒՑՈՒԱԾ
ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԲԱՐԵՆՈՐՈԳՈՒՄՆԵՐԻ ԾՐԱԳՐԻՆ**

Յ. ԳՐԱՆՈՒԹՅԱՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆ 1895-ից

Վիլայէթներու վարչական բարենորոգումներու ծրագիրը, որ մտառուցուած է Սուլթանին, նոցին վսեմութիւնք դեսպաններուն կողմէ, ամենաուշագիւր ուսումնասիրութեան առարկայ եղաւ.

1) Սուլթանի գլխաւոր ցանկութիւնը և ձգտումները, իր երկրին եւ իր բոլոր հպատակներուն բարգաւաճութիւնը ամենէն արդարադոյն եղանակով աճեցնել և զարգացնել լինելով, Ն. Կ. Վեհափառութիւնը արդարադատ համարեց շահմանափակել վարչական այս բարենորոգումներու կիրարկումը իր կայսրութեան միայն մէկ մասին մէջ, այլ բոլոր վիլայէթներն ալ անոնցմով նպաստաւորել.

2) Վերոյիշեալ ծրագրին մէջ առաջարկուած կէտերուն մեծ մասը յարմար լինելով վիլայէթներու օրէնքին տրամադրութեան, որ է Տեսուորի Ա. հատորի մէջ էջ 680, 7 ճէմադիւլլախը 1281, ինչպէս նաեւ վիլայէթներու ընդհանուր վարչութեան կանոնադրութեան տրամադրութիւններուն, նոյն հատոր էջ 625, 29 շէվ-վալ 1287 թուակիր, — Ն. Կ. Վեհափառութիւնը որպէս զի կարողանայ անվթար պահել կեդրոնացման սկզբունքը, կ'ուզէ օպահովել տրամադրութեան կիրարկումը, բացի անոնցմէ, որոնք ընդհանուր պետական խորհուրդէն կախեալ են, և կ'որոշէ որ գործադրեն օրէնքի այն տրամադրութիւնները որոնք զեռ չեն գործադրուած: Միանգամայն, որովհետեւ ընդունուած կանոնադրութիւններուն մէջ չկայ ոչ մէկ յիշատակութիւն վալիները հինգ տարի իրենց պաշտօնին վրայ պահելու համար, և ոչ ալ մըշտական խորհուրդներու մասին, որ կազմուած պէտք է լինէին անճնիւր վալիի, միւլթէսարիֆի, գայմադամի նախագահութեան տակ, այն իշխանութիւնները որոնք կ'ուզեն այս պաշտօնատարներուն վստահիլ, մտած լինելով արդէն վարչական խորհուրդներու կանոնաւոր իշխանութիւններու մէջ, այս խորհուրդները առ այժմ նիւթապէս անհրաժեշտ չեն:

3) Գալուզ այն յօդուածներուն, որոնք կը վերաբերին դատարաններու, քաղաքապահ զօրքի, ստիկանութեան վերահազմութեան, յարմար չեն գործադրութեան մէջ եղող օրէնքներուն եւ կանոնադրութիւններուն արամադրութիւններուն. բայց դատական քննիչներ նշանակուած են. քաղաքապահ զօրքը եւ ստիկանութիւնը քաղաքներու մէջ պէտք է աւելնան, մշտական կերպով դատարաններուն եւ քանտերուն վերահսկելու համար եւ կարգ կանոնը նահիէներու եւ գիւղերու մէջ երաշխաւորելու համար: Անոնցմէ բաւարար թիւ մը շրջագայութեան պէտք է հանուին, զանոնք նահիէներու կեդրոնին սահմանելու համար:

4) Որոշուեցաւ վարչական պաշտօնէութիւններու, քաղաքային զօրքի, ստիկանութեան մէջ, միւսիւրմաններէն զատ, օսմանեան երկրին մէջ բնակող ոչ մուսուլման սերիշ հպատակներ կանչել եւ գործածել, իւրաքանչիւր վիլայէթի միւսիւրման եւ ոչ միւսիւրման ազգաբնակչութեան համեմատութեամբ:

ԲԱՆՍԱԻՈՐ ԾԱՆՈՒՅՍԱԳԻՐ

Քրիտամական, Գաղղիական եւ Ռուսական դեսպանատանց

կողմէ ուղղեալ առ Բարձրագոյն Դուռն 1)

Ստորագրեալք, գեսպանք Ռուսիոյ, Գաղղիոյ եւ Մեծին Բրիտանիոյ ստացան այն բանաւոր ծանուցագիրը, զոր Բարձրագոյն Դուռն ուղղած է իրենց ամսոյս 20-ին, եւ պատիւ ունին անոր ըստացումը զեկուցանելու Արտաքին Գործոց Վսեմափայլ Նախարարին:

Ծանօթացան այն բարենորոգմանց վերաբերեալ հրամանագրի բնագրին, որոց գործադրութիւն որոշած է վեհափառ Սուլթանը, ինչպէս նաև անոնց մանրամասնութիւնը ցուցնող յատակագծին, եւ գոհունակութեամբ կը աւաննն թէ կայսերական կառավարութիւնն որոշած է գործադրութեան դնել օսմանեան վեհապետոց նախընթաց խաթ թերուն մէջ հանդիսապէս ի յայտ բերուած կանոններն եւ այն կարգադրութիւններն որք կը բխին Բարձրագոյն Դրան կողմէ ներկայ տարւոյս 2 Յունիս, 17 Յունիս, 17 Օգոստոս եւ 5 Հոկտեմբեր թուականներով իր հաղորդումներուն մէջ պարզուած սկզբունքներէն:

Նշանակելով այս տրամադրութիւնքն եւ Բարձրագոյն Դրան դիտաւորութիւնն զանոնք տարածելու, բացի հրամանագրին մէջ յիշուած վիլայէթներէն, Անատոլուի ամէն այն գաղաններուն, ուր

1) Schopoff, p. 515—518 (թարգմանութիւն Կ. Պոլսոյ Հայոց Պատրիարքարանի):

հայք փողովրդեան կարեւոր մէկ մասը կը կազմեն, Պաղղիոյ, Մեծին Բրիտանիոյ և Ռուսիոյ դեսպանք տարակոյս շունին որ բարենորոգումներն ի գործ դնելու և ի կիրարկանելու կոչուելիք պաշտօնատարք իրենց խելացութեամբ, եւանդեամբ և անշահախնդրութեամբ պիտի ապահովեն բոլոր օսմանեան հպատակաց, առանց խարութեան, կայսրութեան ընդհանոր բարօրութեանն ու բարգաւաճման հոգածու վարչութեան մը բարիքները:

Երաշխաւորութիւնքն որովք ամէն կարգի պաշտօնատարաց ընտրութիւնն ու անուանումը չըջտպատել կամիլն իր վերոյիշեալ հազորդութեան մէջ յայտարարած է կայսերական կառավարութիւնը, կը վկայեն թէ Բարձրագոյն Դուռն ո՛ր աստիճան կարեւորութիւն կ'ընծայէ, որ գաւառաց մէջ իր գործակալք իրենց պաշտօնը կատարեն ի գոհունակութիւն բոլոր հասարակութեանց, և ի մասնաւորի վալիները մէն մի վիլայէթի վարչութեան տան մզում մը համաձայն այն տեսութեանց զորս ի նորոյ հաւաստեց նորին կայսերական Վեհափառութիւնը:

Այսու վստահութեամբ է որ Պաղղիոյ, Մեծին Բրիտանիոյ և Ռուսիոյ դեսպանք կը կարծեն լաւագոյն ծառայել Բարձրագոյն Դրան յայանած դիտաւորութեանց՝ իրենց վերապահելով նշանակել իրեն, իրենց ընտրութեան ատեն, այն անձինքն, որոց նախընթացքն և նկարագիրն համապատասխան չերեւին այն պայմանաց զորս նոյնինքն օսմանեան կառավարութիւնը հարկաւոր ցոյց տուած է:

Այս վստահութեամբ է դարձեալ որ նոքա ուրախ պիտի ըլլան, երբ առիթը ներկայանայ, իրենց աջակցութիւնը նուիրելով նորին կայսերական Վեհափառութեան կառավարութեան, իրականացնելու համար այն բարենորոգումները զորս ինք հրամայեց:

Ստորագրեալք կը խնդրեն Արտաքին Գործոց Վսեմափայլ նախարարէն որ հաճի ծանուցանել իրենց զստացումն սոյն հազորդման, և այս առթիւ կը կրկնեն իրեն զհաւատարմ իւրեանց բարձր մեծարանաց

24 Հոկտեմբեր 1895

Ստորագրեալ Նելիտով
Բ. Գամպոն
Յիլիբ Գըրրի

Բարենորոգումներու մասին փոխանակուեցան նաև ուրիշ ծանուցագիրներ, որոնք անհետեւանք մնացին: Ապաիւլ Համիտի կողմէ 1895 Սեպտ. 30ին (Ն. Տ.) ջարդեր սկսան Պոլիս, քանի մը օրէն կոտորածը անցաւ Սեւ ծովի ափերը և Արեւելեան Նահանգները, ուր 1895—1896 ջարդուեցան մօտաւորապէս 300 հազար հայեր:

ՅԱՅՏԱՐԱՐԱԳԻՐ

ՕՍՄԱՆԵԱՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹԵԱՆ ԸՆԴԴԻՄԱԴԻՐ ՏԱՐՐԵՐՈՒ ԿՕՆԳՐԷԻ,

ԳՈՒՄԱՐՈՒԱՄ ԵՒՐՈՊԱՅԻ ՄԷՋ

(1907, Դեկտ. 27—29)

Թիւրքիոյ մէջ գործող ընդդիմադիր կուսակցութեանց կօնգրէն, գումարուած 1907 Դեկտեմբեր 27—29ին, կը յայտարարէ ձեռք բերել համերաշխութիւնը Օսմանեան կայսրութեան բոլոր ժողովուրդներուն, որոնք միահամուռ կը տաստային երկրին վրայ ծանրացած և սուլթան Ապաիւլ Համիա Բ.ի նրէշային ոճիրներով ամբողջ աշխարհի աչքերուն պժգալի դարձած բնուպետական բէտիմէն:

Երեսնամեայ այս թագաւորութիւնը աղէտալի եղած է ոչ միայն, ինչպէս յանիրաւի կը կարծուի, քրիստոնեայ ժողովուրդներուն, զորս սուլթանը կը հալածէր և կը ջարդէր իր սեփական շահուն համար, նաև իսլամներուն ևս՝ քանդուած, սարկացուած, տարագրուած, մորթոտուած, վերջապէս անարդարօրէն ամբաստանուած քաղաքակիրթ ժողովուրդներու կարծիքին տուջև, որ զանոնք պատասխանատու կարծած է սուլթանին և զայն շըրջապատող չարագործներուն կողմէ մարդկութեան դէմ գործուած ոճիրներուն համար:

Կայսրութեան բոլոր ազգերը յաջորդաբար զոհ եղան Ապաիւլ Համիաի եղեռնագործ կատաղութեան. անիկա յաջորդաբար մղեց զանոնք մէկը միւսի դէմ, գրդուելով և արծարծելով արհեստական ատելութիւն՝ ցեղերուն և կրօններուն միջև. — Թիւրք, Հայ, Յոյն, Պուլկար, Վալախ, Ալպանացի, Արաբ, Հրեայ, Տրուզ և Քիւրդ տեան հալածանք, աքսոր, տարագրութիւն և ջարդ. իսկ հայկական կոտորածները, իբրև պսակ բոլոր անցեալ եղեռնագործութիւններուն, արժանացուցին իրենց հեղինակը — որ տակաւին իր ոճրագործութիւնը կը շարունակէ Արաբիոյ մէջ — Մեծ Մարդասպան և Կարմիր Սուլթան անուաններուն:

Բացի այս ոճիրներէն, Ապաիւլ Համիա հետապնդած է յամբ քանդումի քաղաքականութիւն մը՝ որ կ'ոչնչացնէ հեազհետէ Թիւրքիոյ բոլոր կենդանի ոյժերը: Իրմով անդամալուծուեցաւ մաւերական, անասական ու ընկերական ամէն կեանք:

Անիկա սարսափ կը զգայ կրթութենէ և կուլտուրայէ, որ ինքնազիտակցութիւնն ու ազատ մտածողութիւնը կը կազմեն, ուստի, կրցածին չափ կաշկանդեց հանրային կրթութիւնը և գիտութեան ծարաւ ժողովուրդներէն խից ինքնակրթութեան միջոցները: Փակեց վարժարանները, բանտարկեց ուսուցիչները, արտօրեց ուսանողները, իսկ կրթական այն շէնքերուն մէջ, որ զենչեն ոչնչացուցած՝ նուազեցուց ուսուցումը, աննախընթաց ծայրայեղ գրաքննութեան մը միջոցով:

Մամուլն եւս ամբողջովին ստրուկ է. անոր թող արուած է միմիայն հրատարակել գրաքննիչներու կողմէ թոյլատրուած կամ յերիւրուած լուրերը. և այսպէս, թուրք կայսրութիւնը, իր տիրոջ կամքով, շրջապատուած է տգիտութեան և ստութեան պարիսպով մը:

Ապտիւլ-Համիտ ոչ միայն հակառակորդ է մտաւոր զարգացման, — ինչ որ ամենաթանկագին է ամենուն համար, — այլեւ արգելք եղած է նոյնիսկ ստրկութեան մէջ խրած այս ժողովուրդներու նիւթական քարօրութեանը: Այս ասպարէզին մէջ ալ դարձեալ աւեր, թշուառութիւն և սով: Այն անարդար տուրքերը, որ կը հուաքուին նոճանգներու մէջ անպարկեշտ և գիշատիչ պաշտօնեաներէ՝ չեն ծառայեր բնաւ ճամբաներու և ջրանցքներու շինութեան, այլ լեցնելու՝ պալատին սնտուկները և պարարելու ելլողքի քլիքը՝ ի վնաս աշխատաւորներու, վճարելու՝ լրտեսներու ամսականները և արտասահմանի մէջ ալ կաշտուելու՝ ստորաքարշ թերթերը, որ կը խարեն Յւրոպան թիւրքիոյ իրական վիճակի մասին և ներքողներ կը կարդան Ապտիւլ-Համիտի, — ամենամեծ թշնամի՞ն իր երկրին:

Երթեւեկի արգելումը և անցազրերու սխտեմատիք զլացումը անկարելի կը դարձնեն առևտրական ոեւէ գործունէութիւն: Հարկերու ծանրութիւնը, գիւղերու անապահովութիւնը, արմատիքի մենագրաւումը (մատրապազութիւն), վաշխառութիւնը, հաղորդակցական միջոցներու պակասը փճացուցին հողագործութիւնը: Բնութենէն օժտուած ամենահարուստ գաւառները, որոնք երբեմն աշխարհի շտեմարաններն էին, այսօր ամայացած են: Հանքային ու սնտառային հարստութիւնները չեն շահագործուիր, և կայսրութեան վրայ խոյսցող աշխարհաքաղաքացի դրամատէրերու շնորհուած արտօնութիւնները ոչ մէկ օգուտ չեն տար հանրային բարեկեցութեան, այլ կը ծառայեն միայն կարգ մը յափըշտակիչներու մասնաւոր շահերուն:

Իբրև արդիւնք այս բոլորին, ամէն ցեղի և կրօնի բնակիչներ՝ կայսրութեան բոլոր մասերէն՝ հազարներով կը ձգեն իրենց

Տննդավայրերը և կը գաղթեն այլուր՝ Եւրոպա կամ Ամերիկա, քիչ մը ազատութիւն, ապահովութիւն և ապրուստի միջոցներ՝ փնտռելու: Արտագաղթը և սովը կը շարունակեն կոտորածի գործը և նոյնքան ապահով կերպով կ'ամայայցնեն երկիրը:

Արտաքին քաղաքականութեան տեսակէտով ալ թիւրքիոյ անձկութիւնը նուազ ողբալի չէ: Ապտիւլ-Համիտ, իր անձնական դիւանագիտութեամբը, բոլորովին վարկաբեկեց օսմանեան կայսրութիւնը: Կորսնցուց ազատական պետութիւններուն համակրութիւնը՝ որոնք, Փարիզի և Պերլինի դաշնագրութիւններու ժամանակ, արգիլեցին կայսրութեան ամբողջական անդամատութիւնը, փոխարէն բարենորոգումներու, որ եթէ ժամանակին գործադրուէին՝ ապահոված պիտի ըլլային երկրի վերածնութիւնը և քարգաւաճումը: Ընդհակառակն, հանդիսաւորապէս և շատ անգամ խոստացուած բարենորոգումներու անգործադրութեամբ, սուլթան Համիտ առաջ բերաւ իր յուսախաբ հպատակներուն մէջ ըմբոստութեան արդարացի շարժումներ և եւրոպական պետութեանց կողմէ բազմաթիւ միջամտութիւններ, արգիլեց իր շարունակական նենգամտութեան: Այս կործանարար քաղաքականութիւնը յանգեցաւ կայսրութեան հողային նուազման, և եթէ այսպէս ժամանակ մըն ալ շարունակուի, ուրիշ մտտեր եւս՝ Ալպանիան, Մակեդոնիան, Արաբիան, Հայաստանը՝ կարճ միջոցի մէջ անվրէպ պիտի բաժնուին կայսրութենէն — արդէն իսկ կատարեալ քայքայման վիճակի մէջ — յօգուտ պետութեանց, որոնք կը փնտռեն կամ հողային ընդարձակում, կամ գաղթարնակութեան վայրեր, կամ Ֆինանսական առաւելութիւններ:

Մինչեւ այժմ իրաց այս վիճակէն առաջ եկած յեղափոխական շարժումները անջատ էին. այսօր շատ մը տեղեր միւսիւրմաններու և քրիստոնեաներու համագործակցութիւնը ցոյց տուաւ, որ կայսրութեան բոլոր ժողովուրդները վերջապէս յոգնած են տառապելէ եւ կ'ըմբռնեն, որ երկրին պետը զիրենք անդունդը կ'առաջնորդէ: Այսօր, ամէն ոք՝ որ ընդունակ է մտածելու, պարզ կը հասկնայ, թէ թիւրք կառավարութեան մէջ անմիջական փոփոխութիւն մը միայն կրնայ արգիլել կայսրութեան վերջնական մեծ աղէտը և քայքայումը. պէտք է ուրեմն անյապաղ ու բոլոր հնարաւոր միջոցներով տապալել ըէթիմ մը՝ որ այնքան աղէտներու պատճառ եղաւ:

Հետեւաբար կը պահանջենք.

- 1) Գահընկէցութիւն Սուլթան-Համիտի:
- 2) Արմատակամ փոփոխութիւն Օերկայ ըէթիմի:
- 3) Հաստատում Օերկայացուցչական ըէթիմի (խորհրդարան),

Ներկայ բոլոր դժբախտութեանց գլխաւոր հեղինակին անհետացումը առաջին պայմանն է ամէն բարելաւութեան: Անոր հետ պէտք է անհետանայ նմանապէս վարչական և քաղաքական բըռնակալութեան, ոստիկանական սարսափի և դիւանագիտական նենգամտութեան սխառտճը. ապա պէտք է հաստատուի ներկայացուցչական ընտրութեան բոլոր ժողովուրդները, հաւասար պարտականութիւններով և իրաւունքներով, պիտի արտայայտեն իրենց կարիքներն ու կամքը, և որ պիտի սպահովէ ամենքին, խաղաղ ներդաշնակութեամբ, արդարութիւնը եւ ազատութիւնը:

Ահա ներկայ կօնգրէի միտքան նպատակը, համապատասխան երկրի բոլոր ժողովուրդներու կամքին, որոնք—զաւակները միենոյն հողին, զոր կը մշակեն և կը տառապին միեւնոյն տառապանքը—վճռած են ձեռք բերել, համերաշխ գործակցութեամբ մը, ազատութեան և երջանկութեան իրենց բաժինը:

Մենք կը միանանք ընդհանուր պայքարի մը համար, յարգելով միանգամայն իւրաքանչիւր կազմակերպութեան ինքնավարութիւնը. կը միանանք անկեղծօրէն, եղբայրօրէն եւ նախ քան կռիւը սկսիլը՝ խոստում կուտանք չթուլանալ, ու կը յայտարարենք սուլթանին՝ թէ մեր զէնքերը վար չենք դնել, մինչեւ որ թիւրքիոյ համար նոր դարազլուխ մը չբանանք:

Կոչ կ'ընենք ամենուն՝ աջակցիլ մեզի մեր դաժան և փառահեղ ձեռնարկին մէջ, որ կը պահանջէ անվհատ կորով և ծանր զոհաբերութիւններ: Կոչ կ'ընենք բոլորին, — գիտութեան և մտքի մարդոց՝ որոնց արգիլուած է սեւէ անկախ հետազօտութիւն. գիւղացի և քաղաքացի աշխատաւորներուն՝ զրկուած հողէ եւ հացէ, ենթակա՛յ ապօրինի տուրքերու եւ խոշտանգուած ու կողոպտուած հարկահաւաք պաշտօնեաներէ. վաճառականներուն՝ որոնք չեն կրնար ազատ ու ապահով կերպով իրենց առեւտուրովը զբաղիլ. զինուորներուն՝ որ անվճար, մերկ ու անօթի են և զորս սուլթանը կը ստիպէ իրենց հայրենակիցներուն դէմ քալել, մէկ խօսքով կայսրութեան բոլոր ազգերուն՝ որոնք ջախջախուած են դարչելի ճնշման մը տակ: Թող ամէնքը միանան այս նուիրական պայքարին, թող ներշնչուին ազատութեան, բարենորոգման և յեղափոխութեան զաղափարներէն՝ տապալելու համար, տրամադրելի բոլոր միջոցներով, ամօթալի եւ բռնակալ ընտրութեամբ մը: Երեսուն տարուան փորձառութիւն մը խիստ դառնօրէն ապացուցուց ամենքին, որ խաղաղ միջոցները անբաւական են ճնշման զարհուրելի իշխանութեան մը դէմ: Իր հպատակներու բոլոր խնդրանքներուն, բոլոր աղաչանքներուն սուլթանը միշտ պատասխանեց

բանի ուժով, բանասարկութիւնով, աքսորուժով և կոտորածով :

Հետեւաբար, կօնդրէն միաբան կ'ընդունի, թէ ընդդիմադիր բոլոր խումբերը պէտք է այսուհետեւ դիմեն յեղափոխական միջոցներու՝ որոնք քաջալերական արդիւնք տուած են, ինչպէս ցոյց կուտայ յեղափոխական գործունէութիւնը ընդհանրապէս եւ թիւրք-հայ խառն խումբերու նորագոյն գործունէութիւնը : Առանցմէ զատ, Ասիական թիւրքիոյ մէկ քանի քաղաքներուն մէջ յեղափոխական միջոցներու կիրառութիւնը հարկադրիչ է և կ'արդարանայ նոյնիսկ կառավարութեան բռնութիւններովը : Արդի ըէժիմը ինքն է, որ իր ոճիրներով մեզ մզեց յեղափոխութեան :

Մենք մեզ պատրաստ կը յայտարարենք ուրեմն կախը շարունակելու, ընդունելով և յանձնարարելով հետեւեալ միջոցները .

- 1) Զինուած դիմադրութիւմ կառավարութեամ քայլերուն :
- 2) Ամզէմ դիմադրութիւմ քաղաքական եւ տնտեսական գործադուլով . գործադուլ պաշտօնեաներու, ոստիկանութեամ և այլն :
- 3) Մերժում հարկերու :
- 4) Պրօպակամդ գորարածակիմ մէջ, — հրաւեր կարգալ զիմուորմներում՝ չքալել ոչ ժողովուրդիմ, ոչ ալ յեղափոխականներում դէմ :
- 5) Ընդհանուր ապստամբութիւմ :
- 6) Մարտական այլ միջոցներ, համաձայն պարագաներու թելադրութեամ :

Համիտական ըէժիմը կ'ոչնչանայ մօտալուտ ապագայի մը մէջ, եթէ ամէն անոնք՝ որ կը տառապին, ունենան, ինչպէս մենք, զայն տապալելու հաստատ կամքը : Խարխուլ պարիսպ մըն է աւնիկա՝ որ կարելի է ուսի մէկ հարուածով հրել ձգել, որպէսզի փրկազատ կայսրութեան մէջ հեղեղուի ազատութեան եւ արդարութեան սրբազան լոյսը :

Կեցցէ՛ համերաշխութիւնը ցարդ անմիաբան չաղգերուն :
Կեցցէ՛ միութիւնը յեղափոխական ուժերուն :

Միութեան եւ Առաջդիմութեան օսմանեան կոմիտէ
 Պաշտ. օրդաններ՝ «Շուրայի Իւմմէթ» և «Մէշվէրէթ»
 Հայ Յեղափոխական Դաւանակցութիւն
 Պաշտօնական օրդան «Դրօշակ»
 Օսմանեան Միութիւն Անհառ. Նախաձեռն. Ապակենդրոնացման
 եւ Մահմանագրութեան
 Պաշտօնական օրդան «Թէրազը»
 Եզիպետի Հրէական կոմիտէ
 Պաշտօնական օրդան «Լա Վէրա»
 Խմբագրութիւն «Սիլաճէթ» լրագրի
 Պրօպագանդի օրդան արաբերէն և թուրքերէն (Լօնդօն)

Խմբագրութիւն «Արմէնիա» լրագրի
Պրօպագանդի օրգան (Մարտիլիա)

Խմբագրութիւն «Ռեպուբլիկ»
Յեղափոխական օրգան (Պալքանեան երկիրներ)

Խմբագրութիւն «Հայրենիք»
Յեղափոխական օրգան (Ամերիկա)

Կօմիտէ «Անտի Օսմանի»
(Եգիպտոս)

ՔԱՂՈՒԱԾՔՆԵՐ ԿՕՆԳՐԷԻ ՈՐՈՇՈՒՄՆԵՐԷՆ

Մնայուն խառն կօմիտէ

Կօնգրէն որոշեց՝ կազմել գաղտնի Մնայուն խառն կօմիտէ մը, բաղկացած այն կազմակերպութիւններու ներկայացուցիչներէն, որոնք կը գործեն կայսրութեան ներսը: Սոյն կօմիտէն, կուսակցութիւններու միջոցով, պէտք է իրագործէ կօնգրէի որոշումները: Կօմիտէն պիտի ունենայ ներքին կանոնադիր մը: Մնայուն կօմիտէի կազմի և գործունէութեան վերաբերմամբ բացարձակ գաղտնիք պիտի պահուի: Անգաղտնապահութեան ուսէ դէպքում, յանցաւորը անձնական ծանր պատասխանատուութեան կ'ենթարկուի:

Կոչ յեղափոխական համերաժարութեան

Օսմանեան կայսրութեան զիմադիր և գործօն կուսակցութեան թիւններու կօնգրէն, խորապէս ներշնչուած մարտական համերաշխութեան դադափարէն եւ նկատելով՝

1. Այն անհուն և բազմադիմի ջանքերը, որ կ'ընէ սուլթանի կառավարութիւնը՝ բաժնելու և մէկմէկու դէմ մղելու գործօն և զիմադիր խումբերը, բաժանումի այս քաղաքականութեան մէջ տեսնելով լաւագոյն միջոցը փրկելու համար իր սեփական գոյութիւնը:

2. Այն մեծ աղէտները, որ առաջ կուգան ազգերու փոխադարձ թշնամութիւններէն՝ եւ մանաւանդ յեղափոխական խումբերու կռիւններէն, ինչպէս օրինակ՝ այդ տեղի ունի Մակեդոնիոյ յոյն եւ սլովակար խումբերու միջեւ, եւ այն բանէն, որ յաճախ այդ խումբերը, փոխանակ իրենց ոյժը կառավարութեան դէմ մղելու, իրարու դէմ կամ նոյնիսկ խաղաղ ժողովրդին դէմ կը կռուին, —

Կոչ կ'ընէ բոլոր գործօն խմբակցութիւններուն՝ վերջ դնել այդ եղբայրասպան կռիւն ու հակայեղափոխական տակափրին, և՝

համաձայն համերաշխութեան սկզբունքներուն՝ կը հրաւիրէ զանոնք իրենց ոյժերը միացնել բռնակալութեան դէմ, — գլխաւոր աղբիւրը չարիքներուն՝ որոնցմէ կը տանջուի երկիրը:

Յարգանք դասի նսեմակներուն

Օսմանեան կայսրութեան գործօն և դիմադիր կուսակցութիւններու կօնգրէն, գումարուած Եւրոպայում, իր վերջին հանդիսաւոր նիստին մէջ միաձայն որոշեց արտայայտել իր խորին համակրութիւնը՝

1. Քաղաքական բանտարկեալներուն.

2. Աքսորուածներուն և քաղաքական տարագիրներուն, որոնք կռուած են բռնապետական ընդդէմին դէմ:

Կօնգրէի անդամները ոտքի ելան յարգելու համար այն քաջերը, որոնք ինկան կռուի դաշտին վրայ, ժողովրդի ազատութեան անուանով և որոնք, իրենց գործով ու օրինակով, պիտի ոգեւորեն, նոյն քաջութեամբ, իրենց յաջորդները, ազատութեան և արդարութեան այս ցաւատանջ կռիւն մէջ:

Դուաճաններուն դէմ

Կօնգրէն, կազմակերպիչ Բիւրոյի առաջարկութեան վրայ, որոշեց՝ խստիւ պատժել, քննել և ապացուցանելէ յետոյ, այն մարդիկը, որոնք կը դաւաճանեն և կառավարութեան կը վաճառուին: Վճիռներու գործադրութիւնը յանձնուած է կազմակերպութիւններուն:

Յեղափոխական գրակոնուքիւն

Կօնգրէն, երկրին մէջ հակահառավարչական և յեղափոխական պրօպագանդին ուժեղ զարկ տալու համար, որոշեց՝ հրատարակել թիւրքերէն, հայերէն, յունարէն, պուլկարերէն, ալպաներէն, արաբերէն և քիւրդերէն լեզուներով շարք մը գրքոյկներ և զանոնք՝ ներքին կազմակերպութիւններու միջոցով՝ տարածել ժողովրդի բոլոր խաւերուն մէջ:

Մասնաւորապէս որոշեց կոչեր ուղղել՝

Գիւղացիներուն,

Զօրաբանակին,

Մասաւորականներուն,

Հոգեւորականութեան (այլեւայլ),

Պաշտօնեաններուն,

Որպէսզի բոլոր տարրերը, նոյնիսկ անոնք, որոնք ցարդ հեռու մնացած են քաղաքական կեանքի մասնակցութենէն, հասկնան՝ թէ պէտք է միանալ և ապստամբիլ իրենց ընդհանուր թշնամիին — կառավարութեան դէմ:

Յաջորդ կօնգրէի բուսականը

Առաջիկայ կօնգրէն տեղի պիտի ունենայ 1908-ի Դեկտեմբեր ամսու վերջը: Ստիպողական պարագային, Մնայուն կօմիտէն կըրնայ փութացնել անոր գումարումը, մասնակցող կազմակերպութիւններու հաւանութեամբ:

ՀԱՄԱԳՈՐԾԱԿՑՈՒԹԻՒՆ ԻԹԹԻՀԱՏ-ԹԷՐԱԳԳԸԻ ԵՒ Հ. Յ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ (ՇՐՋԱԲԵՐԱԿԱՆ)

Հայրենիքի ազատութիւնը ապահովելու, անոր հողային ու քաղաքական ամբողջութիւնը մշտապէս պահպանելու, կարգ մը անձերու մէջ գոյացած թիւրիմացութիւնները փարատելու և օտմանեան տարրերու միջև լաւագոյն յարաբերութիւններ հաստատելու նպատակով՝ «Իթթիհատ-թէրագգը» կուսակցութիւնը և Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը կատարեալ համաձայնութեան եկան հետեւեալ հիմնական կէտերուն մասին.

1) Սահմանադրութիւնը կիրարկելու և հանրային զարգացումը երկրին մէջ անասանօրէն ամրապնդելու համար պիտի աշխատին և պիտի պայքարին միացած ուժերով, չխնայելով ոչ մէկ զոհաբերութիւն:

2) Րէաքսիօնէրական շարժումներու հաւանականութեան հանդէպ, օրէնքի թոյլատրած բոլոր կարելիութիւններու սահմանին մէջ, պիտի գործեն միասիրտ հաստատակամութեամբ և որոշակի ուղղութեամբ:

3) Օսմանեան նուիրական հայրենիքը անջատումէ և բաժանումէ զերծ պահելը երկու կազմակերպութեանց միացած գործունէութեան նպատակակէտը ըլլալով, անոնք պիտի աշխատին գործնականապէս ցրել հանրային կարծիքին մէջ բռնակալ ռէժիմէն ժառանգ մնացած այն սուտ զրոյցները՝ թէ հայերը անկախութեան կը ձգտին:

4) Երկու կուսակցութիւններն ալ կը յայտարարեն թէ, համա-

միտ են ճանաչելու իրաւանց ընդարձակման մասին, որ կ'երաշխաւորէ Օսմանեան ընդհանուր հայրենիքի զարգացումն ու յառաջդիմութիւնը:

5) Իթթիհատ-Թէրազզը և Դաշնակցութիւնը, իբրև խրատական նախազգուշացում ընդունելով Մարտ 31ի զէպքը և Ատանայի ցաւալի աղէտը, որոշեցին աշխատիլ ձեռք ձեռքի արւած՝ վերոյիշեալ հիմնական կէտերու իրագործման համար:

Իթթիհատ Թէրազզըի կուսակցութեան
«Ազատամարտ», 1909

Ընդհանուր կեդրոն
Հ. Յ. Դաշնակցութեան
Կ. Պոլսի Պատասխանատու Մարմին

24 Օգ./6 Սեպտ.

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԲԱՐԵՆՈՐՈԳՈՒՄՆԵՐ ՌՈՒՍ ԹՐԲԱԿԱՆ ՀԱՄԱԶՍՅՆՈՒԹԻՒՆ

(1914 Յունւ. 6)

Օսմանեան Սահմանադրութեան հռչակումով (1908 Յունիս) չխաղաղեցաւ Թուրքիոյ ներքին կեանքը: Ապաիւլ Համիտի կողմնակիցները կաղմակերպեցին 1909 Մարտ 31ի յետաշրջական շարժումը: Նոյն ատեն պատահեցաւ Ատանայի ջարդը, ուր քսան հազար հայեր սպաննուեցան:

Յետաշրջական շարժումի մը դէմ, պաշտպանողական նպատակով, գոյացաւ Թեւրքիոյ վարիչ տարրին՝ Իթթիհատ-Թէրազզըի և Հ. Յ. Դաշնակցութեան միջև համաձայնութիւն մը: Գործնական արդիւնքներ չտուաւ այդ համաձայնութիւնը, երբտասարդ Թուրքերը ևս չկարողացան բարեկարգել երկիրը: Մասնաւորապէս 1912—1913ի Պալքանեան պատերազմով, երբ օսմանեան կայսրութիւնը կորսնցուց իր եւրոպական վիլայէթները, Իթթիհատ-Թէրազզըն հեռզհեռէ հեռացաւ օսմանցիութեան գաղափարէն: Պալքանեան պատերազմի աւարտումին, 1913 Մայիսին կնքուեցաւ նաեւ անգլիւթուրք համաձայնութիւն մը Պարսկական ծոցի (Քուվեյթի) վերաբերմամբ:

1912—1913 եւրոպական պետութիւնները, մասնաւորապէս Ռուսաստան, սկսան վերարժարծել հայկական բարենորոգումներու հարցը, որը մոռցուած էր 1895էն ի վեր: Հայոց Գէորգ Ս. կաթողիկոսը հովհասի փոխարքային միջոցով դիմեց սուս կտուավարութեան՝ ստանձնելու թրքահայերու պաշտպանութիւնը: Նոյն ատեն կաթողիկոսին կողմէ կազմուեցաւ Պատուիրակութիւն մը, Պողոս

Նույնպէս փաշայի նախագահութեամբ, գիմուսներ կատարելու մեծ պետութիւններու, մասնաւորապէս Անգլիոյ և Թրանսսայի մօտ :

Վեց մեծ պետութիւններու Պոլսոյ դեսպանները վերսկսան իրենց գիմուսները Օսմանեան կառավարութեան մօտ, հայկական բարենորոգումներու հարցին արծարծուածով : Պոլսոյ ուստական դեսպանատան Առաջին Թարգման պ. Անարէ Մանաէլչոյան, հիմնականով 1895ին ներկայացուած յիշատակագիրը և ծրագիրը, պատրաստեց բարենորոգումներու նախագիծ մը : Վեց պետութիւններու դեսպաններու ներկայացուցիչներուն կողմէ, եօթը նիստերու ընթացքին քննուեցաւ այդ ծրագիրը, էական մասեր զեղջուեցան՝ առանց արդիւնքի մը հասնելու (1913 Յուլիս 3—23) : Ի վերջոյ ուստական դեսպանը հասկացողութեան եկաւ զերման դեսպանին հետ աւելի զեղջուած ծրագրի մը շուրջ որ ընդունուեցաւ միւս դեսպաններուն կողմէ : Պաշտօն արուեցաւ պ. Կիրախի և պ. Վանկընհայմին՝ յիշեալ ծրագիրը ընդունել տալու Բարձր Դրոնս Գերմանիոյ ունեցած վերապահումներու պատճառով, ուստականը շարունակեց բանակցութիւնները և 1914 Յունւ. 26ին (8 Փետր. Ն. Տ.), վարչապետ Մայիա Հալիմ փաշայի և ուստական Կուլիէվիչի միջև (Կիրսը մեկնած էր արձակուրդով) կնքուեցաւ հետևեալ համաձայնութիւնը.

ՅՕԴ. 1. — Երկու օտար ընդհանուր քննիչներ պիտի նշանակուին Արեւելեան Անատոլիոյի երկու մարզերի համար, պարոն Ա... , որպէս գլուխ այն մարզի, որ բաղկացած է Էրզրումի, Տրապիզոնի և Սըվազի վիլայէթներէ, և պարոն Բ... , որպէս գլուխ այն մարզի, որ բաղկացած է Վանի, Քիթլիսի, Խարքերդի և Դիարբէքի վիլայէթներէ :

ՅՕԴ. 2. — Ընդհանուր քննիչների զբաղման առարկան կազմում է՝ վարչական, դատական, ստիկանական մարմինների և ժանդարմերի հակակշիռը իրենց մարզերում :

ՅՕԴ. 3. — Հանրային ապահովութեան մարմինների սյֆը անբաւարար լինելու պարագային՝ զինուորական սյֆերը, և թէ այդ պահանջէ ընդհանուր քննիչը, նրա արամադրութեան տակ են դրուում, ի կատար ածելու համար այն միջոցները, որ ձեռք է առել նա իր իրաւասութեան սահմաններում :

ՅՕԴ. 4. — Ընդհանուր քննիչները պաշտօնից հեռացնում են, նայած պարագաներին, բոլոր այն պետական պաշտօնեաներին, որ անպէտ են, և կամ որոնց վատ ընթացքը հաստատուած է նրանց կողմից : Միաժամանակ, դատի կ'ենթարկուեն այդ պաշտօնեաներից նրանք, ովքեր կատարած են պատժական յանցանքներ : Ընդհանուր քննիչները հեռացուած կրտսեր պաշտօնեաներին փո-

խարինում են նորերով, որ կարող են գոհացում տալ ծառայութեան մէջ մտնելու պայմաններին, նախատեսուած կանոններով և օրէնքներով:

ՅՕԴ. 5. — Նրանք (ընդհանուր քննիչները) (*) իրաւունք ունին Ն. Մեծ. Սուլթանի կառավարութեանը առաջարկներ անելու պետական բարձր պաշտօնեաներ նշանակելու մասին:

ՅՕԴ. 6. — Պատճառաբանուած կարճ հեռագրով անոնք անմիջապէս կը տեղեկացնեն պատկան նախարարութեան ամէն մէկ պետական պաշտօնեայի արձակման մասին, իսկ մէկ շաբաթուայ ընթացքում էլ նախարարութեան կը յղեն այդ պաշտօնեաներից ամէն մէկի թղթածրարը մանրամասն պատճառաբանութեամբ:

ՅՕԴ. 7. — Կարեւոր դէպքերում, երբ պահանջուած է արագ միջոցներ ձեռք առնել, ընդհանուր քննիչները իրաւունք ունեն պաշտօնից անմիջապէս հեռացնելու դատական տեսչութեան անփոխարինելի պաշտօնեաները, պայմանաւ որ դէպքի մասին անմիջապէս տեղեկութիւն արուի դատական գլխաւոր վարչութեան:

ՅՕԴ. 8. — Եթէ վալիները կատարելու լինեն այնպիսի գործեր, որ կը պահանջեն ժամանակաւորապէս խիստ միջոցներ ձեռք առնել, ընդհանուր քննիչները պարտաւոր են այդ մասին հեռագրական հաղորդագրութիւն անել Ներքին Գործոց նախարարութեան, որ և այդ դէպքը անմիջապէս ներկայացնում է նախարարների խորհուրդին: Վերջինս պարտաւոր է որոշում տալ ոչ ուշ քան ընդհանուր նահանգապետի հեռագիրը ստանալու օրից չորս օր յետոյ:

ՅՕԴ. 9. — Հողային վէճերը պիտի վճռուեն ընդհանուր նահանգապետների անմիջական հսկողութեան տակ:

ՅՕԴ. 10. — Ընդհանուր քննիչների իրաւունքներին և պարտականութիւններին վերաբերեալ աւելի մանրամասն հրահանգներ պիտի մշակուեն նրանց անուանումից յետոյ, իրենց գործակցութեամբ:

Եթէ 10 տարուայ ընթացքում թափուր դառնալու լինեն ընդհանուր քննիչների պաշտօնները, Բ. Դուռը յոյս ունի Մեծ Պետութեանց բարեհաճ աջակցութեանը՝ ընդհանուր քննիչներ ընտրելու գործում:

ՅՕԴ. 11. — Օրէնքները, հրամանագիրները և կառավարական հաղորդագրութիւնները հրատարակութեան պիտի արուին իւրաքանչիւր մարզում տեղական լեզուներով: Վարչութեան մէջ

(*) Փակագիծերու բացատրութիւնները կը վերաբերին բարգմանութեան և մաս չեն կազմեր բնագրին:

և դատարանում կողմերից ամէն մէկը իրաւունք պիտի ունենայ օգտուելու իր լեզուից, եթէ ընդհանուր նահանգապետը հնարաւոր համարի այդ: Դատարանների որոշումները պիտի խմբագրուեն տաճկերէն, որին եթէ հնարաւոր է, պիտի կցուի և թարգմանութիւնը՝ կողմերի լեզուներով:

ՅՕԴ. 12.— Ամէն մէկ վիլայէթի ժողովրդական կրթութեան նախահաշուում ցեղային տարրերի բաժինը սահմանուելու է ժողովրդական կրթութեան համար նրանց վճարելիք տուրքի համեմատութեամբ: Կայսերական (Օսմանեան) կառավարութիւնը ոչ մի արգելք չպիտի յարուցանէ այն բանի դէմ, որ հաւատակիցները մասնակցութիւն ունենան համայնքային դպրոցների պահպանութեան գործում:

ՅՕԴ. 13.— Խաղաղ ժամանակ Օսմանեան ամէն մէկ քաղաքացի պարտաւոր է զինուորական ծառայութիւն կատարել իր բնակած զինուորական շրջանում: Եւ սակայն, կայսեր. կառավարութիւնը եէմէնի, Ասսիրի և Նէջդի հեռաւոր մասերը ցամաքային զօրքեր չըկելիս՝ այդ զօրքերի կազմը պիտի լրացնէ կայսրութեան բոլոր մասերից, նրանցում ապրող բոլոր ժողովուրդների համեմատական քանակութեամբ: Բացի այդ, նա (Օսմանեան կառավարութիւնը) ծովային զօրամասերի մէջ կ'ընդունի նորակոչներ՝ կայսրութեան բոլոր մասերից:

ՅՕԴ. 14.— Համիդիէ զօրագունդերը պիտի վերակազմուեն, որպէս պահեստի հեծեալներ:

ՅՕԴ. 15.— Նրանց զէնքերը կը պահուեն զինամթերանոցներում և կը արուին միմիայն զօրահաւաքի և զօրախաղերի ժամանակ: Նրանք ենթակայ կը լինեն այն զօրաբաժինների հրամանատարներին, որոնց շրջանում կը գտնուին: Խաղաղ ժամանակ, զօրագունդերի, հեծելազորների և դասակների պետերը կ'ընարուին օսմանեան գործող բանակի սպաների միջից: Այդ գունդերի զինուորները զինուորական ծառայութիւն կ'անեն մէկ տարի: Այդ գունդերը մտնել կարենալու համար՝ զինուորները սեփական հաշուով պարտաւոր են ձեռք բերել ձի, լրիւ հանդերձանքով միասին:

Տուեալ շրջանում ապրող ամէն ոք, առանց ցեղի և կրօնի խտրութեան, որ կ'ենթարկուի այս պահանջներին, կարող է մըանել այդ գունդերը: Զօրահաւաքի և զօրախաղերի ժամանակ գումարուած այդ գունդերը ենթակայ են կարգապահական նոյն այն միջոցներին, ինչ որ կանոնաւոր զօրքերը...

ՅՕԴ. 16.— Երկու մարդերում գոյութիւն ունեցող տարրեր կրօնների հետեւողների ճշգրիտ համեմատականութիւնը կ'որոշուի

վերջնական մարդահամարով, որ տեղի պիտի ունենայ ընդհանուր քննիչների հսկողութեան տակ ամենակարճ ժամանակամիջոցում, հնարաւորութեան դէպքում՝ մէկ ասրուց ոչ ուշ:

ՅՕԴ. 17.— Մինչ այն՝ ընդհանուր խորհուրդների և վանի-
ու թիթլիսի վիլայէթների կոմիտէների անդամները կ'ընտրուին
կէս առ կէս (համեմատութեամբ), մահմեդականներից և ոչ մահմե-
դականներից:

ՅՕԴ. 18.— Եթէ էլիզրուսի վիլայէթում վերջնական մար-
դահամարը չվերջանայ մէկ ասրուայ ընթացքում, ընդհանուր
խորհուրդի անդամները կ'ընտրուին հաւասարութեան նոյն այն
սկզբունքով, ինչ որ է վերոյիշեալ երկու վիլայէթներում:

ՅՕԴ. 19.— Սըվազի, Սարբերդի և Դիարբեքիւրի վիլայէթ-
ներում ընդհանուր խորհուրդների անդամները կ'ընտրուին այժմ-
իսկ՝ համեմատականութեան սկզբունքի հիման վրայ: Այդ բանի-
համար՝ մահմեդական ընտրողների (պատուիրակների) թիւը կ'որո-
շուի ընտրական այն ցուցակներով, որ հիմք են ծառայել վերջին
ընտրութեանց համար: Իսկ ոչ-մահմեդականների թիւը կը սահ-
մանուի համաձայն այն ցուցակների, որ կը ներկայացուին նրանց
համայնքների կողմից:

ՅՕԴ. 20. - Եւ, սակայն, եթէ գործնական այլ և այլ դժուար-
ութիւններ անկարելի կը դարձնեն այդ ժամանակաւոր ընտրա-
կան եղանակը, այդ դէպքում, բաշխելու համար տեղերը երեք վի-
լայէթների — Սըվազ, Սարբերդ և Դիարբեքիւր — ընդհանուր
խորհուրդների միջև, ընդհանուր քննիչները իրաւունք կ'ունե-
նան ուրիշ համեմատականութիւն տաւաջարկելու — աւելի համա-
պատասխան վերոյիշեալ վիլայէթների ժամանակակից կարիքներին-
ու պահանջներին:

ՅՕԴ. 21.— Բոլոր այն վիլայէթներում, ուր ընդհանուր խոր-
հուրդները կ'ընտրուին համեմատականութեան սկզբունքներով,
փոքրամասնութեանց ներկայացուցչութիւնը կ'ապահովուի կոմի-
տէներում...

ՅՕԴ. 22.— Վարչական խորհուրդների անդամները առաջուան
նման կ'ընտրուին կէս առ կէս (համեմատութեամբ), մահմեդական-
ներից և ոչ-մահմեդականներից:

ՅՕԴ. 23.— Եթէ ընդհանուր քննիչները անյարմար չգտնեն
մահմեդականների և ոչ-մահմեդականների հաւասարութեան սկզբ-
բունքը կը կիրառուի նաև ստիկանութեան ու ժանդարմերիայի-
կազմի համար երկու մարզերում, որ չափով որ ազատ տեղեր բա-
ցուին:

ՅՕԴ. 24.— Հաւասարութեան նոյն այդ սկզբունքը կը կիրա-

առէի որչափ հնարաւոր է, նաև երկու մնացեալ պաշտօնները բաշխելու ժամանակ:

Այս համաձայնութիւնը կնքուելու պահուն, Թուրքիա իր քանակի վերակազմութիւնը կը յանձնէր Գերմանիոյ: Լիման Ծոն Զանդերսի ղինուորական առաքելութիւնը Պոլիս ժամանելով՝ աշխատանքի սկսած էր: Ռուսեթուրք համաձայնութեան հիման վերայ, Արևելեան Վիլայէթները նշանակուեցան եւրոպացի երկու քննիչներ՝ Հոֆ (նորվեկիացի) և Վեսթենհենկ (հոլանտացի): Անոնք հազիւ ժամանած էին Թուրքիա և կը պատրաստուէին իրենց պաշտօնին ձեռնարկելու, երբ ծագեցաւ եւրոպական պատերազմը, ու չգործադրուեցաւ բարենորոգումներու ծրագիրը: Իթթիհատական Թուրքիան երկրէն հեռացուց քննիչները և բարենորոգումներու փոխարէն կազմակերպեց 1915ի հայկական տեղահանութիւնները:

ԳԵՐՄԱՆԵՒԹՈՒՐԻՔ ԶԻՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆ

Գերման-առնկական Համաձայնագիրը զիջակցութեամբ մասին, կնքուած 6 Օգոստոս 1914 թ. 4. Պոլսում:

4. Պոլսի գերման դեսպան Վանգընհայմի յայտագիրը (նոսա), յղուած տուճիկ կառավարութեան:

Եթէ Օսմանեան կառավարութիւնը, հաւատարիմ մնալով իր պարտաւորութեանց, պատերազմի մանէ երրեակ Համաձայնութեան դէմ, Գերմանիան կ'ապահովէ նրան հետեւեալ առաւելութիւնները.—

1.— Իր աջակցութիւնը՝ վերացնելու համար առանձնաշնորհումները (կապիտալ լուծումները):

2.— Հաշտութիւն չի կնքուի, մինչև որ թշնամին չպարպէ հընարաւոր գրաւման ենթարկելիք հողամասերը:

5.— Գերմանիան կը հարկադրէ՝ շտկել օսմանեամ կայսրութեամբ արեւելեամ սահմանները այն ձեւով, որ ապահովուի Տաճկաստանի ամբիջակամ շփումը Ռուսաստանում ապրող մահմեդական բնակչութեան հետ:

6.— Գերմանիան կ'օգտագործէ իր ազդեցութիւնը այն բանի համար, որ Տաճկաստանը պատշաճ փոխարինութիւն ստանայ իր կորուստների համար:

Վերը թւուած պայմանները, բացառութեամբ Յօդ. 2ի (վերաբերում են Ռուսմանիային և Բոլղարիային), այն չափով միայն

պարտադիր կը լինեն Գերմանիայի համար, որ չափով որ նա և իր գաշնակիցները յաղթական դուրս կը գան ներկայ պատերազմից և ի վիճակի կը լինեն իրենց պայմանները թելադրելու պատե-
րազմիկներին :

ՌՈՒՍՍՍՏԱՆԻ, ԱՆԳԼԻՈՅ ԵՒ ՖՐԱՆՍՍԱՅԻ ՄԻՋԵԻ ՀԱՄԱՁԱՅՆՈՒԹԻՒՆ

(1916 Ապր. 13/26, Փետրուկրատ, 19 Օգոստ. 1. Սեպտ., Հոնտոն)

Սազոնովի, Ժորժ Բիզոյի և Կրէյի փոխանակած յուշադրե-
րու համաձայն՝

1.— Ռուսաստան կը գրաւէ Էրզրումի, Տրապիզոնի և Բու-
ղէշի շրջանները՝ մինչև այն կէտը՝ Սեւ Օովի ափին Տրապիզոնէն
արեւմուտք՝ որ կ'որոշուի յետոյ :

2.— Վանէն, Բաղէշէն հարաւ՝ Մուշի, Աղերդի, Տիգրիսի
հոսանքին, Ճեզիրէ-Իպն-Օմարի և Ամադիայի և Կէրմանշահի շրջ-
անին վրայ իշխող լեռնազաղաթներու գծին միջև տարածուող
Քիւրախտանի շրջանը պիտի զիջուի Ռուսաստանին, որ ատոր փո-
խարէն Ֆրանսայի սեփականութիւն պիտի ճանչնայ Ալա-Տաղի,
Կեսարիայի, Աղ-Տաղի, Իգիտ Տաղի, Չարայի, Ակնի, Սարբերդի
միջև ընկնող հողամասը: Բացի այդ, սկսած Կէրմանշահի շրջանէն՝
արաբ պետութեան սահմանը պիտի անցնի այն լեռնազաղաթնե-
րու գծով, որ ներկայիս կը բաժնէ օսմանեան հողը Պարսկաստա-
նէն...

* Այս համաձայնութեան յարած է նաև Իտալիա Փետրուկրա-
տի իր դեսպան Գարլոնիի կողմէն՝ 1916 Նոյմ. 6/19ին ներկա-
յայցուած յուշադրով (1) :

ՌՈՒՍ ԺԱՄԱՆԱԿԱՒՈՐ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹԵԱՆ ԿԱՐԳԱԴՐՈՒԹԻՒՆԸ ԹԻՒՐՔԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԱՍԻՆ

ժամանակաւոր կառավարութիւնը, համաձայն յօդ. 42 և 43ի
Լահէի Հոկտ. 5/18 կոնվէնցիայի ցամաքային պատերազմի օրէնք-
ների և սովորոյթների մասին, մինչև խաղաղութեան դաշ-
նագրով թիւրքամայաստանի վիճակի վերջնական որոշումը՝ կար-
գադրեց :

(1) Jean Pichon, «Le partage du Proche-Orient». 1938, Paris էջ 95:

ՅՕԴ. 1.— Թիւրքահայաստանի հողը՝ Ռուսաստանի զօրքերի գրաւուած՝ քաղաքացիական կառավարութեան տեսակէտից՝ վերացուած է կովկասեան իշխանութիւնների, այլև կովկասեան ռազմական կառավարական իշխանութիւնների տնօրինութիւնից և անմիջապէս ենթարկուած է ժամանակաւոր կառավարութեան:

ՅՕԴ. 2.— Առաջին յօդուածում յիշուած լիազօրութեանց, ինչպէս և Թիւրքահայաստանի շրջանների կառավարութեան 5 Յունիս 1916 թ. ժամանակաւոր օրէնքով՝ այս շրջանների ընդհանուր նահանգապետին յանձնուած իրաւունքների իրագործումը ժամ. կառավարութեան կողմից վստահուած է իր նշանակած Թիւրքահայաստանի ընդհանուր կոմիսարին:

ՅՕԴ. 3.— Թիւրքահայաստանի ընդհանուր կոմիսարի մօտ գտնուած է քաղաքացիական օգնականը:

ՅՕԴ. 4.— Ընդհ. կոմիսարը, իր քաղաքացիական մասի օգնականի զեկուցման համաձայն, անմիջապէս ներկայացնում է ժամ. կառավարութեան իր նկատումները Թիւրքահայաստանի շրջանների կառավարութեան 5 Յունիս 1916 թ. ժամանակաւոր օրէնքից անկալի լրացումների և փոփոխութիւնների մասին:

Ստորագրեցին՝ նախարարապետ Լըվով

Արտաքին գործերի նախարար՝ Պ. Միլիկով

Ժամ. կառավարութեան գործերի վարիչ՝ Վլադ. Նարոկով

25 Ապրիլ 1917 թ.

ԲԱՆԱԶԵԻ ԱԶԳԱՅԻ ՀԱՐՑԻ ՄԱՍԻՆ

Ընդունուած 1917 Յունիս 20-իմ (3 Յուլիս) Խորհուրդների համառուսական համագումարի կողմից:

1.— ... Սահմանադիր ժողովը միայն, որ պիտի ստեղծէ ժողովրդավար նոր Ռուսաստանի հիմունքերը, կը ստեղծէ և բոլոր ազգութեանց իրաւունքների անխախտելիութիւնը երաշխաւորող պայմանները:

2.— Միեւնոյն ժամանակ ... Յեղափոխական Ռուսաստանը անմիջապէս ռաք պիտի կոխէ վարչութեան ապակենտրոնացման համբու վրայ, լայն ասպարէզ բանալով դեմոկրատիայի ինքնազործունէութեան և բոլոր ազգութիւնների ժողովրդական ուժերի զարգացման առաջ:

3.— Ազատ Ռուսաստանի ազգութեանց իրաւունքները ապահովելու նպատակով՝ յեղափոխական դեմոկրատիան Սահմանադիր ժողովում կեանք պիտի բերէ քաղաքական լայն ինքնօրէնութիւն:

(աւանդամբ) այն շրջանների [երկրամասերի] համար, որ ունին ազգագրական և սոցիալ-տնտեսական առանձնայատկութիւններ...

4. — Յառաջիկայի համար, մինչեւ որ Սահմանադիր ժողովը վերջնապէս կը լուծէ ազգային հարցը, Համագումարը առաջարկում է ժամանակաւոր կառավարութեանը՝ անմիջապէս իրագործել սկսել հետեւեալ միջոցները. — ա) Հրատարակել ժամանակաւոր կառավարութեան կողմից մի յայտարարագիր, որով ճանաչուի բոլոր ազգութիւնների ինքնորոշման իրաւունքը մինչեւ անջատումն իսկ, համաժողովրդական Սահմանադիր ժողովի մէջ համաձայնութեան [զալու] հետեւանքով. բ) Հրատարակել մի հրամանագիր (դեկրետ)՝ լեզուների հաւասարութեան և ուրեւ լեզուն համապետական լեզու պահելու, այլ և բոլոր ժողովուրդների քաղաքացիներին իրաւունք ու հնարաւորութիւն վերադասելու մասին՝ ոգտուել [իրենց] ժողովրդական [ազգային] լեզուից՝ քաղաքացիական և քաղաքական իրաւունքները կիրարկելու միջոցին, ինչպէս նաեւ դպրոցում, դատարանում, ինքնավարական մարմիններում, պետական իշխանութեան հետ յարաբերելիս և այլն. գ) ժամանակաւոր կառավարութեան կից կազմել... Ազգային Գործարկ Սորհուրդ, ուր տեղ պիտի գտնեն Ռուսաստանի բոլոր ազգութեանց ներկայացուցիչները, նպատակ ունենալով մի կողմից նիւթ պատրաստել Ազգային Հարցի մասին Համառուտական Սահմանադիր ժողովի համար, միւս կողմից էլ մշակել այն միջոցները, որոնցով կարելի պիտի լինի կանոնաւորել բուն իսկ ազգային այն յարաբերութիւններն ու ձեւերը, որոնցով հնարաւորութիւն պիտի արուի ազգութիւններին՝ լուծելու իրենց ներքին կեանքի հարցերը:

5. — ... Համագումարը դէմ է արտայայտուում բոլոր այն փորձերին, որ նպատակ ունին ազգային հարցերը լուծել մինչեւ Սահմանադիր ժողով՝ յայտարարական եղանակով, Ռուսաստանից անջատելով նրա առանձին մասերը և այլն...

Ռ Ռ Ի Ս Ա Ս Տ Ա Ն

Ռուսաստանի ժամանակաւոր Կառավարութեան 1917 թ. 25 Սեպտեմբեր (8 Հոկտ.) յայտարարագիրը՝ պատերազմի առաջադրութեանց և Ազգային Հարցի մասին:

... Ազգային Հարցի մասին. — Ճանաչումն բոլոր ժողովուրդների ինքնորոշման իրաւունքի, Սահմանադիր ժողովի կողմից մշակելիք հիմունքներով:

Մշակումն և հրատարակումն այնպիսի օրէնքների, որոնք ազ-

գային փոքրամասնութիւններին իրենց մշտական բնակութեան վայրերում պիտի ապահովեն մայրենի լեզուից օգտուելու իրաւունքը՝ դպրոցում, դատարանում, ինքնավարութեան մարմիններում և պետական իշխանութեան տեղական մարմինների հետ յարաբերելիս: Ժամանակաւոր Կառավարութեան կից հիմնուան Ազգային Գործոց Խորհուրդի, ուր Ռուսաստանի բոլոր ազգութիւնները պիտի ունենան իրենց ներկայացուցչութիւնը, և որ իրեն նպատակ պիտի առաջադրէ՝ Ազգային Հարցի մասին նիւթ պատրաստել Սահմանադիր Ժողովի համար:

ՀԱՅԵՐՈՒ ՄԱՍՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆԸ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻՆ

Եւրոպական պատերազմին սկիզբը, Կովկասի մէջ կազմուած էին հայկական կամաւորական խումբեր, որոնց ընդհանուր ղեկավարութիւնը ստանձնած էր Ազգային Պիւրօն: Շարժման քաղաքական նշանաբանն էր՝ «ինքնավարութիւն վեց վիլայէթներու և անոնց անբաժան մասը կազմող Կիլիկիայի» Ռուսաստանի հզօր հովանաւորութեան տակ»: Կամաւորական խումբերը սկիզբները 4 էին՝ Անդրանիկի, Քեռիի, Իրօի և Համազասպի. անոնց մէջ կային 2,500 կռուողներ: Ապա աւելցաւ նոր խումբ մը՝ գնդ. Զանփուղեանի հրամանատարութեան տակ: 1915ի գարնան Քեռիի, Իրօի և Համազասպի խումբերը միացան Արարատեան գնդի մէջ, Վարդանի ընդհանուր հրամանատարութեան ներքեւ, և վանի գըրաւման գլխաւոր ոյժը հանդիսացան: Նոյնպէս 1915ին կազմակերպուեցաւ Իշխանի Յովսէփ Արզուլթեանի խումբը: Ի վերջոյ, հայ կամաւորական խումբերու թիւը հասաւ եօթնի: 1916 թուին այդ խումբերը վերակազմուեցան իբրեւ հայկական հրացանաձիգ գնդեր, կանոնաւոր սպաներու հրամանատարութեան տակ, և մըրտցուեցան ռուսական կանոնաւոր բանակին մէջ:

Հայերու մեծագոյն մասնակցութիւնը պատերազմին եղաւ ռուսական բանակին մէջ: Ըստ պաշտօնական հաշուի, հայերու հարիւրին 13ը զինուոր էր զանազան ճակատներու վրայ: Ուրիշ խօսքով՝ երկու միլիոննոց ռուսահայութիւնը աւելի քան 250,000 զինուոր տուաւ ռուս բանակին: Միւս կողմէն՝ Ազգային Պատուիրակութեան նախաձեռնութեամբ կազմուեցաւ հայկական լեզէոն մը Դաշնակիցներու Արեւելեան Լեզէոնի կողքին, մօտ 4,000 կամաւորներով: Բազմաթիւ պաշտօնական վկայութիւններ գոյութիւն ունին, որոնք կը հաստատեն հայ զինուորին քաջութիւնը Դաշնակիցներու բոլոր ճակատներուն վրայ: Թիւրքիոյ հայ բնակչութեան զոհերն ալ նկատի առնելով, հայերը իրենց ընդհանուր թուին մէկ երրորդով կորուսաներ ունեցան պատերազմի ընթացքին:

ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍԵԱՆ ԿՈՄԻՏԷ (ՕԶԱԿՈՄ)

(1917 Մարտ 9)

Ռուս ժամանակաւոր կառավարութեան կողմէ 1917 Մարտ 9-ի որոշումով Անդրկովկասի համար կազմուեցաւ յատուկ իշխանութիւն մը՝ Անդրկովկասեան Առանձին Կոմիտէ՝ կամ կրճատուած անուանով՝ Օգակոմ, բաղկացած հետեւեալ հինգ անդամներէն

Ա. Զիսենկէլի, Քիթա Աբաշիձէ, Մ. Զաֆարով և Մ. Պապաջանեան:

Անդրկովկասեան Կոմիտէին ծրագիրն էր. Ա.— Ապահովել իրականացումը խզի ազատութեան՝ կազմակերպելով բոլոր դաւանանքներու հոգեւոր գործերը. Բ.— Սահմանել երկիրը կառավարելու կարգ՝ անոր կեանքի բոլոր մարդերուն մէջ՝ հայրենիքի ծառայութեան կոչելով տեղական հասարակական ոչֆերը. Գ.— Նոր կարգի պահանջներու համապատասխան՝ վերակազմել քաղաքային ինքնավարութիւնը և միջոցներ ձեռք առնել, որպէսզի անմիջապէս ռամկավար սկզբունքներով գաւառական ինքնավարութիւններ մտցուին, ընտրովի հաշտարար դատավարութիւն հաստատուի և վերակազմուի գիւղական թերի դատարանը:

Իսկ Մարտ 9-ին ժամանակաւոր կառավարութիւնը Անդրկովկասեան Կոմիտէին տուաւ հետեւեալ հրահանգները.

1) Իր գործունէութեան մէջ Առանձին Կոմիտէն անմիջականօրէն ենթարկուելու է ժամ. կառավարութեան: 2) Առանձին Կոմիտէի մէջ կը կեդրոնանայ Անդրկովկասի բոլոր քաղաքական գործերու տեղական բարձր վարչութիւնը: 3) Կոմիտէին յանձնուած իշխանութեան էութիւնը բացառապէս գործադիր է: Առանձին Կոմիտէն չի կրնար իր իշխանութեամբ սահմանել ոչ մէկ նոր օրէնք կամ ջնջել գոյութիւն ունեցող սրբէտ օրէնք: 4) Առանձին Կոմիտէի իրաւունքներու և պարտականութիւններու շրջանը երկրի կառավարութեան գործի մէջ կ'որոշուին կովկասեան փոխարքայութեան օրէնքներով, այն սահմանափակումով, որ Առանձին Կոմիտէի իշխանութիւնը կը տարածուի միայն Անդրկովկասեան նաւանգներու և շրջաններու վրայ:

ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍԵԱՆ ՍԷՅՄԸ ԵՒ ՏՐԱՊԻԶՈՆԻ ԲԱՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

(1917 Նոյեմբեր 27)

Հոկտեմբերեան յեղափոխութիւնը պատճառ դարձաւ քայքայմանը Անդրկովկասեան Կոմիտէին (Օգակոմ), որ արդէն իսկ կորսնցուցած էր իր հեղինակութիւնը: 1917 Նոյեմբեր 27ին Թիֆլիսի մէջ գումարուեցաւ համաժողով մը, մասնակցութեամբ Անդրկովկասի Բանուորական, Զինուորական և Գիւղացիական Խորհուրդներու, Թիֆլիսի Բանուորական ու Զինուորական Խորհուրդի, Հանրային Ապահովութեան Կոմիտէի, Անդրկ. Առանձին Կոմիտէի, քաղաքական կուսակցութիւններու ներկայացուցիչներու և Սահմ. Ժողովի անդամներու: Մանրամասնօրէն քննելով տիրող կացութիւնը, ժողովը որոշեց Անդրկովկասի համար ստեղծել տեղական իշխանութիւն՝ Անդրկովկասեան Սէյմ և Անդրկովկասեան Կոմիտարիատ, իբրև Սէյմի գործադիր մարմին: Սէյմի կազմութեան հիմք ընդունուեցաւ Սահմ. Ժողովի համար ընտրուած պատգամաւորներու քանակը, եռապատկելով կուսակցական ցանկերով ընտրուած պատգամաւորներու թիւը:

Անդրկովկասեան Կոմիտարիատը կազմուեցաւ ազգային-կուսակցական ներկայացուցչութեան սկզբունքով: Կոմիտարիատի մէջ մտան. Ե. Գեղեշկորի՝ նախագահ և արտաքին գործոց կոմիտար, Ն. Ռամիշվիլի՝ ներքին, Գ. Գոնսկոյ՝ զինուորական, Խ. Կարճիկեան՝ ելեւմտական, Հ. Օնանջանեան՝ խնամատարութեան, Ներուշեւ՝ Երկրագործութեան, Մելիք Ասլանով՝ հաղորդակցութեան, Խան Խոյսկի՝ արդարագատութեան, Լ. Բերութով՝ պետական վերահսկիչ: Զինուորական Կոմիտարի օգնականներ նշանակուեցան Գոնչիա և Պ. Լեւոնեան: Երկրագործութեան Կոմիտարի օգնականներ՝ Ա. Ծահխաթունեան և Պ. Գելէյշվիլի:

Իսկ ժողովրդական Գործավարներու Խորհուրդը Գեկտ. 30-ին Ստ. Շահումեանին նշանակեց կովկասեան գործերու Արտակարգ Ժամանակաւոր Գործավար:

Նոյեմբեր 17-ին կովկասեան բանակի հրամանատարը թրքական Գ.-րդ բանակի հրամանատար Ֆերիք Վէհիպ փաշայէն նամակ ստացաւ՝ զինադադար կնքելու առաջարկութեամբ: Նոյն օրերուն բոլշեւիկներու նախաձեռնութեամբ զինադադարի բանակցութիւններ սկսած էին ուղևեղերման ուղղմամբ կատին վրայ: Անդրկ. Կոմիտարիատը, յեղափոխական կեդրոնի եւ հրամանատար

բուժեան համաձայնութեամբ, ընդունեց թրքական առաջարկը և
 ազգամաճակատ զրկեց հինգ հոգիոց յանձնախումբ մը — երկու
 ռուսեր հրամանատարութեան կողմէ և Արշակ Ջամալեան, վրա-
 ցի Քեւզայա և ռուս Սմիրնով, որպէս Անդր. կոմիտարիատի ներ-
 կայացուցիչներ: Հանդիպումը երկու պատուիրակութիւններու
 միջեւ տեղի ունեցաւ Դեկտ. 2ին Երզնկայի մէջ, իսկ Դեկտ. 5ին
 ստորագրուեցաւ զինադադարի համաձայնութիւնը, ըստ որուն
 զինուորական գործողութիւնները վերջ կը գտնէին կովկասեան
 ամբողջ ճակատին վրայ՝ Սեւ Մովէն մինչեւ Վանայ լճին հարաւա-
 յին եզերքը, կողմերը կը պարտաւորուէին զինուորական բնոյթ
 կրող սրելէ գործողութիւն չընել, զօրքերու տեղափոխութիւն
 կամ լրացում չկատարել և մնալ զինադադարի պայմաններով նա-
 խառնուած դիրքերուն վրայ:

Եթէ կողմերէն մէկը, մինչեւ հաշտութեան կնքումը, վճռէր
 զինադադարը խախտել, կը պարտաւորուէր միւս կողմին իմաց
 տալ 14 օր առաջ: Իսկ եթէ զինադադար կնքուէր նաեւ կեդրո-
 նական պետութիւններու և Ռուսաստանի միջեւ, անոր քոլոր
 պայմանները պէտք է ըլլային պարտադիր կովկասեան ճակատի
 համար եւս:

Զինադադարի կնքումէն վերջ, 1918 Յունուար 1ին, կովկաս-
 եան բանակի հրամանատար զօր. Օդիշելիձէն Վէհիպ փաշայէն ըս-
 տացաւ նոր նամակ մը, որով յանուն թրքական բանակի սպարա-
 պետ Էնվէր փաշայի՝ կը հարցնէր թէ, ի՞նչ միջոցով կարելի է
 վերականգնել յարաբերութիւնները կովկասի կառավարութեան հետ
 եւ հաշտութիւն կնքել երկու երկիրներու միջեւ: Յունուար 15-
 ին Վէհիպ փաշան հաղորդեց, որ կեդրոնական պետութիւններուն
 Պրեսթ-Լիթսովսք հաւաքուած պատգամաւորները պատրաստ են
 ճանչնալու Անդրկովկասի անկախութիւնը, և որ վերջինս, ամե-
 նայն վստահութեամբ, կարող է ուղարկել իր ներկայացուցիչները:

Անդրկ. կոմիտարիատը՝ յեղափոխական կեդրոնի և ազգային
 խորհուրդներու ներկայացուցիչներուն հետ միասին՝ քննելով Վէ-
 հիպ փաշայի առաջարկը, պատասխանեց թէ ինքը պէտք ունի
 խորհրդակցելու Ռուսաստանի ուրիշ ինքնավար շրջաններու հետ
 եւս և երեք շաբաթէն կը յայտնէ իր վերջնական որոշումը: Միա-
 ժամանակ կոմիտարիատը թուրքերու առաջարկութեան մասին
 տեղեկացուց Սորհ. իշխանութիւնը չճանչցող Ռուքրայնայի և Հա-
 րաւ-Արեւելեան Դաշնակցութեան կառավարութիւններուն՝ հրա-
 ւիրելով դանոնք խորհրդաժողովի, Փետր. 1ին, թիֆլիս: Սակայն
 Ռուքրայնական կեդրոնական Ռադայէն պատասխան չստացուեցաւ,
 իսկ Հարաւ-Արեւելեան Դաշնակցութեան կառավարութիւնը թէև

խորհրդաժողովի գաղափարին համակրանքով վերաբերեցաւ, բայց ներկայացուցիչ չուղարկեց, որով Անդրկովկասը ստիպուած էր մինակը վճռելու պատերազմի և խաղաղութեան հարցը: Եւ Փետր. 1ի նիստին մէջ Անդր. կոմիտարիտաը որոշեց տեղեկացնել Վէհիպ փաշային, թէ ինք պատրաստ է սկսելու հաշտութեան բանակցութիւններուն և կը խնդրէ հաղորդել անոն ու վայրը, ուր կըրնան իրարու հանդիպիլ երկու կողմերու պատուիրակութիւնները: Նոյն նիստին մէջ որոշուեցաւ, որ հաշտարար պատուիրակութեան կազմն ու հրահանգները մշակէ Սէյմը, որ պիտի բացուէր քանի մը օր վերջ: Փետր. 3ին հեռագրուեցաւ Վէհիպ փաշային համաձայնութեան մասին, իսկ Փետր. 10ին ստացուեցաւ Պոլսոյ պատասխանը, որով հաշտութեան բանակցութիւններու վայր կը նշանակուէր Տրապիզոնը:

Անդրկովկասեան Սէյմը գումարուեցաւ 1918 Փետր. 10ին հետեւեալ կազմով. 32 անդամ սոցիալ-դեմոկրատ մենչեւիկներ, որոնցմէ 25ը վրացի, 4 հայ, 2 ուսու և 1 գերմանացի: Երկրորդ տեղը կը բռնէին «Մուսավաթ և անկուսակցական խմբակը» 30 անդամներով: Հ. Յ. Դաշնակցութեան ֆրակցիան ունէր 27 պատգամաւորներ:

7 պատգամաւոր ունէր մահմետական ընկերվարական պլոքը, 5՝ Սոց. Յեղափոխականներու կուսակցութիւնը, 4՝ Սոց. Դեմ. Հաւմմէթը, 3՝ Ռուսաստանի մահմետականութեան Իթթիհատ-Իսլամ կազմակերպութիւնը, 1՝ Ռուս ժողովրդ. Ազատութեան կուսակցութիւնը, 1՝ վրացի Սոց. - Ծեռերալիսաները, 1՝ վրացի Ազգային Դեմոկրատները:

Սէյմը Փետր. 16ի նիստին մէջ զբաղելով հաշտութեան խնդրով, ֆրակցիաներու ներկայացուցիչներու արտայայտութենէն վերջ, միաձայնութեամբ ընդունեց հետեւեալ «հիմնական պայմանները».

«1.— Ստեղծուած պայմաններում Անդր. Սէյմը իրեն համարում է իրաւատէր՝ կնքելու հաշտութիւն թուրքիայի հետ:

2.— Սկսելով հաշտութեան բանակցութիւններուն՝ Անդր. Սէյմը նպատակ է դնում կնքել թիւրքիայի հետ հիմնական հաշտութիւն:

3.— Կնքուելիք հաշտութեան դաշնագրին իբրև հիմք պէտք է դրուի 1914 թուին, պատերազմի հաշտութեան վայրկեանին, Ռուսաստանի և թուրքիայի միջեւ գոյութիւն ունեցող պետական սահմանների վերականգնումը:

4.— Պատուիրակութիւնը ջանալու է ձեռք բերել Արեւելեան Անատոլիայի ժողովուրդների համար ինքնորոշման իրաւունք և,

ի մասնաւորի, Թուրքահայաստանի համար ինքնավարութիւն՝
Թուրք պետականութեան շրջանակներում» :

Հաշտութեան պատուիրակութեան անդամներ նշանակուեցան.
Արաշիձէ (սոց. դեմ.), Հայդարով (մահմ. սոց. բլոկ), Գվաղաւա
(վրացի ազգ. դեմ.), Հաջինսկի (մուս.), Քաջազնունի (դաշնակց.),
Հասխիշվիլի (վրացի սոց. Ֆետ.), Մեհթիսեւ (առւս մահմ. կուսկց.),
Խաս Մահմետով (մուս.), Ա. Խատիսեան (դաշն.), Չիկալին (սոց.-
յեղ.), Չխենկելի (սոց.-դեմ.), Շէյխ-իւլ-Իսլամով (Հոլմմէթ):
Պատուիրակութեան նախագահ՝ Չխենկելի:

Պատուիրակութեան մէջ մտան նաև բաղմաթիւ խորհրդակա-
ներ, մասնագէտներ: Հայերու կողմէն՝ պատմաբան Լէօն, Ռ. Տէր
Մինասեանը և ուրիշներ:

Իբրև պատուիրակութեան ղեկավար կանոններ, Սէյմի կողմէ
հաստատուեցաւ հետեւեալ բանաձևը.

«1.— Պատուիրակութիւնը հանդէս է գալիս, որպէս մէկ ամ-
բողջութիւն իր նախագահի կամ՝ իւրաքանչիւր առանձին դէպքի
համար՝ յատուկ լիազօրուած անձի միջոցով, Սէյմի ընդունած հիմ-
նական պայմանների սահմանում, եւ ո՛չ մէկ անջատ քայլ չի
թոյլատրուում:

2.— Պատուիրակութիւնը մանրամասն կերպով հազարդում է
Սէյմին բանակցութիւնների ընթացքի մասին՝ նախօրօք առնելով
Սէյմի ցուցմունքները բոլոր կարեւոր հարցերի համար» :

Ըստ որոշման, Փետր. 17ին (ն. տ.) պատուիրակութիւնը
պէտք է մեկնէր Թիֆլիսէն, բայց նոյն օր անթել հեռագիր մը
ստացուեցաւ Պրեսթ-Լիթովսքի պոլշեւիքեան պատուիրակութեան
քարտուղար Գարախանէն, որ կ'ըսէր. «Համեմատած Փետր. 21
(ն. տ.) վերջնագրի հետ՝ նոր առաջարկը պարունակում է վերջ-
նագրի ժամանակակէտ: Այդ պատճառով, այլ և որովհետև գեր-
մանացիները մերժեցին մինչև դաշնագրի ստորագրութիւնը դա-
դարեցնել պատերազմական գործողութիւնները, մենք վճռեցինք
ստորագրել դաշնագիրը, որի քննութեան մէջ ենք դեռ, եւ ստո-
րագրելուց յետոյ՝ մեկնել: 21 Փետր. պայմանների ամենալուրջ
կէտն է՝ Արտահանի, Կարսի և Բաթումի անջատումը Ռուսաստա-
նից՝ ինքնորոշման ձևի տակ»:

Այս հեռագիրը խոր զարմանք և վրդովում յառաջ բերաւ Սէյմի
շրջանակներուն մէջ: Նոյն օրը գումարուեցաւ Ֆրակցիաներու և
կոմիսարիատի անդամներու արտակարգ ժողով մը, որ միաձայնու-
թեամբ ընդունեց բողոքի հեռագիր մը, որ ղրկուեցաւ անմիջապէս.

«Բրեստ-Լիտովսկի հաշտութեան խորհրդաժողովին, Փետրո-
գրատ՝ Սովնարկոմին, Լոնտոն, Փարիզ, Ուաշինկթըն, Հռոմ, Թո-

քիոյ, Կ. Պոլիս, Բերլին, Վիեննա՝ արտաքին գործոց նախարարներին, Քիեւ՝ Կենտրոնական Ռազային, Օսեոսա՝ Սովդեպին.— Համաձայն Սէյմի վճռին՝ անդրկովկասեան կառավարութեան, Անդրրկովկասին և նրա սահմաններին վերաբերող ամէն մէկ դաշնագիր, որ կնքուած է առանց իր գիտութեան և մասնակցութեան, համարուած է զուրկ միջազգային արժէքից և պարտաւորեցուցիչ ուժից իրեն համար: Այսու յայտնուած է նաև ի գիտութիւն հանրութեան, որ Անդրկ. Սէյմը արդէն ընտրել է հաշտութեան պատուիրակութիւն, որ, ըստ Թուրքիայի ներկայացուած համաձայնութեան, պատրաստուած է մեկնել Տրապիզոն վերջնական հաշտութիւն կնքելու նպատակով:

Պատուիրակութիւնը Թիֆլիսէն մեկնեցաւ և Փետր. 23ին ժամանեց Տրապիզոն, ուր թրքական պատուիրակութիւնը հասաւ Փետր. 27ին, հինգ անդամէ բազկացած, նախկին ծովային նախարար Բէռլի պէյի նախագահութեամբ: Մարտ 1ին նիստը բացուեցաւ, և Բէռլի պէյ արտասանեց ողջոյնի հետեւեալ ճառը. «Երախտապարտ եմ երկնքին, որ ինձ առիթ ընծայեց իմ երկրի և իմ պաշտօնակիցների անունից դիմելու բարեմտղթական խօսքերով անդրկովկասեան ժողովուրդների յարգելի ներկայացուցիչների գալստեան առթիւ, Անդրկովկասի՝ որ, ցարիզմի անկումից յետոյ, հետզհետէ շարժուած է անկախութեան ճանապարհով. պատիւ ունիմ դիտել այս թանկագին դէպքը, իբրև իմ կեանքի ամենահաճելի ուրախութիւններից մէկը: Ողջունելով այսօր յանձին ձեզ ձեր երկիրը, բնաւ ո՛չ միայն ծիսակատարութեան և դիւանագիտութեան աւանդութիւններին հետեւելու անհրաժեշտութիւնից դրդուած, ևս աւելի շուտ ոգեւորուած եմ յարգանքի զգացմունքներով և աջակցելու բաղձանքով ա՛յն սրբազան գործին, որին երկայացուցիչն էք հանդիսանում դուք: Քանի որ 200 տարուց ի վեր ցարիզմի դէմ մեր մղած բոլոր պատերազմները մեր երկրների ինքնապաշտպանողական պատերազմներ էին, ևս կարծում եմ, որ մեր ընդհանուր ճակատագիրները աւելի ևս աւելի էին կապուած միմեանց այդ ընդհանուր փառաւոր պատմութեան ընթացքին: Ձեր ապրած վերջին շրջանը, որ, դժբախտաբար, արգելք եղաւ մեզ շօշափելի կերպով կատարել մեր պատմական պարտքը՝ օգնելու ձեզ, մի շարք ծանր փորձութիւններով տպացուցեց մեր ճակատագիրների այդ միութեան ամբողջ կարեւորութիւնը: Յամենայն դէպս, ևս համոզուած եմ, որ մենք ամէնքս այստեղ մեզ բաժանող արգելքի խորտակումը համարում ենք մեզ համար աւելի կարեւոր երեւոյթ, քան ամենամեծ դիւանագիտական յաջողութիւնները, որովհետև մեզ շաղկապող կապերը հանդիսանում են ո՛չ միայն

սոսկ պատմական եւ աշխարհագրական յարաբերութիւններ, այլ աւելի շուտ, մեր ընդհանուր ունցեալից բխող ազգակցական կապեր: Եւ հէնց այդ պատճառով կովկասեան և թիւրքական ժողովուրդները այժմ կազմուած են միեւնոյն կրօններից ու միեւնոյն ազգերից և ունին գրեթէ միեւնոյն պատմութիւնը: Ոգեւորուած այս զգացմունքներով՝ ես մաղթում եմ բախտաւոր վախճան մեր խորհրդակցութիւնների համար եւ յայտարարում առաջին ընդհանուր ժողովը բացուած:

Անդր. պատուիրակութեան նախագահը այս ճառին պատասխանեց ընդհանուր, խուսափողական խօսքերով: Այնուհետեւ Բէռլինի պէյ հետեւեալ հարցումը ըրաւ. «Սամանեան պատուիրակութիւնը խնդրում է անդրկովկասեան պատուիրակութեան անել ըստոյգ յայտարարութիւններ յիշեալ հանրապետութեան էութեան, ձեւի, քաղաքական ու վարչական կազմակերպութեան մասին և հարցնում է, թէ արդեօք վերջինս կատարե՞լ է այն պայմանները, որոնք պահանջուում են միջազգային իրաւունքով պետութիւն կազմելու համար»:

Այս հարցումին անդրկովկասեան պատուիրակութիւնը պատասխանեց, յաջորդ՝ Մարտ 2ի նիստին, թէ «Անդրկովկասի էութեան, կառավարութեան ձեւի, քաղաքական և վարչական կազմակերպութեան հարցը հերթի է գրուած այդ հարցերը լուծելու միակ իրաւագոր մարմնի՝ Անդրկ. Սէյմի մէջ, որ ստեղծուած է ժողովուրդների ազատ կամքի արտայայտութեամբ և ընդհանուր ընտրական իրաւունքի սկզբունքով: Բոլշեւիկեան յեղաշրջումից սկսած՝ Անդրկովկասի հողի վրայ դադարեց կեդրոնական սուսապեան իշխանութեան գործունէութիւնը, և մի նոր, ինքնուրոյն կառավարութիւն ծագեց, որ այժմ պատասխանատու է Սէյմի առջև: Անդրկովկասի այս կառավարութիւնը մտել է միջազգային յարաբերութիւնների շրջանը, ընդունելով օսմանեան կառավարութեան առաջարկը՝ սկսելու իր հետ ինքնուրոյն բանակցութիւններ հաշտութիւն կնքելու նպատակով: Հետագային, Սէյմն ու Անդրկ. կառավարութիւնը այս ուղղութեամբ արին մի նոր քայլ եւս՝ ուղարկելով պատերազմող պետութիւնների արտաքին գործոց նախարարներին հեռագրական բողոք Բրեստ-Լիտովսկի դաշնագրի Անդրկովկասին վերաբերող մասի դէմ և յայտարարելով, որ առանց իրենց գիտութեան և հաւանութեան կնքուած դաշնագիրը միջազգային իրաւունքի տեսակէտից զուրկ է սրեւէ արժէքից և պարտադիր չէ իրենց համար: Սակայն, այս խաղաղութեան խորհրդաժողովը Տրապիզոնում նոյնպէս հանդիսանում է միջազգային-իրաւական կեանքի մի ակտ: Այսպիսով, Անդրկովկասը «առէ»

Ֆաբթօս՝ իրապէս արդէն պետութիւն է, թէև դեռ չի յայտարարուի ու չի տեղեկագրել պետութիւններին իր անկախութիւնը:

Բէռլինի պէյ չգոհանալով այդ բացատրութիւններէն, շարք մը հարցումներ ըրաւ, որոնց պատասխանները ստանալէ վերջ հետեւեալ յայտարարութիւնը ըրաւ Մարտ 3ի նիստին. «Օսմանեան կայսերական պատուիրակութիւնը, անդրկովկասեան պատուիրակութեան նախագահի արած յայտարարութիւններին ծանօթանալուց յետոյ, հաստատում է, որ այդ պատուիրակութիւնը բաղկացած է Սէյմի պատուիրակներից. որ յիշեալ պետութեան կողմակերպութիւնը չի համապատասխանում միջազգային հանրային իրաւունքին եւ որ այդ պետութիւնը դեռ յայտարարութիւն չի արել իբր անկախութեան մասին: Օսմանեան կայսերական կառավարութիւնը անկեղծօրէն բողոքելով Անդրկովկասի ժողովուրդների ազատագրացումին և կամենալով բարի հարեւանական յարաբերութիւնների մէջ մտնել, այդ ժողովուրդների հետ՝ ինդրում է անդրկովկասեան կառավարութեան՝ որոշել եւ պաշտօնապէս յայտարարել ձեւը այն կառավարութեան, որի կողմութեան մասին խօսում է ինքը. հոգի սահմանները, պետական լեզուները և կրօնը, այլ եւ ճշգործել յիշեալ կառավարութեան վիճակն ու դիրքը օսմանեան կայսրութեան նկատմամբ»:

Բէռլինի պէյը կրկնեց որ օսմ. պատուիրակութիւնը կը պնդէ Պրեսթ-Լիթովսքի դաշնագրին վրայ, որ պարտադիր է Անդրկովկասի համար, քանի որ ան յայտարարած չէ իր անկախութիւնը: Իսկ կովկասեան հանրապետութիւններու անկախութեան ճանաչումը նարաւոր կ'ըլլայ միայն առանձին կէտով մը Անդրկովկասի և Թուրքիոյ միջեւ կնքուելիք դաշնագրի մէջ. նման դաշնագիր կնքելու համար բանակցութիւններ կտրող են սկսիլ ա՛յն ժամանակ միայն, երբ անդր. պատուիրակութիւնը հրաժարի Պատուութիւնի, հարսի և Արտահանի սանջաքներու վրայ ունեցած յաւակնութիւններէն: Իսկ ինչ կը վերաբերի Անատոլուի ժողովուրդներու ինքնորոշման և Թրքահայաստանի ինքնավարութեան հարցին, այդ թրքական ներքին խնդիր է և չի կրնար քննութեան առնուիլ. օսմ. պատուիրակութիւնը թոյլ չի տար միջամտելու իր ներքին գործերուն:

Երկու պատուիրակութիւնները որոշեցին դիմել իրենց կառավարութիւններուն նոր հրահանգներ ստանալու համար, և բանակցութիւնները ժամանակ մը ընդհատուեցան:

Անդրկ. պատուիրակութիւնը իր անդամներէն մէկ քանին, որոնց մէջ նաև Յ. Քաջազնուին, Թիֆլիս ղրկեց՝ բերանացի դեկուցում աւելու և նոր հրահանգներ բերելու համար: Վրացիները և

Թաթարները կողմնակից էին պատուիրակութեան նախագահին արտակարգ լիազօրութիւններ տալու: Սէյմը Մարտ 13ի իր նիստին մէջ, որոշեց տալ «պատուիրակութեան նախագահ և Անդրկովկասի արաաքին գործոց նախարար Ա. Ի. Չխենկելիին արտակարգ լիազօրութիւններ՝ ինքնուրոյն կերպով այդ ուղղութեամբ անհրաժեշտ քայլեր առնելու համար»:

Տրասպիզոնի բանակցութիւններէն առաջ, թրքական բանակը արդէն սկսած էր յառաջանալ, Յունու. 31ին գրաւած էր Երզնկան, Փետր. 27ին Էրզրումը, իսկ Մարտ 23ին Սարըզամիշը:

Չխենկելի լիազօրութիւններ ստանալէ վերջ՝ պատուիրակութիւնը խորհրդատուութի ճշտութեան մէջ, Մարտ 23ին, յայտարարեց, որ թուրքերուն կը զիջի ամբողջ Օլթիի շրջանը, Արտասանի շրջանի հարաւային մասը, Կարսի շրջանի հարաւարեւմտեան մասն ու Կաղզւանի շրջանի արեւմտեան մասը և պատրաստակամութիւն կը յայտնէ թուրքերու հետ միասին թրքահայկական խնդրի լուծման համար գտնել Օսմ. կայսրութեանը ընդունելի ձեւ մը, որ նոյն ժամանակ հնարաւորութիւն տար թրքահպատակ հայերուն և ուրիշ ժողովուրդներուն վերադառնալու իրենց տեղերը և ստանալու ապահովութեան որոշ երաշխիքներ:

Բէռլին պէյ պատասխանեց, թէ ինք պէտք ունի կառավարութեանէն նոր հրահանգներ ստանալու և ընդմիջում առաջարկեց: Միւս օրը, Փետրուար 24ին, Սարըզամիշի անկման յաջորդօրը, թուրքերը տուին հետեւեալ վերջնազիրը.

«Պարոն նախագահ, օսմ. կայսերական կառավարութիւնը պընդում է 1918 Մարտ 21-ի յայտարարութեան վրայ և խնդրում է Լենդրիկ-յարգելի պատուիրակութեան այդ առթիւ, 48 ժամուայ ընթացքում, տալ վերջնական պատասխան», այսինքն՝ ընդունիլ Պրեսթ-Լիթովսքի դաշնագիրը և Անդրկովկասը յայտարարել անկախ: Պատուիրակութիւնը տեղեկացուց Թիֆլիս և Մարտ 26ին ստացուեցաւ կառավարութեան պատասխանը, որով կը զիջէին Կարսի նահանգը և Արտաինի շրջանը, մերժելով զիջել Պաթումը:

Պատուիրակութիւնը նկատի առնելով սաղմոսակաւոր վիճակը և թուրքերու սպառնական գիրքը. միաձայն որոշումով հեռագրեց Թիֆլիս՝ պնդելով Պրեսթ-Լիթովսքի դաշնագիրը ընդունելու անհրաժեշտութեան վրայ: 48 ժամուան պայմանաժամը լրացաւ, ու Թիֆլիսէն պատասխան չէր ստացուած: Չխենկելին, պատուիրակութեան միաձայն որոշումով, Բէռլին պէյին հաղորդեց հետեւեալ պատասխանը. «Անդրկովկասեան հաշտարար պատուիրակութիւնը, ի պատասխան օսմանեան կայսերական պատուիրակութեան 1918 Ապրիլ 6 նամակի, պատիւ ունի յայտարարելու, որ

ինքը ընդունում է Բրեստ-Լիտովսկի դաշնագիրը և սլատրաստ է շարունակելու բանակցութիւնները՝ հիմնաւելով նրա վրայ: Պատուիրակութեան հայ անդամները՝ Յ. Քաջագնունի և Ա. Աստիսեանն եւս հեռագրեցին Սէյմի Դաշնակցական Ֆրակցիային, թէ «անհրաժեշտ ենք նկատում հրաւիրելու Լ. Յ. Դաշնակցութեան ամենալուրջ ուշադրութիւնը այն բանի վրայ, որ ստեղծուած պայմաններում Բրեստ-Լիտովսկի դաշնագրի ընդունումը պէտք է համարել փոքրագոյն չարիք»:

Երեք օր վերջ, Բէռլին պէյ պատասխանեց հեռաւեալ գրութեամբ. «Տրապիզոն, 1918 Ապրիլ 13: Պարոն նախագահ, օսմանեան կայսերական կառավարութիւնը տեղեկացու Անդրկովկասեան պատուիրակութեան Ապրիլ 10 գրութեան, որ ստորագրուած էր արտաքին գործոց նախարար և Անդր. պատուիրակութեան նախագահ պարոն Զխենկելի կողմից: Բայց որպէսզի կարողանայ մասնակից դարձնել իր դաշնակիցներին եւս բարեկամութեան դաշինքի բանակցութիւններին, որ ինքը պատրաստ է քննելու, անհրաժեշտ է ամենից առաջ, որ Անդրկովկասը յայտարարէ իր անկախութիւնը: Ընդունեցէք, պարոն նախագահ, ամենաբարձր յարգանացս հաւաստիքը: Բէռլին»:

Յաջորդ օրը, Ապրիլ 1-ին (հ. տ.) Անդր. կոմիսարիատի նախագահ Կեկելիօրիէն ստացուած հեռագրով պատուիրակութիւնը ետ կը կանչուէր, որովհետեւ Անդրկովկասի եւ Թուրքիայի միջև զարկի չէր եղել կայացնել խաղաղ համաձայնութիւն Անդրկովկասի սահմանային հարցի մասին»: Պատուիրակութիւնը Տրապիզոնէն հեռանալու ատեն, իր կողմէ թուրքերուն յայտարարեց, որ բանակցութիւնները չէին խզուեր, այլ կ'ընդհատուէին:

Թուրքերը նոյն ատեն կռիւներ սկսած էին Պաթումի ճակատին վրայ: Սէյմի նիստին մէջ կառավարութիւնը պարզեց կացութիւնը և երկրին մէջ զինուորական վիճակ յայտարարուեցաւ, արտակարգ լիազօրութիւններով օժտուած 3 հոգինոց մասնաւոր մարմին մը կազմուեցաւ վարելու համար պատերազմի գործը: Մարմնի անդամներ ընտրուեցան վարչապետ Ե. Կեկելիօրին, և լեւմտական նախարար Ս. Կարճիկեանը և ներքին գործոց նախարար Ն. Ռամիշվիլին: Նոյն ատեն կովկասեան ժողովուրդներուն ուղղուած կոչ մը հրատարակուեցաւ, պարզելով թուրքերու անարդարանալի պահանջները, և հրաւէր եղաւ ժողովուրդին՝ զէնք առնելով պաշտպանել հայրենիքը:

Հայերը արդէն պատերազմի մէջ էին, Սէյմի որոշումներով վրացիներն ալ կռուի կը մտնէին: Բայց Ապրիլ 1ին, թուրքերը առանց դիմադրութեան կը գրաւէին Պաթումը. Աջարիայի և Ա-

խալցխայի ամբողջ մահմետականութիւնը թուրքերուն միացած էր։
 Յէյմի Ապրիլ 9ի նիստին մէջ դրուեցաւ Անդրկովկասի անկախութեան յայտարարութեան հարցը և ընդունուեցաւ հետևեալ բանաձեւը. «Անդրկովկասի Սէյմը որոշեց յայտարարել Անդրկովկասը Ռաճկավար-Դաշտակցակաթ Համրապետութիւն»։ Նոյն նիստին մէջ ընդունուեցան Կեկեչկորիի սուղմատէր կառավարութեան հրահարականը և Չխենկելիին յանձնուեցաւ նոր կառավարութեան կազմութիւնը, որուն անդամակցեցան հայերէն Ա. Խասիսեան (Ելեւմտական), Ա. Սահակեան (պարենաւորման), Յ. Քաջաղնուսի (խնամատարութեան)։

Չխենկելիին Ապրիլ 10ին հեռագրով տեղեկացուց բոլոր պետութիւններուն Անդրկովկասի անկախութեան յայտարարութիւնը։ Նոյն ատեն հեռագրեց Վէհիպ փաշային, աւելցնելով, որ Անդրկովկասը Սէյմը ընդունեց է Պրեսթ-Լիթովսկի Դաշնագիրը։

Թուրքերը չդադրեցուցին իրենց յառաջխաղացումը և Ապրիլ 12ին գրաւեցին Կարսը։ Չխենկելիին նախապէս զիջած էր Կարսը թուրքերուն, առանց տեղեակ պահելու զահլիճի միւս անդամները, որոնք բողոքեցին անոր այդ քայլին դէմ։

ՌՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆ

Ռուսաստանի խորհրդային կառավարութեան 1917 թ. 2/15 Նոյեմբեր Յայտարարագիրը՝ Ռուսաստանի ազգութիւնների իրաւունքների մասին։

Բանուորների և գիւղացիների հոկտեմբերեան յեղափոխութիւնը սկիզբ առաւ ազատագրութեան ընդհանուր դրոշակի տակ...

... Մնում են Ռուսաստանի ժողովուրդները միայն, որ ենթակայ են եղել և ենթակայ են ճնշումների և կամայականութեանց, և որոնց ազատագրութիւնը հարկ է իրագործել վճռականապէս և անվերադարձ կերպով... Պորհուրդների Համագումարը այս տարուան Յուլիս ամսին հռչակեց Ռուսաստանի ժողովուրդների ազատինքնորոշման իրաւունքը։

Պորհուրդների երկրորդ համագումարը այս տարուան Հոկտեմբեր ամսին հաստատեց Ռուսաստանի ժողովուրդների այս անբռնաբարելի իրաւունքը, աւելի վճռականորէն և որոշ։

Այդ խորհուրդների կամքը ի կատար ածելով՝ ժողովրդական կոմիտարների Պորհուրդը որոշեց՝ Ռուսաստանի ազգութեանց հարցի մէջ իր գործունէութեան հիմքում հետեւեալ սկզբունքները դնել։

1.— Ռուսաստանի ժողովուրդների հաւասարութիւնը և վեհագեատութիւնը:

2.— Ռուսաստանի ժողովուրդների ազատ ինքնորոշման իրաւունքը, մինչեւ անջատումն և կազմումն ինքնուրոյն պետութեան:

3.— Վերացումն ազգային և ազգային-կրօնական ամէն կարգի սուսնձնաշնորհումների եւ սահմանափակումների:

4.— Ազատ զարգացումն ազգային փոքրամասնութեանց և ազգագրական խմբակցութեանց, որ ապրում են Ռուսաստանի հողի վրայ:

Այստեղից բխող թանձրացեալ հրամանագիրները կը մշակուին անմիջապէս, երբ կազմուած կը լինի ազգային գործերի յանձնախումբը:

ԲՐԵՍՏ-ԼԻԹՈՎՍԿԻ ԶԻՆԱԴԱԴԱՐ

Կնքուած 2/15 Դեկտ. 1917 թ. Բրեստ-Լիտուսկում, մի կողմից Ռուսաստանի Սոց. Դաշն. Խորհ. Հանրապետութեան և միւս կողմից Գերմանիայի, Աւստրո-Հունգարիայի, Բուլղարիայի և Տաճկաստանի միջև:

1.— Զինադադարը սկսուած է 1917 թ. Դեկտ. 17-ի կէսօրին և տեւում է մինչեւ 1918 թ. Յունուար 14-ի կէսօրը...

(Հետևում են Յօդ. 2—9, պարունակելով մանրամասնութիւններ):

10.— ... Տաճկական և ռուսական գլխաւոր զօրահրամանատարութիւնները յայտնում են իրենց պատրաստակամութիւնը՝ յետկանչելու իրենց զօրքերը (չէզոք) Պարսկաստանից...

ԽՈՐՀ՝ ՄԻՈՒԹԵԱՆ ՀՐՈՎԱՐՏԱԿԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԱՍԻՆ

(1917 Դեկտ. 30)

Ժողովրդական Գործավարներու Խորհուրդը կը յայտարարէ հայ ժողովուրդին, որ Ռուսիոյ գիւղացիական և բանուորական կառավարութիւնը պիտի պաշտպանէ հայութեան իրաւունքները Ռուսիոյ կողմէն բռնադրուած թրքապատկան Հայաստանի վերայ, ազատ ինքնորոշման հիմունքով, մինչեւ լիակատար անկախութիւն:

ժողովրդական Գործավարներու Խորհուրդը կը գտնէ, որ այս իրաւունքի իրացումը հնարաւոր է այն պարագային միայն, երբ սակեղծուած են շարք մը նախնական երաշխիքներ, բացարձակօրէն անհրաժեշտ հայ ժողովուրդի ազատ հանրաքուէն արտայայտելու համար:

Այդ կարգի երաշխիքներէն են, ըստ ժող. Գործավարներու Խորհուրդի. —

1. — Զօրքերու հեռացումը Թրքական Հայաստանի սահմաններէն և անյապաղ կազմութիւնը հայկական ժողովրդական միւլիսի, ի խնդիր Թրքական Հայաստանի բնակիչներու անհատական և հաւաքական ապահովութեան:

2. — Անարգել վերադարձը դէպի Թրքահայաստան թէ գաղթահայերու և թէ տարագիր հայերու, որոնք ցրուած են զանազան երկիրներու մէջ:

3. — Անարգել վերադարձը դէպի Թրքահայաստան այն հայերու, որոնք պատերազմի շրջանին թուրք իշխանութեանց կողմէ քշուած էին դէպի թուրքիոյ խորերը: Ժողովրդական գործավարներու խորհուրդը հաշուութեան բանակցութեանց շրջանին թուրք իշխանութեանց հետ՝ պիտի պնդէ այս պահանջի գործադրութեան վրայ:

4. — Կազմութիւնը Թրքական Հայաստանի ժամանակաւոր ժողովրդական վարչութեան, Երեսփոխաններու Սովիեթի և Հայկական կոմիտէի միջոցով, որոնք ընտրուած պիտի ըլլան դեմոկրատիկ հիմերով:

Կովկասեան գործերու Արտակարգ ժամանակաւոր գործավար Ստեփան Եանուճեանի կը հրահանգուի՝ ըստ ամենայնի օժանդակել Թրքահայաստանի ժողովուրդին յիշատակուած երկրորդ և երրորդ կէտերու իրադործումին մէջ, ինչպէս նաեւ կազմել տեղական յանձնախումբ մը ճշդելու համար, թէ ի՞նչ ձևով զօրքերը պիտի քաշուին Թրքական Հայաստանի սահմաններէն:

Ծանօթութիւն. — Թրքական Հայաստանի աշխարհագրական սահմանները պիտի ճշդուին հայ ժողովուրդի ներկայացուցիչներու կողմէ, ընտրուած դեմոկրատիկ հիմերով, համաձայնարար գրկից և վիճելի (միւսիւրման և ուրիշ) շրջաններու ներկայացուցիչներու հետ, դարձեալ ընտրուած դեմոկրատիկ հիմերով, ինչպէս նաեւ կովկասեան գործերու Արտակարգ ժամանակաւոր գործավարի հետ:

Ժողովրդական գործավարներու խորհուրդի նախագահ՝
Ուլեանով Լեոնիժ

Ազգութեանց գործերու ժողովրդական գործավար՝
Ջուղաշվիլի-Սթալիժ

ՆԱԽԱԳԱՀ ՈՒՒԼՍԸՆԻ 14 ԿԷՏԵՐԸ

Զինադադարի պայմանների մասին: 1918 թ. Յունուար 8-ին Կոնգրէսին ուղղուած պատգամագրից...

...6.— Պարպուլմն ոռւսական բոլոր հողամասերի...

12.— Օսմանեան Կայսրութեամ տաճկական մասերը իրենց ժամանակակից կազմով պէտք է ստանան ապահովուած ու հաստատուն վեհապետութիւն: Իսկ ներկայիս թիւրքերի իշխամութեամ տակ գտնուող միւս ազգութիւնները պէտք է ստամամ ամերկբայ երաշխիք իրենց գոյութեամ համար, այլ և բացարձակապէս անխախտելի պայմաններ՝ իմքօրէն զարգացմամ: Տարտանելը շարունակ բաց պիտի մնայ նաևերի ազատ անցքի ու բոլոր ազգերի առեւտուրի համար, միջազգային երաշխիքներով:

ԲՐԵՍԵ-ԼԻՏՈՎՍԿԻ ԴԱՇՆԱԳԻՐ

Հաշտութեան դաշն՝ կնքուած 1918 թ. Մարտ 3/17-ին Բրեստ-Լիտովսկում, մի կողմից Ռուսաստանի Սոց. Դաշն. Խորհ. Հանրապետութեան, և միւս կողմից Գերմանիայի, Աւստրո-Հունգարիայի, Պուլկարիայի և Տաճկաստանի միջեւ:

Լիազօրներ. — Ռուսաստանի կողմից՝ Սոկոլովիկով, Կարախան, Զիչերիմ և Պետրովսկի. Գերմանիային՝ Քիլման, Ռոզեմբերգ, Հոֆման և Հորմ. Աւստրո-Հունգարիայի՝ Զերմին, Մերէյ Ֆոմ Կապոս, Մերէ և Զիչերիչ - Ֆոմ - Բաղամի. Բուլկարիայի՝ Տոշև, Գամչև և Ամաստասով. Տաճկաստանի՝ Հաքքը փաշա և Աէքի փաշա:

607. 4.— ... Ռուսաստանը պիտի անէ իր բոլոր կարելին, ապահովելու համար շուտափոյթ պարպուլմը Արեւելեան Ամատոլիայի մահաձգների և սրանց կանոնաւորեալ վերօտին յանձնուլը Տաճկաստանին:

Արդահանի, Կարսի և Բաթումի շրջանները նմանապէս անյապաղ պարպուլմ են ոռւս զօրքերի կողմից: Ռուսաստանը պիտի չխառնուի այդ շրջանների պետական-իրաւական և միջազգային-իրաւական յարաբերութեանց նոր կազմակերպութեան մէջ, այլ այդ շրջանների ազգաբնակչութեան պիտի վերապահէ սահմանելու նոր կարգ, համաձայնութեամբ դրացի պետութիւնների և մասնաւորապէս Տաճկաստանի:

607. 6.— Ռուսաստանը պարտաւորուած է անմիջապէս հաշտութիւն կնքել Ռեկրայմայի ժողովրդական Համըպետութեամ հետ

և ճանաչել այդ պետութեան և Քառեակ Համաձայնութեան երկիր-
ների միջև կնքուած համաձայնութիւնը [18 Փետրուար 1918 թ.
Քրեա-Լիթովսկում]:

Ուկրայնայի հողը անյապազ պիտի պարպեն սուս զօրքերը և
սուս կարմիր զվարդիան: Ռուսաստանը դադարեցնուած է ամէն
քարոզութիւն Ուկրայնայի ժող. Հանրապետութեան կառավա-
րութեան կամ հասարակական հիմնարկութիւնների դէմ:

Էստլամոզիամ և Լիթլամոզիամ նմանապէս անյապազ պարպեն
սուս զօրքերի կողմից...

Ֆիմլամոզիամ և Ալամոզ կղզիները նմանապէս...

ՅՕԴ. 7.— Պարսկաստանը և Աֆղանիստանը ազտա և անկախ
պետութիւններ լինելով՝ դաշնագիր կողմերը պարտաւարուում են
յարգել նրանց քաղաքական և անտեսական անկախութիւնը և
հոգային անձեռնմխելիութիւնը:

ԼՐԱՑՈՒՑԻՉ ԴԱՇՆԱԳԻՐ ԲՐԵՍՏ - ԼԻԹՈՎՍԿԻ

Կնքուած 1918 թ. Մարտ 3-ին Խորհ. Ռուսաստանի և Տաճ-
կաստանի միջև:

Լիազօրներ.— Խորհ. Ռուսաստանի՝ Սոկոլովիկով, Կարախամ,
Չիչերին և Պետրովսկի. Տաճկաստանի՝ Հաքքը փաշա և Ձէքի փաշա:

ՅՕԴ. 1.— Ընդունուած են հետեւեալ որոշումները, որ վե-
րաբերում են մանրամասնութեանց այն շրջանների [Կարս, Արդա-
նաս, Բաթում] պարպումը ի կատար ածելուն, որոնց մասին խօս-
ւում է հաշտութեան հուլայական դաշնագրի [Քրեա-Լիթովսկի]
յօդուած 4. պարբերութիւն 2-ի մէջ:

ա) Այս նպատակի համար Ռուսաստանի Հանրապետութիւնը
պարտաւարուում է ներկայ դաշնագիրը ստորագրելուց յետոյ, 6—7
շաբթուայ ընթացքում հեռացնել պատերազմից առաջ սահմանից
այն կողմը գոյութիւն ունեցող և վերայիշեալ շրջաններում գրա-
նուող իր բոլոր ոյժերը, այլ և պաշտօնատար անձերը, թէ՛ քա-
ղաքացիական և թէ՛ զինուորական:

դ) Ռուսաստանի Հանրապետութիւնը սահմանի վրայ իւրա-
քանչիւր 150 կամ աւելի քիլոմետրի համար պահում է մէկ զօրա-
բաժին (դիվիզիա), ջրում է մնացեալ ըսնակը և ուղարկում է եր-
կրի ներսերը:

ե) Ռուսաստանի Հանրապետութիւնը պարտաւարուում է զօրա-
ջրուել և բոլորովին արձակել տաճկահայաստակ ՀԱՅ ՀՐՈՍԱԽՈՒՄ-
ԲԵՐԸ, որ գտնուում են սուս հողի վրայ և գրաւուած տաճկական
շրջանների մէջ:

է) Ռուսաստանի հանրապետութիւնը, յառաջիկայում, մինչեւ ընդհանուր հաշտութիւն կնքելը, իր սահմանի վրայ և կամ Կովկասում պիտի չկենտրոնացնէ մէկ զօրաբաժնից (դիւրիզիա) աւելի զօրք, մինչեւ իսկ մարզանքի նպատակներով:

Եթէ ներքին ապահովութեան նկատումներով անհրաժեշտ համարուի այդպիսի կենտրոնացում, այդ դէպքում պահանջուում է, որ այդ մասին առաջուց նախազգուշացուեն Քառեակ Զինակցութեան պետութիւնները:

Դրան հակառակ, Տաճկաստանը ստիպուած է, մնացեալ ուրիշ թշնամիների դէմ պատերազմը շարունակելու անհրաժեշտութիւնից դրդուած, պատերազմական վիճակի մէջ պահել իր բանակը:

ՅՕԴ. 2.— Դաշնագիր կողմերը... կազմում են երկու խառն՝ ռուս-տաճկական Յանձնախումբեր: (Առաջին Յանձնախումբը վերականգնում է նախապատերազմեան սահմանագիծը՝ պարսկական սահմանագլխից սկսած մինչեւ երեք սանձագները՝ Կարսի, Արտափանի և Պաթումի սահմանը):

Իսկ երկրորդ Յանձնախումբը պիտի որոշէ սահմանագիծը Ռուսաստանի և Ռուսաստանի Հանրապետութեան կողմից պարպուելիք սանձագների միջև՝ համապատասխան հաշտութեան հաւաքական Դաշնագրի [Բրեստ-Լիտովսկի] յօդ. 4, պարբ. 2-ի: Սահմանագիծը պիտի վերականգնուի այն կերպ, ինչ որ գոյութիւն ունէր 1877—78 թ. ռուս-տաճկական պատերազմից առաջ:

ՅՕԴ. 8.— [Վերաբերում է ռուս և տաճիկ զօրքերի կողմից պարսկական հողը պարպելուն]:

ՅՕԴ. 11.— Ռուսաստանի մահմէտականները իրաւունք պիտի ունենան Տաճկաստան ներգաղթելու, հաշուեյարդարի ենթարկելով իրենց ստացուածքը և հետերնին տանելով իրենց ունեցածը:

ՊԱԹՈՒՄԻ ԽՈՐՀՐԴԱԺՈՂՈՎԸ

Սէյմի կողմէն ընդունուեցաւ Զխենկելիի առաջարկը՝ թուրքերուն հետ վերսկսելու բանակցութիւնները: Կազմուեցաւ պատուիրակութիւն մը հետեւեալ կազմով. Ա. Զխենկելի՝ նախագահ, Ն. Նիկոլաձէ, Ա. Խատիսեան, Յ. Քաջաղունի, Մ. Քաջինսկի, Խան - Սոյսկի, և խորհրդականներ՝ զօրով. Օդիշելիձէ, զօրով. Ղորղանեան, Ռասուլ-Չատէ, Սաֆիքիւրդսկի, Մ. Բունեաթեան, Ա. Վրացեան, Զ. Աւալով ևն.:

Մայիս 11ին տեղի ունեցաւ խորհրդածոյովի բացումը Պա-

Թուժի մէջ : Թուրքերուն կողմէ կը մասնակցէին. Սալիլ պէյ, Վէնիպ փաշա, Նուսրէթ պէյ, Օրխան պէյ ևն. : Գերմանիոյ կողմէն՝ զօրվ. Ֆոն - Լոսով, կոմս Շուլենպուրկ և Օ. Ֆոն - Վեկենդոնկ : Նիստի սկիզբը դրուեցաւ նաեւ Լեռնականներու Հանրապետութեան մասնակցութեան հարցը, և Հայդար-Բէկ Պամաթ ընդունուեցաւ իբրեւ անոր պատուիրակը :

Սորհրդատողովին նախագահութիւնը ստանձնեց Սալիլ պէյը : Չիւենկելին Անդրկովկասեան պատուիրակութեան անունէն յայտարարեց, որ բանակցութիւններուն իբրեւ հիմք կ'ընդունի Պրեսովիթովսկի դաշնագիրը : Բայց Սալիլ պէյ մերժեց վճռականօրէն այդ տեսակէտը. Տրապիզոնի բանակցութիւններու խզումէն ի վեր նոր դէպքեր պատահեր էին, պատերազմ տեղի ունեցեր էր Թուրքիոյ և Անդրկովկասի միջեւ : Եւ որպէսզի բանակցութիւնները չձգձգուին, Սալիլ պէյ Չիւենկելիին յանձնեց կնքուած ծրար մը, որուն մէջ կը գտնուէր նախագիծը «հաշտութեան և բարեկամութեան դաշնագրին Թուրքիոյ և Անդրկովկասեան Հանրապետութիւններու Համագաշնակցութեան միջեւ» : Ասով ալ վերջացաւ խորհրդատողովի նիստը :

Թուրքերու պահանջները չափազանց ծանր էին. վրաստանէն կ'առնուէր Պաթուժը, Հայաստանէն՝ Ալեքսանտրապոլը : Սորհրդատողովի յաջորդ օրը, Ֆոն - Լոսով կը հեռագրէր իր կտուալարութեան. «Թուրքական ամէն չափ ու սահման անցած պահանջները՝ անջատելու դուռ հայկական դաւառները, որպիսիք են Ախալքալաքը, Ալեքսանդրապոլը և Երեւանի նահանգի մասերը, աղաղակօղ կերպով խախտում են Բրեսովիտովսկի դաշնագիրը և նպատակ ունեն ընաջնջել հայերին Անդրկովկասում : Այսօր երեկոյան թուրքերը վերջնագիր ներկայացրին, որ թոյլ տրուի իրենց զօրքերին Ալեքսանդրապոլի վրայով անցնել Չուլֆա, և այդ մասին ոչինչ չհաղորդեցին ինձի : Ես բողոքեցի նման ընթացքի դէմ» :

Մայիս 15ին թուրքերը վերսկսան զինուորական շարժումները. գրաւեցին Ալեքսանդրապոլը : Երեւանի մէջ բացառիկ լիազօրութիւններ տրուեցան Արամին : Մայիս 25ին Ղարաքիլիսէի ճակատը հայկական բանակը զօր. Նազարբէկեանի հրամանատարութեան ներքեւ յաղթանակներ շահեցաւ. նոյն օրերուն Սարգարապատի մէջ զօր. Սիլիկեան, Բաշ-Աբարան՝ Դրօն ետ մղեցին թշնամին մեծ կորուստներով :

Պաթուժի մէջ Մայիս 11ին սկսած բանակցութիւնները արդիւնք տուած չէին : Թուրքերը մերժեցին նաեւ գերման ներկայացուցիչին միջամտութիւնը : Մայիս 25ին Պաթուժէն մեկնեցաւ

գերման պատուիրակութիւնը, իսկ միւս օրը, Մայիս 26ին, Օսմ. պատուիրակութեան պետ Խալիլ պէյ անդրկովկ. պատուիրակութեան յանձնեց հետեւեալ վերջնագիրը.

ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍԵԱՆ ՊԱՏՈՒԻՐԱԿՈՒԹԵԱՆ ՆԱԽԱԳԱՀԻՆ

Յաւով հաստատում եմ, որ տակաւին ոչ մէկ որոշ պատասխան չի տրուած այն առաջարկութիւններին, որ ես պատիւ ունեցայ օսմանեան կայսերական կառավարութեան կողմից յանձնելու Անդրկովկասեան Կաշնակցական Հանրապետութեան պատուիրակութեան Բաթումի խորհրդաժողովի առաջին նիստում, Մայիս 11ին, չնայած որ բաւական երկար ժամանակ, այսինքն՝ երկու շաբաթ է անցել այն օրից, երբ նրանք ձեւակերպուեցին: Մինչդեռ, ինչպէս յայտնի է ձերդ գերազանցութեան, կովկասի վիճակը աւելի քան տագնապալի է ու երկդիմի և առանց յապաղելու պէտք է լուսարանուի:

Հարիւր հազարաւոր թուրքեր և մահմէտականներ Բաղում ու շրջակայքում տառապում են անխիղճ հրոսակների, այսպէս կոչուած յեղափոխականների արիւնոտ լծից, և անուղղելի աղէար, որ սպառնում է այդ դժբախտներին, դառնում է աւելի ու աւելի անխուսափելի: Թուրք և մահմէտական բնակիչների ճակատագիրը կովկասի միւս մասերում էլ, ուր թալանչիների եւ շարագործների բաղմաթիւ կազմակերպուած հրոսակներ նրան պատճառում են անվերջ ու յարածուն կերպով ամէն կարգի բռնութիւններ, աւելի հանգստացնող չէ եւ չի կարող չհրուիրել ամենալուրջ ու շաղթութիւն: Դուք կ'ընդունէք, սակայն, պ. նախագահ, որ այդ անուշին արժանի և ո'չ մէկ կառավարութիւն չի կարող դիտել անտարբեր աչքով, որ իր երկրին սահմանակից մի հողի վրայ անպատիժ կերպով աճեն նման ոճրագործութիւններ, եւ կը դիտակցէք, անշուշտ, որ օսմանեան կայսերական կառավարութեան դրութիւնը առանձնապէս փափուկ է կովկասը ծուլատող անխիշտանութեան հանդէպ, որովհետեւ այդ վերաբերում է նոյնպէս և առուելարար ապահովութեանը մի ազգաբնակչութեան, որ ցեղի ու կրօնի ամենասերտ ազգակցութիւնն ունի կայսրութեան բնակչութեան հետ: Միւս կողմից, ընդհանուր պատերազմի անխուսափելի պահանջները կայսերական կառավարութիւնը դնում են կովկասի վրայով, երկաթուղիներով, ըստ կարելւոյն շուտ, դէպի պատերազմի ուրիշ ռազմարեմ զօրքի ազատ փոխադրութիւնը ապահովելու անհրաժեշտութեան առջեւ: Այդ եւս պահանջում է, որ անյապաղ վերջ տրուի ներկայ երկդիմի կացութեան:

Այս բոլոր պատճառներով, օսմանեան կայսերական պատուիրակութիւնը պարտք է համարում պահանջել, որ անմիջապէս հաղորդուի իրեն անդրկովկասեան պատուիրակութեան պատասխանը եղած առաջարկութիւններին, այլ և սահմանների սրբազրուութեան վերաբերող նոր առաջարկին, որի բնագիրը պատիւ ունեցայ ընդամին ուղարկելու ձերդ գերագանցութեան:

Այսպիսով, իմ կառավարութիւնը՝ ընդունելով, որ միայն վերոյիշեալ առաջարկութիւնների ճշդիւ և արագ ընդունումը Անդրկովկասեան Դաշնակցական Հանրապետութեան կառավարութեան կողմից կարող է կովկասը հասցնել գոհացուցիչ դրութեան և որ միայն այդ ընդունումը ի վիճակի է ստեղծել կայուն դրութիւն և համարում է բաւարար երաշխիք թուրք և մահմէտական բնակչութեան ապահովութեան և անդորրութեան համար, — յանձնարարել է ինձ խնդրելու ձերդ գերագանցութեան՝ հաղորդել ինձ, այս օրուայ երեկոյեան ժամը Տից սկսած, 72 ժամուայ ընթացքում, ընդունում է արդեօք հանրապետութեան կառավարութիւնը օսմանեան առաջարկութիւններն իրենց բովանդակ ծաւալով:

Ես պէտք է աւելացնեմ նաև, որ այդ երեք օրուայ ընթացքում յարաբերութիւնները մեր երկու կառավարութիւնների միջեւ կարող են պահել բարեկամական բնոյթ, ո՛րն անառարկելի պայմանով, որ թուրք զօրքերի գործողութիւնները կովկասի հարաւում որևէ դիմադրութեան չհանդիպեն: Ընդունեցէք և այլն: Խալիլ:

Նոյն օրը, Մայիս 26ին, Թիֆլիս գումարուեցաւ Սէյմի վերջին նիստը, ուր վրացիներու սոցիալ-դեմոկրատ կուսակցութեան պարագլուխներէն Ի. Մերեթելի ըրաւ հետեւեալ յայտարարութիւնը.

«Վրաց ժողովուրդը մնացել է մենակ. նրանից անջատուել են հայերը և կամովին՝ թուրքերը: Անդրկովկասի կեղծ անկախութիւնը խանգարում է նրան վարուելու ազատօրէն և իր լիազօրոյթերը գործադրելու իր անկախութիւնը պաշտպանելու համար:

Այս հանգամանքներում մեր պարտքն է ասել վրաց ժողովրդին. — Դու մնացել ես մենակ, չունես պետական կազմ, չունես քո պատուիրակութիւնը և, որքան էլ ծանր լինի խոստովանել, դու ապրում ես պատրանքներով. չկա՛ն նրանք, չկա՛յ Անդրկովկասի միութիւնը և, ուրեմն, եթէ ուզում ես փրկել քեզ, պաշտպանել քո շահերը, ինչպէս և քո հարեւանների շահերը, պէտք է ունենաս քո ինքնուրոյն պետական կազմը:

... Դժբախտաբար գոյութիւն չունի այլևս անդրկովկասեան

ժիուութիւնը և փաստօրէն չկայ մի ընդհանուր ներկայացուցչական կենտրոնական մարմին, ուստի Սէյմը պէտք է յայտարարէ, թէ ինքը հրաժարուում է իր վրայ դրուած լիազօրութիւններէ, և ցրուի»:

Վրացիները որոշեցին հեռանալ Անդրկովկասեան Միութենէն և պատրուակներ կը հնարէին իրենց առած քայլը արդարացնելու համար: Վրացիներու պնդումին վրայ, Սէյմը ընդունեց հետեւեալ բանաձեւը. «Ի նկատի ունենալով, որ պատերազմի և խաղաղութեան խնդրում երեւան եկան հիմնական տարակարծութիւններ Անդրկովկասի անկախ հանրապետութիւնը կազմող ազգերի միջեւ, որով անհնար է դառնում ամբողջ Անդրկովկասի համար մի հեղինակաւոր իշխանութեան գոյութիւնը, Սէյմը արձանագրում է Անդրկովկասի քայքայման փաստը և յայտարարում չեղեալ իր լիազօրութիւնները»:

Մայիս 26ի կէսօրին ցրուեցաւ Սէյմը, իսկ հինգ ժամ վերջնոյն սրահին մէջ վրացիներու Ազգային Խորհուրդը նիստ գումարեց, ուր տեղի ունեցաւ Վրաստանի անկախութեան յայտարարութիւնը: Չխենկելիին Պաթում հաղորդուեցաւ այս լուրը, և Խալիլ պէյը Մայիս 26ին իր վերջնագիրը առանձին առանձին զրկեց վրացական, հայկական և սղրպէյճանեան պատուիրակութիւններուն:

Ա.ԿՏ ՎՐԱՍՏԱՆԻ ԱՆԿԱԽՈՒԹԵԱՆ

(Թիֆլիս, 26 Մայիս 1918)

Վրաստանը շատ դարերի ընթացքում գոյութիւն է ունեցել որպէս ազատ և անկախ պետութիւն:

18-րդ դարու վերջին, նեղուելով ամէն կողմի թշնամիներից, Վրաստանը կամովին միացաւ Ռուսաստանին, պայմանով որ Ռուսաստանը պարտաւորուի պաշտպանել Վրաստանը արտաքին թըշնամիներից:

Ռուսական մեծ յեղափոխութեան տարիներին, Ռուսաստանում ստեղծուեցաւ մի այնպիսի կարգ, որի հետեւանքը եղաւ ամբողջ ռազմաճակատի փլուզումը և Անդրկովկասի պարպումը ռուս զօրքերի կողմից:

Թողուած իրենց սեփական ուժերին, Վրաստանը և նրա հետ միասին նաեւ ամբողջ Անդրկովկասը իրենց ձեռքը առին սեփական ճակատագիրը տնօրինելու գործը և ստեղծեցին համապատասխան մարմիններ: Սակայն, արտաքին ուժերի ճնշումը ա-

ուսման ընթացքում Անդրկովկասեան երկիրները շարժապարհ Միութեան քայքայումը եւ նրա քաղաքական ամբողջութեան լուծումը:

Վրաց ժողովուրդի ներկայ վիճակը հրամայական կերպով թելադրում է Վրաստանին անհրաժեշտութիւն՝ ստեղծելու սեփական պետական կազմակերպութիւն, ինքզինքը փրկելու համար սարքակացումից թշնամի ուժերի ձեռքով եւ ամուր հիմեր զննելու սեփական զարգացման համար:

Համաձայն դրա, Վրաստանի Ազգային Խորհուրդը, ընտրուած 1917 թ. Նոյմ. 22-ին Վրաստանի Ազգային Ժողովի կողմից, ներկայիւս յայտարարում է բովանդակ ժողովուրդին.

1.— Այժմէն սկսեալ՝ վրաց ժողովուրդը կրում է վեհապետական իրաւունքներ, եւ Վրաստանը ներկայանում է լիազօր իրաւասութիւն ունեցող անկախ պետութիւն:

2.— Անկախ Վրաստանի քաղաքական կազմակերպութեան ձեւն է՝ դեմոկրատական Հանրապետութեան ստեղծումը:

3.— Միջազգային ընդհարումների դէպքերում՝ Վրաստանը մշտապէս մնում է չէզոք:

4.— Վրացական ժողովրդավար Հանրապետութիւնը ձգտում է ստեղծել բարի դրացիական յարաբերութիւններ միջազգային համակեցութեան բոլոր անդամների եւ մասնաւորապէս սահմանակից ժողովուրդների ու պետութիւնների հետ:

5.— Վրացական ժողովրդավար Հանրապետութիւնը իր սահմաններում երաշխաւորում է քաղաքացիական եւ քաղաքական իրաւունքներ բոլոր քաղաքացիների համար, առանց ազգութեանց դաւանութեանց, ընկերային դիրքի եւ սեռի խտրութեան:

6.— Վրացական ժողովրդավար Հանրապետութիւնը ազատ զարգացման լայն հնարաւորութիւն է ընձեռում բոլոր այն ժողովուրդներին, որ ապրում են իր հողի վրայ:

7.— Մինչեւ Սահմանադիր Ժողով հրաւիրելը՝ բովանդակ Վրաստանի գլուխը կեցած են մնում Ազգային Խորհուրդը, որ լըրացւում է ազգային փոքրամասնութեանց ներկայացուցիչներով, եւ Ազգային Խորհուրդի առջեւ պատասխանատու ժամանակաւոր կառավարութիւնը:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՆԿԱԽՈՒԹԵԱՆ ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆԸ

Վրացիներու առած քայլը վրդովում յառաջ բերած էր հայ-
կական շրջանակներուն մէջ, և այս պատճառով ալ հայ գործիչնե-
րու միջև միաձայնութիւն չկար Հայաստանի անկախութեան յայ-
տարարութեան մասին: Հայոց Ազգ. Խորհուրդի և Սէյմի ան-
դամներէն Ա. Ահարոնեան, Ստ. Մամիկոնեան, Ռ. Տէր Մինաս-
եան և սոցիալիստ յեղափոխականները վճռական կերպով դէմ
կ'արտայայտուէին անկախութեան: Խ. Կարճիկեան, Ս. Յարու-
թիւնեան, Աւ. Շահխաթունեան, Ս. Վրացեան, Ա. Երզնկեան և
ուրիշներ Հայաստանի անկախութեան յայտարարութենէն տար-
բեր ելք չէին գտներ:

Սէյմի լուծման օրը, Մայիս 26ի երեկոյեան, տեղի ունեցաւ
Հ. Յ. Դաշնակցութեան Թիֆլիսի ներկայացուցչական ժողովի և
թաղային կոմիտէներու արտակարգ նիստը, ուր ընդունուեցաւ
հետեւեալ բանաձեւը. «Ի նկատի ունենալով այն, որ Անդրկ. Սէյ-
մի ինքնացրուումից և վրաստանի անկախութիւն յայտարարուելուց
յետոյ լուծուելու է Անդրկ. կառավարութիւնը, և հայ ժողովուր-
դը մնալու է բախտի բերմունքին, ներկայացուցչական ժողովը
գտնում է անհրաժեշտ, որ Հայոց Ազգային Խորհուրդը՝ ուժեղա-
ցնելով իր կազմը՝ անցնի գործելու հայութեան կենտրոնում,
ստանձնելով կառավարական ֆունկցիաները, օժտուած զիկատառ-
րական իրաւունքներով հայ կեանքի բոլոր երեւոյթների և գոր-
ծերի նկատմամբ»:

Մայիս 27ին, Թուրքերու Ազգ. Խորհուրդն ալ որոշեց յայ-
տարարել Ազրադէյճանի անկախութիւնը:

Հայաստանի անկախութեան յայտարարութեան վրայ կը պըն-
դէին նաեւ Պաթումէն վերադարձած ներկայացուցիչները՝ Քա-
ջազնունի, Սատիսեան և Պապաջանեան: Յաջորդ օրը, Մայիս
28ին, Ազգային Խորհուրդը որոշեց Պաթում դրկել Ալ. Սատիս-
եանը, Մ. Պապաջանեանը և Յ. Քաջազնունին, բացարձակ լիազո-
րութիւններ տալով բանակցելու և հաշտութիւն կնքելու յանուն
ամկաթ Հայաստանի: Այս թուականին արուեցաւ Հայաստանի ան-
կախութեան որոշումը

Իսկ Մայիս 29ին գումարուած Հ. Յ. Դ. Թիֆլիսի կեդր. կո-
միտէի և Սէյմի ու Ազգ. Խորհուրդի դաշնակցական հատուածներու
միացեալ նիստին մէջ անգամ մը ևս քննութեան աւնուելով քա-
ղաքական կացութիւնը որոշուեցաւ Հայաստանը յայտարարել ան-
կախ հանրապետութիւն, կազմել միջկուսակցական հիմքերով կա-

առավարութիւն, և մինչև Օրէնսդրական ժողովի գումարումը Ազգ. Խորհուրդն ու կառավարութիւնը տեղափոխել Երեւան, որ պէտք էր դառնար Հայաստանի Հանրապետութեան մայրաքաղաքը: Նոյն ժողովին մէջ վարչապետի թեկնածու նշանակուեցաւ Յ. Քաջազ- նունին:

Մայիս 30ին Ազգ. Խորհուրդը հրատարակութեան տուաւ անկախութեան յայտարարութիւնը.

Յ Ա Յ Տ Ա Ր Ա Ր Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

Ամդրկովկասի քաղաքական ամբողջութեամ լուծումով և վրաստա- մի ու Ազրբէջանի անկախութեամ հռչակումով ստեղծուած մոր դրու- թեամ համդէպ՝ Հայոց Ազգային Խորհուրդը իրեն յայտարարում է հայ- կական գաւառների գերագոյն և միակ իշխանութիւն: Որոշ ծածրակշիռ պատճառներով թողմելով մօտիկ օրերը կազմել Հայոց Ազգային Կա- ռավարութիւն՝ Ազգալիմ Խորհուրդը ժամանակաւորապէս ստամծմում է կառավարական բոլոր ֆունկցիաները՝ հայկական գաւառների քաղա- քական և վարչական դեկը վարելու համար:

Գ Ե Ր Մ Ա Ն Ի Ա Ե Ի Վ Ր Ա Ս Տ Ա Ն

Նախնական համաձայնութիւն՝ կանոնաւորելու համար Գերմա- նիայի և վրաստանի յարաբերութիւնները: Կնքւած 1918 թ. Մա- յիս 28ին, Փոթի:

(Լիազօրներ. — Գերմանիայի՝ Լոսսով. վրաստանի՝ Զլեմկելի) օ

Գլուխ 1. — վրաստանի կառավարութիւնը ընդունում է 1918 թ. Մարտ 3ին մի կողմից Գերմանիայի, Աւստրօ-Հունգարիայի, Բուլղարիայի ու Տաճկաստանի, և միւս կողմից Ռուսաստանի մի- ջեւ կնքուած դաշնագրի (Բրեստ-Լիտովսկի) որոշումները որպէս կի- րարկելի հիմ՝ մշակելու համար յարաբերութիւնները Գերմանիայի հետ: Ըստ այդմ, Գերմանիոյ վերաբերմամբ համարուում են ընդու- նելի գլխաւոր դաշնագրի երկրորդ մասի արամադրութիւնները, այլ և լրացուցիչ համաձայնութեան հիմունքները:

Գլուխ 2. — Պատերազմի ամբողջ տեւողութեան վրաս- տանի կառավարութիւնը թոյլ է տալիս, որ զինակից պետու- թիւնները օգտւեն վրաստանի սահմաններում գանուող երկաթու- ղային ցանցից, զօրքերի և ռազմանիւթի փոխադրութեան հա- մար: Այդ նպատակով Թիֆլիսում հիմնուում է զինական Յանձնա- խումբը գերման ղեկավարութեան տակ, որ և իր վրայ պիտի առ- նէ, վրաց կառավարութեան հետ համախորհուրդ, կանոնաւորումը

երկաթուղային հաղորդակցութեան: Այդ Յանձնախումբի մէջ մտնել կարող են զինակից չորս պետութեանց ներկայացուցիչներ: Երկաթուղու կայարանները, ինչպէս նաեւ Փոթի նաւահանգիստը, պիտի գրաւեն գերման զօրապահակապետեր (կոմենդանտ) և պաշտպանողական ջոկատներ (պիկէտ):

Գլուխ 3.— Վրացական կառավարութեան գտնուած վայրում կը հիմնուի գերման դիւանագիտական ներկայացուցչութիւն, այդպէս և վրացական դիւանագիտական ներկայացուցչութիւն՝ Բերլինում:

Գլուխ 4.— Վրաց կառավարութիւնը թոյլ է տալիս, որ գերման հիւպատոսներ նշանակուին վրացական պետութեան այն վայրերում, ուր որ գերման կայսերական կառավարութիւնը ցանկալի կը գտնէ նրանց նշանակումը:

Գերման կառավարութիւնը պարտաւորուած է համապատասխան իրաւունքներ վերապահել վրացական հիւպատոսներին:

Գլուխ 5.— Ներկայ նախնական համաձայնութիւնը, որ ուժի մէջ է մտնում ստորագրութեան օրից սկսած, հնարաւորին չափ ամենակարճ ժամանակամիջոցում պիտի փոխարինուի երկու կողմերի պետական համաձայնութեամբ, որ և պիտի որոշէ Գերմանիայի և Վրաստանի յարաբերութիւնները, որ չափով որ ներկայ դաշնագրի մի քանի մասեր չեն փոխարինուի ընդհանուր համաձայնութեամբ՝ մի կողմից զինակից չորս պետութեանց և միւս կողմից Վրաստանի կառավարութեան միջև:

ՏԱՃԿԱՍՏԱՆ ԵՒ ՎՐԱՍՏԱՆ

Հաշտութեամ եւ բարեկամութեամ դաշմ Տաճկաստանի և Վրաստանի միջեւ, կնքուած 1918 թ. Յունիս 4-իմ Բաթումում*):

(Լիտգօրներ.— Տաճկաստանի Խալիլ պէյ և Վէսիբ փաշա. Վրաստանի՝ Ռամիշվիլի, Օղիշէլիժէ, Գվազաւա և Ռցիւիլաժէ):

ՅՕԴ. 1.— Օսմանեան կառավարութեան և վրացական Հանրապետութեան միջեւ պիտի լինին հաստատուն խաղաղութիւն և մշտական բարեկամութիւն:

ՅՕԴ. 2.— Հետեւեալ սահմանագիծն է բաժանում Օսմանեան կայսրութիւնը Վրաստանի, Հայաստանի, Ադրբէյջանի Հանրապետութիւններից (Ճորոխ գետը Սեւ ծով թափուելու տեղից սկսած,

*) Զի վաւերացուած:

Տաճկաստանի և Ռուսաստանի սահմանագիծը նախ քան 1877 թ. պատերազմը մինչև Եաւնաբադ լեռը, Խալխամ եւ Մեպիսկորոյ լեռները, Փիրոսհաթ լեռը՝ Արասթուճանից երկու քիլոմետր հարաւ, Կարխուլդաղ լեռը, Կուր գետի վրայով՝ Աձխուրից հարաւ, Ղայարաչի, Օրթաթաւի և Կարակայա լեռնադաճաթները, Թափիսխորսա լճի վրայով, Եաւնաբադ, Կարակուզու, Սամսար լեռնադաճաթները և Դեւվէկրան սարը, Աճրիփար, Բաչրիրան եւ Նուրրախման լեռները, կարում է (սահմանագիծը) Ալեքսանդրապոլ-Թիֆլիս երկաթուղագիծը Աղբուլաղ վայրից 5 քիլոմետր հեռաւորութեան վրայ, Խանվալի վայրը, Էջմիածին-Սարգարաբադ խճուղին Էջմիածնից արեւմուտք, զուգահեռ Ալեքսանդրապոլ-Ջուլֆա երկաթուղագծին, Եարաղլու և Ղարաղաչ վայրերը, Էլփինչայ, Արփաչայ գետի դաշտը, Եարաղլուքան լեռը, Գարաթուրնա, Արաջի, Կարակլին լեռները, Բեյիանչայի ջրբաժան գիծը և մինչև ուսուպարսկական սահմանը՝ Ալիջին վայրի մօտ) :

ՅՕԴ. 3. — Օսմանեան կառավարութեանը պիտի հաղորդուին այն դաշնագիրները, որ կնքուած են վրացական Հանրապետութեան կառավարութեան և Աղբրէջանի ու Հայաստանի Հանրապետութիւնների կառավարութեանց հետ, նրանց համապատասխան սահմանագծերը որոշելու մասին :

ՅՕԴ. 4. — Դաշնագիր երկու կողմերը պարտաւորուած են իր բազէս արգելք հանդիսանալ իրենց հողամասերի սահմաններում հրոստիսմբեր կազմուելուն ու զինուելուն և պէտք եղած ժամանակ զինաթափ անել ու ցրել այնանգ կազմուած բոլոր հրոստիսմբերը :

ՅՕԴ. 5. — (Վրաստանը պարտաւորուած է իր նաւահանգիստներում ապազինուած վիճակի մէջ պահել, մինչև ընդհանուր հաշտութեան կնքումը, իր անօրէնութեան ներքոյ գանուող ուսուազմանաւերը և Տաճկաստանի ու նրա դաշնակիցների հակաուկորդ հանդիսացող պետութեանց նաւերը) :

ՅՕԴ. 6. — Պիտի յարգուին Վրաստանում ապրող մահմէդականների կրօնական դաւանանքը և սովորոյթները : Պիտի երաշխաւորուին նրանց համար խղճի ազատութիւն և կրօնական պաշտամուէքի կատարում :

Նորին Կայսեր. Մեծութիւն Սուլթանի անուէնը պիտի յիշատակուի մահմէդականների հրապարակային աղօթքների մէջ :

Նրանք պիտի օգտուեն քաղաքացիական և քաղաքական նոյնպիսի իրաւունքներից, ինչ որ այլ դաւանանքների պատկանող միւս քաղաքացիները :

Նրանք կարող են կրթութիւն ստանալ իրենց մայրենի լեզուով և իրենց հաւատքի համաձայն :

Կրօնական կարիքները և բարեգործական ձեռնարկները ապահովելու նպատակով կարող են կազմուել մահմէդական ընկերակցութիւններ բարոյական դիմագծով, այլ և [նշանակուել] լիազօրներ՝ կառուցանելու համար մզկիթներ, հիւանդանոցներ, դպրոցներ, կրօնական և բարեգործական հիմնարկութիւններ՝ սահմանելով նրանց պահպանութեան համար շարժական և անշարժ հասութարքեր կալուածներ, վարիչների ղեկավարութեան տակ :

ՅՕԴ. 7.— (Կնքումն հիւպատոսական համաձայնագրի, առեւարական դաշնագրի և ուրիշ ակտերի, որ անհրաժեշտ են իրաւական ու անաեսական յարաբերութիւնները կանոնաւորելու համար) :

ՅՕԴ. 11.— Բրեստ-Լիտովսկում Օսմանեան կայսրութեան ու իր դաշնակիցների և Ռուսաստանի միջեւ կնքուած հաշտութեան հաւաքական եւ լրացուցիչ դաշնագիրների որոշումները այն չափով (միայն) կիրարկելի են դաշնագիր կողմերի համար, որ չափով որ նրանք չեն հակասի ներկայ դաշնագրին :

ՏԱՃԿԱՍՏԱՆ ԵՒ ՎՐԱՍՏԱՆ

Լրացուցիչ դաշնագիր, կնքուած Ռոյժ Թուրք

ՅՕԴ. 1.— Վրացական Հանրապետութեան կառավարութիւնը անյապաղ պիտի սկսի իր զօրքերի ցրումը : Օսմանեան կառավարութիւնը և վրացական Հանրապետութեան կառավարութիւնը համաձայնութեամբ պիտի որոշեն, ընդհանուր պատերազմի ամբողջ ընթացքին, նրանց քանակական կազմը, այլ և զինուորական այն շրջանները, ուր պիտի նշանակուեն նրանք :

Օսմանեան կայսեր. կառավարութիւնը Վրաստանի սահմանների վրայ կը պահէ միմիայն այն քանակութեամբ զօրք, որ անհրաժեշտ է խաղաղութեան ժամանակ պաշտպանելու համար սահմանները :

ՅՕԴ. 2.— (Վրաստանը պարտաւորուած է իր հողամասից հեռացնել Տաճկաստանի և նրա դաշնակիցների դէմ պատերազմի մէջ գտնուող երկիրներին պատկանող սպաներին և քաղաքացիական պաշտօնեաներին) :

ՅՕԴ. 3.— (Վրաստանը համաձայնութիւն է տալիս, որ իր գլխաւոր օազմազիտական երկաթուղագծերով Տաճկաստանը ամէն

կարգի ռազմական փոխադրութիւններ կատարէ: Այլ եւ, որ այդ փոխադրութիւնների վրայ հսկելու նպատակով տաճիկ սպաներ գտնուին գլխաւոր կայարաններում: Նմանապէս ուրիշ մանրամասնութիւններ՝ վերոյիշեալ փոխադրութիւնները կազմակերպելու մասին):

ՅՕԴ. 4.— Օսմանեան կառավարութիւնը իրաւունք ունի յօդ-
3-ում վերապահուած իրաւունքները իր դաշնակիցների բանակներին վերապահելու:

ՊԱԹՈՒՄԻ ԴԱՇՆԱԳԻՐԸ (*)

Մայիս 30ին (1918), Բաթումում, սկսուեցին բանակցութիւնները օսմանեան և հայկական պատուիրակութիւնների միջեւ: Միշտ ք նիստերից յետոյ, կողմերը եկան համաձայնութեան, և Յունիս 4-ին, օսմանեան և հայկական պատուիրակութիւնները, հանդիսաւոր նիստում, ստորագրեցին հաշտութեան դաշնագիրը Թուրքիայի և Հայաստանի Հանրապետութեամբ միջեւ: Առաջին միջազգային վաւերացումը էր այդ, որ ստորագրում էին ամկախ Հայաստանի ներկայացուցիչները (Ա. Խատիսեան, Յ. Քաջաղնունի և Մ. Պապաջանեան):

Բաթումում ստորագրուած վաւերագրերն էին.— «Աաղաղութեան և բարեկամութեան դաշինք Օսմանեան կայսրութեան կառավարութեան և Հայաստանի Հանրապետութեան միջեւ» և 3 յաւելուածներ, որոնցից առաջինը վերաբերում էր Թրանզիսին, երկրորդը՝ առեւտրին սահմանակից շրջաններում և երրորդը՝ կրօնական ազատութեան պայմաններին: Մի համաձայնութեամբ էլ կարգադրւում էր գերիների փոխանակութեան հարցը: Նոյն օրը Հայաստանի պատուիրակութիւնը մի համաձայնագիր էլ ստորագրեց Թուրքերի և ադրբեջանցիների ու վրացիների հետ երկաթուղային գոյքերի բաշխման մասին՝ ըստ երկաթուղագծի երկարութեան:

Բաթումի հիմնական դաշնագիրը բաղկացած էր 14 յօդուածներից: Երկրորդ յօդուածը գծում էր սահմանը Թուրքիայի ու Հայաստանի միջեւ: Պէտք է նկատել, որ Մայիս 26-ի վերջնագրի համեմատութեամբ, այստեղ կայ որոշ տարբերութիւն. հայ պատուիրակութեան պնդումի վրայ Թուրքերը զիջեցին Համամլու Աշտարակ խճուղին, որով մօտ 1000 քառ. քիլոմետր տարածութիւն աւելացուեց հայերին թողուած հողերի վրայ:

Հայ-թրքական սահմանը որոշւում էր հետեւեալ կերպով.—

(*) Ս. Վրացեան. «Հայաստանի Հանրապետութիւն» էջ 132

Պեկեդիրեան լեռների գագաթներով անցնելով՝ սահմանագիծը փոխում է իր ընթացքը դէպի հարաւ՝ անցնելով Աղբիքար, Բաշքերան, Նուռուհաման լեռների գագաթներով: Նուռուհաման գագաթից յետոյ շարունակում է հարաւային ուղղութեամբ և անցնելով շարունակ գագաթների գծով՝ հանդիպում է Ալեքսանդրապոլ-Ռիֆլիս երկաթուղուն Աղբուլաղ աւանից հինգ քիլոմետր դէպի արեւմուտք: Այստեղից գալիս է գագաթների գծով մինչ Խանվալի աւանը, որտեղից դրեթէ ուղիղ գծով հասնում է մինչեւ Ալագեազի ամենարարձր գագաթը և հետեւելով, դարձեալ ուղիղ գծով, կրտսրում է Էջմիածին-Սարգարապատ խճուղին, Էջմիածնից 7 կիլոմետր դէպի արեւմուտք գտնուող կէտում: Յետոյ, պտոյտ է առնում այդ քաղաքի շուրջը 7 կիլոմետր տարածութեան վրայ, շարունակում է զուգահեռական ուղղութեամբ Ալեքսանդրապոլ-Չուլֆա երկաթուղագծին մօտ 6 քիլոմետր տարածութեան վրայ այդ երկաթուղուց և 16 կիլոմետր դէպի հարաւ-արեւմուտք Բաշքերարան աւանից՝ կտրում է այդ աւանից դէպի երկաթուղու գիծը գնացող ճանապարհը: Յետոյ, շրջում է դէպի հարաւ-արեւելք, անցնում է Աշաղի-Կարաբաղլար գիւղից մի քիլոմետր դէպի արեւմուտք Շաղաբլու, Ղարախաչ, Աշաղի-Չանախչի աւաններով և հասնում է մինչև Էլիինչայը, որով շարունակում է մինչև Արփա աւանը: Այս վերջին աւանից խառնում է Արփաչայի հովտի հետ, հասնում է մինչև Կայալու աւանը և հետեւելով Կայիդ գետի ընթացքին՝ հասնում է մինչև Աղտաբան լեռան գագաթը, յետոյ անցնում է Ղարատարնա, Ալաջին, Ղարանլիկ լեռների գագաթներով, հասնում է մինչև Ռիլիանչայի իջնելը, հետևում է նրա հովտին, մինչև որ հասնում է Աղա աւանից դէպի հարաւ՝ ուղապարսկական նախկին սահմանագծի վրայ գտնուող Ալիջին աւանը»:

Չորրորդ յօդուածով «Օսմ. կայսերական կառավարութիւնը պարտաւորւում էր դէնքի ուժով օգնութիւն հասցնել Հայաստանի Նանրապետութեան կառավարութեան այն դէպքում, երբ վերջինս կը խնդրէր նրան այդ մասին՝ երկրում կարգը և անդորրութիւնը ապահովելու համար»:

Վեցերորդ յօդուածը անօրինում էր Հայաստանում ապրող մահմէտականների կրօնական և սովորոյթի խնդիրները. սուլթանի անունը պէտք է յիշուէր մահմէտականների հասարակական ազօթքների մէջ:

Եօթներորդ յօդուածը վերաբերում էր հիւպատոսական եւ սուկուտրական համաձայնութիւնների կնքման:

Ութերորդ յօդուածում խօսւում էր երկաթուղային, իններոր-

դուժ պոստ-հեռագրական, իսկ տասներորդուժ մի երկրի սահմանամերձ բնակիչների միւս երկիրն անցնելու իրաւունքների մասին :

Յօդուած 11րդով «Հայկական Հանրապետութեան կառավարութիւնը պարտաւորուած էր գործ դնել իր բոլոր ջանքերը՝ որպէսզի սոյն պայմանները ստորագրելուց անմիջապէս յետոյ հեռացնի Բաղու քաղաքից այնտեղ գտնուող հայկական ոյժերը և ապահովէ, որ այդ հեռացումը ո՛չ մի ընդհարման տեղիք չտայ :

12րդ յօդուածը շօշափում էր Բրեստ-Լիտովսկի դաշնագրից բխող իրաւունքները :

13րդ յօդուածի համաձայն ներկայ պայմանագրի սահմաններից դուրս ելող և գրաւուած հողերը պէտք է անմիջապէս պարպուէին :

Ըստ յաւելուածների, թուրքերն իրաւունք էին ստանում, պատերազմի դէպքում, Հայաստանի վրայով գործ փոխադրել, Երևան-Ջուլֆա երկաթուղով ապահովուած էր ազատ երթևեկութիւնը թուրքերի և հայերի համար, հայ գերի զինուորները իրաւունք պիտի ունենային վերադառնալ Հայաստան, Կարսի և Քաթուժի շրջանների հայ գաղթականները կարող էին մի ամսուայ ընթացքում վերադառնալ իրենց տեղերը, միւս վայրերի գաղթականները՝ դաշնագիրը ստորագրելուց անմիջապէս յետոյ, իսկ թիւրքահայերի վերադարձի խնդրի լուծումը յետաձգուած էր ընդհանուր պատերազմից յետոյ :

Այսպէսով, ըստ Բաթումի դաշնագրի, Հայաստան դառնում էր անկախ պետութիւն : Նրա հողի տարածութիւնը, մօտաւորապէս, 12.000 քառակուսի կիլոմետր էր, բնակչութեան թիւը, գաղթականներով միասին՝ մօտ մէկ միլիոն : Ն. . . մայրաքաղաքից եօթը կիլոմետր հեռու՝ նայում էին թրքական թնդանօթները . . . :

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԽՈՐՀՈՒՐԴԸ

Հաշտարար պատուիրակութիւնը Պաթումէն վերադարձէն վերջ, Հայոց Ազգ. Խորհուրդը վարչապետութիւնը յանձնեց Յ. Քաջազնունիին : Ժողովրդական կուսակցութիւնը Մ. Պապաջանեանի գլխաւորութեամբ մերժեց մտնել Քաջազնունիի դահլիճին մէջ, որ կազմուեցաւ հետեւեալ կերպով. վարչապետ՝ Յ. Քաջազնունի, արտաքին գործերու նախարար՝ Ա. Խատիսեան, ներքին գործերու՝ Արամ, ելեւմտական՝ Խ. Կարճիկեան, զինուորական՝ Յ. Հախվերդեան :

Պատժումի խորհրդաժողովէն յետոյ, Գերմանիոյ ներկայացուցիչ զօր. ֆոն Քրեսը յայտնեց, որ Յունիս 25ին Պոլսոյ մէջ պիտի գումարուի խորհրդաժողով մը, մասնակցութեամբ Գերմանիոյ, Աւստրիական զարիոյ, Պուլկարիոյ, Թուրքիոյ և կովկասեան հանրապետութիւններու ներկայացուցիչներուն՝ լուծելու համար կովկասի և Թուրքիոյ միջեւ առկախ մնացած բոլոր խնդիրները: Հայ Ազգ. Խորհուրդի կողմէ այդ խորհրդաժողովին պատուիրակներ նշանակուեցան՝ Ա. Ահարոնեան, Ա. Խատիսեան և Մ. Պապաջանեան, որոնք Թիֆլիսէն մեկնեցան Յունիս 14ին: Իսկ Ազգ. Խորհուրդը և կառավարութիւնը երկար ձգձգումներէ վերջ Յունիս 17ին մեկնեցան Երեւան:

Թիֆլիսի և Երեւանի Ազգ. Խորհուրդներու շարք մը խառն նիստերուն մէջ վերջնական ձեւ ստացան Ազգ. Խորհուրդն ու կառավարութիւնը: Որոշուեցաւ եռապատկել Ազգ. Խորհուրդի անդամներու թիւը և հրաւիրել նաև թուրքերու, եզիախներու եւ ռուսերու ներկայացուցիչները: Այս ձեւով կազմուեցաւ Հայաստանի առաջին օրէնսդրական մարմինը՝ Հայաստանի Խորհուրդ անունով, որու պաշտօնական բացումը տեղի ունեցաւ Օգոստ. 16ին: Նիստին ներկայ էին նաև Գերմանիոյ, Աւստրիական զարիոյ և Թուրքիոյ ներկայացուցիչները: Նախագահ Ա. Սահակեան արտասանեց բացման հետեւեալ ճառը.

«Քաղաքացիներ, պատգամաւորներ Հայաստանի Խորհրդի:

Գերագոյն Հայոց Ազգային Խորհրդի կողմից ես պատիւ ունեմ այսօր բաց անել անդրանիկ նիստը Հայաստանի Խորհրդի և յայտարարել, որ այսուհետեւ սա՛ է միակ լիազօր մարմինը՝ ամփոփող իր մէջ Հայաստանի Հանրապետութեան պետական իշխանութիւնը:

Այս օրը կը գառնայ մեզ համար պատմական եւ կը բանայ մի նոր լուսաւոր դարաշրջան մեր երիտասարդ պետութեան կեանքում, ինքնուրոյն քաղաքական և անտեսական դարգացման:

Այս օրը կը մնայ միշտ յիշատակելի եւ ա՛յն պատճառով, որ առաջին անգամ իրականացած ենք տեսնում մեր նեղ հորիզոնի սահմաններում գեղեցիկ երազանքն ու նուիրական տենչը ինքնորոշման, թէև անհնարին դժուարին պայմաններում:

Ենթադրելով, որ մեր երկրի անկախութեան հարցին շատերը ձեզանից լուստեղեակ չեն՝ ես յոյժ կարեւոր եմ դանում այս բարձր ժողովին ներկայացնել այն փուլերը, որոնցից անցել է սկզբից մինչեւ իր վերջին ձեւակերպումը անկախ պետութիւնների գաղափարը Անդրկովկասում:

Մեր հանրապետութիւնը, ինչպէս և միւսները, հանդէս եկան իբրև անկախ պետութիւններ ա՛յն օրից, երբ Անդրկովկասեան

Սէյմը Մայիս 26ին իրեն յայտարարեց կազմալուծուած . վրաց սոցիալ-դեմոկրատ ֆրակցիայի նախաձեռնութեամբ և սուաջարկութեամբ նոյն օրն իսկ Վրաստանը յայտարարեց իրեն անկախ :

Անդրկովկասի ամբողջութիւնը փլեւուց յետոյ մեր երկիրը թողուած էր իր բախտին, ուստի հայոց Ազգային Խորհուրդը շտապեց իր վրայ վերցնել կառավարութեան բոլոր ֆունկցիաները :

Հէնց այդ ժամանակն էր, որ ստացուեց օսմանեան կառավարութեան բոլորին յայտնի վերջնագիրը նոր հողային գրաւումների մասին և պահանջուած էր պատասխան 48 ժամուայ ընթացքում : Գերագոյն Խորհրդի կողմից անմիջապէս առանձին պատուիրակութիւն ուղարկուեց Բաթում յանձին Յ. Քաջաղնուուն, Մ. Պապաջանեանի և Ա. Սատիսեանի՝ տալով նրանց արտակարգ լիազօրութիւններ բանակցութիւններ վարելու տաճիկ պատուիրակութեան հետ :

Մեր պատուիրակութիւնը յաջողեցրեց որոշ ուղղումներ մտցընել սահմանների մէջ, բայց և այնպէս ստիպուած էր ընդունել վերջնագիրը և խաղաղութեան դաշինք կնքել Վէհիբ փաշայի եւ Յալիլ բէյի հետ : Այստեղ սուաջին անգամ Հայոց Ազգային Խորհրդի պատգամաւորները պաշտօնապէս ճանաչուեցին իբրև ներկայացուցիչներ անկախ Հայաստանի և ստորագրեցին Յունիս 4ի դաշինքը :

Մեր պետութեան անկախութեան մասին յայտնի է նոյնպէս Տաճկաստանի դաշնակից պետութիւններին՝ Գերմանիային, Աւրստրիային, Բուլղարիային : Պոլսում է մեր երկրորդ պատուիրակութիւնը, որի մէջ մտնում են Ա. Ահարոնեանը, Ա. Սատիսեանը և Մ. Պապաջանեանը, որոնք ուղեւորուել են այնտեղ օսմանեան կառավարութեան հրաւէրով, բանակցութիւններ վարելու Տաճկաստանի և նրա դաշնակից պետութիւնների հետ :

Այսպիսով բազմակողմանի քննելով մի կողմից երկրի ուժերը և այն հանգամանքները, որոնց մէջ գտնուում է հայ ժողովուրդը, եւ միւս կողմից՝ քաղաքական և անտեսական ստեղծուած դրութիւնը, Հայոց Ազգային Խորհուրդը սեղմեց իր սիրտը եւ անողոք գիտակցութեամբ որոշեց վերջնականապէս ընդունել վերջնագիրը և ճանաչել Հայաստանի անկախութիւնը՝ իրեն յանձնելով պատմութեան անաչառ դատաստանին :

Այո՛, մեր հանրապետութիւնը փոքր է ու նեղ իր սահմաններով, նա զրկուել է իր ամենագնահատելի երկրամասերից ու չի կարող իր մէջ տեղաւորել ամբողջ ազգաբնակչութիւնը և, կարծես թէ, պայմաններ չունի անկախ գոյութեան համար : Բայց ես կարծում եմ, որ երկրի սահմանները քարացած չեն կարող մնալ միշտ :

ևս հաւատում եմ, որ մեր երկրի սահմանները կ'ընդարձակուեն պետութի երկաթէ ուժով. մեր արդար և անվիճելի իրաւունքների պաշտպանութեամբ գրաւուած հողամասերի վերաբերմամբ և նոր բարեկամական դաշինքով Տանկաստանի եւ նրա դաշնակից պետութիւնների հետ, որոնց ներկայացուցիչները ներկայ են այստեղ: Մենք ընտրել ենք համաձայնութեան եւ խաղաղութեան ուղին, եւ ուզում եմ յուսալ, որ չենք սխալուում:

Մինչ այդ, մենք կը կատարենք օրբութեամբ և անշեղ կերպով մեր այն պարտականութիւնները, որոնք բխում են խաղաղութեան դաշինքից: Թողնե՛նք ապագայ հեռանկարները, յամենայն դէպս, այսօր այստեղ առանց տատանումների և լիակատար վճռականութեամբ մենք նետում ենք խորխոր մեր պետական նուշի եւ դնում ենք հիմքը պետական չէնքի՝ ձգտելով միշտ կատարելագործել նրան ի բարօրութիւն Հայաստանի Հանրապետութեան բոլոր ազգութիւնների, իբրեւ զաւակների մէկ հարազատ մայր հայրենիքի:

Հայաստանի խորհուրդի երկրորդ նիստին, Օգոստոս 3-ին, վարչապետ Քաջազնունին կառավարութեան ծրագիրը պարզեց, իսկ Օգոստոս 6-ին պատասխանեց եղած քննադատութիւններուն, յայտնելով թէ արտաքին քաղաքականութեան մէջ պիտի մնայ Պաթումի դաշնագրի տեսակէտին վրայ և ստացաւ վստահութեան քուէ:

Կառավարութիւնը գրաղեցաւ երկրին մէջ ստեղծուած անտեսական ծանր տագնապը մեղմելու գործով:

Հոկտ. 5ին Խալիլ փաշան Երեւանի մէջ յայտնեց, որ հրաման ստացեր է պարպելու Լոռի-Փամպակի շրջանը: Պաշտօն տրուեցաւ Գրօի զօրամասին գրաւելու այդ շրջանը, որ առիթ տուաւ հայ վրացական կռիւին:

Յ. Քաջազնունիի դահլիճը հրաժարեցաւ և Նոյ. 4ին դարձեալ Յ. Քաջազնունին պաշտօն ստացաւ կազմելու այս անգամ քօալիսին դահլիճ, որուն մաս կազմեցին հետևեալները. վարչապետ՝ Յ. Քաջազնունի (դաշն.), արտաքին գործերու նախարար՝ Ս. Տիգրանեան (դաշն.), օգնական՝ Գ. Մելիք-Ղարաղէոզեան (ժող.), ներքին գործոց՝ Արամ (դաշն.), զինուորական՝ զօր. Յ. Հախվերդեան (անկ.), ելեմտական՝ Ս. Էնֆիաջեանց (ժող.), արդարադատութեան՝ Ս. Յարութիւնեան (ժող.), հանրային կրթութեան՝ Մ. Ա. Աթաբէգեան (ժող.), պարենաւորման՝ Լ. Ղուկեան (ժող.), քննամատարութեան՝ Խ. Կարճիկեան (դաշն.), պետական վերահսկիչ՝ Մինաս Բերբերեան:

Կառավարութիւնը գործի անցաւ, երբ դաշնակիցները շահած

էին պատերազմը: Նոյ. 17ին Բագու մտած էր անգլիական դորամաս մը զօր. Թոմսընի գլխաւորութեամբ: Նոյ. 20ին վերադարձած էին պատուիրակութեան անդամները՝ Ահարոնեան, Խատիսեան, Պապաջանեան, որոնք Նոյ. 1ին Պոլսէն մեկնած էին՝ իրենց հետ բերելով Մուտրոսի զինադադարի և արևմտ. ճակատի գէպքերու մանրամասնութիւնները:

Դեկտ. 3ին կազմուեցաւ նոր պատուիրակութիւն խաղաղութեան վեհաժողովին համար՝ Ա. Ահարոնեան (նախագահ), Մ. Պապաջանեան և Հ. Օհանջանեան:

Հայաստանի մէջ սկսած էր ահռելի սով: Արտասահմանէն օգնութիւն ստանալու համար վարչապետ Յ. Քաջազնունին Հայաստանի խորհուրդին ղեկուցում ներկայացուց և 1919 Փետրվ. 4-ին վերջինը որոշեց. «Յանձնարարել վարչապետին ուղևորել Եւրոպա և Ամերիկա, դիմել Հայաստանի Խորհրդի անունից համաձայնութեան պետութիւնների և Միացեալ Նահանգների կառավարութիւններին և խնդրել նրանց օգնութիւնը՝ ներմուծելու երկիր Հայաստանէն պակասող պարէնը և առաջին անհրաժեշտութեան ուրիշ ապրանքներ»: Փետր. 15-ին վարչապետի պաշտօնատար նշանակուեցաւ Ա. Խատիսեանը: Բայց միայն Ապր. 16-ին կարողացաւ արտասահման մեկնել Յ. Քաջազնունին, ելևմտական նախարար Ա. Էնֆիաջեանցի ընկերակցութեամբ: Մայիսին Հայաստան սկսաւ մեծ քանակութեամբ պարէն ստանալ, և երկիրը հետզհետէ կը մտնէր բնականոն կեանքի մէջ: Միւս կողմէ հայկական բանակը կը դրաւ էր Կարսի և Սուրմալուի շրջանները:

ԿԱՐՍ, ԱՐԴԱՀԱՆ, ԲԱԹՈՒՄ... ԲԱՔՈՒ

Թուրքիոյ կողմից փաստական բարձունքն Բրեստ-Լիտովսկի դաշնագրով նախատեսուած ուղևտանակական յարաբերութեանց պայմանների: Խորհրդային Ռուսաստանի արտաքին գործոց կոմիտար Զիչերիժի յայտագիրը Տաճկաստանի արտաքին գործոց նախարարութեան, 20 Սեպտ. 1918 թ.:

1918 թ. Մարտ 3ին Բրեստ-Լիտովսկում կնքուած հաշտութեան դաշնագրով որոշուած էին հողային-քաղաքական նոր յարաբերութիւններ Ռուսաստանի և Տաճկաստանի միջեւ:

Բրեստ-Լիտովսկի դաշնագրի 4-րդ յօդուածը վերապահում է իրաւունք նախապէս Ռուսաստանի Հանրապետութեան կազմի մէջ մտնող Կարսի, Արդահանի և Բաթումի ազդաբնակութեան՝ «սահմանելու նոր կարգ, համաձայնութեամբ դրացի պետութեանց և մասնաւորապէս Տաճկաստանի»:

Վերոյիշեալ շրջանների ճակատագիրը, նրանց միջազգային իրաւական դիրքը հարկ էր որ սահմանուէր այդ շրջանների բնակչութեան կամարտայայտութեամբ: Եւ, սակայն, դաշնագիրը կընքելուց անմիջապէս յետոյ՝ տաճիկ զինուորական ուժերը գրաւեցին այդ շրջանները և այդտեղ կիրարկեցին պատերազմական զըրաւման ուժեր: Միեւնոյն ժամանակ տեղի ունեցան այնտեղ անթոյլատրելի կողոպուտներ և բռնութիւններ խաղաղ ազգաբնակչութեան վերաբերմամբ: Տաճիկական վարչութիւն մտցնելու հետ միաժամանակ, կատարուեցաւ 19 տարեկանից վեր արական ազգաբնակչութեան պարտադիր զօրահաւաք:

Ազգաբնակչութիւնը, որի ազատ կամարտայայտութեամբ պէտք է որ սահմանուէր նոր կարգը (կարսի, Արդահանի, Բաթումի շրջաններում), նախապէս անարեկման մատնուեցաւ և այնպիսի պայմաններում դրուեցաւ, որոնց մէջ՝ (յիշեալ) երեք շրջանների բնակչութեան վերապահուած իրաւունքը վերածուեցաւ բացարձակ ծաղրանքի: Քուէարկութեան նախօրէին աքսորուեցան, ձերբակալուեցան և շատ դէպքերում էլ մինչեւ իսկ գնդակահարուեցան պատուաւոր քաղաքացիներ, որոնց ազդեցութիւնը կարող էր ոչ ի նպաստ թուրքիոյ լինել: Քուէարկութիւնը տեղի ունեցաւ որոշապէս թուրք իշխանութեանց վերահսկողութեան տակ՝ զոհեր պահանջելով իրենց վրէժխնդրութեան և ծրագրած ճնշումների համար: Ու այդ պայմաններում տեղի ունեցած քուէարկութեան արդիւնքները չէին կարող չնախորոշուել:

Ռուսաստանից պոկուած շրջանների վերաբերմամբ կատարուած նման բռնութիւնը համարելով էական խախտումն դաշնագրի (Բրեստ-Լիտովսկի) 4րդ յօդուածի՝ խորհրդային կառավարութիւնը յայտարարում է այսու, որ նա չէ կարող համաձայն լինել կարսի, Արդահանի և Բաթումի ազգաբնակչութեան այսպէս անուանուած կամարտայայտութեան արդիւնքներին և այդ ազգաբնակչութեան իրաւունքը՝ սահմանելու նոր կարգ իր շրջանների համար՝ համարում է չօգտագործուած ու նոր կարգի խնդիրը յիշեալ շրջաններում՝ տակաւին բաց:

••

Հաշտութեան դաշնագրով (Բրեստ-Լիտովսկի) վերջ գտան պատերազմական գործողութիւնները Ռուսաստանի և Տաճիկաստանի միջև, և, սակայն, դաշնագիրը կնքելուց անմիջապէս յետոյ թուրքիոյ կողմից վերանորոգուեցան և շարունակոււմ են մինչեւ այս վայրկեան: Միացած աւազակային հրոսախմբերի հետ՝ տաճիկա-

Կան կանոնաւոր զօրքերը դրաւում են Խորհրդային Հանրապետութեան հողամասը, քաղաքներ և գիւղեր մատնելով աւերմունքի ու կողոպուտի, գնդակահարելով և կամ ամէն տեսակ բռնութեանց ենթարկելով քրիստոնեայ ազգաբնակչութիւնը՝ չխնայելով նաև կանանց ու երեխաներին :

Խորհրդային կառավարութիւնը քանիցս բողոքել է Թուրքիոյ կողմից պատերազմական գործողութիւնները շարունակելու դէմ, և, սակայն, բոլոր այդ բողոքները մնացել են անհետեւանք : Վերջապէս, այս տարուան Յուլիս ամսին տաճկական բանակը արշաւանքի ձեռնարկեց ԲԱԳՈՒԻ դէմ և, խորհրդային զօրքերի հերոսական դիմադրութիւնից յետոյ թշնամու գերազանց ուժերի դէմ, ճամբայ բաց արաւ իր առջեւ դէպի այդ քաղաքը, որ Ռուսաստանի Հանրապետութեան կարևորագոյն քաղաքներից մէկն է : Խորհրդային կառավարութեան բոլոր բողոքներին օսմանեան կառավարութեան ներկայացուցիչները պատասխանում էին՝ պարզապէս հերքելով բուն իսկ փաստը տաճկական յարձակման և կամ կոչում էին անում՝ թէ Բագուի մօտ որպէս թէ տեղական բնակիչներից քաղկացած անկանոն հրոսակներ են միայն գործում. այն ինչ՝ Բագուի վրայ յարձակումը կատարել է տաճկական կանոնաւոր բանակը, և Շէվքէթ փաշան է, որ Յուլիս 30ին ազգաբնակչութեանը կոչ է արել՝ պահանջելով քաղաքի յանձնումը :

Այժմ, երբ Բագու քաղաքը արդէն իսկ առնուած է, եւ տաճիկ զօրքերը բուն իսկ քաղաքի մէջ են գտնուում, երբ անպաշտպան բնակչութիւնը և ամբողջ քաղաքը մի քանի օր շարունակ ենթակայ են աւերի ու կողոպուտի սարսափներին տաճիկ զօրքերի կողմից, թաթար յելուզախմբերի հետ միասին, տաճիկ ներկայացուցիչների այն կոչումը՝ որպէս թէ Բագուի դէմ եղած յարձակման մասնակցել են միմիայն տեղական աւազակներ, նշանակում է ժխտել փաստերը ու ծածկել Տաճկաստանի բռնի գործողութիւնները : Այդ ձեւով է ահա, որ սիստեմարար տեղի են ունեցել և տեղի են ունենում Բրեստ-Լիտովսկի դաշնագրի խախտումն և ուղղակի յափշտակումն ու կողոպուտը Ռուսաստանի Հանրապետութեան հողամասերի :

Օսմանեան կառավարութիւնը անցած կէս տարուան ընթացքում անընդհատ խախտել է Բրեստ-Լիտովսկի դաշնագիրը, հակառակ խորհրդային կառավարութեան բոլոր բողոքներին : Այժմ, ի վերջոյ և ի լրումն ամենայնի, նա յափշտակել ու ահռելի աւերմունքի է մատնել Ռուսաստանի Հանրապետութեան ամենանշանաւոր քաղաքներից մէկը : Օսմանեան կառավարութիւնը դրանով ցոյց տուաւ, որ Բրեստ-Լիտովսկի դաշնագիրը արդէն գոյութիւն

չունի Ռուսաստանի և Տաճկաստանի միջև: Ռուսաստանի Դաշնակցային Խորհրդային Հանրապետութեան կառավարութիւնը հարկադրուած է ընդունել, որ օսմանեան կառավարութեան դործողութիւնները փաստօրէն վերացրել են այդ երկու պետութիւնների միջից Բրեստ-Լիտովսկի դաշնագրով Ռուսաստանի և Տաճկաստանի միջև հաստատուած խաղաղ յարաբերութիւնները:

ՄՈՒԴՐՈՍԻ ԶԻՆԱԴԱԴԱՐ

Զինադադար Դաշնակիցների և Տաճկաստանի միջև, կնքուած 1918 թ. հոկտ. 30ին բրիտանական «Ազամեմնոն» նաւի վրայ, Մուղրոս նահաւանդիստում՝ Լեմնոս կղզիում:

(Լիազօրներ. — Դաշնակիցների՝ Կալտորպ, Տաճկաստանի՝ Բէուֆ, չիքմէթ և Սաադուլլա):

ՅՕԴ. 1. — Դարդանէլի և Բոսֆորի բացումն և ազատ մուտք գէպի Սեւ ծով:

ՅՕԴ. 4. — Դաշնակից բոլոր պատերազմական զերինները, բոլոր հայ զերիները և բամտարկեալները պէտք է կ. Պոլիս հաւաքուին և Դաշնակիցներին յանձնուին առանց որեւէ պայմանի:

ՅՕԴ. 5. — Անյապաղ զօրացրումն տաճկական բանակի, բացառութեամբ այն զօրքերի, որ անհրաժեշտ են սահմանների պաշտպանութեան և ներքին կարգը պահպանելու համար:

ՅՕԴ. 11. — ... Տաճկական զօրքերը արդէն ստացել են հրաման՝ պարպելու Անդրկովկասի մէկ մասը, Ըստ որում՝ (այնտեղ, Անդրկովկասում) մնացած զօրքերը պիտի հեռացուին, և թէ տեղւոյն վրայ գրութիւնը ուսումնասիրելուց յետոյ Դաշնակիցները պահանջելու լիծին այդ:

ՅՕԴ. 15. — Դաշնակից սպաներ կը նշանակուին՝ հսկելու համար բոլոր երկաթուղագծերի վրայ, մէջը հաշուելով և Անդրկովկասեամ գծերի այն մասերը, որ ներկայիս Տաճկաստանի վերհսկողութեան տակ են գտնուում: Դաշնակից պետութիւնների լիակատար անօրէնութեան տակ պիտի դրուին դրանք, հաշուի կ'առնուին և ազգաբնակչութեան կարիքները: Այս որոշումից հետեւում է, որ Դաշնակիցները իրաւունք ունին գրաւելու Քաթումը: Տաճկաստանը որեւէ առարկութիւն պիտի չսնէ Քազում Դաշնակիցների կողմից գրաւուելուն դէմ:

ՅՕԴ. 24. — Եթէ հայկական վիլայէթներից մէկում ամկարգութիւններ ծագեն, Դաշնակիցները վերապահում են իրենց իրաւունք՝ զրաւելու Ձրա մէկ մասը:

807. 25.— Թշնամական գործողութիւնները Գաշնակիցների և Տաճկաստանի միջև դադարում են Հինգշաբթի, 1918 թ. Հոկտ. 31-ի կէս օրին, տեղական ժամանակով:

**ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆ ՉԵՂԵԱԼ ԿԸ ՅԱՅՏԱՐԱՐԷ
ԲՐԵՍՏ-ԼԻՏՈՎՍԿԻ ԴԱՇՆԱԳԻՐԸ**

Համառուսական կենտրոնական Գործադիր կոմիտէի որոշումը՝ չեղեալ յայտարարելու Բրեստ-Լիտովսկի դաշնագիրը: Մոսկուա, 13 Նոյեմ. 1918 թ.:

Ռուսաստանի բոլոր ժողովուրդներին, գրաւման ենթակայ բոլոր շրջանների և հողերի ընակչութեան:

Խորհուրդների Համառուսական կենտր. Գործադիր կոմիտէն օրանով յայտարարում է հանդիսաւորապէս, թէ 1918 թ. Մարտ 3-ին Բրեստում ստորագրուած հաշտութեան պայմանները այլեւս ի զօրու չեն ու զուրկ են նշանակութիւնից: Բրեստ-Լիտովսկի դաշնագիրը (այդպէս նաեւ՝ 27 Օգոստ. [1918 թ.] Բերլինում ստորագրուած եւ 1918 թ. Սեպտ. 6-ին Համառուս. կենտր. Գործ. կոմիտէի կողմից վաւերացուած լրացուցիչ համաձայնութիւնը) յայտարարուած են ջնջուած, ամբողջութեամբ և բոլոր կէտերով...

**ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԸ ՉԵՂԵԱԼ ԿԸ ՅԱՅՏԱՐԱՐԷ
ՎՐԱՍՏԱՆԻ ԱՆԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ**

Ռուսաստանի Սոց. Դաշն. Խորհ. Հանրապետութեան արտաքին գործոց ժող. կոմիտարիատի 1918 թ. Դեկտ. 24-ի որոշումը՝ չճանաչելու Վրաստանը որպէս ինքնուրոյն պետութիւն:

Նկատի ունենալով այն, որ Ռուս. Սոց. Դաշն. Խորհ. Հանրապետութեան կառավարութիւնը Վրաստանը այժմ չի ճանաչում ինքնուրոյն պետութիւն, բոլոր նրանք՝ որ իրենք իրենց համարում են Վրաստանի քաղաքացիներ, ճանաչուած են Ռուսաստանի քաղաքացիներ և, որպէս այդպիսիք, ենթարկուած են Ռուսաստանի Սոց. Խորհ. Հանրապետութեան խորհրդային իշխանութեան բոլոր հրամանագիրներին և որոշումներին:

Նոյն թուին և նոյն օրը Խորհ. Ռուս.-ի արտ. գործոց կոմիտարիատը որոշում է կայացնում վերացնելու Ուկրայնական պե-

տութեամբ վերաբերեալ բոլոր որոշումները: Եւ, «նկատի ունենալով, որ Բրեստ-Լիտովսկի դաշնագիրը չեղեալ է յայտարարել Ռուս. — ի Հանրապետութեան խորհրդային կառավարութիւնը», վերջինս այլեւս «չի ճանաչում Ուկրայնան որպէս ինքնուրոյն պետութիւն»:

ԱՆԳԼԻԱ ԵՒ ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆ

Ամգլեպարսկական Ռամաձայութիւն, որ սահմանում է «բրիտանական օգնութիւն՝ օժանդակելու համար Պարսկաստանի յառաջդիմութեան և բարօրութեան»: Կնքուած 1919 թ. Օգոստ. 9-ին Քեմրալում:

(Լիազօրներ. — Մեծն Բրիտանիայի՝ Քոքո, Պարսկաստանի՝ Չասուզ-էդ-Դոզլէ):

ՅՕԴ. 2. — Բրիտանական կառավարութիւնը ի հաշիւ պարսիկ կառավարութեան կը տրամադրէ պատրաստակամ ծառայութիւնը այնպիսի փորձագէտ-խորհրդականների, որ երկու կառավարութեանց միջեւ կայանալիք խորհրդակցութիւնից յետոյ հարկաւոր կը համարուին պարսկական վարչութեան զանազան ճիւղերի համար:

ՅՕԴ. 3. — Բրիտանական կառավարութիւնը ի հաշիւ պարսիկ կառավարութեան կը տրամադրէ սպաներ և արդիական տիպի կազմածներ ու հայթայթումներ...

ՅՕԴ. 4. — ... Բրիտանական կառավարութիւնը առաջարկում է տրամադրել պարսիկ կառավարութեանը մի կարեւոր փոխառութիւն...

ՅՕԴ. 5. — Բրիտանական կառավարութիւնը... պատրաստ է գործակցիլ պարսիկ կառավարութեան... կառուցանելու թէ՛ երկաթուղիներ և թէ՛ փոխադրութեան այլ միջոցներ:

ՅՕԴ. 6. — [Համաձայնութիւն՝ վերանայելու պարսկական մաքսային սակագիրներ]:

ԾԱՆՕԹ. — Միաժամանակ, Քոքոնը երկու յայտագիր ուղղեց Չասուզ-էդ-Դոզլէի: Առաջինում ասուած է՝ եթէ պարսիկ կառավարութեան ծրագրած բարենորոգումների նախագիծը ստորագրուի, այդ դէպքում բրիտանական կառավարութիւնը պատրաստ կը լինի պարսիկ կառավարութեանը օգնելու իր հետեւեալ նպատակների մէջ.

ա) Վերանայումն երկու կողմերի մէջ գոյութիւն ունեցող դաշնագիրների:

բ) Գոհացումն Պարսկաստանի պահանջների՝ ստանալ հաստուցում իր նիւթական այն քննանների համար, որ պատճառել են նրան պատերազմող միւս կողմերը:

գ) Պարսկաստանի սահմանների ուղղումն այն կէտերում, ուր արդար կը համարուի այդ:

[Երկրորդ յայտագրով կողմերը փոխադարձաբար ազատ են կացուցուում վերը՝ Բ. կէտի տակ յիշատակուած նիւթական հաստուցումներին]:

ՀԱՅ ՊԱՏՈՒԻՐԱԿՈՒԹՒԻՆՆԵՐՈՒ ՅԻՇԱՏԱԿԱՔԻՐԸ

ՀԱՇՏՈՒԹԵԱՆ ՎԵՀԱԺՈՂՈՎԻՆ

Ազգային Պատուիրակութեան կողմէ մշակուած ծրագրին համաձայն, 1919 Փետր. 12ին Հաշտութեան Վեհաժողովին ներկայացուեցան հետեւեալ պահանջները, Ազգ. Պատուիրակութեան Ե. Հ. Հ. Պատուիրակութեան կողմէ.

1. Ճանաչումը հայկական անկախ պետութեան, որ պիտի բաղկանար 1) Վանի, Բիթլիսի, Դիարբէքի, Խարբերդի, Սեբաստիայի, Կարնի և Տրապիզոնի 7 վիլայէթներից՝ դուրս ձգելով Տիգրիսի հարաւակողմը և Օրդու-Սեբաստիա գծից դէպի արեւմուտք գտնուող շրջանները. 2) Կիլիկիայի չորս սանջակները՝ Մարաշ, Սիս, Զեքե-Բերեքէթ և Ադանա՝ Ալեքսանդրետով հանդերձ. 3) Կովկասի Հայկական Հանրապետութիւնը՝ Երևանի ամբողջ նահանգը, Թիֆլիսի նահանգի հարաւային մասը, Ելիզաւետպոլի նահանգի հարաւ-արեւմտեան մասը, Կարսի նահանգը՝ բացառութեամբ Արդահանից հիւսիս գտնուող շրջանի:

2. Հայկական պետութիւնը կը դրուի դաշնակից պետութեանց և Միացեալ Նահանգների կամ Ազգերի Լիգայի երաշխաւորութեան տակ:

3. «Հաշտութեան Վեհաժողովի կողմից պէտք է մասնաւոր մանդատ տրուի պետութիւններից մէկին, որն իր օժանդակութիւնը պիտի ընծայի Հայաստանին՝ փոխանցման մի ժամանակաշրջանի համար: Այդ պաշտօնն ստանձնող պետութեան ընտրութիւնը պիտի լինի համախորհուրդ Հայկական Համագումարի հետ, որ այժմ գումարուած է Փարիզում և որը ներկայացնում է ամբողջ հայ ազգը: Մանդատի տեղութիւնը լինելու է առնուազն 20 տարով»:

4. Հատուցում ջարդերի, տարագրութեանց, յափշտակու-

Թեանց և աւերումների պատճառած վնասների: Հայաստանը պատ-
րաստ է իր բաժինը ստանձնելու օսմանեան նախապատերազմական
պարտքից:

5. Մանդատ առնող պետութիւնը պէտք է ստիպէ թուրքերին՝
պտրպել հայկական հողերը, ձեռնարկէ բնակչութեան ընդհանուր
գինութեամբեան, պատժէ ջարդարաններին ու հայերի վերաբեր-
մամբ անիրաւութիւն գործողներին, երկրից հեռացնէ կարգը
խանգարող տարրերին, իրենց տեղերն ուղարկէ մուհաջիրներին և
այլն: «Հայկական ծագում ունեցող իւրաքանչիւր անհատ, որ
հաստատուել է կամ բնիկ դարձել օտար երկրում, պէտք է լինի
ազատ հինգ տարուայ ընթացքում ընտրելու նոր հպատակութիւն
թէ՛ իր և թէ՛ իր անչափահաս զաւակների անունով և դառնայ
հայ քաղաքացի՝ նախապէս գրաւոր կերպով անդեկացնելով երկու
երկրների ձեռնհաս իշխանութիւններին»:

ՀԱՅ-ՎՐԱՅԱԿԱՆ ՍԱՀՄԱՆԱՎԷՃԸ ԵՒ ՀԱՄԱԶԱՅՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Թուրք և դերման գիւղորներուն հեռանալու պահուն, սկսաւ
հողային վէճ վրացիներու և հայերու միջեւ: Լնդրոյ տաւրկայ
էին Ախալքալաքի և Լոռիի շրջանները, որոնց բնակչութիւնը
մեծամասնութեամբ հայեր էին, իսկ վրացիները կը պնդէին թէ
ուղմագիտական նկատումներով այդ հողերը իրենց երկրի պաշտ-
պանութեան անբաժանելի մասը կը նկատուին: Երկու կողմաւ
բութիւններու միջեւ փոխանակուեցան շարք մը յուշագրեր, բայց
կարելի չեղաւ խաղաղութեամբ լուծել վիճելի հարցերը: 1918
Դեկտ. 3ին սկսան գինուած ընդհարումները մասնաւորապէս Լո-
ռիի շրջանին մէջ: Կռիւներու սկզբնական շրջանին հայերը ունե-
ցան կարեւոր յաջողութիւններ ճակատին վրայ: Իսկ վրացիք հա-
լածանք կաղմակերպեցին իրենց երկրին մէջ գտնուած խաղաղ հայ
բնակչութեան դէմ:

Կռիւները շարունակուեցան մինչեւ Դեկտ. 28: Դաշնակից
ներկայացուցիչները միջամտեցին՝ դադրեցնելու համար կռիւը:
Դեկտ. 25ին անգլիական զօրավար Ռայկտոֆըի, Ֆրանսական գըն-
դապետ Շարտինի և Ժորժանիայի կողմէն ստորագրուեցաւ համա-
ձայնութիւն մը, որով «պատերազմական գործողութիւնները վրա-
ցիներու և հայերու միջեւ պէտք է անմիջապէս դադրեցուին և
բրիտանական ու ֆրանսական բանակներու սպաններէն բաղկացած
յանձնաժողով մը, ուղեկցութեամբ վրացի կառավարութեան ներ-

կայացուցիչներու, կը մեկնի ճակատ՝ բացատրելու համար համաձայնութեան մանրամասնութիւնները և հսկելու անոնց իրականացման վրայ, համաձայն ներքեւ ստորագրողներու կողմէն Երեւան ուղարկուած հեռագրին»:

Այս համաձայնութիւնը կնքելու պահուն ներկայ էր նաեւ Հայաստանի ներկայացուցիչ Ա. Ջամալեանը, որ մերժեց ստորագրել՝ բողոքելով, մասնաւորապէս Ախալքալաքի գաւառին վերաբերող մասին գէժ: Այդ պատճառով համաձայնագրին տակ, Ռայկոֆին ու Շարդինին աւելցուցին, թէ «Պ. Ջամալեանը համաձայն չէ Ախալքալաքի գաւառը Վրաստանի կողմէն գրաւուելու կէտին»:

Նոյն օրը Երեւան ուղարկուեցաւ հետեւեալ հեռագիրը. «Ներկայիս Թիֆլիս գտնուող մեծն բրիտանական զօրավար Ռայկոֆաք և Ֆրանսական առաքելութեան պետ գնդ. Շարդինին, Վրաստանի Հանրապետութեան նախագահ Ժորդանիայի հետ ունեցած խորհրդատուական մէջ, պ. Ջամալեանի ներկայութեամբ, որոշեցին որ պատերազմական գործողութիւնները պէտք է վերջացուին»:

Չնայած պ. Ջամալեանի բողոքներուն, զօրվ. Ռայկոֆաք, գնդ. Շարդինին և Վրաստանի Հանրապետութեան նախագահ Ժորդանիան որոշեցին, որ՝

Անգլիական, Ֆրանսական, վրաց ու հայկական ներկայացուցիչներէն բաղկացած խառն յանձնախումբ մը, ըստ կարելւոյն շուտ, պէտք է մեկնի ճակատ, որպէսզի կեանքի մէջ իրականացնէ հետեւեալ պայմանները.

Յանձնախումբը կ'որոշէ քանակը այն զօրքերուն, որ վրացիները պէտք է թողուն Պորչալուի գաւառին հիւսիսային մասին մէջ, իսկ հայերը՝ հարաւային, այլ և վրացիները՝ Ախալքալաքի գաւառին մէջ: Զօրքերը պէտք է ըլլան սակաւաթիւ:

Վրաց զօրքերը պէտք է մնան իրենց գրաւած այժմեան գծի վրայ, հայ զօրքերը պէտք է նահանջեն Դսեղ-Ջալալ Օղլի թրքական գիծը:

Վրացական և հայկական զօրքերու գրաւած տարածութեան միջեւ, երկաթուղիին վրայ, կը դառնուին բրիտանական պահակներ. վարչութիւնը այս վիճելի մասին մէջ կ'ըլլայ խառն:

Ախալքալաքի գաւառի վրացական վարչութեան վրայ կը հրահանգէ դաշնակիցներու յանձնախումբ մը, որուն մէջ կը մտնեն ներկայացուցիչներ տեղական հայ ու մահմէտական բնակիչներէն:

Երկու պետութեանց՝ Վրաստանի ու Հայաստանի ներկայացուցիչները շուտով կը զրկուին Եւրոպա, ուր սահմաններու վերաբերեալ ամբողջ հարցը կը լուծուի մեծ պետութիւններուն կողմէ:

Իսկականը ստորագրեցին Ռայկրոֆը, Շարդինի, ժորդանիս :
Թիֆլիս, 25 Դեկտ. 1918» :

Կախները կարելի էրաւ դադրեցնել միայն Դեկտ. 31ին, և
գործադրուեցան զինադադարի պայմանները :

1919 Յունուարի կէսերուն բացուեցաւ Թիֆլիս հայ-վրացա-
կան խորհրդատուութիւնը, որ զբաղեցաւ երկու երկիրներու փոխա-
բարեբուծիւններուն վերաբերող բոլոր կարեւոր խնդիրներով :
Սահմաններու վէճի մասին մինչեւ վերջն ալ համաձայնութեան
չեկան կողմերը : Դադարէ մը վերջ, Փետր. 28ին վերսկսաւ խոր-
հրդատուութիւնը իր աշխատանքները : Ընդունուեցաւ փոխտարած
անկախութիւններու ճանաչման և դիւանագիտական յարաբերու-
թիւններու վերականգման դաշինքը : Մշակուեցաւ Լոռիի չէզոք
գօտիի վարչութեան առանձին կանոնագիր : Մարտ 1ին ստորա-
գրուեցաւ և ուժի մէջ մտաւ փոստ-հեռագրական համաձայնու-
թիւնը : Մարտ 4ին վերսկսաւ երկաթուղային հաղորդակցութիւ-
նը. վերացուեցան ճամբորդական արտօնագրերը Հայաստանի ու
Վրաստանի միջեւ, բացի գաղթականներէն : Մարտի սկիզբին բա-
ցուեցաւ Թիֆլիսի հայկական դիւանագիտական ներկայացուցչու-
թիւնը՝ Մ. Թումանեանի պաշտօնակատարութեամբ. քիչ վերջ պաշ-
տօնի կոչուեցաւ Հ. Եւանգուլեանը : Մարտ 8 թուակիր յայտա-
բարութեամբ Վրաստանի կառավարութիւնը ճանչցաւ Հայաստա-
նի անկախութիւնը, որուն ի պատասխան Հայաստանի կառավա-
րութիւնը Մարտ 24ին Թիֆլիս վրաց արտաքին գործերու նախա-
բարին զրկեց հետեւեալ յայտագիրը.

«Մեր կառավարութեան դիւանագիտական ներկայացուցչիչը
Վրաստանի կառավարութեան մօտ ուղարկել է ինձ 1664, Մարտ 8
թուակիր յայտագիրը, որի մէջ Դուք, պ. նախարար, Ձեր կառա-
վարութեան յանձնարարութեամբ, յայտնում էք ի գիտութիւն
Հայաստանի կառավարութեան, թէ նա ճանաչում է Հայաստանի
Հանրապետութիւնը իբրև ինքնօրէն անկախ պետութիւն : Հայաս-
տանի կառավարութիւնը լիովին համակիր է այն նկատումներին,
որոնց համաձայն Վրաստանի կառավարութիւնը հարկ է գտել
յիշեալ յայտագրի մէջ ծանուցանելու, որ ճանաչում է Հայաստա-
նի Հանրապետութեան պետական ինքնօրէնութիւնն ու անկախու-
թիւնը :

Ճորայէս գիտակցելով Սնդրկովկասի հողի վրայ կազմուած
հանրապետութիւնների շահերի ընդհանրութիւնն ու միութիւնը
մի շարք խնդիրներում, որոնք էական նշանակութիւն ունին նը-
բանց գոյութեան և սպահով բարգաւաճման համար, Հայաստանի
կառավարութիւնը ուրախ է վրաց կառավարութեան այդ ակառ

նկատելու իրրև ապացոյց համերաշխութեան և փոխադարձ գիտակցութեան այդ տեսակէտից :

Իր կողմից Հայաստանի կառավարութիւնը իր պարտքն է համարում հաստատել Ձեր կառավարութեան, որ ինք ճանաչել է եւ ճանաչում է վրաց դեմոկրատական հանրապետութիւնը իրրեւանկախ և ինքնօրէն պետութիւն :

Հայաստանի Հանրապետութեան Արտաքին Գործերի
Նախարար՝ Ս. ՏԻԳՐԱՆԵԱՆ

Հայաստանի եւ Վրաստանի Հանրապետութիւնների ապրանքների
ազատ փոխադրութեան մասին կնիւում դաւանագիր

ԹԻՖԼԻՍ, 1919 թ. ՆՈՅ. 3

Վրաստանի կառավարութիւնը՝ ներկայացուած ի դէմս ներքին գործերի և զօրական նախարար Նոյ Վիսսարիոնովիչ Ռամիշվիլու և Վրաստանի հանրապետութեան հիմնադիր ժողովի փոխնախագահ Սիմոն Գուրգէնովիչ Մղիվանու մի կողմից և Հայաստանի Հանրապետութեան կառավարութիւնը՝ ի դէմս Ստեփան Գրիգորեան Մամիկոնեանի և Հայաստանի Հանրապետութեան պարլամենտի անդամ Սմբատ Յարութիւնեան Խաչատրեանի միւս կողմից, — ծանօթանալով լիազօրութիւնների հետ և գտնելով դրանք պահանջուած ձևի և պատշաճ կարգի, կնքեցին սոյն դաշնագիրն առ այն, որ

1. Հայաստանի Երկաթուղիներով Հայաստանի վրայով Վերաստան, կամ Վրաստանից Հայաստանի սահմանները փոխադրուող ապրանքների համար սահմանուում է ազատ փոխադրութիւն, այսինքն փոխադրութիւն առանց մաքսի :

2. Սոյն դաշնագիրը կնքուում է երեք տարով, ըստ որում դաշնագրի հաստատման օրից մի տարի անցած՝ դաշնագիրը կընքող կողմերից իւրաքանչիւրը իրաւունք ունի յայտարարել վերաքննել դաշնագիրը և այս դէպքում՝ դաշնագիրն իր ուժի մէջ մնում է այդ յայտարարութեան օրուանից սկսած վեց ամսուայ ընթացքում : Եթէ այդ ժամանակամիջոցում կողմերը դաշնագրի վերաքննութեան մասին համաձայնութեան չզան՝ դաշնագիրը կորցնում է իր ոյժը :

3. Հաստատուած դաշնագրի փոխանակութիւնը կատարուելու է Թիֆլիսում երկու շաբթուայ ընթացքում :

4. Ներկայ դաշնագիրը կազմւում է երկու օրինակ:

Վրաստանի Հանրապետութեան ներքին գործերի և զօրական նախարար Ն. Ռամիշվիլի

Հիմնադիր ժողովի փոխ նախագահ Ս. Մզիվանի

Սակփան Գրիգորեան Մամիկոնեան, Հայաստանի պարլամենտի անդամ Սմբատ Յարութիւնեան, Խաչատրեան

Հայաստանի եւ Վրաստանի Հանրապետութիւնների վիճելի խնդիրները համաձայնութեամբ կամ պարտադիր իրաւարարի միջոցով լուծելու համար դաւանագիր

ԹԻՖԼԻՍ, 1919 ՆՈՅԵՄԲԵՐ 3

1. Դաշնագիրը կազմող պետութիւնները՝ Հայաստանի և Վրաստանի Հանրապետութիւնները պարտաւորւում են իրենց մէջ գոյութիւն ունեցող, այլև ծագելիք հնարաւոր բոլոր վէճերը լուծել համաձայնութեամբ, իսկ եթէ դա չկայանայ՝ պարտադիր իրաւարարի միջոցով:

2. Վաւերացուած սոյն դաշնագրի փոխանակութիւնը կատարուելու է Թիֆլիսում երկու շաբթուայ ընթացքում:

3. Ներկայ դաշնագիրը կազմւում է երկու օրինակ:

ՄԻԱՑԵԱԼ ԵՒ ԱՆԿԱԽ ՀԱՅԱՍՏԱՆ

(1919 Մայիս 28—Երևան)

Հայաստանի Անկախութեան տարեդարձի օրը, 1919 Մայիս 28, կառավարութեան կողմէ կատարուեցաւ Միացեալ Հայաստանի յայտարարութիւնը: Հանդիսաւորութեան ներկայ էին օտար պետութիւններու ներկայացուցիչները և Կաթողիկոսը: Վարչապետ Ա. Ասատիւսեան կարգաց հետեւեալ յայտարարութիւնը.

«Հայաստանի ամբողջութիւնը վերականգնելու և ժողովրդի իրականապէս ազատութիւնն ու բարգաւաճումն ապահովելու համար Հայաստանի կառավարութիւնը, համաձայն ըովանդակ հայ ժողովրդի միահամուռ կամքին ու ցանկութեան, յայտարարում է, որ այսօրուանից Հայաստանի բաժան բաժան մասերը մշտեմընապէս միացած են իբրև ամկախ պետական միութիւն:

Ուղիղ մի տարի առաջ, Ռուսաստանի Համագումարից ըն-
արուած Հայոց Ազգային Սորհուրդը յայտարարեց իրեն Անդր-
կովկասեան հայկական գաւառների բարձրագոյն իշխանութիւն։
Ազգային Սորհուրդի կազմած կառավարութեան այդ քաղաքական
ակտի մասին պաշտօնապէս պետութեանց ներկայացուցիչներին
յայտնելուց յետոյ, այս մի տարուայ մէջ փաստօրէն հաստատել է
իր իշխանութիւնն Անդրկովկասի հայկական գաւառներում։

1919 թ. Փետրվ. ամսին Երևան քաղաքում կայացած Արե-
մտահայ Համագումարը հանդիսաւոր կերպով յայտարարեց, որ նա
Հայաստանը միացեալ և անկախ է ճանաչում։

Այժմ Անդրկովկասում և Օսմ. կայսրութեան սահմաններում
գտնուած պապենական հայկական երկիրների միացման և անկա-
խութեան այս ակտը կատարելով՝ Հայաստանի կառավարութիւնը
յայտարարում է, որ Միացեալ Հայաստանի պետական ձևն է ռամ-
կավար հանրապետութիւն, և որ ինքը հանդիսանում է Միացեալ
Հայաստանի Հանրապետութեան կառավարութիւնը։

Այսպէսով ներկայումս Հայաստանի ժողովուրդն է իր ամբող-
ջացած հայրենիքի գերագոյն տէրն ու տնօրէնը, և Հայաստանի
պարլամենտն ու կառավարութիւնը հանդիսանում են Միացեալ
Հայաստանի ազատ ժողովուրդը շաղկապող բարձրագոյն օրէնսդիր
և գործադիր իշխանութիւնը։

Հայաստանի կառավարութիւնը սոյն ակտը հրատարակում է
1919 Ապրիլ 27-ի պարլամենտի որոշմամբ կառավարութեանը
արուած յատուկ լիազօրութիւնների հիման վրայ»։

Մինիստրների խորհրդի նախագահի և արտաքին գործերի մի-
նիստրի պաշտօնակատար Ա. Խատիսեան
Ներքին գործերի մինիստրի պաշտօնակատար Ս. Մամասեան
Զինուորական մինիստր գեներալ մայոր Զ. Արարատեան
Արդարադատութեան մինիստրի պաշտօնակատար Յ. Զմշկեան
Հանրային կրթութեան մինիստր Գ. Մելիք Ղարազէօզեան
Խնամատարութեան մինիստր Ս. Թորոսեան
Պարենաւորման մինիստր Զ. Չերմիշեան
Ֆինանսների մինիստրի պաշտօնակատար Գ. Զաղէթեան
Գործերի կառավարիչ՝ Գ. Խատիսեան

Միացեալ Հայաստանի Անկախութեան ակտի տութիւ, Հ. Յ.
Դաշնակցութեան Բիւրօն հետեւեալ յայտարարութիւնը հրատարա-
կեց.

«Հ. Յ. Դաշնակցութեան Բիւրօն պատմական վայրկեանի խոր
գիտակցութեամբ ջերմապէս կ'ողջունէ Միացեալ Հայաստանի ան-
կախութեան պաշտօնական յայտարարութիւնը։

Այն վսեմագոյն գաղափարը, որու համար հայ ժողովրդի լաւագոյն, ազնիւ և անձնուէր խաւերը՝ արհամարհելով բոլոր դժուարութիւններն ու հաճոյքները, հերոսաբար ինկան ազատագրական արիւնոտ պայքարներու ընթացքին, այսօր իրականութիւնն է գրուած մեր առաջ, իր մեծութեամբն ու վեհութեամբը:

Մեր նորագոյն պատմութեան, մանաւանդ վերջին երեսնամեակի ընթացքին, հայ կեանքին մէջ գերմարդկային զոհաբերութիւններով առաջացած ժողովրդական ըմբոստացումներու և գիտակցութեան յաղթանակի տօնն է այսօր մեզ համար, որուն ձեռք տած են բազմաթիւ սերունդներ, իրենց կրօնքին տակ փայփայելով անկախ ու բոլոր ցեղերու համերաշխ գործակցութեան վրայ հիմնուած Միացեալ և Անկախ Հայաստանի գաղափարը:

Հ. Յ. Դաշնակցութեան Բիւրօն այսօր հանդիսաւորապէս կը յայտարարէ, թէ այսուհետև չկան այլևս «բռնակալներու ձեռքով գծուած սահմանները», հայկական տարբեր հատուածներ ու տարբեր հայրենիքներ, այլ կայ և պիտի մնայ առ յաւէտ մէկ Անբաժան ու Միացեալ Հայաստան եւ մէկ և ամբողջացած հայ ժողովուրդ:

Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը, այսօր պատմական յայտարարութեամբ իրականացած տեսնելով իր քաղաքական խտաւը՝ սամկավար հանրապետութիւնը՝ հաւատարիմ իր հիմնական դաւանանքներուն, պիտի մղէ մեր պետական նաւը հեռեւորական և վճռական ընկերային բարենորոգումներու հունով դէպի այն ընկերային արդարութեան նաւահանգիստը, ուր կը դիմէ բոլոր ազգերու աշխատաւորութիւնը, և ուր Հայաստանի աշխատաւորութիւնն ալ, առանց ազգի և կրօնի խարութեան, պիտի գտնէ համամարդկային իր խտելներու իրականացումը»:

Միացեալ Հայաստանի Մայիս 28ի ակտին դէմ քանի մը օրեր վերջ բողոքեց ժողովրդական կուսակցութիւնը. ըստ իրեն «Միացեալ Հայաստանի պետական իշխանութիւնը պիտի կազմակերպուի Փարիզի գործադիր մարմնի և Հայաստանի հանրապետական կառավարութեան փոխադարձ համաձայնութեամբ»: Թէև Մայիս 28ի ակտը իրենց կամքով ստորագրած էին կառավարութեան ժողովրդական անդամները, և հանդէսին նախադահողը նոյնիսկ ժողովրդական նախարար էր, բայց արտասահմանէն Պօղոս Նուպարէն ստացուած հրահանգներուն ընդառաջելով, օրեր վերջ կատարած էին բողոքը: Կառավարութիւնը մերժելով անոնց պահանջը, նախարարական կազմէն քաշուեցան Ս. Յարութիւնեանը, Ս. Էնֆիէճեանը, Գ. Մելիք-Ղարազէօզեանը և Ք. Վերմիշեանը, որով վերջ գտաւ քօալիսիոնը: Նոր նախարարներ նշանակուեցան. ելեւմտա-

կան՝ Հ. Չաղէթեան, պարենաւորման՝ Ս. Թորոսեան, հանրային կրթութեան՝ Ս. Տիգրանեան և արդարադատութեան՝ Յ. Չմշկեան: Ս. Տիգրանեան հանրային կրթութեան նախարար նշանակուելով՝ արտաքին գործոց նախարարութիւնը ստանձնեց փոխ վարչապետ Ա. Խատիսեան:

Հետագային Երեւանի մէջ տեղի ունեցան բանակցութիւններ Հայաստանի կառավարութեան և Ազգ. Պատուիրակութեան ներկայացուցիչներու միջև (1919 Հոկտ. 29—Նոյեմբ. 7), բայց կարելի չեղաւ համաձայնութիւն գոյացնել:

Պօղոս Նուպար փաշան զինադադարէն մօտ երեք շաբաթ վերջ, 1918 Նոյ. 30ին, հրատարակած էր հետեւեալ յայտարարութիւնը. «Հայկական Ազգային Պատուիրակութիւնը, պատասխամելու Ռաժար Ռայազզի միակամ իղծիմ, որում մէկ մասը արդէ՞ իսկ իբրեւ անկախ համրապետութիւն կազմուած է, կը յայտարարէ ամբողջական Հայաստանի անկախութիւնը, Կիլիկիայով միասիմ, համաձայնական պետութիւններու և Միացեալ Նահանգներու Ռովանաւորութեամ տակ, կամ Ազգերու Դաշնակցութեամ, երբ ամ կազմուի» (Times, Դեկտ. 31): Ազգային Պատուիրակութիւնը նոյն ատեն Փարիզի մէջ գումարեց Ազգային Համագումար մը (1919 Փետր. 24—Ապրիլ 22) որ քննեց և վաւերացուց Խաղաղութեան Վեհաժողովին ներկայացուած Ռայկական պահանջներու Յիշատակագիրը:

Միւս կողմէն Հայաստանի մէջ տեղի կ'ունենային խորհրդարանական ընտրութիւններ: Մարտ 12ին կառավարութիւնը որոշած էր Խորհրդարանի ընտրութիւններու համար հիմք ընդունիլ համառուսական Սահմ. Ժողովի ընտրական օրէնքը Անդրկովկասեան Առանձին կոմիտէի կատարած փոփոխութիւններով, ամբողջ երկիրը դարձնել ընտրական մէկ շրջան, թրքահայերուն տալ ընտրական իրաւունք ևն:

Ապրիլ 27ին Հայաստանի Խորհուրդը որոշեց. «1.— Խորհրդի պարապմունքները դադարեցնել մէկ ամսուայ ժամանակամիջոցով. 2.— Դադարի միջոցին Խորհրդի բոլոր իրաւունքները յանձնել կառավարութեան. 3.— կառավարութեան յանձնարարել արտակարգ կարեւորութիւն ունեցող դէպքում հրաւիրել Խորհրդի արտակարգ նիստ»: Այս որոշումով փաստօրէն վերջ գտաւ Հայաստանի Խորհուրդը:

Յունիս 21—23 խորհրդարանական ընտրութիւններ կատարուեցան Հայաստանի բոլոր վայրերուն մէջ: Ժողովրդական կուսակցութիւնը, որ նախապէս թեկնածուներու ցանկ ներկայացուցած էր, վերջին պահուն ձեռնպահ մնաց:

Ընտրութիւններու արդիւնքը եղաւ հետեւեալը.

Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը ստացաւ	230.272	քուէ	72	պատգմ.
Սոց. Յեղափոխականները	»	13.239	»	4
Թուրքերը	»	8.187	»	3
Անկուսկց. Գիւղց. Միութ.	»	4.224	»	1
Քրդական ցուցակը	»	1.305	»	ոչ մէկ
Ժողովրդականները	»	481	»	»
Ասորիները	»	178	»	»

Նորընտիր խորհրդարանի բացումը անդի ունեցաւ Օգոստ. 1-ին, Ա.Լ. Սահակեանի նախագահութեամբ: Ան խօսեցաւ բացման հետեւեալ ճառը.

«Քաղաքացիներ, Միացեալ Հայաստանի ներկայացուցիչներ, ուղիղ մի տարի սրանից առաջ, Օգոստ. 1-ին, մեր երկիրը շրջապատուած էր տաճկական զօրքերի երկաթէ օղակով, թշնամու սուրը կախուած էր մեր գլխին, մեր հայրենիքը դարձել էր բանտ: Ես, որպէս նախագահ գերագոյն Աղգային Խորհուրդի, առաջին նխագահ, անխախտ հաւատքով և խոր համոզմունքով յայտարարեցի, որ մեր Հանրապետութեան նեղ հորիզոնը, որի սահմանները խեղդում էին նրան, պէտք է ընդարձակուի, մեր հերոս ու մարտիրոս ժողովուրդը պէտք է լինի տէրը իր փայփայած ու գուգուրած հայրենիքի (ծափեր): Այսօր երջանիկ եմ վկայելու, որ իմ գուշակութիւնը ոչ միայն արդէն կատարուած փաստ և իրականութիւն է դարձել, այլ և մեր ժողովուրդի կամքը սըրբազան, հայութեան երկու կէսերը գրկաբաց միացել են և յայտարարել մի պետութիւն, միացեալ, անկախ և ազատ Հայաստան, որի պաշտպանութեան համար մենք երդուել ենք զոհել մեր կեանքը և կռուել մինչեւ վերջին շունչ (ծափեր): Մենք հպարտանում ենք մեր նորածին պետութեամբ. նա թոյլ է, հեռու է կատարեալ լինելուց, բայց միացնում է իր ամբողջ հողամասը: Ժողովուրդը սիրում է իր երիտասարդ Հանրապետութիւնը. նրա մէջ արմատացել է անկախութեան գաղափարը. նա երբեք չի բաժանուի նրանից և երբեք չի զիջի: Ծիշդ է, մեր առջեւ, Տաճկահայաստանի փակ դռների յետեւ, մեր թշնամին շարունակում է կատարել իր մութ գործերը և ինտրիգներ է սերմանում այս կողմը, մեր Հանրապետութեան սահմաններում: Բայց ես չեմ կասկածում, որ մենք կը ճեղքենք այդ դուռը մեր մեծ դաշնակիցների հետ միասին, կը ախրենք մեր երկրին, որ ցօղուած է անհամար մարտիրոսների և հերոսների արիւնով: Հայ ժողովրդի արեան դատը, անկասկած, պէտք է ստանայ իր նպաստաւոր և արդար լուծումը. այդ դատը մարդկութեան խղճի, պատուի և իրաւունքների դատն

է, մարդկային գոյութեան հարցն է, որ ոչ ոք չի կարող ժխտել... Երջանիկ և ոգեւորուած եմ ողջունելու մեր առաջին բնարուած Խորհրդարանը, այս պատմական վայրկեանին»:

Ապա ողջունեց դաշնակիցները և հարեան պետութիւնները, յանձին անոնց ներկայացուցիչներուն, և շնորհակցեց քանակը, որ հայրենասիրական անսահման անձնազոհութեամբ կուռում է՝ պաշտպանելով մեր հայրենիքը արտաքին և ներքին թշնամիներէն»։ Խորհրդարանը խանդավառ ծափերով ու յոտնկայս զոյց ըրաւ հայ զօրքին։

Խորհրդարանի կողմէ վարչապետ նշանակուեցաւ Ա. Յատիսեանը, որ կազմեց դահլիճը հետեւեալ կերպով. վարչապետ և արտաքին գործոց նախարար՝ Ա. Յատիսեան, ներքին գործոց և արդարադատութեան՝ Ա. Գիւլիսանդանեան, պարենաւորման և ելեմտական՝ Ս. Արարատեան, խնամատարութեան և աշխատանքի՝ Ա. Սահակեան, հանրային կրթութեան և արուեստի՝ Ն. Սղբալեան, զինուորական՝ զօր. Ք. Արարատեան։

Հայաստանի կառավարութեան առջև դրուած էր ծանր հարց մը, արտաքին գրգռումներու հետեւանքով թաթարներէ բնակուած շրջաններ ըմբոստ վիճակի մէջ էին և մեծ դժուարութիւններով կարելի եղաւ կարգ ու կանոն հաստատել։

Մաղաղութեան վեհաժողովի Հինգերու Խորհուրդին կողմէ Հայաստանի քոմիտէր նշանակուեցաւ Ռւիլիամ Հասկելը, որ խանդավառութեամբ ընդունուեցաւ Հայաստանի մէջ։ Սգոստ. 22-ին ներկայ գտնուեցաւ Խորհրդարանի նիստին, ուր նախագահող Յ. Արղութեան ղինք ողջունեց ջերմ խօսքերով։ Հասկելը պատասխանեց հետեւեալ ճառով.

«Ես հասկանում եմ, որ ձեզ բոլորիդ զբաղեցնում է երկրի ապահովութեան և դաշնակիցների օգնութեան հարցը։ Գուցէ տարօրինակ թուի, թէ ինչո՛ւ այսքան երկար է ձգձգում հայկական խնդրի լուծումը։ Ամերիկացիները ընդհանրապէս ծանր են շարժւում։ Մենք դանդաղ սկսեցինք պատերազմը, դանդաղ վարեցինք այն, բայց աւարտեցինք ամենայն թափով։ Դանդաղ ենք շարժւում նաև հաշտութեան խնդրում։ Մինչև որ չվաւերացուի հաշտութեան պայմանագիրը, չընդունուի Ազգերի Լիգան, չի կարող լուծուել Հայաստանի մանդատի խնդիրը։ Սակայն, այդ չի կարող քաւարարել ո՛չ ձեզ և ոչ ինձ։ Հարկաւոր է այժմէն իսկ մտածել ի՞նչպէս օգնել հայ ժողովրդին։ Կասկած չկայ, որ մեզ անհրաժեշտ է զինուած ոյժ, ո՛չ թէ նրա համար, որ խլենք Վրաստանից կամ Ազրբէջանից նրանց պատկանող անվիճելի հողերը, այլ ապահովելու համար հայ ժողովրդի գոյութիւնը։ Մեզ հարկաւոր է

զօրք՝ պաշտպանելու համար այն ժամանակաւոր սահմանները, որոնք ցոյց են տրուած մեզ: Փարիզում զեռ ևս մանրամասնօրէն ծանօթացած չլինելով իրերի դրութեանը՝ ևս անհրաժեշտ էի համարում զինուորական ուժի ներկայութիւնը Հայաստանում: Դրահամար ևս իմ Հայաստան գալուստի իբրև պայման դրի առ այժմ անգլիական զօրքերի թողնելը Հայաստանում, մինչև որ մի երկրորդ ոյժ գայ նրանց փոխարինելու: Երբ ևս Պոլսում լսեցի անգլիական զօրքերի կողմասից հեռանալու մասին՝ հեռագրով բողոքեցի Փարիզ Քլեմանսօին և վեհաժողովին այդ որոշման դէմ: Այժմ այդ հարցը քննուում է Փարիզում, և ևս յոյս ունեմ, որ անգլիական զօրքերը կը մնան այստեղ: Իսկ եթէ նոյնիսկ հեռանան էլ, մեր դործը պէտք է լինի գանել դրանց փոխարինող ուրիշ զօրքեր:

Երկրի պարենաւորման, զինման, ելեւմուտքի կարգաւորման և այլ խնդիրների մասին ևս արդէն կարգադրութիւններ արել եմ, սակայն, նայում եմ դրանց վրայ, իբրև երկրորդական խնդիրների: Անկասկած է, որ Ազրբէջանի կառավարութիւնը խախտել է անգլիական իշխանութիւնից ստացած հրահանգները, և այդ խընդիրն է այս բողոքիս ինձ զբաղեցնում: Ես մեկնում եմ Թիֆլիս և կը պահանջեմ, որ Ազրբէջանը վերջ տայ այդ բանին, հակառակ դէպքում Ազրբէջանի կառավարութեան անդամները կ'ենթարկուեն անձնական պատասխանատուութեան:

Թիֆլիսում ևս կը հանդիպեմ զօրավար Հարբօրաին, որը Ֆրանսայում գործող ամերիկեան բանակի սպայակոյտի պեան է: Ես նրա հետ պիտի խորհրդակցեմ այն հարցի մասին, թէ ի՞նչ ձևով պէտք է օգնել Հայաստանին: Այս վայրկեանիս Փարիզից ճանապարհ են ընկել մի խումբ սպաներ—մասնագէտներ՝ զինուորական և այլ ճիւղերի վերաբերմամբ: Եթէ տարածութիւնը խանդարի իմ յարաբերութիւններին Փարիզի հետ, ևս ինքս անձամբ կը մեկնեմ Սև ծովում գանուող ամենատրագընթաց ականակիրով Մարսէյլ—Փարիզ՝ զեկուցանելու համար վեհաժողովին և խնդրելու վեհաժողովից և ամերիկեան ժողովրդից շուտափոյթ օգնութիւն հասցնել հայ ժողովրդին: Միևնոյն ժամանակ հայ ժողովրդի և կառավարութեան վերաբերմունքը դէպի իր հարևանները պէտք է լինի բարեացակամ, որպէսզի հարևանները պարենաւորման և այլ խնդիրներում դժուարութիւններ չյարուցանեն: Ես միանգամայն կախուած եմ ժողովրդի և կառավարութեան աջակցութիւններից: Այժմ քաղաքական վէճերի ժամանակը չէ: Պէտք է մտածել ժողովրդի փրկութեան մասին:

Ո՛չ մի նշանակութիւն չպէտք է տալ այն բանին, որ այս կամ այն երկիրը խլում է միւսից մի քանի վերստ հողամաս: Այդ հան-

գամանքը ոչ մի նշանակութիւն չի կարող ունենալ այս կամ այն երկրի սահմանները վերջնականապէս որոշելու համար Փարիզում. ինչպէս որ եղաւ Բելգիայի և Ռուսմանիայի վերաբերմամբ:

Այսպիսով, հայ ժողովրդին մնում է սպասել դաշնակիցների օգնութեանը: Շնորհակալ եմ ինձ ցոյց տրուած ջերմ ընդունելութեան համար և ցանկանում եմ ձեզ եռանդ և ոգևորութիւն»:

Հասկելը որոշ ձեռնարկներ կատարեց մեղմացնելու համար Հայաստանի և Ազրպէճանի ունեցած տարակարծութիւնները, առանց կարեւոր արդիւնք մը ձեռք բերելու:

Նախագահ Ուիլսըն, 1919ի ամառը, Մերձաւոր Արեւելք ղրկեց զօրով. Հարպըրտի առաքելութիւնը, որ քննական պառչա կատարեց Պոլիս, Կիլիկիա, հիւս. Սիւրիա, Սարբերդ, Սըվաղ, Երզնկա, Կարին, Կարս, Երեւան և Պաքու: Զօրով. Հարպըրտի վերադարձէն ետք՝ տուած տեղեկագիրը նպաստաւոր չէր Հայաստանին: Ան կը պնդէր որ ծրագրուած Հայաստանի մէջ հայերը երբեք մեծամասնութիւն չէին կազմեր. Մ. Նահանգները պէտք է ընդունին հոգատարութիւնը, միացնելով Թրքահայաստանը, Անատոլուն, Պոլիսը, Թրակիան և Անդրկովկասը մէկ մանտաթի տակ: Ի նպաստ հոգատարութեան ընդունելութեան, Հարպըրտ բերած էր 14 հիմք, ընդդէմ՝ 13: Այս եզրակացութիւնը աւելի քաջալերական եղաւ Պիլսընի թշնամիներուն, որոնք դէմ էին Ամերիկայի որեւէ յանձնառութեան:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՆԿԱԽՈՒԹԵԱՆ ՃԱՆԱԶՈՒՄԸ

1920 Յունուար 27ին, Խաղաղութեան Վեհաժողովի քարտուղարութիւնը հաղորդեց Հայաստանի Հանրապետութեան Պատուիրակութեան նախագահին, թէ 1920 Յունուար 19ի նիստին Գերագոյն Խորհուրդը տուած է հետեւեալ երկու որոշումները.

1) «Որ Հայկական Պետութեան կառավարութիւնը ճանչցուած է իբրեւ de fait (փաստական) կառավարութիւն.

2) «Որ այս ճանաչումը չի նախորոշեր այդ պետութեան ապագայ սահմաններու խնդիրը»:

Վեհաժողովի քարտուղարութիւնը նոյնպէս կ'աւելցնէ, թէ Միացեալ Նահանգներու դեսպանը Յունուար 26ին հաղորդեց է, «որ ամերիկեան կառավարութիւնը կը միանայ այդ որոշման»:

1920 Յունուար 28ին Վեհաժողովի քարտուղարութիւնը տեղեկագրեց Հ. Հ. Պատուիրակութեան, որ Գերագոյն Խորհուրդի

որոշման նման, որոշում հանած են նաեւ Ֆրանսայի, Մեծն Բրիտանիոյ ու Իտալիոյ կառավարութեանց պետերը: Դարձեալ Վեհաժողովի քարտուղարութիւնը 1920 Մարտ 7-ին հաղորդագրեց թէ՛ «ճափոնական կառավարութիւնը կը միանայ այն որոշման, որով Մեծն Բրիտանիոյ, Ֆրանսայի և Իտալիոյ կառավարութիւնները ճանչցեր են Հայաստանի Հանրապետութեան կառավարութիւնը իբրեւ de fait կառավարութիւն»:

ՀԱՅԱՍՏԱՆ ԵՒ ՏԵՆԻԿԻՆԻ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹԻՒՆԸ

Գերագոյն Խորհուրդի կողմէ Հայաստանի փաստական ճանաչումին առթիւ (1920 Յունւ. 19), Հարաւային Ռուսաստանի Զինւած Ուժերու Գլխաւոր Հրամանատարի ղինւ. ներկայացուցիչը Հայաստանի մէջ՝ գնդապետ Զենկելիչը հետեւեալը տեղեկացուց կառավարութեան.

«Պատիւ ունիմ տեղեկացնելու Հայաստանի կառավարութեան Մեծն Բրիտանիոյ անդրկովկասեան կոմիտարի և Թիֆլիսի մեր ներկայացուցիչի միջոցով Յունւ. 21-ին (Փետր. 3 ն. տ.) ինձ ուղարկուած մի հեռագրական հաղորդագրութիւնը, որով յայտնուում է, թէ Հարաւ. Ռուսաստանի զինուորական ուժերի գլխաւոր հրամանատարը, ճանաչում է փաստօրէն գոյութիւն ունեցող Հայաստանի, Ազրբէյջանի և Վրաստանի կառավարութիւնները: Ուրախ եմ առիթից օգտուելով յիշեցնելու, որ Փարիզում դաշնակիցներու կողմից ընդունուած կատարելապէս միեւնոյն տկար Հայաստանի վերաբերմամբ՝ զօր. Իենիկինի կողմից իրականացուած էր դեռ 1919 Օգոստ. 20-ին (հ. տ.), երբ նա Հայաստանի կառավարութեան մօտ նշանակում էր իր զինուորական ներկայացուցիչին»:

ՀԱՅԱՍՏԱՆ ԵՒ ՊՈՆՏՈՍ

Երեւան այցելեց 1920 Յունւ. 1-ին Պոնտոսի յոյն մետրոպոլիտ Խրիստանթոսը որ պոնտոսեան պատուիրակութեան նախագահն էր Փարիզ և Վենիզէլոսի մօտիկ գործակիցը: Խրիստանթոս եկած էր որոշելու Հայաստանի և Պոնտոսի փոխյարաբերութիւնները և կ'աւաջարկէր. կամ 1) Պոնտոսի հանրապետութիւնը կը կազմէ մէկ

դաշնակից մասը Հայաստանի հանրապետութեան, կամ 2) Պոնտոսը կը դառնայ ինքնուրոյն և Հայաստանի հետ կը միանայ համադաշնակցային հիմունքներով և կամ 3) անկախ և հաւասարազօր Պոնտոսն ու Հայաստանը իրար հետ կը կապուին դաշնակցութեամբ կամ զինակցութեամբ: Վերջին պարագային Հայաստանը կ'ունենայ սեփական ծովային ելք Աթինէի մէջ:

Շարք մը խորհրդակցութիւններէ վերջ, երկուստեք ընդունուեցան հետեւեալ պայմանները. 1) Պոնտոսը, վերոյիշեալ սահմաններով, մտնելու է Հայաստանի մէջ, իբրև անոր ֆեոտերատիւ մէկ մասը, իր ներքին գործերը պիտի կառավարուին սեփական սէյմի միջոցով. 2) Հայկական և Պոնտոսեան պատուիրակութիւնները Փարիզի մէջ գործելու էին համերաշխ. 3) Ի հարկին, եթէ Հայաստանի ու Պոնտոսի անկախութիւնը մերժուի, հայերն ու յոյները միասին քայլեր պիտի առնեն, մինչև ապստամբութիւն՝ հարկադրելու համար, որ ճանչցուի ընդհանուր անկախութիւնը. 4) Սոյն պայմանագրութիւնը պէտք է համաձայնուէր յոյն և հայկական պատուիրակութիւններու գործունէութեան Փարիզի մէջ, ինչպէս և Վեհաժողովին որոշելիք սահմաններուն:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԵՒ ԱԶԲԳԷՅՃԱՆԻ ԲԱՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Պաթոճի դաշնագրէն յետոյ, Անդրանիկը՝ իր հետ ունենալով մօտ 3000 հետեւակ, 700 ձիաւոր և այլ սյփեր ու քանի մը տասնեակ հազար դաղթականներ, անցած էր Նոր Պայազիտի, Դարալագեակի և Ճուլֆայի վրայով Սոյ, անգլիական բանակին միանալու յոյսով: Թուրքերու հետ պատահած կռիւ մը, պատճառ եղաւ որ Անդրանիկ վերադառնայ Ղափան և Յուլիսի վերջերը Չանգեզուր, որու պաշտպանութիւնը վարեց մինչև պատերազմի վերջը: Չինադադարին իր ուժերով օգնութեան դնաց զարապաղցիներուն, քայց անգլիացի զօր. Թոմսընի կողմէ Բագուէն տրուած հեռագիր մը հրահանգեց Անդրանիկին դադրեցնել կռիւները: Անդրանիկ ենթարկուեցաւ եղած կարգադրութեան ու վերադարձաւ Չանգեզուր և հետագային անցաւ արտասահման:

1918 Դեկտեմբերի սկիզբը Շուշի հասաւ անգլիական զինուորական առաքելութիւն մը, որու կարգադրութիւններով Ղարապաղը փաստօրէն մաս պիտի կազմէր Ազրպէյճանի: Ղարապաղի ազգային կազմակերպութիւնները եւ Հայաստանի կառավարու-

Թիւնը այդ կարգադրութեան դէմ բողոքեցին, ինչ որ մնաց անհետեւանք: Պաքուի անգլիական զօրքերու հրամանատար գնդ. Շատելվորաը 1919 Ապրիլ 3ին հրատարակեց հետեւեալ յայտարարութիւնը.

«Անգլիական հրամանատարութիւնը յայտարարում է ի գործադրութիւն Շուշի, Ջանգեզուր, Ջիբրայիլ և Ջիվանչիբ գաւառների բովանդակ ազգաբնակչութեան, որ 1) Ազրբէջանի կառավարութեան 1919 թ. Յունիս. 15ի որոշումով դր. Սուլթանովը նշանակուած է Շուշի, Ջանգեզուր, Ջիբրայիլ և Ջիվանչիբ գաւառների ընդհանուր-նահանգապետ և վայելում է անգլիական հրամանատարութեան աջակցութիւնը. 2) Գոյութիւն ունեցող օրէնքների համաձայն, ամբողջ ազգաբնակչութեան կարիքների գահացման համար, ընդհ.-նահանգապետին կից կազմակերպուած է հայու մահմէտական վեց իրազեկ ներկայացուցիչներից մի խորհուրդ. 3) Անգլիական հրամանատարութեան ներկայացուցիչ հանգամանքով կարող է խորհրդի մէջ մանել անգլիական առաքելութեան սպաններից մէկը. 4) Ընդհ.-նահանգապետութեան սահմաններում ծառայող բոլոր պաշտօնեաների ռոճիկը և միւս ծախսերը հոգացուած են ազրբէջանեան գանձարանից. 5) Բոլոր վիճելի հարցերը իրենց վերջնական լուծումը կը ստանան Հաշտութեան վեհաժողովում. 6) Ընդհ.-նահանգապետութեան սահմաններում կատարուող բոլոր զինուորական տեղափոխութիւնների մասին նախորօք տեղեկացուած է անգլիական առաքելութեան. 7) Սոյն հաղորդագրութեամբ, անգլիական հրամանատարութիւնը սուղում է մատնանշել, որ ընդհ.-նահանգապետի վրայ դրուած պարտականութիւնների գործադրութիւնը՝ ի մասին ընդհ.-նահանգապետութեան մէջ կարգի և անդորրութեան պահպանման, ընդհ.-նահանգապետից և նրա մարմիններից բխող բոլոր հրամաններն ու կարգադրութիւնները պէտք է իրագործուեն առանց առարկութեան, և անգլիական հրամանատարութիւնը աջակցութիւն է ցոյց տալիս ձեռք առնուած բոլոր օրինական միջոցներին»:

Այս կարգադրութիւններու հիման վրայ, Ղարապաղի հայ ներկայացուցիչները ստիպուեցան ի վերջոյ Օգոստոս 22-ին երթալ Շուշի, նահանգապետ Սուլթանովին մօտ և ստորագրել 26 յօդուածներէ բաղկացած համաձայնութիւն մը, ըստ որու «նկատելով որ լեռնային Ղարապաղի ճակատագրի հարցը լուծուելու է հաշտութեան վեհաժողովում, ամէն մի ընդհարում վնասակար է Ղարապաղի ազգաբնակչութեան համար». «Սոյն ժամանակաւոր համաձայնութիւնը կողմերն ընդունում են մինչև որ այդ հարցը վճռուի հաշտութեան վեհաժողովում, որպիսի լուծումը հաւաստ-

րապէս պարտադիր է երկու կողմերի համար էլ. 2) Ղարապաղի Շուշի, Զիվանշիր և Զիրբայիլ դաւառների հայերով բնակեցուած լեռնային մասը (Դիզակ, Վարանդա, Ասպէն, Զրաբերդ) ժամանակաւորապէս իրեն համարուած է Ազրբէջանի հանրապետութեան սահմաններում» :

Ղարապաղի շրջանէն վերջ, ազրպէյճանցիները փորձեցին իրենց ենթարկել Զանգեզուրը, բայց վերջինը զէնքով պատասխանեց ու ետ մղեց դրուած պահանջները: Տեղի ունեցան զինական բախումներ, որոնց միջամտեցին գնդ. Հասկելի փոխանորդ գնդ. Ռէյը և բրիտ. ներկայացուցիչ Ուորդրոպը: Նոյ. 20-ին տեղի ունեցան Պատիսեանի և Ուսուպրէգովի տեսակցութիւնները գնդ. Ռէյի մօտ, և երկու կողմերու բանակցութիւնները յանդեցան Նոյ. 23-ի համաձայնութեան, ըստ որում՝

1. Հայաստանի և Ազրբէջանի կառավարութիւնները պարտաւորուած են դադարեցնել տեղի ունեցող ընդհարումները և նոր ընդհարումների չդիմել:

2. Հայաստանի և Ազրբէջանի կառավարութիւնները համաձայնուած են ձեռք առնել իրական միջոցներ բանալու և նորոգելու Զանգեզուր տանող ճանապարհները՝ խաղաղ երթևեկի համար:

3. Հայաստանի և Ազրբէջանի կառավարութիւնները պարտաւորուած են լուծել բոլոր վիճելի հարցերը, մէջը լինելով և սահմանավէճերը, խաղաղ համաձայնութիւնների ճանապարհով, մինչև յաջորդ յօդուածում նախատեսուած խորհրդաժողովի վճիռը: Այն դէպքում, երբ կարելի չլինի հասնել խաղաղ համաձայնութեան, երկու կողմերը պարտաւորուած են իրաւարար ընտրել մի չէզոք անձնակազմութիւն, որի վճիռը պիտի լինի պարտադիր երկու կողմերի համար էլ: Ներկայումս այդ անձը համարուած է Միացեալ Նահանգների բանակի գնդ. Ջէյմս Ս. Ռէյը:

4. Հայաստանի և Ազրբէջանի կառավարութիւնները պարտաւորուած են իսկոյն և եթ հաւասար թւով պատգամաւորներ նշանակել, Զորեքչարթի, Նոյ. 20-ին Բաքում գումարուելիք խորհրդաժողովի համար, որ պէտք է տեղափոխուի Թիֆլիս Դեկտ. 4-ին, ուր կը շարունակուեն խորհրդաժողովի նիստերը, եթէ փոխադարձ համաձայնութեամբ պէտք չնկատուի այլ վայր փոխադրելու: Այդ խորհրդաժողովը պիտի քննէ բոլոր այն հարցերը, որոնք վէճ ու բախում են առաջ բերում երկու կառավարութիւնների միջև, և լիազօրութիւն կ'ունենայ լուծել այդ հարցերը համաձայնութեան կամ իրաւարարութեան միջոցով:

5. Սոյն համաձայնութիւնը համարուած է իրական ստորագր-

ըւթեան օրից և մնայուն սյժ կը ստանայ երկու պետութիւնները խորհրդարանների վաւերացումից յետոյ :

Այս համաձայնութենէն վերջ, զանգեզուրցիները Գ. Նժդեհի գլխաւորութեամբ մաքրեցին 40է աւելի ապստամբ գիւղական շրջաններ, և անգորրութիւն հաստատուեցաւ Զանգեզուրի մէջ :

Հայաստանի և Ազրպէյճանի միջև պաշտօնապէս պատերազմ չկար, բայց փոստական վիճակը պատերազմէն տարբերութիւն չունէր : Տարակարծութիւններ հարթելու համար հայ-ազրպէյճանեան խորհրդաժողով մը գումարուեցաւ Բագու, 1919 Դեկտ. 4ին : Հայաստանի կողմէ խորհրդաժողովին պատգամաւորներ էին նշանակուած Մ. Յարութիւնեան, Տ. Բէգզադեան և Վ. Փափազեան : Վերջինի հիւանդութեան պատճառով, փոխարինեց Յ. Արզութեանը, որ Բագուի վրայով Թեհրան կ'երթար իրրև դեսպան : Ազրպէյճանեան պատգամաւորութեան կազմն էր՝ Յաթալի խան Խոյսկի, Մամէդ Հասան Գաջինսկի և Տոքթ. Վէքիլով : Իրրև իրազեկ անձ, նիստերուն ներկայ կը գտնուէր նաեւ Խալիլ պէյ Խասմաժեզովը : Խորհրդաժողովի օրակարգն էր, 1) սահմաններու հարցը, 2) երկաթուղային և առեւտրական պայմանադրեր, 3) գաղթականներու վիճակի կարգաւորում, 4) երկու հանրապետութիւններու քաղաքացիներու դատաստանական-իրաւական յարաբերութիւններու և 5) հիւպոտոսական հարցը :

Կողմերը չկարողացան համաձայնութեան գալ, Ազրպէյճանի պատուիրակները կովկասեան կոնֆետերացիա կողմելու առաջարկ քերին : Հայ պատուիրակները դեռ վաղահաս նկատեցին, քանի որ Հայաստանի սահմանները դեռ ճանչցուած չէին : Խորհրդաժողովը ընդհատուեցաւ, հայ պատուիրակները մեկնեցան Երեւան՝ նոր հրահանգներ ստանալու եւ խորհրդաժողովը Թիֆլիս շարունակելու որոշուեցով :

1920 Մարտ և Ապրիլ ամիսներու ընթացքին, ազրպէյճանցիները հալածանքներ սկսան Ղարապաղի հայութեան դէմ : Շուշին ենթարկուեցաւ թաթար խուժանի եւ բանակի յարձակման, բնակչութեան մեծ մասը փախաւ, 3-էն 4000 հոգի մնացին թշնամիին ձեռքը եւ կոտորուեցան, իսկ քաղաքը աւարի ենթարկուեցաւ ու այրուեցաւ : Աւելի ծանր դէպքեր պիտի պատահէին, եթէ Ապրիլ 13ին Ղարապաղ չհասնէր Դրոն իր զօրամասով :

Վրաստանի վարչապետ Ժորտանիայի եւ դաշնակից ներկայացուցիչներու միջնորդութեամբ, Ապրիլ 9-ին Թիֆլիս քացուեցաւ Անդրկովկասեան երեք հանրապետութիւններու խորհրդաժողովը : Հայաստանի ներկայացուցիչներն էին Հ. Օհանջանեանը, Տ. Բէգզադեանը, Ս. Մամիկոնեանը եւ Ս. Խաչատրեանը, Ազրպէյճանինը՝

Հ. Ազատեւ, Յ. Վեքիլով, Ս. Կրիչինսկի, Վրաստանինը՝ Ե. Կեկել-
կորի, Գ. Լորդկիպանիձէ եւ Գ. Մախարաձէ: Տրուեցան հետեւ
եալ որոշումները. «Ազրբէջանի, Հայաստանի եւ Վրաստանի հան-
րապետութիւնների խորհրդաժողովը իր աշխատանքներին ձեռ-
նարկելով՝ որոշում է 1) անմիջապէս դադարեցնել բոլոր այն ա-
րիւնահեղ ընդհարումները, որոնք այժմ տեղի են ունենում Ղա-
զախում, Նախիջեւանում, Օրդուբաթում եւ Ղարապաղում. 2)
Միաժամանակ, խորհրդաժողովը պնդում է, որ Հայաստանի եւ Ա-
զրբէջանի կառավարութիւնները ամենակարուկ՝ միջոցներ ձեռք
առնեն վերացնելու համար հայեւմտանիստական ազգաբնակչութիւն-
ների միջեւ ընդհարման բոլոր հնարաւորութիւնները՝ համապա-
տասխան հանրապետութիւնների սահմաններում. 3) Այս որոշման
մասին շտապով տեղեկացնել Ազրբէջանի եւ Հայաստանի կառավա-
րութիւններին, որպէսզի նրանք ձեռք առնեն համապատասխան
միջոցներ»:

Երեք յանձնախումբեր զրկուեցան տեղւոյն վրայ գործադրե-
լու խորհրդաժողովի որոշումները, բայց հետագայ դէպքերու
պատճառով շօշափելի գործ չկատարուեցաւ: Խորհրդաժո-
ղովը երկարօրէն քննեց Ազրպէյճանի պատուիրակութեան
ներկայացուցած «Անդրկովկասեան Հանրապետութիւններու Խոր-
հուրդի նախագիծը». վրացիները դէմ չէին ծրագրին, պայմա-
նով, որ Վրաստանի վեհապետական իրաւունքները չտուժէին: Հա-
յերու համար, քանի թրքահայկական հարցը կը մնար անորոշ, գո-
յավիճակի ամէն փոփոխութիւն կը նկատուէր վաղաժամ:

Ապրիլ 16ին ազրպէյճանցիք բերին նոր առաջարկ՝ զինուորա-
կան գործակցութիւն Խորհրդ. Ռուսաստանի դէմ: Վրացիները չու-
ռարկելով հանդերձ՝ առաջ քշեցին սահմանազժման հարցը: Հայե-
րը առարկելով թիւրքաազրպէյճանեան գաղտնի գործակցութիւնը
եւ հարաւի վտանգը, մերժեցին ընդառաջել բերուած առաջարկին:
Իսկ Ազրպէյճան, առանց փամփուշտ մը արձակելու, Ապրիլ 26ին
անձնատուր եղաւ պոլշեւիկներուն եւ երկրին մէջ յայտարարուե-
ցաւ խորհրդային իշխանութիւն:

Յեղաշրջման յաջորդ օրը Բազուէն Երեւանի կառավարութեան
ուղարկուեցաւ հետեւեալ վերջնագիրը.

«Ազրբէջանի խորհրդային հանրապետութեան քանուորագիւ-
ղացիական կառավարութիւնը, յանձինս յեղափոխական կոմիտէի,
պահանջում է՝ նախ մտքբեկ ձեր զօրքերից Ղարապաղի եւ Զան-
գեզուրի հողամասերը. երկրորդ՝ քաշուիլ դէպի ձեր սահմաննե-
րը. երրորդ՝ դադարեցնել ազգամիջեան կոտորածը: Հակառակ դէպ-
քում ազրբէջանեան ընկերվարական խորհրդային հանրապետու-

թեան յեղափոխական կոմիտէն իրեն կը համարի պատերազմական դրութեան մէջ Հայաստանի հանրապետութեան հետ: Վերջնագրի պատասխանի համար արևուժ է երեք օր ժամանակամիջոց: Ազըր-բէջանի Խորհրդային հանրապետութեան արտաքին գործերի գործավար Հուսէյնով»:

ՀԱՅԵՒՔԻԻՐՏ ՀԱՄԱԶԱՅՆՈՒԹԻՒՆ

1919 Նոյ. 20ին Հաշտութեան Վեհաժողովին ներկայացուած է հետևեալ յիշատակագիրը, ստորագրուած՝ Գիւրախատանի կողմէ՝ Եէրիֆ փաշա, Ազգ. Պատուիրակութեան նախագահ՝ Պօղոս Նուպար, Հայկ. Հանրապետութեան նախագահին փոխանորդարար՝ Տոքթ. Հ. Օհանջանեան: (Այս համաձայնութիւնը իր ատենին անգլի տուաւ դժգոհութիւններու հայկական շրջանակներուն մէջ, գլխաւորութեամբ Գ. Փասարմաճեանի):

«Տիար նախագահ,

«Ստորագրեալքս հայեւքիւրտ ազգերու ներկայացուցիչներս, պատիւ ունինք Հաշտութեան Վեհաժողովին յայտնելու թէ մեր երկու ազգերը, երկուքն ալ արիական ցեղէ, նոյն շահերն ունին և նոյն նպատակը կը հետապնդեն, այսինքն իրենց ազատագրումը և անկախութիւնը — մասնաւորապէս հայոց համար, իրենց ձեռքազատումը թուրք կառավարութեան տիրապետութենէն, և ընդհանրապէս հայոց ինչպէս քրդաց համար՝ իրենց ճոզսպրումը Միութիւն և Յառաջդիմութիւն Քօմիթէի լուծէն, որուն պաշտօնական և գաղտնի կառավարութիւնները իրենց ա՛յնքան ազիտաբեր եղած են: Բոլորովին համաձայն ենք ուրեմն Հաշտութեան Վեհաժողովէն միասնաբար խնդրելու համար՝ ըստ ազգայնութեանց սկզբունքին՝ կազմութիւնը Միացեալ Անկախ Հայաստանի մը և անկախ Գիւրախատանի մը, աջակցութեամբ մեծ պետութեան մը, մեր երկու ազգերէն իւրաքանչիւրին բաղձանքը լսելէ յետոյ նըշանակուած, մեր երկիրներուն շնորհելու համար իր թէքնիքական և ընտրական օգնութիւնը վերաշինական շրջանի միջոցին:»

«Գալով վէճի միւթ եղող Ռոզամասերում, ինչ որ կ'երեւայ յաջորդաբար Հաշտութեան Վեհաժողովին մատուցուած հայ և քիւրտ յիշատակագիրներէն, երկու ապագայ տէրութեանց սահմանադրւելունքու վերջնական ճշդումին համար որոշապէս կը յայտարար-

րենք որ այդ կարգադրութիւնը կը թողու՞ք Հաշտութեան Քեհաժողովի՞
 սրողմանց, կանխաւ վստահ ըլլալով, որ անոր վճիռը արդարու-
 թեան և իրաւունքի հիման վրայ պիտի տրուի:

«Կը հաւաստենք նաև մեր բացարձակ համաձայնութիւնը եր-
 կու տէրութիւններու իւրաքանչիւրին մէջ փոքրամասնութեանց
 օրինաւոր իրաւունքները յարգելու մասին»:

ՊՈԼՇԵՒԻԿԵԱՆ ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹԵԱՆ ՃՆՇՈՒՄԸ

Ազրպէյճանի խորհրդայնացումէն անմիջապէս վերջ, Հայաս-
 տան սպաստան գտած համայնավարները սկսան խռովութիւն-
 ներ կազմակերպել: Հայաստան կը գտնուէին Ս. Կասեան, Ա. Մը-
 աւեան, Ս. Խանոյեան, Գ. Շահվերդեան, Մ. Սահակեան, Ե. Եր-
 ղընկեան, Աւիս Նուրիջանեան ևն.: Մայիս 1ի աշխատաւորական
 տօնը վերածնցին հակապետական ցոյցի: Երևանի մէջ փորձը յա-
 ջողութիւն չունեցաւ: Ալեքսանդրապոլը կազմեց «սպաստամբու-
 թեան գլխաւոր կեդրոնը»: «Վարդան Զօրավար» զրահապատ գնաց-
 քը գլխապետ (քարիթէն) Մուսայէլեանի հրամանատարութեան
 սակ մեկնած էր Ալեքսանդրապոլ, սւր կազմուած էր Ռազմայեղա-
 փոխական կոմիտէ: Խռովութիւններ եղան նաև Կարս, Սարըզա-
 միշ, Կազղուան, Նոր Պայազխա:

Մայիս 5ին գումարուեցաւ Խորհրդարանի արտակարգ նիստը,
 որ ընդունեց Ա. Խատիսեանի նախարարութեան հրաժարականը
 և նշանակեց նոր կառավարութիւն: Հ. Յ. Գ. Բիւրոն իր ամբողջ
 կազմով անցաւ իշխանութեան գլուխը: (Ապրիլ 3ին արդէն կա-
 տարուած էր նախարարական մասնակի լրացում կառավարու-
 թեան մէջ մտած էին Ա. Զամալեանը, Ռ. Տէր Մինասեանը եւ Ս.
 Վրոցեանը): Վարչապետ և արտ. նախարար՝ Հ. Օհանջանեան, ներ-
 քին և զինուորական՝ Ռ. Տէր Մինասեան, ելեւմտական՝ Ա. Գիւլ-
 խանդանեան, հաղորդակցութեան՝ Ա. Զամալեան, գիւղատնտեսա-
 կան և աշխատանքի՝ Ս. Վրոցեան, խնամատարութեան՝ Ս. Արա-
 բատեան, հանրային կրթութեան և արուեստի՝ Գ. Ղազարեան,
 «Յառաջ»ի խմբադրապետութեան՝ Վ. Դաւաթարեան: Աւելի վերջ
 Արդարադատութեան նախարար նշանակուեցաւ Ա. Զիլինգարեան:

Խորհրդարանը ամսով մը արձակուրդ ստացաւ: Նոր կառա-
 վարութիւնը անմիջապէս հայրենիքը յայտարարեց վտանգի մէջ և
 ժողովուրդին ուղղեց հետեւեալ կոչը.

ՔաղաքացիՅե՛ր,

Հերոսական պայքարով և անօրինակ զոհողութեամբ հայ աշխատաւոր ժողովուրդը, տիրացել է անկախութեան և ազատութեան և միացնելով բռնաւորների կամքով դարեր շարունակ իրարից բաժանուած հայրենիքի երկու հատուածները՝ հիմք է դրել պետական յառաջադէմ շինարարութեան: Հայաստանի Պարլամենտի և կառավարութեան ամբողջ մտահոգութիւնն է եղել ապահովել աշխատաւոր ժողովրդի Ֆիզիքական գոյութիւնը ու սոցիալական անարգել զարգացումը և անսասան պահել հանրապետական դեմոկրատիկ իրաւակարգը:

Քաղաքացի՛նե՛ր, այսօր, Հայաստանի ժողովրդի այս բախտորոշ վայրկեանին, նորից ամպեր են կուտակւում մեր երկրի գլխին: Մահուան ճիրաններում պայքարող տաճիկ փաշաները մի կողմից և բուլշևիզմի կարմիր պատմուճանը հազած ազրբէջանեան խաները միւս կողմից՝ նորից սպառնում են Հայաստանի անկախութեան և ազատութեան: Գիտակցաբար կամ անգիտակցօրէ՛ն նրանց օգտին են գործում և մի շարք տարրեր երկրի ներսում, որոնք աշխատում են օգտագործել պարենաւորման ճգնաժամն ու ժողովրդի յոգնածութիւնը, որպէսզի առաջ բերեն անկարգութիւններ և իրենց նեղ և սական տենչերին յագուրդ տան:

Եւ այն ժամանակ, երբ Ազրբէջանի զօրքերն ու հրոսախմբերը շարունակում են արիւնհեղութիւնը Ղարաբաղում և Գանձակում, այն ժամանակ, երբ տաճիկ ասկեարները շարժումներ են անում Շարուրի և Նախիջևանի շրջաններում և հրդեհում հայ գիւղերը, զանազան անպատասխանատու խմբակներ վերջ չեն տալիս իրենց գրգռիչ ընթացքին և կամենում են պառակտում առաջ բերել երկրի մէջ, առանց հաշուի առնելու, որ ամէն մի խլրտում առաջ կը բերէ անիշխանութիւն ու պարենաւորման սուր տագնապ եւ կը զրկէ ժողովուրդը ապրուստի միջոցներից:

Քաղաքացի՛նե՛ր, Հայաստանը կարիք ունի հանդստի և համերաշխութեան: Ո՛չ մի յուզում, ո՛չ մի խլրտում — ամէն ոք պէտք է գտնուի իր գործի և պաշտօնի գլխին: Զինուած պարլամէնտից ստացած արտակարգ լիազօրութիւններով՝ կառավարութիւնը դիմում է ձեր քաղաքացիական գիտակցութեան և հրաւիրում ամէնքիդ, հայ ժողովրդի գոյութեան այս ճգնաժամային վայրկեանին, համախմբուել կառավարութեան շուրջը, որի նշանաբանն է՝ Հայաստանի ամկախութեամբ և ազատութեամբ պաշտպանութիւնն ու Օնրքի՞մ դեմոկրատիկ կարգերի ամրապնդումը: Այս նպատակներն իրագործելու համար, կառավարութիւնը չի խնայի և ո՛չ մի ճիգ, և նա կը յաղթէ ձեզ հետ և ձեզ համար:

Նոյն ժամանակ յայտարարուեցաւ բոլոր դաշնակցականներու ընդհանուր զօրաշարժ: Կազմուեցան կամաւորական գունդեր և առանձին զօրարամաս մը Սեպուհի հրամանատարութեան տակ, վերադրուելու համար Ալեքսանդրապոլը: Կոչեր հրատարակեցին նաև հայ սոցիալ-դեմոկրատները, Հայ Ժողովրդական կուսակցութիւնը, Ռամկավար կուսակցութիւնը, Անկուսակցականներու Միութիւնը: Ռամկավար կուսակցութիւնը իր կոչին մէջ կ'ըսէր Մայիսեան ապստամբութեան մասին. «Ամէն հայ մարդ, որ իր երակներուն մէջ հայ արիւն կը կրէ և իր գլխուն մէջ փոքր ինչ խելք ունի, կը դատապարտէ այդպիսի խելագար շարժումը, և՛ առաւել թրքահայերս, որ անոր անմիջական հետեւանքները կը կրենք: Այդ շարժումը ինչ տեսակ շարժառիթներ ալ ունեցած լինի, չի կրնար արդարանալ, և մենք մասնաւորապէս պէտք է ծառանանք անոր դէմ և մեր բոլոր ոյժերը ի սպաս դնենք կառավարութեան՝ իր բնին մէջ խեղդելու զայն և շեղեցնելու իր ոճրապարտ նպատակէն»:

Հանրապետութեան բանակը յաջողեցաւ ճզմել ամպստամբութիւնը. Մայիս 13ի գիշերը ապստամբները լքեցին զրահապատ գրնայքը և փախան սմանք դէպի Աղբարա՝ թուրքերու մօտ, սմանք պահուեցան քաղաքին մէջ: Ձերբակալուեցան և արտակարգ դատարանին յանձնուեցան Մուսայէլեան, Մեղիքոնեան և ուրիշներ, որոնք մահուան պատիժ ստացան: Խռովութիւններուն, կարելի և զու քանի մը օրերու ընթացքին վերջ տալ կարսի, Սարըղամիշի, Նոր Պոյազիտի և Իջեւանի մէջ: Պոլշեւիկեան ապստամբութեան հաշուեյարդարը զուգարիպեցաւ Մայիս 28ի Անկախութեան տարեդարձին. Յրեւանի մէջ և Հայաստանի ամէն կողմերը բացառիկ հանդիսութիւններ տեղի ունեցան:

Երկրին մէջ զօրաւոր իշխանութիւն մը հաստատուելէ վերջ, հետագայ երեք ամիսներու ընթացքին, կառավարութիւնը յաջողեցաւ զինական ուժով վերջ տալ նաև Չանդիրասարի, Պէօյուք Վեաիի, Կողրի, Շարուրի և այլ շրջաններու մէջ գտնուած թաթարներու ապստամբական վիճակին: Թաթարներու մեծ բազմութիւններ հեռացուեցան Հայաստանէն, ապաստանելով Պարսկաստան:

1920ի ամառը, Հայաստանի Հանրապետութեան սահմանները կը տարածուէին Ղարաբաղէն մինչև Օլթիի ամխահանքերը: Հայրենիքը կ'ամրապնդուէր ներքին և արտաքին ճակատներու վրայ:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀՈԳԱՏԱՐՈՒԹԻՒՆԸ

Հաշտութեան Վեհաժողովը 1919 Յունուար 30ին որոշած էր ազատել Հայաստանը և հոգատար մը նշանակել Ազգերու Դաշնակցութեան Ուխտի 22 ըդ կէտի համաձայն որ կը վերաբերի միջազգային հոգատարութիւններու (մանտա) հարցին: Իսկ Մարտ 20ին Զորսերու Խորհուրդը, նախագահ Ուիլսոնի նախաձեռնութեամբ, որոշեց Մերձաւոր Արեւելք զրկել Միացեալ Նահանգներու, Ֆրանսայի, Անգլիոյ և Իտալիոյ պատուիրակութիւններէն բաղկացած միջազգային յանձնախումբ մը՝ տեղեկութիւններ հաւաքելու համար Օսմ. Կայսրութենէն անջատուելիք հողամասին վրայ ազրոզ ազգայնակութեան կարիքներուն մասին:

Այդ յանձնախումբը չհաւաքուեցաւ: Միայն ամերիկեան պատուիրակներ՝ Քլինկը և Քրէյնը քննութիւններ կատարեցին 1919 Յունիս 10էն մինչև Յուլիս 21: Անոնք այն եզրակացութեան եկան, որ նախկին Օսմ. Կայսրութենէն պէտք է կազմուին երեք նոր քաղաքական միաւորներ՝ Հայաստան, միջազգային պետութիւն Պոլսոյ մէջ և Թուրքիա: Այս երկիրներէն իւրաքանչիւրին հոգատարութիւնը պէտք է յանձնուի որեւէ պետութեան: Թէ այս մասնաւոր հոգատարութիւնները և թէ ընդհանուր հոգատարութիւնը բոլոր երեքին վրայ պէտք է յանձնուի մէկ պետութեան: Առանձնապէս դժուար է Հայաստանի հոգատարութեան իրականացումը: Պէտք է նոր պետութիւն մը կազմել շրջապատի ընդհանուր թշնամական վերաբերումին մէջ: Արդ, անհրաժեշտ է որ Հայաստանի հոգատարութիւնը ստանձնած պետութեան ճիշդը չչէղոքացուին ուրիշներու կողմէ: Եւրոպական զանազան պետութիւններու նպատակներն ու ձգտումները Փոքր Ասիոյ մէջ այնքան ներհակ են, որ բոլորովին անխոհեմութիւն կ'ըլլայ հոգատարութեանց յանձնումը ատրքեր իտէալներ և կառավարական տարբեր եզանակներ ունեցող պետութիւններու: Եթէ այս պայմաններուն մէջ Թուրքիան (չհաշուած Հայաստան) բաժնուի ազդեցութեան գօտիներու, Հայաստանի հոգատարութիւնը կը հանդիպի անյաղթահարելի արգելքներու:

Քննիչ պատուիրակութիւնները այն եզրակացութեան եկան, որ այդ հոգատարութիւնը պէտք է ստանձնէ Ամերիկան, որ բոլոր պետութիւններէն ամենէն յարմարն է ստանձնելու համար Պոլսոյ հոգատարութիւնը, որովհետեւ հողային և ազդմագիտական շահեր չունի այնտեղ և ջերմ համակրանքով կը վերաբերուի նրման պետութեան նպատակներուն:

Հողատարութիւնը ընդունելու պարագային, Միացեալ Նահանգները նախապէս պէտք է համոզուին՝ ա.— որ այդ հողատարութիւնը ցանկալի է թուրքերուն և որ անոնք ոչ միայն պատարաստ են հայկական պետութեան կազմութեան համար հող տրամադրելու, այլ և խրախուսելու հայերու վերագարծը այնտեղ. բ.— որ Ռուսաստանը հրաժարի իր բոլոր յաւակութիւններէն կովկասեան Հայաստանի նկատմամբ և գ.— որ Գաշնակիցները հրաժարին ազդեցութեան շրջաններէն:

Իբրեւ լրացում Քինկի և Քրէյնի կատարած քննութեան, նախագահ Ուիլսըն Հայաստան զրկեց նոր առաքելութիւն մը դորավար Ճէյմս Հարպըրտի ղեկավարութեամբ: Վերջինին եզրակացութիւնները և միաքերը զուգադիպեցան Քինկի և Քրէյնի եզրակացութիւններուն: Հարպըրտ կը կարծէր, որ ընդհանուր հողատարութիւնը իր մէջ պէտք է առնէ նաեւ Անդրկովկասը և որ Անկախ Հայաստանի ստեղծման համար անհրաժեշտ է զինուորական մեծ ուժեր մտցնել Հայաստան: Զօր. Հարպըրտ կը գանէր, որ Հայաստանի հողատարութեան ստանձնումը Ամերիկայի կողմէն, անհրաժեշտ է՝ վերջ տալու քրիստոնեաներու նկատմամբ գործուող գազանութիւններուն: Բացի այդ, Մ. Նահանգները, իբրև Ազգերու Գաշնակցութեան հիմնադրութեան նախաձեռնող, պէտք չէ խուսափին իրենց վրայ դրուած պատասխանատուութիւնէն: Միեւնոյն ժամանակ ան ցոյց կուտար, որ հողատարութեան ստանձնումը կրնայ պատճառ դառնալ, որ Մ. Նահանգները մխրճուին եւրոպական քաղաքականութեան մէջ և հարկադրուին ուժեղացնել Միացեալ Նահանգներու բանակն ու նաւատորմը, որպէսզի կարողանան ապահովել անարգել հաղորդակցութիւնը Պոլսոյ հետ:

Պետութիւններէն ոչ մէկը չստանձնեց Հայաստանի հողատարութիւնը: Մ. Նահանգները, հակառակ կատարուած կրկնակ քննութիւններուն, լուռ կը մնային, և Փերագոյն Սորհուրդը անհրաժեշտ համարելով Հայաստանի վերաբերմամբ կիրարկել Ազգ. Գաշնակցութեան Ուիլսոյ 22-րդ կէտը, Լորտ Քըրզնի 1920 Մարտ 12ի հեռագիրով առաջարկեց Ազգ. Գաշնակցութեան, իր վրայ առնելու Անկախ Հայաստանի պաշտպանութիւնը:

Քննելով այս առաջարկութիւնը, Ազգ. Գաշնակցութեան Սորհուրդը, 1920 Ապրիլ 11ին Փերագոյն Սորհուրդին ուղղեց յուշագիր մը, որով կը հաստատէր, թէ ինքը Անկախ Հայկական պետութեան ստեղծումը կը համարէ մարդկութեան պարտականութիւնը: Բայց և այնպէս, հնարաւոր չի գտներ հողատարութեան ստանձնումը, որովհետեւ Սորհուրդը պետութիւն չէ. ան իր տրա-

մադրութեան տակ ոչ զօրք ունի և ոչ նիւթական միջոցներ։ Ուխտի շարք կէտը չի նախատեսեր որեւէ դէպք, որ Խորհուրդը կարող է իր վրայ առնել երկրի մը հոգատարութիւնը, ընդհակառակն, Ուխտը Խորհուրդին կը հրահանգէ հսկել պետութիւններու վրայ, որ ասոնք գործադրեն հոգատարութեան պայմանները Օսմանեան կայսրութեան նախկին մասերուն վրայ։ Այս պատճառով Խորհուրդը անհրաժեշտ կը գտնէ, որ Ազգ. Դաշնակցութեան անդամ պետութիւններէն մէկը ստանձնէ հոգատարութիւնը՝ Ազգ. Դաշնակցութեան հակակշռին ներքեւ ու բարոյական աջակցութեամբ։

Հաշտութեան դաշնագրի նախագիծը 1920 Մայիսին յանձնուած էր Թուրքիային, միւս կողմէն շարունակուեցաւ հոգատար պետութեան որոնումը։

Նախագահ Ուիլսըն Գերագոյն Խորհուրդի առաջարկը՝ Հայաստանի հոգատարութիւնը Հիւս. Ամեր. Միացեալ Նահանգներուն յանձնելու մասին՝ ստացաւ 1920 Ապրիլ 25ին։ Բայց ան, աւելի առաջ, Ապրիլ ամսին, Մերակոյտին ներկայացուցած էր զօր. Հարպըրտի տեղեկագիրը։ Մերակոյտի արտաքին գործոց յանձնաժողովը 1920 Մայիս 12ին ընդունեց բանաձեւ մը, որ, հայ ժողովուրդին իր համակրանքն արտայայտելէ վերջ, կը սահմանափակուէր միայն լիազօրելով նախագահը՝ թրքական ջոկերը ուղարկելու ազմանաւ մը Հիւս. Ամեր. Միացեալ Նահանգներու շահերը պաշտպանելու համար։

ԶՕՐ. ՀԱՐՊԸՐՏԻ ՏԵՂԵԿԱԳԻՐԸ

Հայաստանի հոգատարութեան մասին, զօր. Հարպըրտը իր տեղեկագիրը ներկայացուց նախագահ Ուիլսընին։ Տեղեկագիրը հետեւեալ եղրակացութիւնը ունէր.

«Մեր առաքելութիւնը միշտ մտադիր էր բարոյական ճնշում բանեցնել հարցաքննութիւններով իր այցելած վայրերուն մէջ։ Մեր Ֆրանսայէն ուղեւորութեան սկսելէն ամիսներ առաջ, շատ աազնապալի տեղեկագիրներ կուգային կովկասէն, մանաւանդ թուրք բանակին կազմակերպեալ մօտալուտ յարձակումներու մասին հին ռուսական սահմանադիրին վրայ։ Այս տեղեկագիրները նկատի ունենալով՝ Թուրքիոյ մէջ մեր այցելութեան վայրերը այնպէս ծրարեցինք, որ այս տեղեկագիրներու իսկութիւնը ճշդ գէշինք և, եթէ կարելի ըլլար, զանոնք արգիլելու համար ազդեցութիւն բանեցնէինք։

Թուրք սահմանադրուիւր Սեւ ծովէն մինչեւ Պարսկաստան քըն-
նութեան առարկայ եղաւ, և տեղեկագիրները արդարացնող կա-
ցութիւն չգտանք: Թուրք բանակը սահմանագլխին վրայ կեդրու-
նացած չէր: Անոր կազմակերպութիւնները շատ նուազեր էին: Երկրի մէջ զինուորական և քաղաքային ժողովուրդին մեծ պա-
կասը կայ:

Բոլոր թուրք կարեւոր քաղաքներուն մէջէն որ անցանք, մեր
առաքելութեան պետը թուրք պաշտօնական անձանց հետ տեսնու-
ւեցաւ: Քրիստոնեայ հասարակութեանց մասին հարցումներ եղան
և միշտ անոնցմէ ոմանց հետ տեսութիւններ եղան: Միսիոնարնե-
րու և բնիկ քրիստոնեաներու մասին Ամերիկայի ունեցած հետա-
քրքրութիւնը անպատճառ չնշտուեցաւ: Հայկական տեղահանու-
թիւններն ու ջարդերը, ինչպէս նաև վերապրողներուն վերադար-
ձը ամէն առիթով խօսակցութեան նիւթ եղաւ: Թուրք պաշաօ-
նէութեան հասկնալ տուինք, թէ իրենց երկիրը աշխարհին առջև
դատավարութեան մէջ է:

Մեր առաքելութեան այցելութեան բարոյական ազդեցութիւն-
նը կարեւոր եղաւ ապահովելու քրիստոնեաներուն կեանքն ու ինչ-
քը, մինչև որ Սաղաղութեան վեհաժողովը գործնական քայլեր
առնէ:

Կրկին կը մատնանշենք, որ եթէ Ամերիկա հոգատարութիւնը
ստանձնէ, ատոր պատճառները պէտք է ըլլան միջազգային պար-
տականութեան բարձր զգացումը եւ Ազգերու ժողովին միաձայն
ինդրանքը: Առանց կոնխաւ այդ պայմանները ապահովելու այս-
պիսի դժուարին գործ մը ստանձնել՝ աղէտաւոր պիտի ըլլայ:
Բազմաթիւ շահեր ունին ուրիշները, որոնք բախում պիտի ունե-
նան երկրի ամերիկեան պատշաճ կառավարութեան հետ, և Ամե-
րիկան անպատճառ իր պայմանները պէտք է ընդունել տայ հոգա-
տարութիւնը ստանձնելէ առաջ: Բոլոր կարելի նախազգուշու-
թիւններ պէտք է իրագործուին միջազգային կնճռոտութեանց
դէմ: Ըստ մեր կարծիքին, Փրանսա և Անգլիա պաշտօնապէս մաս-
նաւոր երաշխաւորութիւն պէտք է տան, Ռուսիա և Գերմանիա
մասնաւոր կերպով պէտք է հաւանին Թուրքիոյ և Կովկասի են-
թարկուած կարգադրութեան համար: Այս պետութիւնները պէտք
է երաշխաւորեն, որ պիտի յարգեն եղած երաշխաւորութիւնները:

Հետեւեալները մասնաւոր կարեւորութիւն ունին. —

Թուրք կայսրութեան արտաքին յարաբերութիւնները բացար-
ձակապէս հակակշռի ենթարկել: Թուրքիա ոչ պիտի զրկէ ուրիշ
տէրութիւններ և ոչ ալ ուրիշ տէրութիւններ իրեն պիտի զրկեն:
որևէ դեպքան, հիւսպատոս և կամ դիւանագիտական ներկայացուցիչ:

Մենաշնորհները, եթէ երկրի շահերուն հակառակ են, պէտք է ենթարկուին քննութեան:

Հոգատարութեան տեսակէտէն անբաղձալի մենաշնորհները, որոնց դործադրութիւնը սկսած չէ, պէտք է լուծուին: Ի հարկին հատուցում ընել այսպիսի մենաշնորհ ունեցողներուն:

Չնճել այն սխտեմը, որով կարգ մը եկամուտներ յատկացուած են մասնաւոր նպատակներու: Թուր եկամուտները պէտք է հոգատարութեան գանձատան մէջ մտնեն և բոլոր պարտատէրերը պէտք է ստանան իրենց վճարումները միեւնոյն գանձատունէն:

Թուրք ելեւմտական գործերու օտարներուն կողմէ ղեկավարութիւլը պէտք է դադրի, այսինքն՝ Հանրային Պարտուց Վարչութիւնը պէտք է լուծուի, պէտք է պահուին, եթէ պէտք ըլլայ, անոր անդամներէն ոմանք, իբր խորհրդատուներ, թուրք ելեւմուտին տեղեակ ըլլալնուն համար:

Կայսրութեան բոլոր օտար պարտքերը պէտք է միացուին և վճարուին:

Այն երկիրները, որոնք թրքական կայսրութեան հողամասերը ստացեր են, ինչպէս Սիւրիա և Միջագետք, պէտք է ստանձնեն նաև իրենց բանաւոր բաժինը Թուրքիոյ թղթադրամին, օտար պարտքերուն և հաւանական վճարուելիք հատուցումին:

Պէտք եղած յայտարարութիւնը ընելով՝ Չնճել Թուրքիոյ ունեցած բոլոր առեւտրական դաշնագրութիւնները:

Երբ հոգատար կառավարութիւնը ուզէ, բոլոր օտար կառավարութիւններն ու բանակները պէտք է հեռանան:

Վերոյիշեալ թելադրութիւններէն շատեր դիւրութեամբ պիտի չընդունուին: Եստ մը ազգեր Թուրքիոյ մէջ տնտեսական առանձնաշնորհումներ ունին և առանց բողոքելու պիտի չուզեն գանձնք կորսնցնել:

Պատճառաբանութեան պէտք չկայ ցոյց տալու համար, թէ Ամերիկա չի կրնար հանդուրժել իր ելեւմտական քաղաքականութեան դեկը ձգելու օտար մայրաքաղաքներուն: Պարտքերու վրձարումը, թերեւս մայր գումարէն զեղչելով, բողոքներու փոթորիկը պիտի պայթեցնէ, սակայն պէտք է պնդել այս կէտին վրայ: Հակառակ պարագային ամերիկեան իշխանութիւնը շփոթութեան պիտի մատնուի և իր վարկը վտանգի պիտի ենթարկուի:

Մեր առաքելութիւնը իր պարտականութիւնը չի նկատեր յանձնարարութիւն ընել Ամերիկային՝ Մերձաւոր Արեւելքի հոգատարութիւնը ստանձնելու համար: Հետեւաբար, հետեւեալ թերու դէմ պատճառները կ'արձանագրէ անոր դործադրութեան համար՝ յենուելով իր ստացած տեղեկութեան վրայ վեց շարաթներ-

քու միջոցին, երբ շարունակ յարարերութեան մէջ էր այդ երկրի ժողովուրդին հետ :

Թէ ինչո՞ւ համար հոգատարութիւնը պէտք է ստանձնէ Ամերիկան . —

1. — Ամերիկան իբր կարեւոր հիմնադիրներէն մին Ազգերու ժողովի կազմակերպութեան, բարոյապէս սարտաւոր է ընդունելու հոգատար պետութեան մը պարտականութիւնները և պատասխանատուութիւնները :

2. — Պէտք է աշխարհի խաղաղութիւնը ազահովել մարդկութեան ճամբաներուն խաչաձեւուած վայրը, որ պատմութեան ըսկիզբէն ի վեր պատերազմներու պատճառներուն կեդրոնը եղած է :

3. — Ներկայ դարուն մէջ մարդկութեան օգտակար ըլլալու համար ամենամեծ առիթը կը ներկայացնէ Մերձաւոր Արեւելքը, — պարտականութիւն մը, որուն համար Ամերիկան լաւագոյն յարմարութիւն ունի իր անշահախնդիր քաղաքականութեամբ բարգաւաճ վիճակի մէջ դնելու ժողովուրդները, փոխանակ շահադորձելու միայն սնունց նիւթական աղբիւրները : Ատոր վկան են Քուպան, Փորթօ Րիքոն, Փիլիպեան կղզիները, Հավայեան կղզիները և Փանաման :

4. — Մերձաւոր Արեւելքի բոլոր ժողովուրդներուն գրեթէ միաձայն ընտրութիւնն ու ջերմ յոյսը Ամերիկան է :

5. — Ամերիկա արդէն միլիոններ կը ծախսէ սովամահութենէ ազատելու համար Թուրքիոյ և Կովկասի ժողովուրդները և, եթէ հոգատար ըլլայ անոնց, այս դորձը աւելի արդիւնաւորութեամբ պիտի կատարէ :

6. — Հայերու միակ յոյսը Ամերիկան է : Անոնք ի նկատի կ'առնեն միայն ուրիշ տէրութիւն մը, որ է Անգլիան, բայց կը վախնան, որ իրենց շահը զոհը պիտի ըլլայ իր հարիւրաւոր միլիոններով մահմետական հպատակներու հասարակաց կարծիքին : Ուրիշները վախ ունին Անգլիոյ կայսերական քաղաքականութենէն և անոր սովորութենէն թէ՛ ուր որ անոր դրօշակը ծածանի, հոն կը մնայ վերջնականապէս :

Ոչ միայն Մերձաւոր Արեւելքի ամբողջ ժողովուրդին առաջին ընտրութիւնն է Ամերիկան, այլ և բոլոր մեծ պետութեանց, եթէ իրենք պիտի չընտրուին :

Ամերիկեան ոյժը բաւարար է, անոր անցեալը մաքուր և շարժառիթները կասկած չեն վերցնէր :

7. — Առաջին հինգ տարիներէ յետոյ հոգատար կառավարութիւնը ինքնապահ կրնայ ըլլալ : Երկաթուղիներու շինութիւններ

րը աւելի առիթներ պիտի ներկայացնեն մեր (ամերիկեան) դրամագլխին համար: Առեւտրական առաւելութիւններ պիտի ունենայ Ամերիկան ոչ միայն հոգատարական երկիրներու, այլ և մօտակայ երկիրներու մէջ, ինչպէս Ռուսիա, Ռումանիա ևն.:

Ամերիկան պիտի մաքրէ հիւանդութեանց և ազտաութեանց այս վայրը, ինչպէս որ ըրաւ Քուպայի և Փանամայի մէջ:

8.— Ամերիկեան ժողովուրդին պիտի տայ լաւ կրթութիւն մը աշխարհի քաղաքականութեան մէջ: Ասպարէզ պիտի հայթայթէ ամերիկեան ոգեւորութեան ու կորովին եւ փայլուն օրինակ մը պիտի ստեղծէ:

9.— Հայերու և ուրիշ քրիստոնեաներու ջարդը որոշ կերպով պիտի դադրի, եւ արդարութիւն պիտի ունենան թուրքը, քիւրդը, յոյնը և ուրիշ ազգեր:

10.— Ամերիկեան զօրութիւնն ու պատիւը պիտի շատնան ամէն տեղ, ու Ամերիկայի մէջ Մերձաւոր Արեւելքի վերածնունդին համար հետաքրքրութիւն առաջ պիտի դայ:

11.— Իր միախոնարներուն ու քուէճներուն պատճառաւ Ամերիկան բարոյապէս հետաքրքրուած է Մերձաւոր Արեւելքով:

12.— Եթէ Ամերիկան չընդունի այս պատասխանատուութիւնը, հաւանաբար միջազգային նախանձը թոյլ տայ որ թուրքը շարունակէ իր անիշխանութիւնը:

13.— «Եւ Ենովան ըսաւ հայէնին. ո՞ւր է եղբայրդ՝ Աբէլ: Եւ ան ըսաւ. չեմ գիտեր, եղբօրս պահապանն եմ»:

Աւելի լաւ է միլիոններ ծախսել հոգատարութեան համար, քան թէ պիլիոններ պատերազմներու համար:

14.— Ահաւասիկ հսկայ գործ մը, որ ամբողջ աշխարհը կ'ընդունի թէ Ամերիկան ուրիշ որեւէ տէրութենէ աւելի լաւ կրնայ կատարել: Ամերիկան նիւթական միջոցներ ունի. ունի նաեւ մարդիկ: Այս գործով ան իր ժողովուրդին համար ունեցած պարտականութեան մէջ պիտի չթերանայ: Եւրոպական գործերու չըխառնուելու իր աւանդական քաղաքականութիւնը պատճառ չեղաւ յաջողօրէն մասնակցելու Մեծ Պատերազմին: Զլե՞նք, որ ըսեն թէ մեր երկիրը (Ամերիկան) համարձակութիւն չունի նոր և դժուար պարտականութիւններ ստանձնելու:

Թէ ինչո՞ւ Ամերիկան պէտք չէ ստանձնէ հոգատարութիւնը:

1.— Ամերիկան ունի աւելի առաջ և աւելի մօտ օտար պարտականութիւններ և պատերազմի պատճառաւ շատ մը ներքին խնդիրներ ու անոնց պատասխանատուութիւնները:

2.— Այս երկիրները դարերէ ի վեր զինուորականութեան և կայսերականութեան ռազմազաշտերը եղած են: Ամէն հաւանակա-

նութիւն կայ, որ փառասէր ազգեր տակաւին պիտի աշխատին ա-
նոնց իշխելու: Մոնրոյի վարդապետութեան դէմ է և հաւանական
է, որ վերջ ի վերջոյ նորահաստատ Ռուսիոյ մը հետ գործ ունե-
նանք:

3.— Մարդասիրութեան պէտք է սկսինք մեր մէջը: Բաւա-
կանաչափ գծուար կացութիւններ արդէն մեզի կը սպասեն, մեզի
պատկանող և կամ մեր ազդեցութեան սահմանին ներքեւ գտնու-
ւող երկիրներուն մէջ:

4.— Ամերիկա որեւէ կերպով պատճառ եղած չէ և չի կրնար
պատասխանատու ըլլալ Մերձաւոր Արեւելքի քաղաքական, ընկե-
րային և կամ տնտեսական կացութեանց: Առանց հակասութեան
կրնանք մերժել:

5.— Ամերիկեան մարդասիրութիւնն ու ողորմութիւնը աշ-
խարհի չորս կողմը սարածուած են: Ասանկ քաղաքականութիւն
մը մեզ պիտի ստիպէ ուրիշներու գործերուն խառնուելու և մեր
մարդասիրական կարողութիւնը պիտի սպառէ:

6.— Ուրիշ ակրութիւններ, մանաւանդ Անգլիա և Ռուսիա,
չարունակ հեռաքրքրութիւն ցոյց տուեր են Հայաստանի բարո-
րութեան համար: Անգլիա յարմար է թէ՛ փորձառութեամբ և թէ՛
կառավարութեամբ. դրամի և վարժ մարդոց մեծ միջոցներ ունի:
Թերեւս ան հայ ձգտումներուն այնքան համակիր չըլլայ, սակայն
իր իշխանութիւնը պիտի երաշխաւորէ ապահովութիւն և արդա-
րութիւն:

Ամերիկա մնայուն օտար քաղաքականութիւն մը չի կրնար
պահել: Երակոյտի մը որոշումները յաջորդը կրնայ բեկանել:
Նոյնիսկ դաշնադրութիւններ կրնան ոչնչացուիլ, ջնջելով ա-
նոր համար պէտք եղած յատկացեալ գումարները: Անկողմնակցու-
թիւն գրեթէ անկարելի է ամերիկեան կառավարութեան համար:

7.— Ամերիկային ծախսը պիտի շափնայ, թերեւս բանակին ու
ծովային ուժերուն յաւելում պէտք է ըլլայ: Մեծ թուով ամերի-
կացիք ծառայութիւն պիտի ընեն գարշելի և վտանգաւոր հիւան-
դութեանց վայր ելող երկրի մը մէջ. Տարակուսելի է որ շատ մը
տարիներու միջոցին, երկաթուղիները իրենց դժուարին շինու-
թեանց պատճառաւ կարողանան գործածուած դրամագլխին տոկո-
սը բերել: Հոն երկաթուղիի ձեռնարկի մը համար, առանց կառա-
վարութեան երաշխաւորութեան, դրամագլուխ գտնել անկարելի է:

Եթէ միեւնոյն ջանքերն ու գումարները վասնենք՝ աւելի շատ
առեւտուրի առաւելութիւններ կրնանք ունենալ մեզի մօտիկ տե-
ղեր, քան Ռուսիա և Ռուսմանիա:

Շատ մը ազգեր, որոնց հետ հիմա բարեկամ ենք, մեզի թըշ-

համարի պիտի ըլլան, իրենց մօտիկ ու մրցակից ըլլալով, իրենց քաղաքականութիւնն ու փառասիրութիւնը խաչածեւած ըլլալնու համար:

8.— Մեր ոգեւորութեան և կորովին համար պէտք եղած ասպարէզը կայ մեր մօտ և մօտակայ երկիրներուն մէջ: Մերձաւոր Արեւելքի գործերուն միջամտելով՝ մեր ղինուորական զիրքը պիտի տկարացնենք, այսինքն՝ պիտի կորսնցնենք առաւելութիւնը Ատլանտեան ովկիանոսին վրայ, որ մեզ կը բաժնէր հաւանական թշնամիէ մը: Մեր արդարասէր անունը կրնայ արատաւորուիլ: Այսքան հեռաւոր երկրի մը հոգատարութեան մը արդիւնաւոր հսկողութիւնը շատ դժուար պիտի ըլլայ և կամ անկարելի: Մենք աշխարհի քաղաքականութեան մէջ աւելի կրթութեան պէտք չունինք:

9.— Խաղաղութիւնն ու արդարութիւնը կարող են ապահովուիլ միեւնոյն չափով որեւէ ուրիշ մեծ պետութեան մը ներքէ:

10.— Ամերիկեան կիսադունդին և Հեռաւոր Արեւելքի մէջ մեր ապագայ պատասխանատուութեան համար ունենալիք պահետակի ոյժը պիտի տկարանայ և սպառի: Կ. Պոլսոյ հետ մեր հաղորդակցութիւնը ուրիշ ծովային տէրութեանց շնորհին ենթակայ պիտի ըլլայ, մանաւանդ Անգլիոյ, որուն ճիւղալիթարը, Մալթան ևն.ը համարու վրայ են:

11.— Նոյնիակ թուրքերը յարգեր են մեր հաստատութիւնները պատերազմի և ջարդերու միջոցին: Որեւէ ուրիշ հոգատար ազգ մը անոնց հանդէպ համակրութիւն և յարգանք ցոյց պիտի տայ:

12.— Խաղաղութեան վեհաժողովը որոշապէս իմացուց թուրք կառավարութեան, որ հոգատարութեան ենթակայ կրնայ ըլլալ: Աներեւակայելի է, որ Ազգերու ժողովը այսուհետև թոյլ տայ այդ կառավարութեան անսանձ իշխանութիւնը:

13.— Ամերիկայի առաջին պարտականութիւնն է իր ժողովուրդին և իր մերձաւոր գրացիներուն հանդէպ:

Այս յանդգնութիւնը գէթ սերունդ մը պիտի տեւէ, և անոր առաջին հինգ տարիներու ծախսերուն համար ամերիկեան Ծերակոյտը պէտք է հայթայթէ 756,014,000 տոլար: (Տեղեկագիրը կուտայ մանրամասնութիւնները այս գումարին):

Առանց Մերձաւոր Արեւելք այցելելու, ամերիկացի մը անկարող է հասկնալ թէ որքա՞ն յարգանք, հաւատք և սէր կայ Ամերիկայի հանդէպ այդ բոլոր երկիրներուն մէջ: Դժուար է ըսել, թէ ի՞նչ է տո՞ր բուն պատճառը.— Մեր աշխարհածանօթ անո՞ւնըն է արդեօք որ մենք արդարապէս ժողովուրդ մըն ենք, հիացո՞ւմ մը արդեօք մեր պատերազմին անշահախնդրօրէն մասնակցելուն համար, թէ այն յոյսը թէ միեւնոյն ոգիով մենք կրնանք

յուժեկ ներկայ պատերազմէն առաջ եկած մեծ խնդիրները, կամ թէ մէկ դարու միջոցին ամերիկեան անձնուէր ու անաչառ միսիոնարական և կրթական գործերը, — ամէն պարագայի տակ Ամերիկան միակ յոյսն է ամբողջ Մերձաւոր Արեւելքի ժողովուրդներուն, քրիստոնեայ, մահմէտական, հրէայ, հարուստ և կամ աղքատ: Ասիկա շատ հաճելի է և կը շոյէ այստեղերը եզոզ ամերիկացիներու հպարտութիւնը: Սակայն, ասիկա ծանր պատասխանատուութիւններ կը բերէ որոշելու համար խոշոր խնդիրները այդպիսի հաւատքի մը արժանի լըջութեամբ:

Այսպիսի զգացումներու վրայ ստանձնուած բեռը պէտք է տանիլ առնուազն սերունդ մը այնքան դժուար պարագաներու ներքեւ, որ կրնանք դիւրութեամբ կորսնցնել աշխարհին մեր վրայ ունեցած հաւատքը: Եթէ մերժենք հոգատարութիւնը ստանձնել, հոգ չէ թէ որքան իրաւացի ըլլան մեր պատճառները մեր տեսակէտէն, միլիոններով ժողովուրդ մեզ պիտի նկատեն ազգ մը, որ յուսախար ըրաւ զիրենք, ազգ մը, որ իր մեծ պատերազմի մէջ մանկով ստանձնած պաշտօնը կիսկատար թողուց»:

ՆԱԽԱԳԱՀ ՈՒԻԼՍԸՆԻ ՊԱՏԳԱՄԱԳԻՐԸ

1920 Ապրիլ 20 ին, նախագահ Ուիլսըն զօր. Հարպըրտին տեղեկագիրը զրկեց Միացեալ Նահանգներու Մերակոյտին: Իսկ 1920 Մայիս 24-ին, նախագահ Ուիլսըն Մերակոյտին ուղղեց հետեւեալ պատգամագիրը. —

«Մերակոյտի պարոններ,

«1920 Մայիս 14-ին, ստացայ ձեր պաշտօնական հաղորդագրութիւնը, որ կը պարունակէր հետեւեալ պատճառարանութիւններն ու որոշումները. —

«Քանի որ Մերակոյտի Արտաքին Յարաբերութեանց Կոմիտէին կատարած քննութեանց միջոցին վկայութիւնները որոշ կերպով հաստատեցին ճշմարտութիւնը տեղեկագրուած ջարդերուն և ուրիշ վայրագութեանց, որոնց պատճառաւ հայ ժողովուրդը առաւելեցաւ .

«Քանի որ ամերիկեան ժողովուրդը խորապէս զգածուած է Հայաստանի մէջ եղած այժմեան անապահովութեան, սովամահութեան և թշուառութեան ողբալի պայմաններէն և

«Քանի որ Հայաստանի Հանրապետութեան անկախութիւնը

պատշաճօրէն ճանչցուած է Հաշտութեան բարձր Համաժողովէն և Միացեալ Նահանգներու կառավարութենէն, հետևաբար կ'որոշուէ՝ այս առթիւ Ամերիկեան Մերակոյտին անկեղծ շնորհաւորութիւնները մատուցանել Հայաստանի ժողովուրդին «Հայաստանի Հանրապետութեան» ճանաչումին համար, առանց վնասելու խնդրոյ առարկայ եղած հողամասերու սահմանագլուխներուն:

«Ամերիկեան Մերակոյտը կը յուսայ, որ հայ ժողովուրդը շուտով պիտի ունենայ հաստատուն կառավարութիւն մը, անհատական ազատութեան և իրաւունքներու պատշաճ պաշտպանութիւն և արդարօրէն ձգտումներուն իրազորութիւնը:

«Պատժում և այնպէս միշտ և բազու երկարող երկաթուղի գծին վրայ ամերիկեան քաղաքացիներու կեանքն ու կնչքը պաշտպանելու համար նախագահէն կը խնդրուի, եթէ հասարակաց շահուն հակառակ չէ, որ ամերիկեան մարտանաւ ու նաւազները զրկուին Պատժում պէտք եղած հրահանգներով, որպէսզի ի հարկին անոնք գործածուին ամերիկեան կեանքն ու կնչքը պաշտպանելու համար»:

Ստացայ ու կարգացի այս վաւերացութիւնը մեծ հետաքրքրութեամբ ու սրտագին գոհունակութեամբ, քանի որ ոչ միայն ան կը պարունակէր իմ համոզումներս ու զգացումներս Հայաստանի ու իր ժողովուրդին հանդէպ, այլ և մանաւանդ ինծի երեւցաւ թէ ան կը պարունակէր ամերիկեան ժողովուրդին ձայնը, որ կ'արտայայտէր սրտանց համոզում ու խորին քրիստոնէական համակարութիւն՝ մասնաանշելով որոշ կերպով մեր պարտականութեան սուղգութիւնը:

Ոչ թէ պարզ դիպուածի մը արդիւնք, այլ նախախնամական կը նկատեմ, որ գրեթէ միեւնոյն ժամանակ տեղեկութիւն ստացայ Սան Ռէմոյի Մազաղութեան ժողովէն, թէ պաշտօնապէս սրտներ են հաստատ դիմում ընել մեր կառավարութեան Հայաստանի հոգաատարութիւնը ընդունելու համար:

Այս դիմումին համար անոնք զաւրիտ աւելցուցեր են.

«Սեմեադոյզն վաճառք մը իսկ չկայ խուսափելու որեւէ տկնա կալուած պատասխանատուութիւն ստանձնելէ. սակայն, նախկին Օսմանեան կայսրութեան կարգ մը մասերուն պատասխանատուութիւնը արդէն ստանձնած են, ինչ որ կը պահանջէ իրենց գրեթէ ամբողջ կարողութիւնը, և կը հաւատան, որ հին աշխարհի ենթակայութեանէն ազատուած խոշոր պետութեան մը երեւումը տեսարանին մէջ աւելի լայն վստահութիւն պիտի ներշնչէ և աւելի խիստ երաշխաւորութիւն պիտի տայ ապագայ տեսականութեան, քան թէ որեւէ եւրոպական տէրութեան մը ընտրութիւնը»:

Փարիզի ժողովներուն սկիզբները համաձայնութիւն գոյացած էր, որ պատերազմի պատճառաւ գոյութենէ դադարած հին կառավարութեանց պատկանող գաղութներու եւ երկիրներու (որոնք տակաւին անկարող են ինքնակառավարման ներկայ պայմաններու ներքեւ) բարօրութիւնն ու բարգաւաճութիւնը քաղաքակրթութեան սրբազան պարտականութիւնն են, և որ այս պարտականութիւնը կատարելու համար երաշխաւորութիւն տրուելու է:

Գիտէինք, թէ թուրք կառավարութեան նախապէս պատկանող կարգ մը ժողովուրդներ բարգաւաճումի այն աստիճանին հասեր են, որ կրնայինք առժամապէս զանոնք ճանչնալ իբր անկախ ազգեր, պայմանաւ որ անոնց տայինք կառավարական խորհուրդ և հոգատարի մը օգնութիւնը, մինչեւ որ անոնք ի վիճակի ըլլան ինքնապահութեան:

Այս սկզբունքին յենլով եւ Հայաստանին այսպիսի խորհուրդ և օգնութիւն տալու փափաքով՝ Սան Ռէմոյի ժողովին քաղաքագէտները պաշտօնապէս կը դիմեն ամերիկեան կառավարութեան Հայաստանի հոգատարութիւնը ընդունելու համար:

Ծերակոյտի տեղեկութեան համար հոս կարելի է աւելցնել, թէ միեւնոյն ժողովի միջոցին սրոշում տրուած է խնդրել Ամերիկայի նախագահէն, որ ստանձնէ իրաւասութիւնը լուծելու էրզրում, Տրապիզոն, Վան և Պիթլիս նահանգներուն մէջ թուրքիոյ և Հայաստանի սահմանադրին դժուարին հարցը: Համաձայնած են ընդունել անոր սրոշումները ինչպէս նաեւ անոր առաջարկները անկախ հայկական պետութեան ծովի ելք մը հայթայթելու համար: Սրոշում տուած են, որ վերոյիշեալ պայմանները պարունակուին թուրքիոյ հետ կնքուելիք հաշտութեան դաշնագրութեան մէջ և, մինչեւ որ հայ և թուրք սահմանադրուիները ըստ վերեւին սրոշումին, անոնք պիտի մնան ինչպէս այժմ են:

Այսպիսի դժուարին և վտանգաւոր պաշտօն մը ստանձնել իմ պարտականութիւնս սեպեցի:

Սան Ռէմոյի հրաւերին ի պատասխան ստիպողական կերպով խորհուրդ կուտամ և կը խնդրեմ, որ Ծերակոյտը իրաւունք չընորչէ նախագահին՝ Միացեալ Նահանգներու համար ընդունելու Հայաստանի հոգատարութիւնը: Այս թելադրութիւնը կ'ընեմ ջերմ հաւատքով, որ անոր կատարումը ամերիկեան ժողովուրդին փափաքը պիտի ըլլայ:

Հայաստանի համար համակրութիւն յառաջ եկած է ոչ թէ մեր ժողովուրդի պղտիկ մէկ մասին մէջ, այլ ան անգի ոսնեցած և այս երկրի ամբողջ քրիտոստեայ մարդոց և կանանց արտաքոյ կարգի ինքնաբերութեամբ եւ անկեղծութեամբ, եւ անոնց յօժա-

բակամ օգնութեամբն է, որ Հայաստան իր գոյութեան ամենէն վտանգաւոր վայրկեանին մէջ գրեթէ ազատուեցաւ: Այս մեծ և առատաձեռն ժողովուրդը սրտանց ընդունեալ է հայկական հարցը իբր իր սեփականը:

Այս ժողովուրդին ու անոր կառավարութեան կ'ուզուին յոյսերն ու ջերմ ակնկալութիւնները աննկարագրելի տառապանքէն ու վտանգէն դուրս եկող Հայաստանի ժողովուրդին, որ գոյութեան համար անհուն ճիգ կը թափէ: Եւ ես կը յուսամ, որ Մերակոյտը յարմար պիտի դատէ լաւագոյն առատաձեռնութեամբ գոհացում ապուլ այս յոյսերուն եւ ակնկալութեանց: Անկախութեան և նորէն խաղաղ կեանքի մը ճիգ թափող շատ մը ազգերու պատասխանատու ներկայացուցիչներուն տուած անվիճելի փաստերէն պիտեմ, թէ ամերիկեան կառավարութիւնը կը վայելէ արտաքոյ կարգի հաւատք եւ վստահութիւն, եւ ես կը հաւատամ թէ քաղաքակրթութեան յուսալի ընթացքը կանգ առնել պիտի տանք, եթէ մերժենք օգտակար բարեկամ և խորհրդատու ըլլալ այս ժողովուրդներէն անոր, որուն օգնելու եւ առաջնորդ հանդիսանալու համար հեղինակօրէն և պաշտօնապէս մեզի դիմում ըլլայ:

Գիտակից եմ թէ՛ Մերակոյտը կը ստիպեմ ընելու շտա վտանգաւոր ընտրութիւն մը: Սակայն, այս թելադրութիւնը կ'ընեմ՝ վստահ ըլլալով որ ան ամենամեծ քրիստոնեայ ժողովուրդին ու գիւղի ու անոր փափաքներուն համաձայն է: Մեր ժողովուրդին Հայաստանի հանդէպ ունեցած համակրութիւնը գոյացած է անբիծ խղճմանքէ, մաքուր քրիստոնեայ հաւատքէ և ջերմ փափաքէ մը՝ տեսնելու ամենուրեք քրիստոնեայ ժողովուրդները խնամեալ իրենց տառապանքի ժամանակ, ազատուած իրենց անարգ հրպատակութենէն և նեղութենէն, եւ կարողացած անկախ դառնալու եւ գրաւելու իրենց տեղերը աշխարհի ազատ ազգերու շարքին: Մեր ճանաչումը Հայաստանի անկախութեան պիտի նշանակէ իրական ազատութիւն և ապահովեալ երջանկութիւն իր ժողովուրդին համար, եթէ մենք անվախօրէն ստանձնենք հոգատարի մը առաջնորդութեան և օգնութեան պարտականութիւնները:

Ջերմօրէն յուսալով և զգալով թէ տուած խորհուրդս Մերակոյտը յօժարութեամբ պիտի չմերժէ՝ կ'առաջարկէի ընդունել Սան Ֆիլիպոյի ժողովին պաշտօնապէս և լրջօրէն մեզի ուղղած հրաւերը: Այս ժողովին տրուած է ժամանակին Օսմանեան կայսրութիւն եղող կառավարութեան շատ մը դժուարութիւններն ու խառնակութիւնները յարգարելու դժուարին պաշտօնը, և պահելու կարգ ու կանոն և կեանքի հանդուրժելի պայմաններ այդ կայսրութեան

այն մասերուն մէջ, ուր քաղաքակրթութեան սիրոյն համար անկարելի է այլևս թրքական կառավարութիւն սեննել»:

..

Մերակոյտի «Արտաքին Յարաբերութեանց կոմիտէն» 1920 Մայիս 27ին 4ի դէմ 11 ձայնով քուէարկեց մերժել նախագահին յանձնարարութիւնը հոգատարութեան համար և հետեւելը տեղեկագրեց Մերակոյտին.—

Մերակոյտը որոշած է որ Քրոնկրէսը այսու յարգանքով մերժէ նախագահին իրաւունք տալ ընդունելու Հայաստանի հոգատարութիւնը ըստ իր 1920 Մայիս 24 պատգամագրին:

Մերակուտական Հիշգրտի միայն ձայն բարձրացուց այս ընթացքին դէմ, թէև ան խորհուրդ չտուաւ նախագահին գոհացում տալու: Հիշգրտի հայ հոգատարութեան հակառակ էր, և իր անհամաձայնութիւնը միայն կը կայանար արուած որոշումի լիզուին դէմ: Ըստ անոր՝ արուած վճիռը շատ կարճ և անվայել էր նախագահին առաջարկին:

Մերակոյտը Մայիս 31-ին քուէարկութիւնը վաւերացուց 23ի դէմ 52 քուէով:

Քուէարկութիւնը բարեփոխելու բոլոր ջանքերը ձայներու մեծամասնութեամբ պարտութեան մասնուեցան:

Եստ մը Դեմոկրատներ, որոնք հոգատարութեան սկզբունքին հակառակ էին և 23 բացասական քուէարկուներու մէջ կը գրանուէին, որոշումին հակառակ քուէ տուին, առարկելով անոր ոճին:

Մերակուտական Հաճ որոշումի մասին վիճարանելու տակն ըսաւ.

«Զեմ փափաքիր, որ այս երկիրը աշխարհին այն սպաւորութիւնը տայ, թէ հայ ժողովուրդին համակիր չէ: Հայերը ազնիւ ժողովուրդ են: Անոնք օգնութեան արժանի են, սակայն օգնելու շատ մը կերպեր կան՝ առանց Միացեալ Նահանգները մէջը խտնելու»:

Որոշումը փոխելու համար քուէարկեցին ձերակուտականներ Ashurst, Beckham, King, McKellar, Phelan, Ransdell, Robinson, Sheppard, Simmons, Արիզոնայէն Smith, հարաւային Քէթոլայնայէն Smith, և Williams: Դեմոկրատներու պեա Underwood հակառակ քուէ տուաւ:

Մերակուտական King-ի առաջարկը, որ նոր որոշում մը արուի միջազգային բանակցութեանց մեծ պետութիւններու կողմէ

Հայաստանի պաշտած պաշտպանութեանը համար, 28-ի դէմ 46 ձայնով մերժուեցաւ:

Մերակուտական Pittman-ի առաջարկը, որ նախագահը իրաւունք ունենայ «կառավարական խորհուրդ» տալու Հայաստանին, մերժուեցաւ առանց քուէարկութեան:

Երեսփոխանական Ժողովին «Արաաքին Գործերու Կոմիտէն» քուէներու մեծամասնութեամբ առաջարկեց ընդունիլ Մերակոյտի որոշումը և մերժել նախագահին խնդրանքը:

Երեսփոխաններ Flood Վրրճինիայէն Linthicum Մէրիլէնաէն և Stedman Հիւսիսային Ֆէրոյայնայէն փոքրամասնութեան տեղեկագիր մը տուին՝ առաջարկելով որեւէ որոշում չտալ, մինչև որ հաշտութիւնը կնքուի:

Տեղեկագիրը պաշտպանեց հոգատարութեան համար եղած խնդրանքը: Ուշադրութիւն հրաւիրեց այն իրողութեան վրայ, որ հոգատարութիւնը պիտի ունենայ միայն 56.000 քառակուսի մզոն և ոչ թէ 343.000 քառակուսի մզոն, ինչպէս նախապէս հայերու յատկացեալ հողամասը՝ ըստ դօր. Հարպըրտի տեղեկագրին, որ պատճառ եղաւ հակառակութեան մեծ մասին:

Փոքրամասնական տեղեկագիրը բացատրեց, թէ սահմանափակ նոր առաջարկուած Հայաստան 3.000.000 ժողովուրդ ունի, թէ տրուելիք զինուորական օգնութիւնը ահագին չէ և թէ ամերիկեան դրօշակը մեծ ազդեցութիւն պիտի ունենայ թշնամի դրացիներու վրայ:

Տեղեկագիրը ուշադրութիւն հրաւիրեց այն իրողութեան վրայ, թէ արդէն հայկական բանակ մը կայ, որ կարող է երկիրը պաշտպանել, թէ դրացի երկիրներ զինաթափ պիտի ըլլան, թէ ըստ դաշնագրութեան թուրք բանակը 50.000-ը պիտի չանցնի և թէ Միացեալ Նահանգները, զեկավարելով հայկական ելեւմուտքը, պիտի կարողանան վերստանալ հոգատարութեան համար իրենց ըրած ծախսերը:

Երեսփոխանական Ժողովը այլևս չդրադեցաւ այս խնդրով, նկատելով որ Մերակոյտի քուէն խնդիրը վերջացուցած էր:

ՍԵՒՐԻ ԳԱՇՆԱԳԻՐԸ

Սան Րէմոյի մէջ (1920 Ապրիլ 25) մշակուեցան թուրքիոյ առաջարկուելիք հաշտութեան պայմանները: 1920 Մայիս 11ին, Վերսալի «Ժամացոյց»-ի սրահին մէջ թուրք պատուիրակներուն յանձնուած է դաշնագիրը, 161 մեծագիր էջեր և 433 յօդուածներ, անոր կցուած են 3 քարտէսներ Պոլսոյ, Իզմիրի, Կէլիպոլուի եւ արեւել. սահմաններու մասին: Դաշնագիրը մէկ նախարան է և 13 մասեր է կը բաղկանայ:

Իսկ Դաշնագրի ստորագրութիւնը տեղի ունեցաւ Օդոստոս 10ին Սեւրի մէջ, բացի դաշնակից ներկայացուցիչներէ (*), թուրքերու կողմէ ստորագրեցին՝ Համաի փաշա, Րիզա Թէվֆիք պէյ, Յալիլ պէյ, իսկ Հայաստանի Հանրապետութեան կողմէ՝ Պատուիրակութեան նախագահ Աւետիս Ահարոնեան:

Ա. Ահարոնեան հետեւեալ ձեւով կը նկարագրէ Սեւրի դաշնագրի ստորագրութիւնը, Հայաստանի կառավարութեան իր զըրկամ զեկուցման մէջ.

«Ճաշից յետոյ, ժամը 4ին, երկու օթոմորիլներով Փարիզից հասանք Սեւր: Ինձ ուղեկցում էին խորհրդականներ Ա. Ինֆիաշեանը, բժ. Յ. Նեվրուզը և 2 քարտուղարներ: Սեւրի յախճապակու յայտնի գեղարուեստական գործարանի գլխավոր դահլիճը պատրաստուած էր Յազաղութեան Համաժողովն ընդունելու համար: Այդ դահլիճի ճակատի պատի տակ տեղ բռնեցին մեծ պետութեանց պատուիրակները. աջ ու ձախ պատերի տակ երկու թեւերով՝ փոքր դաշնակիցների տեղն էր: Հայաստանը իր տեղն ունէր ձախ թեւում, ռումէլիների և չեխոսլովակների կողքին, ուր և ևս տեղ բռնեցի, մինչդեռ մեր խորհրդականներն ու քարտուղարները տեղաւորուեցին պատուիրակների թիկնաթոռների յետեւում, յատուկ պատրաստուած աթոռների վրայ: Իմ առջև, սեղանի վրայ, դրուած էր փոքրիկ քարա, որի վրայ գրուած էր Plénipotentiaire d'Arménie:

Ժամը 4ից անց էր, երբ նստած էին գրեթէ բոլոր պետութիւնների ներկայացուցիչները, ներս մտաւ Համաժողովի նախա-

(*) Յրիսմական կայսրութիւնը, Յրանոս, Իսալիա և ճափոն իր դաւանակից գլխաւոր պէտրիւրիներ նեւակուած են ներկայ դաւանագրին մէջ. Հայաստան, Պելճի-հա, Յուճաստան, Հինազ, Լեհաստան, Փորթուգալ, Ռումանիա, Եւրոպայի և Ամերիկայի վերոյիշեալ գլխաւոր պէտրիւրիներ կը կազմեն դաւանակից պէտրիւրիներ:

դաս պ. Միլլըրան: Բացակայում էին միայն թուրք պատուիրակները, որոնք սպասում էին վարի յարկում: Նախագահի նշանի վրայ նրանց ներս բերին, և առաջնորդող սպասաւորը մուտքի առաջ գոչեց բարձրաձայն «Messieurs les Plénipotentiaires de l'Empire Ottoman»: Համաժողովը ոտքի կանգնեց ի նշան ողջոյնի: Կարմիր ֆէսերը գլուխներին, երկար քէտինգոս հագած՝ ներս մտան երեք թուրք պատուիրակները, գլխի թեթև շարժումով ողջունեցին Համաժողովը և իրենց տեղերը գրաւեցին, յոյներից վերջ Գրեթէ անմիջապէս յետոյ ոտքի ելաւ պ. Ա. Միլլըրան և ասաց հետեւեալը:

«Պարոններ, ես յայտարարում եմ. այս դաշնագիրը, որ պիտի ստորագրենք, միանգամայն համապատասխան է երկու կողմերի ընդունածին»:

Ապա հրաւիրեց թուրքերին ստորագրել: Ոտքի ելան Համափաշա, Ռիզա Թէվֆիք բէյ և Սալիլ բէյ, վճռական քայլերով մտանցան կեդրոնի սեղանին, ուր դրուած էր դաշնագիրը և իրար յետեից ջղուտ շարժումներով ստորագրեցին այն և գրեթէ հապճեպով գնացին իրենց տեղերը: Այնուհետև ստորագրեցին Անգլիայի, Փրանսայի, Իտալիայի և Ճապոնիայի ներկայացուցիչները և նրանցից անմիջապէս վերջը հրաւիրեցին ինձ: Այսպիսով, պետութիւնների այբբենական անուանակարգի շնորհիւ Հայաստանը (Arménie) կրտսեր դաշնակիցների մէջ ստորագրեց առաջինը... Ես ստորագրեցի երեք ահտ. 1) Թրքական դաշնագիրը, 2) Մեր երկրի փոքրամասնութեանց վերաբերեալ դաշնագիրը Հայաստանի և մեծ պետութիւնների միջև և 3) Մի արձանագրութիւն Հիճազի և Եռուկոսլաւիոյ բացակայութեան մասին:

* * *

Դաշնագրի Յօդ. 27-էն 35 կը ճշդեն թուրքիոյ սահմանները:

ՅՕԴ. 36.— Պայմանագիր բարձր կողմերը համաձայն են որ ներկայ դաշնագրին պայմանները գործադրուելու պայմանով, Պոլսոյ վրայ օսմ. կառավարութեան իրաւունքները և իրաւասութիւնները չխախտուին, Սուլթանն ու յիշեալ կառավարութիւնը ազատ ըլլան Պոլիս բնակելու և իրենց մայրաքաղաքը հոն պահելու: Բայց և այնպէս եթէ թուրքիա թերանայ անկեղծօրէն գործադրելու ներկայ դաշնագրին կամ լրացուցիչ դաշնագրերուն կամ պայմանագրերուն տրամադրութիւնները և մասնաւորապէս անոնց, որ կը վերաբերին ցեղային, կրօնական և լեզուական փոքրամասնութիւններու իրաւունքներու պահպանման, դաշնակից պետութիւնները բացարձակապէս իրենց կը վերապահեն վերոյիշեալ պայ-

ժանները փոխելու իրաւունքը, և Թուրքիա այժմէն յանձն կ'առնէ ընդունիլ այս մասին տրուելիք բոլոր որոշումները:

Բ. գլուխը նեղացներու մասին է (Յօդ. 37—61):

ՅՕԴ. 37. — Նեղացները՝ մէջն ըլլալով Տարասնէի նեղացը, Մարմարան, Վոսփորի նեղացը, այսուհետեւ թէ՛ խաղաղութեան և թէ՛ պատերազմի ժամանակ բաց պիտի ըլլան, առանց դրօշի խորութեան առեարական նաւերու և մարտանաւերու, զինուորական ու առեարական սաւառնակներու առջև:

Ք Ի Ի Ր Տ Ի Ս Տ Ա Ն

ՅՕԴ. 62. — Պալիս մնացող և անգլիական, ֆրանսական և իտալական կառավարութիւններու կողմէն որոշուած երեք անդամներէն բաղկացած յանձնաժողով մը ներկայ դաշնագրին գործադրութեան գրուած թուականէն սկսեալ վեց ամսուան միջոցին տեղական ինքնավարութիւնը պիտի պարտադրէ քիւրտերու տուաւելակշիռ թիւ մը ունեցած այն շրջանին, որ կ'իյնայ Եփրատի արեւելեամ կողմը եւ Հայաստանի ետքէն որոշուելիք սահմանիմ հարաւակողմը ու 27րդ յօդուածին երկրորդ և երրորդ հատուածներուն համաձայն գծուած Թուրքիա-Սիւրիա և Միջագետք սահմաններուն հիւսիսակողմը: Երբ խնդրի մը մասին միաձայն համաձայնութիւն չգոյանայ, այս յանձնաժողովին անդամներուն կողմէ պիտի տեղեկացուի իրենց պատկանած պետութիւններուն: Այս ծրագիրը պիտի պարունակէ Ասորի Քաղզէացիներուն և նոյն շրջանակին մէջ գտնուող ազգային կամ կրօնական փոքրամասնութեանց իրաւունքներուն պաշտպանութեան մասին կատարեալ երաշխաւորութիւններ, և այս նպատակով անգլիական, ֆրանսական, իտալական, պարսիկ և քիւրտ ներկայացուցիչներէ բաղկացած յանձնաժողով մը՝ ներկայ դաշնագրին արամադրութիւններուն համաձայն Պարսկաստանի սահմանակից եզող թրքական սահմանին մէջ, եթէ պէտք ըլլայ, հարկ եղած սրբագրութիւնները քննելու և որոշելու համար նոյն շրջանները պիտի այցելէ:

ՅՕԴ. 63. — Օսմանեան կառավարութիւնը յանձն կ'առնէ հիմակուելնէ ընդունիլ և իրեն հաղորդուելու թուականէն սկսեալ երեք ամսուան միջոցին գործադրել 62րդ յօդուածին մէջ յիշուած յանձնաժողովներէն երկուքին որոշումները:

ՅՕԴ. 64. — Ներկայ դաշնագրի գործադրութեան գրուելու թուականէն սկսեալ մէկ տարուան ժամանակամիջոցի մէջ եթէ

ՅԶրդ յօդուածով որոշուած շրջանին քիւրտ բնակչութիւնը դիմէ Ազդ. Դաշնակցութեան Սորհուրդին և ապացուցանէ որ այդ շրջանի բնակչութեան մեծամասնութիւնը կը փափաքի անկախ ըլլալ Թուրքիայէն, և եթէ Սորհուրդը գնահատէ, որ քիւրտ ազգը ընդունակ է այդ անկախութեան, և յանձնարարէ որ անոր արուեստայն անկախութիւնը, Թուրքիան այժմէն յանձն կ'առնէ հպատակելու նոյն յանձնարարութեան և հրատարելու նոյն շրջանին վրայ ունեցած իր բոլոր իրաւունքներէն և իրաւասութիւններէն:

Այս հրատարումին մանրամասնութիւնները առանձին դաշնագրի նիւթ պիտի կազմեն Դաշնակից գլխաւոր պետութիւններու և Թուրքիոյ միջև: Թուրքիան Քիւրտիստանի վրայ ունեցած իր իրաւունքներէն հրատարած միջոցին և կամ որեւէ առան, եթէ Մուսուլի կուսակալութեան քրդական մասին մէջ բնակող քիւրտերին քնարերարար Քիւրտիստանի միանալ ուզեն, դաշնակից գլխաւոր պետութիւններու կողմէ որեւէ առարկութիւն պիտի չըլլայ:

ՅՕԴ. 65էն 83 Իզմիրի, իսկ 84—87 Յունաստանի մասին է:

Զ. ԳԼՈՒԽ — ՀԱՅԱՍՏԱՆ

ՅՕԴ. 88.— Թուրքիա կը յայտարարէ թէ ինք կը ճանչնայ Հայաստանը իրր ազատ և անկախ պետութիւն մը, ինչպէս ըրած էին սօկէ առաջ դաշնակից պետութիւնները:

ՅՕԴ. 89.— Թուրքիա և Հայաստան, ինչպէս նաև միւս պայմանագիր բարձր կողմերը կը հաւանին Ամերիկայի Օախազաթիթ իրաւարարութեամ յամձնել Էրզրումի, Տրապիզոնի, Վանի և Պիթիլիսի նահանգներուն մէջ Թուրքիոյ և Հայաստանի սահմանին որոշման խնդիրը և ընդունիլ նախագահին որոշումով Հայաստանի ծով իջնելուն և վերոյիշեալ սահմանին յարակից բոլոր օամ. հողերուն գինուորապէս չէզոքացման մասին պատրաստուած բոլոր արամադրութիւնները:

ՅՕԴ. 90.— Երբ 89-րդ յօդուածին համաձայն սահմանը որոշուելով, յիշեալ նահանգներու հողերէն ամբողջը կամ մէկ մասը Հայաստանին փոխանցուի, Թուրքիա այժմէն կը յայտնէ թէ որոշման թուականէն սկսեալ կը հրատարի իր բոլոր իրաւունքներէն փոխանցուած այդ հողամասին վրայ:

Ներկայ դաշնագրին այն արամադրութիւնները որ գործադրելի են Թուրքիայէն անջատուելիք հողերուն համար, այժմէն գործադրելի պիտի ըլլան նաև վերոյիշեալ հողամասին համար:

Հայաստանի վեհապետութեան տակ դրուած հողերուն պատ-

ճառով, Թուրքիոյ պարագէն իր (Հայաստանի) յանձն առնելիք մասին, ինչպէս նաև օգտագործելիք իրաւունքներուն համեմատութիւնն ու հանգամանքը պիտի ճշդուին ներկայ դաշնագրին 3-րդ մասին (եւմտական տրամադրութիւններ) 241 և 244 յօդուածներուն համաձայն :

Ի վերջոյ, ի հարկին կնքուելիք պայմանագիրները պիտի լուծեն այն բոլոր խնդիրները, որ ներկայ դաշնագրով չեն հարթուած և յիշեալ հոդերուն թողման հետևանքով կրնան առաջ գալ :

ՅՕԴ. 91.— 89րդ յօդուածին մէջ յիշուած հոդերէն մէկ մասը, երբ Հայաստանի թողուի, արուած որոշման համաձայն Հայաստանի և Թուրքիոյ միջև սահմանը տեղւոյն վրայ գծելու համար, նոյն 89րդ յօդուածին նախատեսուած որոշումէն սկսեալ 3 ամսուան ընթացքին պիտի կազմուի սահմանագծման յանձնաժողով մը, որուն կազմութեան եզանակը յետոյ պիտի որոշուի :

ՅՕԴ. 92.— Հայաստանի սահմանները Աղբրէջանի և վրաստանի հետ պիտի որոշուին շահագրգռուող կառավարութեանց կողմէ հաւաքական համաձայնութեամբ մը :

Եթէ որևէ կերպով, շահագրգռուող տէրութիւնները, 89րդ յօդուածին յիշած որոշումը արուած պահուն, չյաջողին հաւաքական համաձայնութեամբ մը իրենց սահմանները որոշել, այն ատեմ այդ սահմանը դաշնակից գլխաւոր տէրութեանց կողմէ պիտի որոշուի : Այս սահմանը տեղին վրայ գծելու իրաւասութիւնն ալ անոնց կը պատկանի :

ՅՕԴ. 93.— Հայաստան կ'ընդունի և կը հաւանի գործադրել գլխաւոր դաշնակից տէրութեանց հետ կնքելիք պայմանագրի մը մէջ տրուելիք այն տրամադրութիւնները, զորս անհրաժեշտ պիտի նկատեն նոյն տէրութիւնները, պաշտպանելու համար Հայաստանի մէջ ցեղային, լեզուական և կրօնական տեսակէտով մեծամասնութենէն տարբեր եզող ժողովուրդին շահերը :

Նոյնպէս Հայաստան կը հաւանի գլխաւոր դաշնակից տէրութեանց հետ կնքելիք պայմանագրի մը մէջ տրուելիք այն տրամադրութեանց, զորս անոնք անհրաժեշտ պիտի նկատեն փոխադրութեանց ազատութեան և սերիշ ազգերու առևտրական հաւասարութեան համար :

* * *

Սեւրի դաշնագրի ստորագրութենէն անմիջապէս վերջ, պետութիւնները փութացին ճանչնալ Հայաստանի իրաւական գոյութիւնը (de jure) : Այսպէս Հիմանսը, յանուն Նօրին վեհ. Պել-

ճիգայի թագաւորի կառավարութեան 1920 Օգոստ. 27-ին պաշտօնական նամակով Հայաստանի Հանրապետութեան նախագահին հաղորդեց, թէ արքայական կառավարութիւնը որոշել է պաշտօնապէս ճանաչել Հայաստանի Հանրապետութեան կառավարութիւնը և բախտաւոր կը լինի դիւանագիտական յարաբերութիւններ պահել նրա հետ» : Աւելի առաջ, Օգոստ. 23-ին, Յունաստանի Փարիզի դեսպան Ռոմանոսը հաղորդած էր Հայաստանի Պատուիր. նախագահին, որ Յունաց թագաւորի կառավարութիւնը համաձայն է, որ Հայաստանը Աթէնքի մէջ նշանակէ լիազօր դեսպան :

ՍԵՒՐԻ ԴԱՇՆԱԳՐԻ ԳՈՐԾԱԴՐՈՒԹԻՒՆԸ

Հ. Հեան Պատուիրակութեան նախագահ Ա. Ահարոնեան 1920 Սեպտ. 25ին գիմուսներ կատարեց Ազգ. Դաշնակցութեան Խորհուրդին, յայտնելով թէ «Սեւրի դաշնագրի ստորագրութեամբ, նկատելով որ Դաշնակից Պետութիւնները վերջնականապէս կը ճանչնային Հայաստանի Հանրապետութիւնը», կը խնդրէր «Ազգ. Դաշնակցութեան անդամ ընդունիլ Հայկական Պետութիւնը» : Այս խնդիրը պիտի քննուէր Ազգ. Դաշնակցութեան առաջին ընդհանուր ժողովին մէջ :

Սեպտ. 13ին քէմալական բանակը յարձակումի սկսած էր Հայաստանի դէմ և Նոյեմ. 15ին ժընեւի մէջ բացուած Ազգ. Դաշնակցութեան համագումարին Նոյեմ. 20ի նիստին մէջ պ. Թիթթանի հետեւեալ զեկոյցը ըրաւ .

«Ազգ. Դաշնակցութեան Խորհուրդը, 1920 Հոկտ. 1ի վերջին շարժումն Պրիւքսելի իր նիստին մէջ, ստացաւ թուրք ազգայնականներու յարձակման քայլերու մասին հայկական կառավարութեան քողոքը : Ազգ. Դաշնակցութենէն հայկական կառավարութիւնը կը պահանջէր միջամտել, յարգել տալու համար Սեւրի Դաշնագիրը : Խորհուրդը պատասխանեց իր նամակին մէջ թէ Սեւրի Դաշնագիրը դեռ ի զօրու չէր, բայց ստորագրող պետութիւններուն կը վերաբերէր անոր գործադրութիւնը ապահովել : Հայկական գիմուսը փոխանցելով Սեւրի Դաշնագիրը ստորագրող պետութեանց (Ֆրանսա, Մեծն Բրիտանիա, Իտալիա և Ճափոն) 1920 Հոկտ. 22ին, Խորհուրդը յիշեցուց այս պետութեանց Մարտին և Ապրիլին Հայաստանի մասին փոխանակուած թղթակցութիւնները :

«1920 Նոյեմ. 10ին պ. Լոյսա Ճորճ Խորհուրդին իմացուց թէ

Դաշնակից Պետութիւնները իրենց բոլոր ջանքերը ի գործ կը դրնեն զինուորականապէս օգնելու Հայաստանի Հանրապետութեան, տնոր հայթայթելով պատերազմական իրեղէններ և վառելանիւթ: Դալով Հայաստանի տարագային, Մեծն Բրիտանիոյ վարչապետը գիտել կուտար՝ թէ նախագահ Ռւիլսըն ինչքան ատեն որ իր որոշումը հաղորդած չէ անոր սահմաններու մասին, անօգուտ կը նրկատուի՝ դաշնագրի գործադրութիւնը ապահովելու շուրջ՝ վերջոյ միջոցներու քննութեան:

Նոյեմբեր 15ին բացուեցաւ Ազգ. Դաշնակցութեան առաջին նստաշրջանը: Այս նստաշրջանը վճիռ պիտի տար քէմալականներու, պոլշեւիկներու և թաթարներու յարձակման ենթակայ Հայաստանի սահմաններու և անկախութեան ապահովութեան, այլ նաև Հայաստանը Ազգերու Դաշնակցութեան մէջ ընդունելու մասին:

Այս հարցերէն առաջինին Ազգ. Դաշնակցութիւնը յատկացուց իր 17 և 22 նոյեմ. հրապարակային նիստերը: Լորտ Բոպերդ Սէսիլ յայտնելով, թէ «Ազգ. Դաշնակցութիւնը չի կարող լինել հանրային բարոյականութեան պաշտպան, եթէ ան իր ամէն կարելին ի գործ չդնէ արգելելու համար, որ այդ հին ժողովուրդը անգամ մըն ալ ստիպուած ըլլայ ճաշակելու նման տանջանքներ», առաջարկեց ժողովին ընդունիլ հետեւեալ բանաձեւը.

«Մորհուրդը կը հրաւիրէ քննել անյապաղ Հայաստանի վիճակը և ներկայացնել ժողովի վճռին առաջարկութիւններ՝ ետ մղելու համար այն վտանգը, որ ներկայիս կը սպառնայ հայ ցեղի մը նացորդներուն, և հաստատելու համար այդ երկրին մէջ ամուր և տեւական վիճակ մը»:

Իր կարգին Պելճիգայի ներկայացուցիչ ծերակուտական Լաֆոնթէնը առաջարկեց ստեղծել վեց հոգիէ բաղկացած յանձնաժողով մը և անոր յանձնել հայերու և թուրքերու միջև մղուող պայքարին վերջ տալու միջոցներու քննութիւնը:

Նոյեմ. 22ի նիստին մէջ, թէև բոլոր ճառախօսները միաձայն կերպով խօսեցան Հայաստանի անմիջապէս օգնութիւն հասցնելու անհրաժեշտութեան մասին, բայց երբ կարգը եկաւ գործնական միջոցներու առաջարկութեան, ճառերէն կը լսուէր միայն յոռետեսութիւն: Երկուսուսուս Ներկայացուցիչ Սպարայկովիչը և Եուէտի ներկայացուցիչ Պրանտինկը կ'առաջարկէին ազդեցութիւն բանեցնել մեծ պետութիւններուն վրայ: Նանօէնը (Նորվեկիա) անհրաժեշտ կը նկատէր զինուորական ոյժ դրիւլ Հայաստանի օգնութեան և կ'առաջարկէր, որ Հիւս. Ամերիկայի Միացեալ Նահանգներն ալ մասնակցին այս ձեռնարկին, եթէ աշխարհին խնդրանք

ուղղուի յանուն Ազգ. Դաշնակցութեան: Պալֆուրը (Անգլիա) մասնանշեց, որ Ազգ. Դաշնակցութեան կազմակերպութիւնը նախատեսած չէ այնպիսի դրութիւն, որ ստեղծուած է Հայաստանի վերաբերմամբ: Անհրատեշտ է դանել պետութիւն մը, որ համաձայնէր ստանձնել Հայաստանի հոգատարութիւնը: Յոյց տալով այդպիսի պետութիւն մը գտնելու դժուարութիւնները, անբասւ, թէ ժընեւի մէջ հաւաքուած բոլոր ազգերը պէտք է մասնակցին Հայաստանի փրկութեան ընդհանուր դործին: Վիլիամին (Ֆրանսա) զարգացնելով այն միտքը, թէ Ազգ. Դաշնակցութիւնը այս հարցին մէջ անզօր է, առաջարկեց հետեւեալ բանաձևը.

«Համագումարը փափաքելով դործակցիլ Սորհուրդին հետ, հընարաւոր կարճ ժամանակի մը ընթացքին վերջ տալու հայկական սարսափելի ողբերգութեան, կը հրաւիրէ Սորհուրդը հասկացողութեան գալու կառավարութիւններու հետ, որպէսզի պետութիւն մը ստանձնէ միջոցներ ձեռք առնել, վերջ տալու համար Հայաստանի և քէմալականներու միջև թշնամութեանց»:

Փողովը միաձայնութեամբ ընդունեց այս բանաձևը, ինչպէս նաև ծերակուտական Լաֆոնթէնի առաջարկը:

Ազգ. Դաշնակցութեան Սորհուրդը 1920 Նոյեմ. 23ին ստիպողական կոչ ուղղեց Ա. Դեան անդամ բոլոր կառավարութիւններուն, նաև Ամերիկայի Մ. Նահանգներուն, համաձայն ընդունուած որոշումին: Բայց երեք պետութիւններ միայն պատրաստակամութիւն յայտնեցին ձեռնարկելու առաջարկուած պարտականութեան: Մ. Նահանգներու նախագահ Ուիլսըն պատասխանեց, թէ պատրաստ է իր ամծակամ միջամտութիւնը ընծայելու իր նըշանակելիք ներկայացուցիչի միջոցով» (Վ Դեկտ. 1920): Նոյնպէս սպանիական և պրագիլեան կառավարութիւնները պատրաստակամութիւն յայտնեցին մասնակցելու, տոաջինը բարոյական և դիւանագիտական բոլոր քայլերուն» ի նպատակ Հայաստանի. երկրորդը՝ վերջ տալու «Հայաստանի ձգնաժամային կացութեան» (Նոյեմ. 30):

Մեծ պետութիւններէն որեւէ մէկը ընդառաջ չդնաց առաջարկութեան: Դեկտ. 17ին, Ռուսմանիոյ ներկայացուցիչ պ. Եուանէսքու իր կառավարութեան անունով ըրաւ հետեւեալ առաջարկութիւնը.

«Իրական և արագ օգնութիւն մը բերելու համար հայ ժողովուրդին, որ կը մեռնի, Ռուսմանիա ժընեւ հաւաքուած Ազգերուն կ'առաջարկէ կազմութիւնը միջազգային արշաւախումբի մը, որ պիտի ստանձնէ կարգ ու կանոն և անդորրութիւն հաստատել Հայաստանի մէջ»:

«Միջազգային այս զօրամասը, դրուած ուղղակի դաշնակից Մեծ Սպայակոյտի հրամանին տակ, կրնայ կազմել 40 հազար զինուորէ ոյժ մը, բոլոր երկիրներու ջոկատներէն բաղկացած, որ կը կազմէ գեղեցիկ Ազգերու Դաշնակցութիւնը, համեմատաբար իրենց բնակչութիւններուն։

«Ռուսմանիա կը յայտարարէ իր սրտաբասականութիւնը, այս վայրկեանէն սկսեալ միջամտելու իր զինուորներով, իր պիտոյքներով եւ իր դրամով։

Այս առաջարկութիւնը յանձնուեցաւ վեցի յանձնաժողովին, որուն ղեկուցարէր ծերակուտական Լաֆոնթէնը յայտնեց, թէ թէև ինքը վստահ է, որ առաջարկութիւնը համակրանքով կ'ընդունուի բոլոր պետութիւններու կողմէն, բայց Հայաստան զօրամաս ուղարկելու դժուարութիւնները խիստ մեծ են եւ նախապէս պէտք է ապահովել բոլոր պետութիւններու գործակցութիւնը։ Իբրև եղբակացութիւն, ան յայտնեց, թէ ինքը Ազգ. Դաշնակցութեան չի յանձնարարեր ընդունիլ այդ առաջարկութիւնը, որովհետև Ազգ. Դաշնակցութիւնը խաղաղութեան ազգակ է եւ անոր համար մեծ յաղթանակ ու պատիւ պիտի ըլլար փրկել Հայաստանը առանց արիւն թափելու։ Վիվիանին աւելցուց, որ Ազգ. Դաշնակցութիւնը իրաւունք ալ չունի իր վրայ բանակի կազմութեան պարտականութիւն առնելու։

Դեկտ. 18ին ժողովը, ճիշդ Նոյեմ. 22ի նիստին պէս, ընդունեց հետեւեալ զուտ բարոյական բնօյթ կրող բանաձևը.

«Համագումարը, յիշեցնելով իր 1920 Նոյեմ. 22ի որոշումը, կը շարունակէ գործակցիլ Թորհուրդին հետ որուն պարտականութիւն տրուած է հսկելու, իմացնելու եթէ անհրաժեշտ է՝ Ազգ. Դաշնակցութեան անդամներուն Հայաստանի ճակատագրի մասին, որուն ի նպաստ, Ազգ. Դաշնակցութեան խնդրանքով, արտայայտուած են, բացի համաշխարհային համակրանքէն, բարձր միջամտութիւնը նախագահ Ուիլսոնի, նոյնպէս Սպանիոյ եւ Պրաղիլիոյ»։

..

Ազգերու Դաշնակցութեան առջև դրուած էր նաև երկրորդ խնդիր մը՝ Հայաստանի ընդունելութիւնը Ազգ. Դաշնակցութեան մէջ։ Առաջին համագումարի Ե. բոլ յանձնախումբը, 1920 Նոյեմ. 20ին առաջին անգամ հաւաքուելով, երեք ենթայանձնախումբերու մէջ աշխատանքներու ըստանում կատարեց։ Դեկտ. 3ին յայտարարուեցաւ թէ «Հայաստանով զբաղող ենթայանձնախումբը միաձայնութեամբ արտայայտուած էր ի նպաստ այս երկրին ընդունելութեան Ազգ. Դաշնակցութեան մէջ»։

Թրքական ուժերուն Հայաստան մուտքը, միւս կողմէ Հայաստանի խորհրդայնացումը նոր կացութիւն մը ստեղծած էին : Լոնտոնի մէջ Յրանսայի, Մեծն Բնրիտանիոյ և Իտալիոյ նախարարները Ազգ. Դաշնակցութեան իրենց ներկայացուցիչներուն հեռագիրներ ղրկեցին՝ Հայաստանի ընդունելութեան աննպաստ :

«Յրանսայի, Իտալիոյ և Անգլիոյ երեք կառավարութիւններու ներկայացուցիչները, հաւաքուելով Լոնտոն, քննելէ վերջ Հայաստանի ընդունելութեան մասին ժընեւի մէջ յորուցուած խընդիրը, միաձայնութեամբ եկան այն եզրակացութեան որ անկարելի է այժմ դո՛ւստում տալ Հայաստանի դիմումին : Դեռ վաւերացուած չէ Սեւրի դաշնագիրը, որ կազմեց Հայաստանը անկախ պետութիւն : Նոյնպէս Հայաստանի սահմանները, ինչպէս որ ճշդուեցան նախագահ Սելիսընի կողմէ ի պատասխան այս մասին պետութիւններու կատարած դիմումին, կը ներկայացնեն այնպիսի տարածութիւն մը, որ Ազգ. Դաշնակցութեան մասնակցող պետութիւնները, ներկայ պայմաններուն սակ, դժուարութեամբ պիտի կրնային ընդունիլ զայն երաշխաւորելու եւ յարգել տալու պատասխանատուութիւնը» :

Հրատարակութեան տրուած այս հեռագիրը ազդեց Խորհրդաժողովի միւս անդամներուն վրայ :

Դեկտ. 16ին, Խորհրդաժողովի 25րդ նիստին, տեղեկարար Տ քթ. Նանսէն յայտարարեց. «Յանձնախումբը միաձայն էր իր փափաքին մէջ գրական պատասխան մը տալու Հայաստանի դիմումին, բայց մեծ դժուարութիւններ արգելք կ'ըլլան այս ընդունելութեան : Հայաստանի վիճակը ներկայիս մասնաւորապէս ողբալի է : Իր հողերէն մեծ մաս մը գրաւուած է թշնամի բանակներէն, կառավարութիւնը բոլորովին հաստատուն չէ, իր սահմանները դեռ ճշդուած չեն : Կարճ, պայմանները այնպէս են որ՝ հակառակ մեր փափաքին յանձնարարելու Հայաստանի մուտքը Ազգ. Դաշնակցութեան մէջ՝ չկրցանք այդ ընել» :

Քուէարկութեան մասնակցող 29 պետութիւններէն 21ը Հայաստանի ընդունելութեան դէմ, և միայն 8ը (Գանատա, Բերու, Փորթուկալ, Ռումանիա, Սալվատոր, Զուիցերիա, Ուրուկուայ, Վենեսուելա) ի նպաստ քուէարկեցին, 13ը վերապահամ բացակայ էին : Բայց նոյն ատեն, խորհրդաժողովը, փափաքելով իր համակրանքը յայտնել Հայաստանին և իր յոյսը զայն կարենալ իր մէջ ընդունելու կարճ ժամանակի մը ընթացքին, քուէարկեց հետեւեալ բաղձանքը, ներկայացուած Գանատայի պատուիրակ պ. Ռոուէլի կողմէ.

«Խորհրդաժողովը կը յայտնէ իր ջերմագին յոյսը որ Մ. Նա-

հանգներու նախագահին ջանքերը, Սպանիոյ և Պրագիլիոյ կառավարութիւններու զօրաւոր աջակցութեամբ, պիտի յաջողին աղաւտել հայ ժողովուրդը եւ ապահովել Հայաստանին կայուն կառավարութիւն մը, որ իր հեղինակութիւնը տարածէ ամբողջ տէրութեան վրայ և իր սահմաններուն մէջ որոնք կարողանան վերջնականօրէն ճշդուիլ խաղաղութեան դաշինքին համաձայն, սրայէսզի Սորհրդաժողովը կարողանայ իր յաւաքիկայ նստաշրջանին ընդունիլ Հայաստանը իբրև Ա.զ.Գ. Դաշնակցութեան անդամ, այս ընդունելութեան ընծայած ամբողջական իրաւունքներով:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԵՒ ՄՈՍԿՈՒԱՅԻ ՄԻՋԵՒ ԲԱՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Հիւսիսային Կովկասը խորհրդային իշխանութեան կողմէ գըրաւուելէն վերջ, Հայաստանի կառավարութիւնը ձեռնարկեց բանակցութիւններու մէջ մտնել Մոսկուայի կառավարութեան հետ: 1920 Ապրիլի վերջը, Երևանի մէջ կազմուեցաւ պատուիրակութիւնը հետեւեալ կերպով. Նախագահ՝ Լ. Շանթ, անդամներ՝ Հ. Տէրտէրեան և Լ. Զարաֆեան: Յանձնարարուեցաւ պատուիրակութեան անմիջապէս մեկնիլ Մոսկուա, խորհրդային իշխանութեան հետ յանուն Հայաստանի բանակցութիւններ վարելու և բարեկամական դաշինք կնքելու նպատակով: Պատուիրակութեան արուեստան հետեւեալ հրահանգները. 1. Սորհրդային իշխանութիւնը պէտք է ձանձնայ Հայաստանի անկախութիւնը՝ ընդունելով Հայաստանի սահմաններուն մէջ Ղարապաղն ու Գիւլիստանը. 2. Սորհր. Ռուսաստանը, գոնէ սկզբունքով, պէտք է ընդունի թրքահայ հողերու կցումը Հայաստանին. 3. Սորհրդ. Ռուսաստանը պիտի չմիջամտէ Հայաստանի ներքին գործերուն. համայնավարական գործունէութիւն պիտի չունենայ Հայաստանի մէջ. 4. Սորհրդ. Ռուսաստանը թոյլ պիտի տայ, որ Հիւս. Կովկասի և Ռուսաստանի մէջ գտնուող հայ գաղթականները վերադառնան Հայաստան, և շարք մը ուրիշ հարցեր:

Պատուիրակութիւնը մեկնեցաւ Մոսկուա, և այս առթիւ Մայիս 4-ին վարչապետ Հ. Օհանջանեան Չիչերինին ղրկեց հետեւեալ հեռագիրը.

«Բանուորական, զինուորական ու զիւղացիական պատգամա-

ւորների համառուտական երրորդ համադումարի օրոշման համա-
 ձայն, որ յայտարարել է Հայաստանի ինքնօրոշման ազատութիւ-
 նը, և հիմնուելով ժողովրդական կոմիտարների նախագահ Լենինի
 1918 Յունւ. 13ի դեկրետի վրայ՝ անկախ, միացեալ, դեմոկրա-
 տիկ Հայաստանի Հանրապետութեան կառավարութիւնն առաջար-
 կում է Ռուսաստանի ընկերվարական կառավարութեանը բանակ-
 ցութիւնների մէջ մանեկ նրա հետ երկու հանրապետութիւնների
 միջև պայմանագրային յարաբերութիւններ հաստատելու համար՝
 Հայաստանի Հանրապետութեան անկախութեան ճանաչման և
 ինքնիշխանութեան հիմունքների վրայ: Իմ կառավարութեան լի-
 ազօրութեամբ պատուիրակութիւնն արդէն ձեր հանրապետութեան
 սահմաններում է՝ յիշուած բանակցութիւնները ձեր կառավարու-
 թեան հետ վարելու համար: No. 2740»:

Մայիս 17ին Չիչերինը պատասխանեց. «Պորհրդային կառա-
 վարութիւնը սրանով յայտնում է իր համաձայնութիւնը կնքելու
 Հայաստանի կառավարութեան հետ պայմանագիր՝ երկու ժողո-
 վուրդների միջև բարեկամական յարաբերութիւններ հաստատելու
 նպատակով: Պորհրդ. կառավարութիւնը սպասում է ձեր պատուի-
 րակներին, որոնք արդէն ճանապարհուել են դէպի Մոսկուա: Ձեր
 պատուիրակութեան Մոսկուայից Երևան հաղորդակցութեան մէջ
 մանելու տեխնիկական դժուարութիւնները վերացնելու նպատա-
 կով արամադրեցինք ձեր ուղիղ հեռագրաթելը՝ Ռոստովի և Թիֆ-
 լիսի վրայով: Մեզ դուր է ենք այդ մասին նախօրօք համաձայնու-
 թեան դալ Վրաստանի կառավարութեան հետ: No. 150»:

Մոսկուա հասնելէ յետոյ, Հայաստանի պատուիրակութիւնը
 անմիջապէս տեսակցութիւն ունեցաւ Չիչերինի հետ, և քնն-
 ցան բանակցութիւնները: Մայիս 31-ին Շանթը ուղիղ հեռագրա-
 թելով հաղորդեց Երևան, թէ բանակցութիւնները կ'ընթանան
 յաջող: Պորհրդային Ռուսաստանի կողմէ կը բանակցէր Գարախա-
 նը: Պորհրդային կառավարութիւնը շարունակ կը կրկնէ, թէ ինք-
 բնաւ ցանկութիւն չունի Հայաստանի մէջ խորհրդային կարգեր
 մտցնելու:

Բանակցութիւնները նպատաւոր փուլի մէջ էին: Պորհրդա-
 յին պատուիրակութիւնը ընդունեց Հայաստանի բոլոր պայման-
 ները, և Յունիս 10-ին արդէն Շանթը կը տեղեկացնէր Երևան, թէ
 ուղարկուած հայկական դաշնագիրը կազմուած է և մէկ երկու օրէն կը ստա-
 րագրուի: Պորհրդային Ռուսաստանը անվերապահ պատրաստակա-
 մութիւն յայտնեց ճանչնալու Հայաստանի անկախութիւնը և չմի-
 ջամտելու անոր ներքին գործերուն:

Բայց հետզհետէ արամադրութիւնները փոխուեցան: Բազու ա-

պատանած հայ պոլլեիկները՝ Միկոյեան, Նուրիջանեան, Կասեան, Մուսեան և ուրիշներ աշխատանք կը տանէին խորհրդայնացիներու Հայաստանը. միւս կողմէն Մոսկուայի մէջ կ'ամրապնդուէր սուսեթուրք բարեկամութիւնը:

Յուլիս 1-ին Շանթը կը հեռագրէր Երևան. «Ընկնց առաջին տեսակցութիւնից պարզուեց, որ միակ դժուարութիւնը Ազրբէջանի սահմանն է, որովհետև Բազուից ամէն կերպ աշխատում են խանգարել դաշնագրի կնքումը: Խորհրդային կառավարութիւնը ընդունում է մեր պահանջների արդար լինելը և չի վախաքում գոհացում ապա խորհրդային Ազրբէջանի և հայ բոլլեիկների բուլտր բաղձանքներին: Այնուամենայնիւ վերջինների յամառ պընդումի և սուտ տեղեկութեանց ազդեցութեան հետևանքով դաշնագրի կնքումը դանդաղում է, Խորհրդային Ազրբէջանի կառավարիչները ցանկանում են օգտուել սուսեթուրք հեղինակութիւնից և սուս զօրքերի ներկայութիւնից՝ իրազործելու համար սուսաւաթական ծրագիրը՝ գրաւել Ղարապաղն ու Ջանգեղուրը և անվիճելի հայկական հողերը, այդպէսով ամրապնդելու համար իրենց դիրքը թուրք ազգաբնակչութեան մէջ: Խուսառտանը ցանկանում է ստանձնել իրաւարարի դեր հայ-թաթարական վէճը լուծելու համար: Մոսկուայի կառավարութիւնը պատրաստակամութիւն է յայտնում թիւրքահայաստանի խնդրում հանդէս դալ միջնորդի դերում Հայաստանի և Մուսթաֆա Բէմալի միջև»:

Բազուի հայ և ազրպէյճանցի պոլլեիկները նոյն ատեն ազդեցութիւն գործ դրին՝ Արգ կարմիր բանակը շարժման մէջ գնելու և գրաւելու Գորիսը: Այդ պահուն սպաննուեցան Վ. Խորէնին, Ա. Շիրինեանը, Սաքոն և բազմաթիւ ուրիշ տեղական գործիչներ: Կարմիր բանակը յառաջացու մինչև Ղափան և Նախիջեւան: Լեռնային մասին մէջ մնաց Նժդէն իր մարտիկներով:

Յուլիս մէկին Չիչերինը հեռագրեց Հայաստանի կառավարութեան, որ կ'առաջարկէ բանակցութիւնները տեղափոխել Երևան, և այդ նպատակով Մոսկուայէն կը մեկնի ընկ. Լըկրանը: Վարչապետ Է. Օհանջանեան պատասխանեց, որ ինքը դէմ չէ այդ առաջարկին, բայց բանակցութիւնները կրնան սկսիլ Շանթի պատուիրակութեան վերադարձէն վերջ:

Լըկրան Թիֆլիս ժամանելով, բանակցութիւններ սկսան Հայաստանի ներկայացուցիչներուն հետ եւ Օգոստ. 10-ին հաշտութեան համաձայնագիր ստորագրուեցաւ Ա. Ջամալեանի, Ա. Բաբալեանի եւ Լըկրանի միջև, որով վերջ կը գանէին պատերազմական գործադրութիւնները Խորհրդային Ռուսաստանի և Հայաստանի միջև: Հայաստանի զօրքերը գրաւելու էին Շանթախթ-

Յոսի-Ազնաբերդ-Սուլթանբէդ եւ ապա Քինկիէն հիւօիս եւ Բազարչայէն արեւելք անցնող գիծը, իսկ Ղազախի շրջանին մէջ այն գիծը, որ կը բռնէին Յուլիոս 30-ին: Խորհրդային Ռուսաստանի զօրքերը պիտի գրաւէին Ղարապաղ, Չանդեզուր, Նախիջևան շրջանները: Այս գրաւումով չէր նախորոշուեր այդ գաւառների վերջնական պատկանելիութիւնը. այդ հարցը պիտի որոշուեր Խորհրդային Ռուսաստանի եւ Հայաստանի միջեւ կնքուելիք գաշնագրով: Մինչեւ այդ գաշնագրի կնքումը Շահթախիթ-Չուլֆա երկաթուղին պիտի բանեցուէր Հայաստանի երկաթուղային վարչութեան կողմէ:

Սեզա. 11-ին վերադարձաւ Շահթի պատուիրակութիւնը, եւ միայն Հոկտ. 11-ին Երևան եկաւ Լըկրանը՝ պատուիրակութեան բոլոր անդամներու հետ: Անոր պատուիրակութիւնը բաղկացած էր 47 հոգիէ, որոնց մէջ էին Սահակ Տէր Գաբրիէլեանը, Աշոտ Յովհաննէսեանը: Պատուիրակութիւնը ընդունուեցաւ մեծ պատիւով: Յաջորդ օր սկսան բանակցութիւնները Լըկրանի եւ Շահթի միջև:

Հոկտ. 13-ին Լըկրանը շերկայացուց շարք մը պահանջներ, որոնցմէ գլխաւորներն էին. 1) Հրաժարիլ Աեւրի դաշնագրէն, 2) թոյլ տալ Խորհրդային զօրքերուն՝ իրենց սազմամթերքով անցնիլ Հայաստանի երկաթուղիներով եւ խճուղիներով, միանալու համար Մուսթաֆա Քէմալի՝ զօրքերուն՝ դաշնակիցներուն դէմ կռուելու նպատակով, 3) սահմանափէճը Հայաստանի եւ հարևաններու միջեւ լուծել Խորհրդ. Ռուսաստանի միջնորդութեամբ:

Հայաստանի պատուիրակութիւնը վճռականապէս մերժեց ընդունիլ առաջին կէտը, իսկ միւս բոլոր կէտերու վերաբերմամբ կայացաւ համաձայնութիւն եւ կազմուեցաւ դաշնագրի նախագիծը, որով 1) Խորհրդ. Ռուսաստանը կը ճանչնար Հայաստանի անկախութիւնը եւ ներքին անձեռնմխելիութիւնը. Հայաստանի մէջ պիտի մտնէր եւ Չանդեզուրը, իսկ Ղարապաղի եւ Նախիջևանի վիճակը պիտի որոշուէր իրաւարարութեամբ. 2) Խորհ. Ռուսաստանը իսկոյն պէտք է միջամտէր կասեցնելու համար պատերազմը Հայաստանի եւ Թուրքիայի միջեւ. 1914 թ. սահմանի վրայ պէտք է ստեղծուէր չէզոք դօսի եւ հայ-թրքական սահմանափէճը լուծուէր Խորհր. Ռուսաստանի բարեկամական միջամտութեամբ 3) Հայաստանը կը համաձայնէր թոյլ տալ անցնելու իր ճանապարհներով ռուսական զօրքերը. Հայաստանի վրայով դէպի Թուրքիա փոխադրուելիք զէնքի 30օ/օր պէտք է մնար Հայաստանի մէջ իր բեւ ինքնապաշտպանութեան միջոց. 4) Հայաստանը կ'ընդունէր Խոր. Ռուսաստանի միջնորդութիւնը իր եւ հարևաններու հողային վիճերը լուծելու համար. 5) Խորհրդ. Ռուսաստանը պէտք է

վճարէր Հայաստանին երկու եւ կէս միլիոն բուսիլի, պէտք է բանար նաւթային ճանապարհը, Կար երկրագործական գործիքներ, յանձնէր Մոսկուայի մէջ գանսւող էջմիածնական գոյքերը, դիւրիւթիւններ տար Ռուսաստանի քանի մը կեդրոններուն մէջ հաւաքուած հայ գրեւական եւ գեղարուեստական երկերը Հայաստան փոխադրելու, արտօնէր եւ աջակցէր հայ դաղթականներու վերագարձին եւլն.:

Համաձայնութիւնը երկուստեք կայացաւ, և Լըկրանը մեկնեցաւ Պաքու՝ ստանալու համար Մոսկուայի վերջնական հաւանութիւնը, որմէ վերջ պիտի վերադառնար Երեւան, ուր եւ պիտի ստորագրուէր բարեկամութեան և խաղաղութեան գաշնագիրը Սորհրդ. Ռուսաստանի եւ Հայաստանի միջեւ: Լըկրանի մեկնումէն յետոյ, Մոսկուա այլեւս չխօսեցաւ գաշնագրի մասին, մինչև Հայաստանի խորհրդայնացումը:

ԼԵՌՆԱՅԻՆ ՂԱՐԱՎԱՂԸ ԵՒ Խ. ՀԱՅԱՍՏԱՆ

Առաջին անգամ, Ազրպէյջանի անդրանիկ Յեղկումը, ստորագրութեամբ իր նախագահ՝ Նարիմանովի, 1920-ին հանդիսաւորապէս կը խոստանայ հայ ժողովուրդին՝ լեռնային Ղարապաղը կցել Հայաստանի:

Երկրորդ անգամ, Զանգեզուրի Ղալաջուղ գիւղը, 1921 Մայիս 12-ին, Խ. Հայաստանի պաշտօնական բանագնացները՝ Արտաշէս Կարինեան և ռուսական կարմիր բանակի ներկայացուցիչ Վ. Մելնիկով գրաւորապէս հետեւեալը յայտնեցին Լեռնահայաստանի կառավարութեան ներկայացուցիչներուն (Գ. Տէր Մինասեան, բժ. Մինաս Մինասեան և Լ. Միքայէլեան):

«Զամգեզուրը և լեռնայիժ Ղարապաղը, որպէս Հայաստանի անբաժանելի մասեր, պիտի մտնեն մրա մէջ»*):

Իսկ աւելի ուշ, Խ. Հայաստանի պաշտօնական կառավարութիւնը հետեւեալ երկու տկտերով վերջնապէս կը նսւիրագործէր — անշուշտ գիտութեամբը Մոսկուայի — Զանգեզուրի և լեռնային Ղարապաղի կցումը Հայաստանի:

Առաջին տկտին մէջ, հրատարակուած 1921 Յունիս 12-ին Երեւան, ըսուած է.

*) Ա. Արցախունի — «Հայաստանի Խ. իշխանութեան բնոյքը» (մկ փաստաթուղթ) 1926, Գանիթէ, էջ 25:

«Ազրբէջամի և Հայաստանի Մոցիալիստական Խորհրդային Հանրապետութեանց կառավարութիւնների մէջ եղած համաձայնութեամբ հիմամբ վրայ, յայտարարուած է, որ լեռնային Ղարաբաղն այժմեանից կազմում է Հայաստանի Մոցիալիստական Խորհրդային Հանրապետութեան անբաժան մասը:

Հ. Ս. Խ. Հ. Ժողկոմների Խորհրդի
նախագահ՝ Ա. Մեասմիկեան (Ալ. Մարտունի)
Քարտուղար՝ Մ. Ղարաբէկեան

Իսկ երկրորդ ակտի մէջ, հրատարակուած դարձեալ Երեւան, 1921 Յունիս 13-ին, և յանուն Հ. Ս. Խ. Հ. Ժողովրդական կոմիտեաների խորհուրդի ուղղուած «Ձանդեղուրի իշխանութեան» (այդ թուականին տակաւին աննուած), ի միջի այլոց ասուած է.

«Լեռնային Ղարաբաղը վերջիմ համաձայնութեամբ Հայաստանի Խորհրդային կառավարութեան կողմից յայտարարուած է Հայաստանի անբաժան մասը»:

Հ. Ս. Խ. Հ. Ժողկոմխորհի նախագահ՝ Մեասմիկեան (Ալ. Մարտունի), Ժողովրդ. կոմիտ. խորհրդի անդամներ՝ Գ. Մակիմցեան, Ա. Քեզզաղեան, Ս. Սրապիոնեան (Լուկաշին), Ա. Կարինեան: Քարտուղար՝ Մ. Ղարաբէկեան:

ԴԵՍՊԱՆ ՃԷՐԱՐՏԻ ՅԻՇԱՏԱԿԱԳԻՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԱՍԻՆ

(Մատուցուած Ամերիկ. Ծերակոյտի Արտ. Գործ.
Ենթադաստիւսումը) (*)

Պատուարժան Ուրէն Ծ. Հարաինկ, նախագահ Ծերակոյտի Արտաքին Յարաբերութիւններու Ենթադաստիւսումըին.

Նախ հինգ գլխաւոր պատճառներ պիտի ներկայացնեմ, որոնք, իմ դատողութիւնով, հանդիսաւոր պարտականութիւն կը դնեն Ամերիկայի վրայ՝ այս միջոցին Հայաստանին օգնելու համար:

Ա. — Պերլինի մէջ դեսպանութեանս ատեն ես գիտէի, որ կայսերական Քերմանիան այնչափ գէշ զգացում ունի հայերու հանդէպ, որչափ թուրքերը, որովհետեւ թուրքիոյ և Ռուսիոյ հա-

(*) Այս յիշատակագիրը 1919ին մատուցուած է Ամերիկ. Ծերակոյտին, նախան ա-
նուկովէ մերժուեր Հայաստանի հոգաւարութեան:

յերը եւ մղեցին թուրքերման տառապարհը, որով ինքնավարութիւն կը խոստանային հայերուն, պայմանաւ որ վերջինները միտցեալ օժանդակութիւն ցոյց տային Կերմանիոյ և Թուրքիոյ ընդդէմ Իսլամականներուն. նաեւ անոր համար, որ առանց հայերու կողմէ Թուրքիոյ ցոյց արուած օժանդակութեան, թուրքերը պիտի նուաճէին սուսական կովկասը և միանային կովկասի և Անդրկասպեան Չ՛ միլիոն կամ աւելի թուրանացիներուն: Թուրքերու այս յաջողութիւնը պիտի պարտաւորեցնէր Թուրքիան որ աւստրալերման ճակատէն զօրաբաժիններ փոխադրէր կովկաս, այսպէսով պատահութիւն պիտի տրուէր գերմանացիներուն որ իրենց ոյժերը Ֆրանսայի դէմ կեդրոնացնէին:

Հայերու հաւատարմութիւնը Իսլամականներու դատին՝ մէկ միլիոն կեանք արժեց իրենց:

Բ. — Փոն Լուստէնտորֆ իր գրքին մէջ կ'ըսէ թէ գլխաւոր ազգակը որ պատճառեց գերմանական արեւմուտքի բանակի խորտակումը, վառելանիւթի պակասն էր, որովհետեւ թուրքերը չըկրցան ատենին զբաւել Պաքուն: Պէտք է յիշել որ Թուրքիոյ կովկասեան բանակը 1917 Վեկա. լքեց ճակատը և նուազաւ, որ թուրքերն ու թաթարները կը կռուէին հայերուն դէմ, որոնք միայն մնացին հաւատարիմ դաշնակից և ընկերակից պետութիւններուն, և որ թուրքերը չկրցան Պաքու հասնիլ մինչև 1918 Սեպտեմբեր, այսինքն Թուրքիոյ կազմալուծումէն ութ ամիս յետոյ: Ամերիկացիները պէտք է կանգ առնեն վայրկեան մը և խորհին թէ ինչ կ'ըլլար պատահումին ելքը կամ տեւողութիւնը արեւմուտքի մէջ, եթէ թուրքերը ութ ամիս աւելի առաջ հասնէին Պաքու. և անոնք աւելի կանուխ պիտի հասնէին, եթէ հայերը չդիմադրէին անոնց:

Գ. — Զօրավար Ալէնային ըսած է, որ 1918 Սեպտեմբերին, Պաղեստինի ճակատին վրայ, թուրքերուն վրայ իր տարած յաղթանակին մէջ, հայ կամաւոր դունդերն էին որ առաջնորդող դեր կատարեցին: Զօր. Փոն Սանտէրս Սիւրիոյ թրքական ճակատի խորտակումը կը վերագրէ այն իրողութեան, որ թուրքերը՝ հակառակ իր հրամանին և խրատին, երկու զօրաբաժին զրկած էին կովկաս, ուր անոնք կռուեցան հայերուն դէմ:

Դ. — Ամերիկայի, ինչպէս նաեւ Մեծն Բրիտանիոյ և Ֆրանսայի ակներեւ պարտականութիւնն է օգնել ուժասպառ հայ ժողովուրդին, որ ինքզինքը պաշտպանէ, որովհետեւ հայերը օգնեցին մեզի, որ պատերազմը շահինք:

Ե. — Ամերիկան իբրև մասնաւոր մէկ անդամը ընկերակցութեան մը, կազմուած դաշնակից և աջակից պետութիւններէ,

անխաւսափելի պարտականութիւնը ունի իր բաժինը բերելու՝ լը-
րացնելու համար այն նպատակը, որուն համար վերեւ յիշուած
ընկերակցութիւնը կազմուեցաւ: Հայաստանի ազատագրութիւնը
գլխաւոր նպատակներէն մէկն է այդ ընկերակցութեան:

Մեծն Բրիտանիոյ և Ֆրանսայի բարեկամներուն համար դառն
յուսախաբութեան ազդիւր մըն է այն իրողութիւնը, թէ անոնք՝
որ գերման միլիթարիսթներէն յարձակում կրեցին, թերացան
գործադրելու իրենց բացորոշ և կրկնակի յայտարարութիւններն ու
խոստումները, թէ Հայաստանի ազատագրութիւնը իրենց առաջին
գործերէն մէկը պիտի ըլլայ. մինչդեռ այժմ ջանքեր կ'ըլլան Հա-
յաստանը բաժնելու իբրեւ պատերազմական աւար: Մենք չմտանք
այս պատերազմին մէջ հնարաւորութիւն տալու մեր դաշնակից
կամ աջակից պետութիւններէն որեւէ մէկուն որ ինքզինքը շա-
հախոզորէն մեծցնէ ի գին հպատակ ազդի մը որ մեր դատին ճշ-
մարիտ և հաւատարիմ մնաց մինչեւ վերջը: Ամերիկայի բացորոշ
պարտականութիւնն է ըսել Մեծն Բրիտանիոյ և Ֆրանսայի, մեր-
ապագայ բարեկամական յարաբերութիւններու սիրոյն, թէ Ամե-
րիկա երբեք մասնակից պիտի չըլլայ անոնց կողմէ Հայաստանի
հողամասերուն յափշտակման որեւէ ակտի: Ես կը խորհիմ թէ Ա-
մերիկայի պարտականութիւնը Հայաստանի հանդէպ ոչ թէ անոր
հանդէպ ունեցած իր պատասխանատուութեան բաժինէն խուսա-
փել կամ ուրիշ ուսերու վրայ նետել է, այլ հսկել որ Հայաստա-
նին տրուին և ապահովուին անոր արդար իրաւունքները: Մենք
չենք կրնար նկատի ունենալ Համաձայնական պետութիւններու կոր-
ծեցեալ իրաւունքները Հայաստանի մէջ, իրաւունքներ՝ որ ձեռք
ձգուած են հին սիստեմի համաձայն, որովհետեւ մեր պատերազմին
մէջ մանկուով միջազգային նոր յարաբերութիւն մը ստեղծուած
է, և եթէ մենք որեւէ չափով կամ որեւէ ձևի տակ պիտի երաշ-
խաւորենք աշխարհի խաղաղութիւնը, այն ատեն պէտք է պըն-
դենք թէ Հայաստանի իրաւունքներուն նախապատուութիւն
պէտք է տալ, քան դադանի դաշնագրութիւններու պայմաններուն,
որոնցմով մեծ պետութիւններէն ոմանք կ'ուզեն Հայաստանը կո-
ղոպել: Հետեւողականութիւնը պիտի չըլլայ յաղթական պետու-
թիւններուն համար ընել այն ինչ, որ Գերմանիա փորձեց ընել և
այդ պատճառով դաւաճապարտուեցաւ:

Յարգօնք կը խնդրեմ ձեր Ենթայանձնախումբէն, որ Միացեալ
Նահանգներուն յանձնարարէ առնելու հետեւեալ քայլերը.

Ա.— Որ Միացեալ Նահանգներու Մերակոյտը որոշում մը անցը-
նէ, հրահանգելով նախագահը որ ճանչնայ Հայկական Նանրապետու-
թիւնը իբրեւ իրաւական կառավարութիւնը Հայաստանի:

Բ. — Որ Ամերիկան անմիջապէս ուսեալ զրկէ Հայաստանի քաղաքացի բնակչութեան համար. ինչպէս նաեւ ուսեալ, սոզմանիւթ և այլ պիտոյքներ Հայաստանի մէջ հայերէ բաղկացած 30 հազարնոց բանակի մը համար:

Գ. — Որ Միացեալ Նահանգներու կառավարութիւնը արտօնութիւն տայ այս երկրին մէջ բնակող հայերուն, որ կամաւորներ հաւաքեն (որոնց թիւը կրնայ 10 հազար ըլլալ), նաեւ հարաւորութիւն տայ Հայաստանի կառավարութեան՝ Պոլսոյ և Պուլկարիոյ շրջաններէն կամաւոր ստանալու (ուր կ'ըսուի թէ 10 հազարի չափ պատրաստ մարդ կայ) և որ Ամերիկան օգնէ, որպէսզի այս կամաւորական ոյժերը կազմակերպուին և փոխադրուին Հայաստան:

Դ. — Որ Միացեալ Նահանգներու Մերակոյնը որոշում մը անցընէ ի նպաստ Հայաստանի անկախութեան, բաղկացած Ռուսահայաստանի և Թրքահայաստանի եօթը նահանգներէն և կիլիկիայէն, և ի նպաստ հայերուն՝ թուրքերէն համապատասխան սուղանք առնելու:

ՃԷՅՄՍ ՈՒ. ՃԷՐԱՐՏ

(Պերլինի նախկին ամերիկ. դեսպան)

ՀԱՅՍՏԱՆԻ ՃԱՆԱՉՄԱՆ ԱՌԹԻԻ

ԱՆԳԼԻՈՅ ՆԵՐԿԱՅԱՑՈՒՑՉԻՆ ՃԱՌԸ ԵՐԵՒԱՆԻ ՄԷՋ

Հայաստանի անկախութեան ճանաչման առթիւ կառավարութիւնը 1920 Յունուար 26ին երեկոյեան ճաշկերոյթ մը տուաւ Երեւանի քաղաքային ինքնավարութեան ղահլիճին մէջ: Ներկայ էին պարլամենտի նախագահութիւնն ու անդամները, բոլոր նախարարները, Անգլիոյ, Ամերիկայի, կամաւորական Բանակի, Պարսկաստանի, Վրաստանի և Ազրբէջանի ներկայացուցիչները, քաղաքագլուխն ու վարչութեան անդամները և բաղձաթիւ հիւրեր:

Առաջին անգամ խօսեցաւ պարլամենտի փոխ-նախագահ Ա. Սահակեան, ապա խօսեցան նախարարապետ Ա. Խաթիսեան, պարլամենտի փոխ-նախագահ Լ. Շանթ և մեծ պետութիւններու ներկայացուցիչները:

Անգլիոյ ներկայացուցիչ Պ. Կրէյսի, ողջունելով Հայաստանի անկախութիւնը, ըսաւ.

«Հարիւր տարիներ ձեր ազգը պայքարած է, և այսօր ձեր պայքարը յաղթանակով է պսակուեր: Այժմ դուք մեծ ազգերու ընտանիքին մէջ կը մտնէք: Պէտք կա՞յ արդեօք ըսելու, որ ձեր պատմութիւնը աւելի հին է, քան եւրոպական ժողովուրդներէն շատերունը, և որ ձեր նախնեաց պատմութիւնով դուք կարող էք հպարտ լինել: Այս քաղաքի մէջ, ուր մե՛նք կը տօնենք, ապրեր է Նոյը: Ձեր քաղաքը աշխարհիս ամենագեղեցիկ սարերէն մէկին՝ Արարատի ստուերին մէջ է: Երկար տարիներ մե՛նք նայեր ենք Մայր Հայաստանի պատկերին, որ կ'ողբար իր աւերակ ու քանդուած քաղաքներուն վրայ: Թոյլ տուէք որ այսօր այդ պատկերի տեղ դրուի նոր պատկեր մը, նորաշէն Հայաստանի, որ կառուցուած կը լինի եղբայրութեան, խաղաղութեան և ազատութեան վրայ: Ազատութի՛ւն Հայաստանի զաւակներուն, որոնք կ'ապրին Հայաստանի մէջ, առանց ցեղի և դաւանանքի խտրութեան: Այո՛, Թոյլ տուէք մեզ շինել նոր իսկական տուն մը: Իմ վերջին խօսքովս ես կը ցանկանայի շնորհաւորել Ամենայն Հայոց Գէորգ Կաթողիկոսի Վեհափառութիւնը, որ գլուխն է ամենահին և ամենասուրբ քրիստոնէական եկեղեցուն:»

«Շատերը Անգլիոյ, Սկոտլանտի, Իրլանդայի և մեր մեծ գաղութներու մէջ այսօր կ'ուրախանան ձեզ հետ, և այնպիսի անձնաւորութիւններ, որպիսիք են Լորա Պրայս, Կլատըսթոն, Անիւրին Վիլեամս և վերապատուելի Հարոլդ Բիկըսդըն, որոնք աշխատեր են ձեզ համար եւ գրեր են ձեր պատմութիւնը ոսկի գրերով, կ'ուրախանան ձեզ հետ միասին:»

«Այս վայրկեանին ցոյց տուէք ձեր անվհատ ճիգերով՝ ձեր ժողովուրդի շահերու համար և ձեր եղբայրական գործակցութեամբ Վրաստանի և Ատրբէճանի հետ, որոնք արդէն 14 օրէ ճանաչուեր են, որ ցանկութիւն ունիք արդարութեամբ և անաչառութեամբ կառավարելու և սրտանց գործակցելու Վրաստանի և Ատրբէճանի հետ: Ձեր նշանաբանը Թող ըլլայ՝ միացած ապրիլ: Կեցցէ՛ Հայաստանը, կեցցէ՛ իր ժողովուրդը, կեցցէ՛ն բանակը և կառավարութիւնը:»

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԳԻՒԱՆՍՊԻՏԱԿԱՆ ՆԵՐԿԱՅԱՑՈՒՑԻՉՆԵՐ ԱՐՏԱՍԱՀՄԱՆԻ ՄԷՁ

Փարիզ.— Հ. Հ. Պատուիրակութիւն, նախագահ՝ Ա. Ահարոնեան, փոխ-նախագահ՝ Ա. Ասատրեան, ընդհ. քարտուղար՝ Ա. Հանրմեան, քարա. Յ. Քոչարեան: Փարիզի հիւպատոս՝ Մ. Ղազարեան, Մարտէյլի հիւպատոս՝ Թիւրապեան:

Վաշինկթըն.— Գ. Փաստրմաճեան, խորհրդական՝ Վ. Գարտաշեան:

Լոնտոն.— Զօրավար Բագրատունի, խորհրդ.՝ Րաֆֆի, Ժ. Միտաքեան:

Հռոմ.— Մ. Վարանդեան, քարտուղար՝ Ա. Սարեան:

Թոքիօ.— Տիկ. Տիանա Արզար:

Պերլին.— Ծ. Գրինֆիլդ, խորհրդ. Լ. Նազարեանց (Պերլինի դեսպանութեան մաս կը կազմէին Աւստրիա, Լեհաստան, Հունգարիա և Չեխոսլովաքիա):

Հարաւ Ռուսաստան.— Յ. Սողաթէլեան:

Սիպերիա.— Գոլշակի կառավարութեան մօտ՝ Գրիգոր Զամոյեան:

Թեհրան.— Իշխան Յ. Արզուլեան:

Թիֆլիս.— Ա. Ջամալեան, Լ. Եւանգուլեան, Տ. Բէզզադեան:

Պարս.— Տ. Բէզզադեան, Մ. Յարութիւնեան:

Կ. Պոլիս.— Խ. Թանթաճեան, հիւպատոս՝ Մ. Էպլիղաթեան:

Աթէնք.— Տ. Չայեան, հիւպատոս՝ Յ. Գլըճեան:

Պուրթէ.— Հիւպատոս Անդիրեան:

Գահիրէ.— Խ. Զօրասպ:

ԹՈՒՐԻՔԻՈՅ ԱԶԳԱՅԻՆ ՈՒԽՏԸ

1919ի սկիզբները Տամատ Կերիս փաշայի դահլիճին կողմէ Անատոլու զրկուած էր Մուսթաֆա Բէմալ փաշան, իբրև ընդհ. քննիչ Գ.րդ. զօրաբանակի: Քանի մը ամիսներ վերջ, թուրք ազգայնական շարժման պետի հանգամանքով, ան հրապարակ կկառու նախագահեց 1919 Յուլիս 23ին կրղրուժի քոնկրէին: Օգոստ. 7ին, քոնկրէն հետեւեալ յայտարարութիւնը հրատարակեց.

ՅՕԴ. 1.— Տրապիզոնի վիլայէթը, Ճանիկի սանճաքը, նոյնպէս Էրզրուժի, Սվազի, Տիարպէքիբի, Մամուրէթիւլ-Ազիզի, Վա-

նի, Պիթլիտի վիլայէթները և այս տարածութեան վրայ գտնուած բոլոր գաւառները, իրենց ամբողջութեան մէջ, կը կաղմեն պլոք մը, զոր ոչ մէկ համոզիչ կամ երեւակայական պատրուակ չի կըրնար անջատել օսմ. կայսրութենէն կամ անդամահատել զայն:

ՅՕԴ. 3.— Հողային ամէն գրաւում, նոյնպէս ամէն միջամբտութիւն, պիտի նկատուին փորձեր, որոնք նպատակ ունին հաստատելու յունական կամ հայկական կազմակերպութիւն մը, որով ընդունուած է պաշտպանութեան և դիմադրութեան սկզբունքը: Պիտի չթոյլատրուի որ քրիստոնեայ տարրերը ձեռք բերեն առանձնաշնորհումներ, որոնք բնոյթն ունենան հարուածելու քաղաքական վեհապետութիւնը և ընկերային հաւասարակշռութիւնը:

ՅՕԴ. 5.— Ամբողջովին կը յարգենք օսմ. կայսրութեան օրէնքներով տրուած իրաւունքները ոչ մահմէտականներուն, որոնց հետ երկար տարիներ ապրած ենք նոյն հայրենիքին մէջ:

ՅՕԴ. 6.— Քոնկրէն միաձայնութեամբ կուգայ հաստատելու հիմնական սկզբունքը մեր կրօնքին, մեր ազգային աւանդութիւններուն և մեր օրէնքներուն ոգիին վերաբերմամբ ոչ մահմէտական անձերու պատկանող դոյքին, պատուին ու գոյութեան պահպանումին:

ՅՕԴ. 7.— Կը պահանջենք որ որոշում մը տրուի մեզի հանդէպ որ պատշաճ ըլլայ իրաւունքին և արդարութեան, որ յարգէ մեր պատմական, ցեղային և կրօնական իրաւունքները և արգիլէ իրականացումը ամէն փորձի որ հակառակ նպատակ ունի. թող լքուի մտածումը՝ անգամահատելու մեր այն շրջանները, որոնք մեր սահմաններուն մէջ կը գտնուէին զինադադարի կնքումի թրւականին, այսինքն՝ 1918 Հոկտ. 30ին, և որոնք բնակուած են մահմէտական մեծամասնութեամբ մը և որոնց մէջ անտեսական և ճարտարուեստական գերակշռութիւնը կը պատկանի մահմէտականներուն:

* * * Երկրորդ քոնկրէ մը գումարուեցաւ Սըվազ, Մուսթաֆա Բէմալի կողմէ, 1918 Օգոստոսի վերջը՝ Սեպտ. 1ին հետեւեալ հռոգիրը զրկուեցաւ Սուլթանին.

Հեռագրի 3րդ յօդ.ը.— «Անկարեւի է որ մեր վիլայէթներէ բըթամատ մը հող յատկացուի Հայաստանի և կամ ուրիշ պետութեան մը: Երդումով յանձն առած ենք և խստօրէն վճռած ենք երբեք զէնքերը վար չդնել, որքան ատեն որ պիտի շարունակուի օտար գրաւումը կամ վարչութիւնը շրջանի մը— ըլլայ ամենէն յետամնաց հողամասը մեր նախնիքներուն— որ կը գտնուի Մուսուլի հիւս. մասէն մինեւ Ալեքսանտրէթի ծոցը երկարող գիծին հարաւը:

Հեռագրի 4րդ յօդ.ը.— Եթէ եւրոպական պետութիւնները իս-

կապէս ունին իրենց քարոզած մարդասիրական զգացումները և եթէ կը մերժեն թոյլատրել անարդար ու անօգուտ արիւնահեղութիւն մը, պարտաւոր են ապահովութիւն տալ՝ թէ սկզբունքով կ'ընդունին վերել մեր պարզած պահանջները, և իրականապէս հաստատելու համար այս ապահովութիւնը՝ պէտք է անմիջապէս հեռացնեն իրենց զօրամասերը մեզի պատկանող հողերէն, ինչպէս Ատանայէն, Իզմիրէն և յն.:

* * Ի վերջոյ, 1920 Յունու. 28ին, քուէարկուեցաւ «Ազգային Ուխտը» 4. Պոլսոյ խորհրդարանին կողմէ, որ նոյն ատեն վերջ տուաւ իր նիստերուն:

Ազգային Ուխտի բովանդակութիւնը հետեւեալն է (1).

«Օսմանեան Խորհրդարանի անդամները կը հաստատեն թէ կայսրութեան անկախութիւնը և ազգին ապագան կրնան ապահովուիլ, նկատի առնելով հետագայ սկզբունքները, որոնք կը պարունակեն ընդունելի զոհողութիւններու առաւելագոյնը, որպէսզի ձեռք բերուի արդար և տեւական խաղաղութիւն, և թէ այս սկզբունքներէն դուրս անկարելի է պահպանել օսմանեան համայնքին վեհապետութիւնը և գոյութիւնը.

1. — Տեղական բնակչութեանց ազատ քուէարկութիւնով պիտի որոշուի ճակատագիրը Օսմանեան կայսրութեան այն հողամասերուն, որոնք միայն արար մեծամասնութեամբ բնակուած են և որոնք 1918 Հոկտ. 30ին զինադադարի կնքումին թշնամի բանակներու գրաւման տակ կը գտնուէին: Այն հողամասերը որոնք զինադադարով որոշուած սահմանագծէն ներս կամ դուրս կը գրտնուին, որոնք բնակուած են մեծամասնութեամբ օսմանցի մահմէտականներով, միացած կրօնքով, ցեղով և ազգային ձգտումներով, տոգորուած փոխադարձ վերաբերումով և զոհաբերութեան զգացումներով, յարգալից դէպի իրենց ազգային ու ընկերային նպատակները և տեղական պայմանները՝ կը կազմեն ամբողջութիւն մը, որ չի կրնար ենթարկուիլ որեւէ անդամահատութեան, ո՛չ փաստական և ոչ իրաւական:

2. — Ինչ կը վերաբերի երեք սանջաքներուն (Կարս, Արտահան և Պատում) որոնց բնակչութիւնը իր ազատագրման պահուն

(1) Թուրքիոյ «Ազգ. Ուխտ» քարգմանած է Ա. Աբեղեանի Wirtschafspolitische Rundschau der Preussischen Jahrbucher, 1922 Դեկտ. 1-ի քիւլէն, եւ լոյս բնծայած է «Հայրենիք» Ամսագրի 1923 թիւ 11-ի մէջ: Մեզի նկատի ունեցանք Ա. Մանսէլլըսամի «La Société des Nations et les Puissances devant le problème Arménien» (էջ 126), որ ամբողջական է, միևնույն առաջինին մէջ որոշ պարբերութիւններ կը պակսին. անոնք բերութիւնը ազբիւրէն յառաջ կուգայ եւ ոչ թէ քարգմանիչէն:

հանրաքուէով արտայայտուած է ի նպաստ մայր հայրենիքին հետ
միութեան, համաձայն ենք որ ի հարկին կատարուի նոր ազատ
հանրաքուէ մը:

3.— Արեւմտեան Թրակիոյ իրաւական վիճակին որոշումը ևս,
որ թուրք հաշտութեան հետ կապուած խնդիր մըն է դարձած,
նմանապէս բնակչութեան ազատ ձայնատուութեան համաձայն
պէտք է կարգադրուի:

4.— Մահմէտականներու խալիֆայութեան աթոռանիսա, սուլ-
թանի և օսմանեան կառավարութեան մայրաքաղաք կ. Պոլսոյ ա-
պահովութիւնը, ինչպէս նաև ապահովութիւնը Մարմարա ծովին
պէտք է պաշտպանուին ամէն վտանգի դէմ: Այն պարագային մի-
այն, երբ այս հիմնական սկզբունքը պահպանուի, կարելի պիտի
ըլլայ մեր և միւս շահագրգռուող պետութիւններու հետ համաձայ-
նարար որոշում մը տալ, Սեւ ծովի և Միջերկրականի Նեղուցնե-
րուն բացումին համաշխարհային առեւտուրին և հաղորդակցու-
թեանց առջև:

5.— Մեր կողմէ պիտի ձանչցուին և ապահովուին փոքրամաս-
նութեանց իրաւունքները այնպէս, ինչպէս որ յիշատակուած են
Դաշնակից պետութեանց՝ իրենց թշնամիներուն և կարգ մը դոր-
ժակիցներուն հետ կնքած դաշնագիրներուն մէջ, պայմանով որ
մահմէտական փոքրամասնութիւնները միեւնոյն իրաւունքները
վայելեն հարեւան պետութեանց մէջ:

6.— Մեր կեանքին և դոյութեան հիմնական պայմանն են՝ ան-
կախութիւնը և կատարեալ ազատութիւնը, որպէսզի հնարաւոր
դառնայ մեր ազգային և անաեոսական բարգաւաճումը, նոյնպէս
գործերու ղեկավարութիւնը կանոնաւոր և արդիական վարչու-
թեամբ մը և ապահովելու մեր յառաջդիմութիւնը ուրիշ երկիր-
ներու օրինակով: Այս հիման վրայ մենք դէմ ենք որեւէ սահմա-
նափակումի որ խոչընդոտ կը հանդիսանայ մեր քաղաքական, դա-
տական ու ելեւմտական զարգացման:

Մեր պարտքերու կանոնաւորման պայմանները, որոնք պիտի
հաստատուին, ներհակ պէտք չեն ըլլալ այս սկզբունքներուն:

ՀԱՅ-ԹՐՔԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԲԱՆԱԿԻ ՈՅԺԸ

Հայաստանի կառավարութեան կողմէ, 1920 Նոյեմբեր 18-ին, Ա. Սատիսեանը ղրկուեցաւ դաշնակից ներկայացուցիչներուն մօտ օգնութիւն խնդրելու և իր հետ տարուա զինուորական նախարարի կազմած հետեւեալ տեղեկագիրը.

«Հայաստանը ունի չորս ճակատ, բոլորն էլ պատերազմական վիճակում՝ Կարս-Ալեքսանդրապոլի, Սուրմալուի, Նախիջևանի և Դիլիջան-Ղազախի:

Ինչպէս են բաժանուած դրանց մէջ Հայաստանի զինուորական ուժերը: Կարս-Ալեքսանդրապոլի ճակատում կանգնած են հետեւեալ զօրամասերը. խօսքը վերաբերում է կանոնաւոր զօրքերին և, յատկապէս, հետիոտն զօրքերին: Այդտեղ են՝ առաջին գունդը (Մաղմանեան)—1500 սուին, 4րդ գունդը (Միրիմանեան)—2000 սուին, 5-րդ գունդը (Շաղուբաղեան)—700 սուին, 6-րդ գնդի մի բատալիոն—700 սուին, 7րդ գնդի մի բատալիոն (Իշխանեան-Գնդունի)—800 սուին և 8-րդ գունդը (Տիգր. Բազդասարեան)—1500 սուին, ընդամէնը՝ 7,200 սուին: Բացի դրանից կան նաև Սմբատի խմբերը:

Սուրմալուի ճակատում (Դրօի մօտ)՝ կան 9րդ գունդը—2000 սուին, 8րդ գունդը (1 բատալիոն) 1000 սուին և 7-րդ գունդը (1 բատալիոն) 700 սուին, Ղարաբաղի առանձին զօրամասը (Կուռօ) 800 սուին, ընդամէնը՝ 4500 սուին և փոքրիկ եզիզական զօրամաս:

Նախիջևանի ուղղութեամբ կանգնած են՝ 3-րդ գունդը—2000 սուին, 2-րդ գունդը (երկու բատալիոն)—1000 սուին, ընդամէնը՝ 3000 սուին:

Դիլիջան-Ղազախի ճակատում գտնուում է 6-րդ գունդը (Մանիկի)—2000 սուին:

Այս թւերի մէջ չեն մտնում հեծելազօրքը, հրետանին և յատուկ նպատակ ունեցող մասերը, ինչպէս ստպետրները և հեռագրական ջոկատները:

Այսպիսով, բոլոր չորս ուղղութիւնների վրայ մենք ունենք ընդամէնը 16,700 սուին, բացի դրանից, Զանգեզուրում գտնուում է 800 սուին, ուրեմն, վերոյիշեալի հետ՝ 17,500 սուին:

Երեւանում պահեստում մնում է 10րդ գունդը (Հալապեանի)—1500 սուին, ընդամէնը, ուրեմն, 19,000 սուին:

Ընդունելով և միւս տեսակի զէնքերը՝ 6000 հօգի, ուրեմն

գործող բանակուժ կանոնաւոր մարտական ուժեր կան 25,000 հոգի:

Աւելացնելով դրանց վրայ նաև թիկունքում ծառայողներին, քեռնակիրներին, կառապաններին, սպայակոյտը, առողջապահական սպասաւորներին—ընդհանուր թուի 30 տոկոսը, կը ստանանք բանակի ամբողջ կազմը 34,000 հոգի, խմբերի հետ միասին—մօտ 40,000 հոգի:

Կանոնաւոր թիւը քական ուժեր կարս-Ալեքսանդրապոլ ուղղութեան վրայ պէտք է ընդունելի 4 դիվիզիա, իւրաքանչիւրի մէջ 3000 հոգի, ընդամէնը 12000: Սուբմարինի ուղղութեան վրայ՝ 1 թիւը քական դիվիզիա—3000 հոգի, որը սպառնում է Երեւանին: Նախիջևանի ուղղութեամբ՝ բոլշևիկեան ուժեր մօտ 2000 հոգի: Եւ Ղազախ-Դիլիջանի ուղղութեամբ՝ ազրբէջանցիք և բոլշևիկները: Այդ կանոնաւոր զօրքերի թիւը պէտք է, ընդհանուր առմամբ, հաշուել 20,000 սուրին:

Եթէ դրանց աւելացնենք ոչ-կանոնաւոր ժողովրդական ուժերը, քրդերին և թշնամի զինուած ազգաբնակութիւնը, այդ գէպքում թշնամու ուժերի թիւը պէտք է որոշել բոլոր շորտ ուղղութիւնների վրայ ոչ պակաս 30,000 հոգուց: Ահա մրցակից կողմերի անկողմնակալ թուահամարը:

Սրա հետ միաժամանակ պէտք է ի նկատի ունենալ Հայաստանի մեկուսացած դրութիւնը, նաւթից, նաւահանգստից զուրկ լինելը, արտաքին աշխարհից կարուած լինելը (որովհետև ամբողջ հանրապետութիւնը Վրաստանի և Եւրոպայի հետ կախուած է մազից—երկաթ ուղւային գծից, որը շուտով կտրուեց): Թնդանութի ուսմքերի պաշարը վերջանում է: Յրաերը աւելի սաստկանում են: Հայաստանը շղթայուած է երկաթէ օղակով: Գրաւուած և վտանգի ենթարկուած շրջաններից ազգաբնակութիւնը հաւաքուած է Հայաստանի սրտի մէջը:

ԹՐԻԱԿԱՆ ԲԱՆԱԿԻ ՈՅԺԸ (*)

Իսկ ի՞նչ ոյժ ունէին թիւրքերը, Հայաստանի դէմ պատերազմը սկսելիս: Համաձայն Հայաստանի սպարապետի սպայակոյտի հետախուզական բաժնի Յուլիս 6 տեղեկութեան՝ թուրքական բանակը Հայաստանի սահմանի վրայ հետևեալ կերպով էր դասաւորուած. 15-րդ կորպուս՝ հրամանատար Քեազիմ կարաբեքիբփաշա: Էրզրուումում գտնուում էր 17րդ գունդը և 9րդ դիւի-

(*) Ս. Վրացեան, «Հանրապետութիւն», էջ 427:

գիտյի սպայակոյարը—հրամանատար՝ Ռուչդի բէյ. Հասան Ղալայոլում գանւում էր 28-րդ գնդի կենտրոնը և չորս լեռնային թընդանօթ. Թորթումում՝ 28րդ գնդի երկու գումարտակ. Բարդուսում՝ 28րդ գնդի մէկ գումարտակ և 20րդ գնդի մասեր. Խորասանում՝ 12րդ գիւղիայի սպայակոյարը—հրամանատար Խալիբ բէյ. Զիւինում՝ 34րդ գունդը. Քեոփրիքէոյում՝ 35 րդ գունդը. Ալաշկերտում՝ 36րդ գունդը: Օլթիի ուղղութեամբ շարժուում էր Խալիբ բէյի երրորդ գիւղիան—7, 8 և 11րդ գնդերը: Տրապիզոնի և Էրզրումի միջև և կատուած էին 31րդ գիւղիայի մասերը: 11րդ գիւղիայի կենտրոնը, ինչպէս և 18րդ գունդը՝ Բայազէտում. 32րդ գունդը՝ Վանում. 30րդ գունդը՝ Բայազէտ-Արչայում: Բացի այդ Մերգենեկի շրջանում կային 1200 հոգի անկանոն կռուողներ. Օլթիում՝ 350 ժանդարմներ. Օլթիից դէպի հիւսիս՝ 1500 հոգինոց չէթա. Հասան-Ղալայում՝ 1600 կամաւորներ. Տրապիզոնում՝ 300 ժանդարմներ. Լազիստանում՝ լազ կամաւորներ: «Թան»ի զինուորական թղթակցի ասելով, 1920 թ. ամառուայ վերջը, արեւելեան նահանգներում թիւրքերն ունէին 3րդ, 13րդ և 15րդ կորպուսները ընդամէնը՝ 50,000 հետեակ, 2,600 այրուձի և 306 հին ձեւի թնդանօթ: Ուրիշ զինուորական հեղինակութիւններ Հայաստանի դէմ գործող թուրք բանակը ցոյց էին տալիս՝ 3րդ, 9րդ, 11րդ, 12րդ և խառն գիւղիաները, երկու աշիրէթական գնդեր, մի բրիգադ այրուձի, այսպէս կոչուած ազրբէջանեան ձիաւոր հարիւրեակը, թրքական և քրտական հրոստիւմբեր և այլն: Կանոնաւոր զօրքերի թիւը հասնում էր 28,000 իւրից 3,000-ը ձիաւոր: Զօրքը պարենաւորուած էր շատ լաւ, ունէր առատ ռազմամթերք, տաք հագուստ, որ ստանում էր խաւացիներից, ֆրանսացիներից և Խորհ. Ռուսաստանից:

ՓՈՒՍՆԱԿՈՒԱԾ ՅՈՒՇԱԳՐԵՐ

(ԵՐԵՒԱՆԻ ԵՒ ԷՆԿԻՒՐԻԻ ԿՍՌԱՎԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐՈՒՆ ՄԻՋԵԻ)

Քէմալական շարժումը հետզհետէ զօրացաւ, շնորհիւ օտար պետութիւններու աջակցութեան: Յունաստանի ներքին քաղաքական կեանքին մէջ եղած պառակտումները, ընտրութիւններու մէջ Վենիզէլուսի պարտութիւնը առիթ հանդիսացան որպէսզի քէմալական բանակը աւելի ազատօրէն շարժի արեւելեան սահմանները: Մանաւանդ այդ օրերուն էնկիւրիի կառավարու-

Թիւնը ջերմ պաշտպանութիւնը կը վայելէր Խ. Միութեան. հաւ
մաձայնութիւն մը գոյացած էր ի վնաս Կովկասեան Հանրապե-
տութիւններուն, հարթուած էին վիճելի խնդիրները Էնկիւրիի և
Մոսկուայի միջև :

Հայաստանի կառավարութեան կողմէ Մայիսեան շարժումը
ճնշուելէ վերջ, հաշուեյարդարի ենթարկուեցան նոյնպէս ներքին
թաթարական ապստամբութիւնները : Էնկիւրիի կառավարութեան
հետ այս առիթով փոխանակուեցան հետեւեալ յուշագրերը .

Սրեւան. Հ. Համրապետութեամ արտաքիժ գործոց մախարարութեամ

Հայաստանի կառավարութեան հիմնումից ի վեր մեր կառաւ-
վարութիւնը նրա հետ պահպանել է բարեկամական յարաբերու-
թիւններ և այդ շարունակել է իրեն համար վարքագիծ ընտրել և
այդ գործով էլ ցոյց է տուել հակառակ ձեր շարունակական յար-
ձակումներին : Ձեր գրաւման տակ եղող հողամասերում գանուող,
բայց իր ինքնուրոյնութիւնը որոշող և Միլլի Շուրա կողմող իս-
լամ ազգաբնակչութեան դէմ միշտ կրկնուող յարձակումների և
ջարդերի ձեր քաղաքականութեան հանդէպ մեր կառավարութիւ-
նը բաւականացել է միայն բարեկամական ծանուցագրերով :

Մի քանի օրից ի վեր Օլթիի իսլամ ժողովրդի հանդէպ ձեր
կանսնաւոր զօրամասերի կողմից շարունակուող պատերազմական
գործողութիւնների մասին մեր արեւելեան ճակատի Ն. Գ. հրաւ-
մանատար փաշայի կողմից երեք օր առաջ ձեր զինուորական ու-
ժերի հրամանատարութեան արուած բարեկամական ծանուցագիրը
պատերազմական գործողութիւնները անմիջապէս դադարեցնելու
մասին մինչեւ այժմ առանց պատասխանի է մնացել և, ընդհակա-
ռակն, երէկուանից ի վեր Օլթիի վրայ յարձակումը աւելի շա-
տացած ու սոսակացած է : Մեր ազգը իր ամբողջ ուժով փափա-
քում է բարեկամական յարաբերութիւններ պահել հոյ ցեղի հետ,
հայկական շահերը թիւրքականի հետ անհամապատասխան չեն-
ընդհակառակը, կարելի է համաձայնեցնել և աւելի սերտ դարձ-
նել : Եթէ դուք անկողմնակալօրէն դատէք, կը յուսամ թէ դուք
եւս կը հաստատէք, որ ձեր բռնած ընթացքը չի համապատասխա-
նում ձեր ազգային իսկական շահերին :

Համոզուած ենք, որ անգլիացիները մշտապէս իրար հետ ապ-
րելու ստիպուած երկու հարեւան ցեղերը արիւնհեղութեան մղե-
լով են զբողուած : Մենք ձեր կառավարութեան և ազգի համար
բոլորովին վնասակար կը գանենք, որ ձեր ազգը անգլիացիների
ձեռքը խաղալիկ դառնալով՝ մեր կառավարութեան դէմ թշնա-
մութեան ձեռնարկէ :

Չեր պատգամաւորութիւնը Մասկուաշուժ առև սովէտական կառավարութեան հետ բանակցութիւններ է վարում. մենք էլ առև սովէտական իշխանութեան հետ քաղաքական յարաբերութիւնների ձեռնարկած լինելով՝ խաղաղօրէն պատերազմին վերջ տալու կ'աշխատենք միասնաբար, ուստի ձեր յարձակումը բացարձակապէս զարմանալի և ցաւալի մի երեւոյթ է:

Յարձակումների շարունակութեան ամբողջ պատասխանատուութիւնը թողնելով հայկական կառավարութեան վրայ՝ այս անգամ էլ թիւրք ազգային կառավարութեան արտաքին գործերի կոմիտարի հանգամանքով ես խնդրում եմ Ձեր ղերազանցութիւնից տու հարկ եղած անմիջական հրամանները ձեր գործառններին՝ վերջ դնելու համար թշնամական գործողութիւններին:

Սպասելով ձեր պատասխանին՝ խնդրում եմ ընդունել խորին յարգանացս հաւատարմութիւնը:

24 Յունիսի 338

1920

Թիւրք Մեծ Ազգային Ժողովի

Արտաքին գործերի կոմիտար Բէքիր Սամի

Անգոբա. Թիւրք Ազգային Մեծ Ժողովի արտաքին գործերի վէթի մեծ Բէքիր Սամիին:

Հայաստանի հանրապետութիւնը իր հիմնուելու օրից իսկ ձգտել է և այժմ էլ ձգտում է ստեղծել բարի դրացիական փոխյարաբերութիւններ իր հարեւանների հետ և խաղաղ համակեցութիւն տեղական բոլոր ժողովուրդների միջև: Հայաստանում լայնալ մահմէտական բնակչութիւնը միշտ օգտուել է և օգտւում է ներկայիս եւս պետութեան միւս քաղաքացիների համահաւատար իրաւունքներից: Սոյն հաւատարիմ քաղաքացիների կեանքն ու գոյքը միշտ պաշտպանւում են Հայաստանի կառավարութեան կողմից ամէն տեսակ շարժմիս փորձերի, ինչպէս նաեւ աւազակային յարձակումների դէմ, որոնք մեծ մասամբ կատարւում էին դրսից եկած աւազակային և խռովարար մուսուլման խմբերի կողմից: Սրանք առաջ էին բերում խռովութիւն և անիշխանութիւն տեղական մուսուլման ազգաբնակչութեան խաղաղ կեանքի մէջ:

Հայ գործերի վերջին ազգական գործողութիւնները Օլթիի շրջանում նպատակ ունէին ազատելու հայկական հողամասը անիշխանական տարրերից են երբեք ուղղուած չէին մահմէտական խաղաղ ազգաբնակչութեան դէմ: Օլթիի շրջանի վարչութիւնը այժմ նշանակուած է նոյն շրջանի մուսուլմաններից:

Հայ ազգը ի վաղուց անտի ճիգ է թափում անկեղծօրէն մէկդի թողնել այս մուսուլմանների և ստեղծել բարի դրացիական յարաբերութիւններ թիւրքիայի հետ: Հայաստանի և թիւրքիայի միջև բարի դրացիական փոխյարաբերութիւնների վերահաստա-

տաւմը ամբողջովին կախուած է թիւրք ղեկավարների ընթացքից, որոնք պէտք է մի անգամ ընդ միշտ ճանաչեն հայ ազգի իրաւունքները ամբողջական Հայաստանի սահմանների վերաբերմամբ եւ վերջ դնեն Հայաստանի Հանրապետութեան սահմաններում իրենց ագէնտների գործունէութիւններին:

Ձեր Մեծ Ազգային համաժողովը Անգորայում հաստատեց Տաճկաստանի հայկական վիլայէթներում Հայաստանի անկախութեան իրաւունքը, և եթէ գրանով թիւրք ազգը ճանաչուած է լիովին Հայաստանի օրինաւոր իրաւունքները յիշեալ սահմաններում, ապա ուրեմն հայ ազգը կ'ունենայ հիմք թիւրքիոյ և Հայաստանի միջեւ կանոնաւոր փոխյարաբերութիւններ հաստատելու: Քարտուղար Տէր-Յակոբեան. 30 Յունւ. 1920 թ. »:

ԷՅԿԻԼԵՐԻ:

36—8—7.

Երեւամ, Հայաստանի Հանրապետութեամ
Արտաքիմ Գործերի Սախարարութեամբ.

Պատիւ ունեմ պատասխանել ձեր 30 Յունիս գրութեան, որով պատասխանուած էր իմ 24—6—36 գրութեան:

Հակառակ Արեւելեան բանակի հրամանատար Քեաղիմ կարաբէքի փաշայի և մեր կողմից արուած ազգարարութեան՝ կասեցընել Օլթիի շրջանում ո՛չ մի օրինաւոր հիմունքով արուած յարձակումները եւ յետ կանչել իրենց տեղերը ձեր զօրամասերը, յիշեալ մասերը դեռ չեն պարպուած և նոյնիսկ 2 Յուլիսի 36 թ. նորից մի յարձակում է տեղի ունեցել:

Թէ Ձեր և թէ Ձեր զօրքերի հրամանատարի պատասխանների մէջ՝ տեղի ունեցած յարձակումները չհերքելով հանդերձ՝ աւելում է, որ շարժումները տեղի են ունեցել մուսուլման ազգաբնակչութեան խնդրանք, և որ այդ ազգաբնակչութեան դէմ ո՛չ մի բռնութիւն ու հալածանք գործ չի գրուել, որ օսմանեան սահմանի դէմ ո՛չ մի յարձակում չի եղել, որով գոյութիւն ունեցող յարաբերութիւնները չեն խանդարուել: Ինչպէս Ձեզ էլ անձանօթ չէ, երկու կառավարութեանց միջեւ գոյութիւն ունեցող յարաբերութիւնների հիմք են ծառայուած Հայկական Հանրապետութեան պաշտօնապէս ճանաչած Բրեստ-Լիտովսկի գաշնագիրը և նրա լրացուցիչ՝ Բաթումի գաշնագիրը, որը լիազօրութիւն ունեցող պատուիրակների կողմից ստորագրուած, երկու կառավարութեանց կողմից ընդունուած և հաստատուած է:

Օլթիի շրջանն եւս յիշեալ գաշնագրի արամողրութիւններով

հաստատուած երեք նահանգների մէջ լինելով՝ համաձայն ժողովրդի ազատ կերպով կատարուած հանրաքուէին՝ օսմանեան պետութեան բացարձակ ստացուածքն է կազմում:

Յիշեալ շրջաններում որեւէ պատճառով օսմանեան պաշտօնեաների կամ զինուորական ուժերի ժամանակաւորապէս չգտնուելը օսմանեան իշխանութեան այն տեղերից ո՛չ փաստօրէն եւ ո՛չ էլ իրաւականօրէն վերացնելու պատճառ չի կարող լինել:

Այն ժամանակ, երբ սպասուած էր իրաւունքի և արդարութեան սկզբունքների համաձայն և խաղաղ կերպով լուծել Բաթումի դաշնագրի ամբողջական տրամադրութիւններից ծաղող վէճերը, եթէ այդպիսիներ կան — հայկական զօրամասերի կողմից Սլթիի շրջանի վրայ կատարուած յարձակումներով՝ մեր կողմից շարունակութիւնը ցանկալի եղող բարեկամական և հարեւանական յարաբերութիւնների՝ բացէ ի բաց խանգարուած են և միաժամուսակ մեր բացարձակ իրաւունքի դէմ սանձղութիւն են արւում:

Ինչ վերաբերում է Սլթիի մուսուլման ազգաբնակչութեան հրաւերին և պահանջին, այդ էլ կատարուած յարձակումն օրինականացնելու համար արդարացի մի փաստ չէ. եթէ նոյնիսկ ընդունուի, որ յիշեալ ազգաբնակչութիւնը այդպիսի մի դիմում կատարած է, այն ժամանակ այդ դիմումը նրա վրայ յանցանքի մշտական պատասխանատուութիւնը կը հրաւիրէ:

Ինչպէս որ առաջին գրութեամբ էլ յայտնել եմ. մեր կառավարութիւնը և թիւրք ազգը հայ կառավարութեան և հայ ժողովրդին թշնամի չեն եւ ցանկանում են դանել մի կապ փոխադարձ շահերը ապահովելու համար: Եթէ իմ անսակէտները Հայաստանի կառավարութեան կողմից անկողմնակալ և շրջահայեաց կերպով քննուեն, կը յուսամ, որ իմ յայտնած դիտողութիւնների անկեղծութեան եւ իմ ազգի ձեր ազգի հանդէպ ունեցած բարեկամական զգացմունքներին հաւատ պիտի ընծայուի:

Վերջապէս, կրկին խնդրում եմ ժամ առաջ ձեր զօրամասերը յետ քաշել, և հիմնուելով մեր երկուսի միջեւ գոյութիւն ունեցող փաստական և իրաւական անսակէտով գործադրութեան մէջ եղող Բաթումի դաշնագրին՝ բողոքում եմ կատարուած շարժումների դէմ եւ պատասխանատու եմ դանում մուսուլման ազգաբնակչութեան կրած վնասներին պատճառ եղողներին:

Սպասելով մեր փոխադարձ շահերին համապատասխանող մի պատասխանի՝ խնդրում եմ ընդունէք իմ յարգանացս հաւաստիքը, էֆէնդիմ:

Թիւրք Մեծ Ազգային Ժողովի Արտաքին-
Գործերի կոմիսար՝ Բէքիր Սամի:

«ԱՅՊՐԱՎ. ՔՈՒՐՔ ԱՂԳԱՅԻՑ ՄԵՃ ԺՈՂՈՎԻ ԱՐՄԱՔԻՑ ԳՈՐԾԵՐԻ ՎԷՔԻՆ
ՄԵՃ. ԲԷՔԻՐ ՍԱՄԻԻՑ».

Առանց շօշափելու հարցի բնականոն կողմը այն տեսակէտից, որ Բրեստ-Լիտովսկի և Բաթումի դաշնագրերը կնքուած են սուլթանի կառավարութեան կողմից, որը ձեր կառավարութիւնը չի ճանաչում, պատիւ ունիմ պատասխանելու ձեր 8 Յուլիս 36 թ. գրութեան:

Ինչպէս Բրեստ-Լիտովսկի դաշնագիրը, որի մէջ Հայաստանը ոչ մի մասնակցութիւն չէ ունեցած և ոչ էլ ստորագրած է, նմանապէս Բաթումի դաշնագիրը, որ երկու կողմերի պարլամենտներից չէ հաստատուած, ո՛չ մի իրաւական ոյժ չեն կարող ունենալ Հայաստանի համար:

Այն հանգամանքը, որ դուք իբր հիմք էք ընդունում Բրեստ-Լիտովսկի և Բաթումի դաշնագրերը, որոնք հիմնովին չեն ճանաչում կենսունակ Հայաստանի գոյութիւնը, ի մեծ ցաւ զրկում է մեզ ձեր հետ համաձայնութեան գալու ամէն յոյսից, քանի դուք շարունակէք զեկավարուել գերման կայսերական և սուլթանական իմպէրիալիստական, հակայեղափոխական կառավարութեան ձրգտումների վրայ հիմնուած այդ դաշնագրերի տրամագրութիւններով, որոնք ժխտում են կառավարութեան և միջազգային յարաբերութիւնների մէջ ազգերի ինքնորոշման, իրաւունքի և արդարութեան սկզբունքները:

Անկեղծաբար ձգտելով ստեղծել բարի հարեւանական յարաբերութիւններ թուրք և միւս ազգերի հետ, հայ ազգը այդ յարաբերութիւնների իրական հիմք և անհրաժեշտ նախապայման է համարում, որ երկու կողմերն էլ ճանաչեն շահագրգռուած ազգերի պատմական, ազգագրական ու տնտեսական իրաւունքները:

Յենուած իւրաքանչիւր ազգի այս օրինաւոր իրաւունքների վրայ՝ հայ ազգը, բնականաբար, չի կարող հրաժարուել Տաճկաստանի հայկական նահանգների վրայ ունեցած իր անվիճելի իրաւունքներից, որոնց սահմանները, համաձայն դաշնակից պետութեանց կողմից այժմս Տաճկաստանին յանձնուած հաշտութեան դաշնագրին, պիտի որոշուեն գերագոյն իրաւախոհի՝ Ամերիկայի Միացեալ Նահանգների նախագահի կողմից:

Յիշեալ դաշնագիրը ստորագրող Հայաստանը մտադիր է ճշգրտէն հաւատարիմ մնալ գերագոյն հաշտարարի որոշման, սպասելով դրան՝ նա մտադիր չէ քայլեր անել նախկին ռուս-տաճկական սահմանները անցնելու համար: Նամանաւանդ, նա իրաւունք ունի յուսալ, որ Տաճկաստանը պիտի չմիջամտի այն հարցերին, ու-

բոնք վերաբերում են Հայաստանի ներքին գործերին և այս առ-
 սակէտից ձեր պահանջը Յլթիի շրջանը, որ կազմում է Հայաստա-
 նի Հանրապետութեան անվիճելի մասը, հայկական պատմասերից
 մաքրելու մասին և յիշեալ շրջանում ձեր ասկեարների յարձակո-
 ղական շարժումները բոլորովին անըմբռնելի և անթոյլատրելի են :

Հաւատարիմ իր խաղաղասիրութեան՝ հայ ազգը պատրաստ է
 երկարացնել բարեկամութեան ձեռք մէջն այն ազգին, որը՝ իր
 կողմից՝ ճանաչում է լիովին նրա պատմական, ազգագրական, պե-
 տական օրինական իրաւունքները, և ուրիշ ազգերի նրա հանդէպ
 ունեցած վերաբերումից կախուած է հայ ազգի վերաբերումը դէ-
 պի այդ վերջինները :

Ընդունեցէ՛ք յարգանացս հաւաստիքը :

Արտաքին Գործերի Քարտուղար՝ Տէր Յակոբեան .

28 Յուլիս 1919 թ. No. 4615 :

*
 * *

Հայաստանի և Թուրքիոյ միջեւ զինական բախումները շար-
 րունակուելիս, միւս կողմէն կարմիր բանակը Հայաստանի արե-
 ւելեան սահմաններուն վրայ յարձակումներ կատարեց : Թրքական
 բանակը Սեպտ. 10ին սկսաւ գործողութիւններու, իսկ Սեպտ. 23-
 ին, առանց պատերազմի յայտարարութեան, անցաւ ընդհանուր յար-
 ձակման Հայաստանի դէմ :

Սեպտ. 30ին Հայաստանի կառավարութիւնը զինուորական
 վիճակ յայտարարեց : Մինչեւ 35 տարեկանները գէնքի տակ ա-
 ռաւ : Խիստ օրէնքներ սահմանուեցան դասալիքներուն դէմ : Հայ-
 կական բանակը փաստօրէն կռուի մէջ էր բոլոր սահմաններուն
 վրայ, իսկ պոլշեւիկները աշխատանք տարին նաեւ ներքնապէս
 բարոյալքելու բանակը և ժողովուրդը :

Բռւն կռիւներ տեղի ունեցան Սարըզամիշի և Սաւրմալուի
 ճակատներուն վրայ : Վերջինը կրցաւ միշտ դիմադրել, բայց
 Թուրքերը յաջողութիւններ ունեցան Կարսի ճակատին վրայ և
 քաղաքը գրաւեցին Հոկտ. 30ին : Հայաստանի Խորհրդարանին Նո-
 յեմ. 11ի արտակարգ նիստին մէջ վարչապետ Հ. Օհանջանեան,
 դէպքերու պատմականը ընելէ վերջ, յայտնեց թէ Նոյեմ 13-ին
 զինադադարի համար դիմում կատարուած է Էնկիւրի և զուգա-
 դիպութեամբ Էնկիւրիի կառավարութիւնը եւս մէկ օր առաջ բա-
 նակցութիւններու համար դիմում կատարած է, բայց ան ուշ
 ստացուած է : Վարչապետ Հ. Օհանջանեան Խորհրդարանին հաղոր-
 դեց փոխանակուած յուշագրերը :

Հայկական Հաժրագետութեամ Արտարիմ Գործերի պ. Ոսխարարի՞

Երևան

Այժմ, երբ լիակատար յաղթութիւնը գալիս է պսակելու մեր արեւելեան բանակի ջանքերը, Տաճկաստանի Ազգային Մեծ Ժողովըն ուզում է կրկնել հայ Ժողովրդին արդէն առաջները իր արած խաղաղութեան առաջարկը և նորից հաւաստիացնել, որ նա չի ձգտել անցեալում ոչնչացնել Հայաստանը, խլել նրանից իր անկախութիւնը կամ վտանգել որեւէ կերպով նրա իրաւունքները, սակայն, մենք կարծում ենք, որ պարտաւոր ենք պահանջել Հայաստանի կառավարութիւնից, որ նա նոյնպէս վարուի մեզ հետ և դադարի Արեւելքում բրիտանական իմպերիալիզմի խոնարհ գործիքը լինելուց: Մենք համոզուած ենք, որ թուրք և հայ Ժողովուրդների իրարու դէմ վարած երկարատե արիւնահեղ կռիւնները՝ մինչև 1918 թուականը՝ գլխաւոր պատճառ են ունեցել յաւակնութիւնները ցարիզմի, որը ձգտում էր տարածել իր իշխանութիւնը Արեւելեան Անատոլիայի վրայ: Ճարական բէթիմի տապալումը առաջ բերեց հանգստութեան շրջան, շնորհիւ այն սառնարիւնութեան, որ ռուսական զօրքերի հեռանալուց յետոյ, Տաճկաստանը կարողացաւ պահել հայկական հրոսախմբերի կատարած սոսկալի ջարդերի հանգէպ:

Խաղաղութիւնը, որ մենք այնքան ջանքերով վերականգնեցինք, նորից խախտուեց, երբ իմպերիալիստ Անգլիան յաղթանակելով՝ կամեցաւ պահել Միջագետքը և ձեռք դնել Պարսկաստանի ու Բազուի նաւթաշատ շրջանի վրայ:

Ցարիզմին ծառայելուց յետոյ, Հայաստանն այս անգամ Անգլիայի նպատակներին ծառայեց և մեր դէմ բաց արեց նոր դարաշրջան թշնամութեան, որ շարունակւում է դեռ եւս ի մեծ շահ Լոնդոնի ֆինանսիստների: Թիւրք Ժողովուրդը, որ գրեթէ միայնակ պաշտպանում է արեւելքը արեւմուտքի կապիտալիստների ընչաքաղցութեան դէմ, չէր կարող թոյլ տալ հայերին անընդհատ դաւադրել նրա կեանքի դէմ և նրա արեւելեան գաւառների վրայ յարձակումով փորձել ձեռք երկարացնելու Միջագետքի և Պարսկաստանի բրիտանական բանակներին՝ փճացնելու համար ընդմիշտ դժբախտ Ասիայում դեռ եւս մնացած մի քիչ ազատութիւնը և անկախութիւնը:

Այս նկատումները և հայ զինուորների անընդհատ յարձակումներն էին, որ մեզ պարտաւորեցրին եռանդուն կերպով շարժուել

ձեր երկրի դէմ, բայց ցանկանալով արիւնահեղութեան վերջ տալու համար որեւիցէ առիթը ձեռքից չփախցնել՝ խնդրում ենք Երեւանի կառավարութիւնից այս յայտագիրը նկատել որպէս խաղաղութեան վերջնական առաջարկ Թիւրքիոյ Մեծ Ազգային Ժողովի կառավարութեան կողմից: Որպէսզի հաշտութիւնը կայանայ, քաւական է, որ Հայաստանը մեզ իրական երաշխիք տայ, թէ այս սուհետեւ նա մեր դէմ որեւիցէ յարձակողական գաղափար չի սընուցանելու և դադարում է Արեւելքում Անգլիայի կապիտալիստների առաջապահը լինելուց: Մենք պարտաւոր ենք հայ ժողովըրդին միեւնոյն տեսակ ապահովութիւններ տալ և խնդրում ենք այս մասին անմիջապէս սկսել խաղաղութեան բանակցութիւններ: Յուսալով, որ մեր չափաւորութիւնը և մեր խաղաղասիրական զգացումները կատարելապէս պիտի գնահատուեն, խնդրում ենք, պ. նախարար, ընդունել ամենաբարձր յարգանքներիս հաւաստիքը:

Արտաքին գործերի ժողովրդական կոմիտար՝ ԱՌՏԷՂ Մուխտար

Այս գրութիւնը գրուելուց մէկ օր յետոյ, այսինքն՝ Նոյեմբ. 3ին Հայաստանի կառավարութիւնը Անգորա է ուղղել հետեւեալ դիմումը:

Տաճկաստանի Ազգայիժ Մեծ Ժողովի կառավարութեանը ԱՅՂՔՄԻՅԱՄ

3 Նոյեմբ. 1920 թ.

Տաճիկ և հայ ժողոտուրդների բազմադարեան հարեւան լինելը, Տաճկաստանի և Հայաստանի հանրապետութեանց սահմանների ընդհանրութիւնը անպայման պահանջում են այդ պետութիւնների մէջ խաղաղ յարաբերութիւններ, որոնց համար հիմք պիտի ծառայեն փոխադարձ յարգանքը և իւրաքանչիւր երկրի կենսական շահերը: Իր բոլոր հարեւանների հետ Հայաստանը ձգտում է այդպիսի յարաբերութիւնների և բոլորի հետ էլ գտնուում է խաղաղ յարաբերութիւնների մէջ:

Հայաստանի կառավարութեան և ժողովրդին յայտնի է Ազգային Մեծ Ժողովի յայտարարութիւններից, որ և տաճիկ ժողովուրդը, և Ազգային Մեծ Ժողովը ընդունելով ժողովուրդների ինքնորոշման սկզբունքները՝ միւս քաղաքակիրթ ժողովուրդների հետ ճանաչել են Հայաստանի Հանրապետութեան խաղաղ և անկախ դոյութեան իրաւունքը: Այդ բոլորն աչքի առաջ ունենալով՝ Հայաստանի ժողովրդի և կառավարութեան համար միանշաւմայն անհասկանալի և անսպասելի է ձեր զօրքերի առաջխաղա-

ցումը դէպի Հայաստանի սահմանները, առանց բայաարելու պատճառները և նպատակները, նամանաւանդ, ձեր կատեգորիկ յայտարարութիւնից յետոյ— չանցնել օսմանեան պետութեան սահմանները: Իբրև առաջխաղացման արդիւնք կատարուած է անօգուտ արիւնհեղութիւն:

Ստեղծուած բախումը խաղաղ ճանապարհով լուծելու ցանկութեամբ, Հայաստանի կառավարութիւնը դեռ Հոկտ. 8ին իր լիազօրի միջոցով Պոլսում աշխատել է ձեզ մօտիկ տաճկական շքաններում իմանալ սկսած արշաւանքի պատճառները և գտնել փոխադարձ համաձայնութեան ուղի: Այժմ նայն զղացումներից դրդուած՝ Հայաստանի կառավարութիւնն անմիջապէս դիմում է Ազգային Մեծ Ժողովին՝ գալ փոխադարձ համաձայնութեան և հասկացողութեան ուղիի վրայ:

Համոզուած լինելով, որ այդպիսի ճանապարհը կարող է և պիտի գտնուի, Հայաստանի կառավարութիւնը խնդրում է ձեր կառավարութեանը, նշանակել մեր և ձեր ներկայացուցիչների տեսակցութեան տեղն ու ժամանակը, որոնք կարող պիտի լինեն պարզել ընդհարումների պատճառները և գտնել խաղաղ համաձայնութեան ուղիները:

Արտաքին գործերի նախարար՝ Ջ. Օհանջանեան

Առաջնորդուելով միեւնոյն ոգով ու տեսակէտներով՝ հայկական բանակի հրամանատարութիւնը Նոյեմբ. 5-ին զինադադարի առաջարկ է արել: Այդ առթիւ տաճկական բանակի հրամանատար կարաբէքի փաշան գրում է մեզ հետեւեալը.

6 Նոյեմբ. 1920 թ.

Ալեքսանդրապոլի Ռայ բաժակի հրամանատարի՞

Հայաստանի Հանրապետութեան կառավարութեան Անգորայի Մեծ Ժողովի կառավարութեան ուղղած հեռագիրը և արիւնհեղութիւնից խուսափելու համար գործողութիւնների դադարեցնելու մասին ձեր գրութիւնը այսօր 6 Նոյեմբ. 1920 թ. ժամը 9-ին ստացայ: Կառավարութեանս ուղղուած հեռագիրը Անգորա հաղորդեցի. ի հարկէ, ստանալիք պատասխանը ձեզ կը հաղորդեմ:

Ինչպէս որ մինչեւ այժմ հայ բանակին գրած հեռագիրներէցս հասկացուած է, փափաքելով արիւնհեղութիւնից խուսափել՝ մինչեւ այդ պատասխանի ստացումը, գործողութիւնները դադարեցնելու ձեր առաջարկը ընդունում եմ: Որպէսզի զօրամասերս ա-

պահով լինեն, որ առաջարկը իրական է և անկեղծ, և որպէսզի հաշտութեան պայմանները բանակցութեան ժամանակ մեր զօրքի հետքը ապահովուի, փոխադարձաբար հետեւեալ պայմանները ձեռնորդմից ընդունելը և գործադրելը կ'առաջարկեմ.

1. Այժմ Արփաչայի արեւմուտքը գտնուող հայ զօրամասերը Ալեքսանդրապոլը մաքրելով՝ Արփաչայից առնուազն 15 քիլոմետր գէպի արեւելք պէտք է քաշուեն:

2. Ալեքսանդրապոլ քաղաքը պիտի չգրաւուի, միայն թէ քերդը և կայարանը մեր կողմից զինուորական գրաւման տակ պէտք է առնուեն. Ալեքսանդրապոլում հանրային ապահովութիւնը, կարգի պահպանութեան տակ գտնուելը Ալեքսանդրապոլի բնակչութեան պէտք է յանձնուի:

3. Նկատի ունենալով, որ Ալեքսանդրապոլը մեծ նշանակութիւն ունի որպէս Թիֆլիս-Երեւան երկաթուղիի միացման կէտ, Ալեքսանդրապոլի շուրջը տաս քիլոմետր տարածութեամբ շրջանը թիւրք բանակի վստահութեան համար՝ զօրամասերի կողմից գրաւելուն արգելք չլինել:

4. Զինադադարի տեւողութեան միջոցին, թիւրքական բանակի զօրքերի վրայ ոչ մի կողմից և ոչ մի պատրուակի տակ յարձակում չանել և կրակ չբանալ:

5. Վերելի յօդուածները վաղը (7 Նոյեմբ. 1920 թ.) կէսօրից յետոյ մինչեւ ժամը 5-ը ամբողջապէս գործադրել և Արփաչայի արեւմուտքը գտնուած հողամասերը և Ալեքսանդրապոլը յիշուած օրը կէսօրից առաջ մինչեւ ժամը 10-ը ամբողջապէս պարպել:

Եթէ այս պայմանները չընդունուեն, և 7 Նոյեմբ. 1920 թ. կէսօրից առաջ մինչեւ ժամը 8 ը համաձայնութեան պատասխան չտրուի, պատրաստ պիտի լինեմ զինուորական գործողութիւնները շարունակելու, և սրանից առաջ եկած նիւթական և բարոյական պատասխանատուութիւնը, իբրեւ հայոց բանակի հրամանատարի, ձեզ պիտի պատկանի: Յայտնելով այս՝ կը մատուցանեմ յարգանքներս:

Արեւելեան բանակի ընդհանուր հրամանատար

Յէրիդ Քեազիմ Կարաբեքիբ

Սոյն գրութեան մէջ առաջարկուած պայմանները կառավարութեան կողմից ընդունուեցին և նշանակուած ժամին գործադրուեցին, որից յետոյ հարկ համարեցինք Անգորայի կառավարութեան ուղարկելու հետեւեալ գրութիւնը.

Արտաքիժ գործերի ժողովրդական կոմիտար ԱՌՄՀտ Մուխտարիժ

8 Նոյ., 1920 թ.

Հայաստանի Հանրապետութեան կառավարութիւնը հաճոյքով ստացաւ սոյն Նոյեմբեր ամսի 2ի յայտագիրը, որով առաջարկուում է պաշտօնապէս սկսել խաղաղութեան բանակցութիւնները: Այս առաջարկն եկաւ հաստատելու իմ կառավարութեան կարծիքը, որ ինքն իսկ, ձեր առաջարկը ստանալուց առաջ, սոյն ամսի 3ի իր յայտագրում յայտարարել է, թէ անհրաժեշտ է կնքել տեւական համաձայնութիւն, որ հիմնուած լինի երկու պետութիւնս ներքի փոխադարձ յարգանքի վրայ:

Այժմ տեղեկացած լինելով, որ ձեր կառավարութիւնը լիովին բաժանում է նրա կարծիքը՝ հանրապետութեան կառավարութիւնը պատրաստ է փութացնել իր պատուիրակութիւնը, որի անդամներն արդէն նշանակուել են, սկսելու համար խաղաղութեան բանակցութիւնները: Նկատի առնելով, որ իմ կառավարութիւնը տալիս է մասնաւոր կարեւորութիւն թուրք և հայկական առաջիկայ կոնֆերանսին, նա փափաքում է, որ բանակցութիւնները տեղի ունենան Ալեքսանդրապոլում, որպէս մի այնպիսի տեղ, որի հետ որքան ձեզ, նոյնքան և մեզ համար դիւրին է կանոնաւորապէս հեռագրական հաղորդակցութիւն ունենալ: Առիթից օգտուելով իմ կառավարութիւնը վստահացնում է ձեզ, որ կատարելապէս համաձայն է կնքելու թիւրքիոյ Ազգային Մեծ Ժողովի կառավարութեան հետ մի այնպիսի տեական խաղաղութիւն, որ համապատասխան է երկու երկիրների կենսական կարիքներին, սպահովեցնէ Հայաստանի Հանրապետութեան կուլտուրական և արդիւնաբերական զարգացումը և կարողանայ ստեղծել փոխադարձ և սերտ բարեկամութեան մի հող՝ ծառայելու համար խաղաղութեան գործին Արևելքում յօդուտ մեր երկու ժողովուրդների: Իմ կառավարութիւնը իր պարտականութիւնն է համարում ընդդէմ այստեղ այն իրողութիւնը, որ նա միշտ պերադասել է և գերադասում է իր ժողովրդի բարեկեցութիւնը և իր պետութեան շահերը, ինչպէս նաև իր դարաւոր գրացիների, որոնց մէջ և թիւրքիայի հետ հաստատուն և տեական բարեկամութեանց յարաբերութիւն հաստատելը, որ նա բնաւ չէ ծառայել ցարիզմի շահերին և ոչ էլ որևիցէ իմպերիալիզմի: Այժմ թիւրքիայից է կախուած նոյն տեսակէտն իրապէս և գործնականապէս ընդունել՝ մշակելու համար մեզ հետ դրուած հարցերի համապատասխան մի համաձայնութիւն:

Հայաստանի կառավարութիւնը չի ղեկավարուում անցողական պայմաններով և ոչ օրուայ փոփոխական միջնորդով, այլ միայն բուն ցանկութեամբ՝ ստեղծելու Տաճկաստանի հետ կայուն յարաբերութիւններ հաստատելու մի հող՝ մնալով հանդերձ կենսունակ մի պետութիւն:

Ապասելով ձեր անմիջական պատասխանին և ոգևորուած բուն ցանկութեամբ լուծելու հնարաւոր չափով շուտ և կատարելապէս վաղուց հասունացած հայ-թիւրքական յարաբերութիւնների հարցը, խնդրում եմ, պ. կոմիտար, ընդունել ամենարարձր յարգանքներիս հաւաստիքը:

Արտաքին գործերի նախարար՝ Է. Օհանջանեան

Այսպիսով, կարծես, բանակցութիւնները յաջող ընթացք էին ստանում և հաշտութեան հնարաւորութիւնը կարելի դառնում: Սակայն, Նոյեմբեր 9ին ստացանք մի նոր դիմում, որի բովանդակութիւնը հետևեալն է.

8 Նոյ., 1920 թ.

Հայկական բանակի Ռամամատարութեան, Ռայկական

կառավարութեան

Հաշտութիւն խնդրելու առթիւ ուղարկած նոտան և ռազմական գործողութիւնները կանգնեցնելու մասին արած դիմումը Անգորայի իմ կառավարութեան յայտնելով, մինչև պատասխան ստացուելը աւելորդ արիւն չթափելու համար, փոխադարձաբար առաջարկուած պայմանները (7 Նոյեմբեր 1920 թ.) ձեր բանակի կողմից գործադրուելուց անմիջապէս յետոյ, ռազմական գործողութիւնները դադարեցրի: Այս անգամ իմ կառավարութեան կողմից առաջարկուած զինադադարի պայմանները ստորև նոյնութեամբ արտագրում եմ: Սոյն պայմանը ամբողջապէս գործադրելով՝ իսկոյն հաշտութեան պատուիրակներին Ալեքսանդրապոլ ուղարկուելը գործադրելով՝ յայտնում եմ յարգանքներս: Ֆէրիդ-Քեազիմ Կարաբեքիր:

Զինադադարի պայմանները: Առայժմ 2½ ժամուայ ընթացքում Ալեքսանդրապոլում բոլորովին դորձածելի վիճակում 2000 արագահարուած հրացան, սարքով և կենդանիներով միասին 20 հատ ծանր և 40 հատ թեթև գնդացիր, երեք մարակոց թնդանօթ, 4000 ջորի, 1000 սնդուկ հրացանային ռազմամթերք, 6000 թրնդանօթի ռումբ, երկու շոգեմեքենայ և 50 վազոն պիտի յանձ-

նուր մեզ: Կանոնաւոր և անկանոն հայկական զինուորական ուժերը Արփաչայի ընթացք— Ալազեազ կայարան, Կիրմիզլի-Կոլիջան, Նալբանդ կայարան—Վարանցովկա գծից արևելք պիտի ետքաչուեն, այս գծից արևմուտք գտնուող երկաթուղագիծը չքանդուած և անվնաս պիտի թողնուի:

Երկրորդ՝ առ առաւելն 3 օրուայ ընթացքում դարձեալ կանոնաւոր և անկանոն հայկական զինուած ուժերը Սուրմալու-Արաքս կայարան—Կիզիլչի, Արէթ-Ալազեազ լերան լանջը—Տանագերմազ—Նովո-Միխայլովկա—Լոռիքենդ-Շերմուտ Եալւանդաղ գծից արևելք պիտի քաչուեն:

Երրորդ՝ զինադադարի կնքումից անմիջապէս յետոյ Սանահին կայարանի և Ալեքսանդրապոլի միջև գծի վրայ ամէն տեսակ ռազմական պիտոյքների փոխադրութիւնը պիտի կանգ առնի: Այս փոխադրութիւնները ստուգելու համար Սանահին կայարանը և Ղարաքիլիսէ մէկ-մէկ յանձնախմբեր պիտի ուղարկուեն և հայկական կառավարութիւնը վերոյիշեալ յանձնախմբերի անձնամխելութիւնը և Ալեքսանդրապոլի շրջանում նրանց արեւելեան ճակատի հրամանատարութեան հետ կանոնաւորապէս և ապահովապէս կապ ունենալը պիտի ապահովի:

Չորրորդ՝ մինչև զինադադարի 3րդ օրը, երեկոյեան երկու կողմի սլատուիրակները հաշտութեան բանակցութիւնները սկսելու համար Ալեքսանդրապոլ պիտի դառնուեն և այս ժամանակի ընթացքում, եթէ առաջին և երկրորդ պայմանների բովանդակութիւնը իրագործուած է, իսկոյն հաշտութեան բանակցութիւնները պիտի սկսուեն:

Հինգերորդ՝ զինադադարի ժամանակի ընթացքում մեր զօրամասերը Ալեքսանդրապոլի շրջանում, առաջին պայմանում յիշուած Արփաչայի ընթացք-Նալբանդ-կայարան Վարանցովկա գծից արևելեան կողմը և միւս շրջաններում իրենց գտնուած գծից առաջ չպիտի անցնեն:

Վեցերորդ՝ զինադադարի կնքումից անմիջապէս յետոյ երկու կողմից թշնամական գործողութիւններին վերջ պիտի դրուի:

Սոյն զինադադարի պայմանները Ալեքսանդրապոլի շրջանում գտնուող հայկական առաջաւոր մասերին յանձնուելու ժամից գործադրութեան մէջ են մտնում և պայմանաժամը, ի վերջոյ, եթէ կարիք զգացուի, երկարաձգելու պայմանով՝ եօթը օր է: No. 2378. Իսկականի հետ ճիշդ է:

Քեազիմ Կարաբեքիր

Ուրեմն, զինադադարի առաջին պայմանները մեր կողմից ընդունուելուց և իրազործուելուց յետոյ հակառակորդն առաջարկուած է բոլորովին նոր պայմաններ, այս անգամ աւելի խիստ ընդունելի դրանց՝ նշանակուած է Հայաստանի հողի կէսից աւելին զիջել թշնամուն, բանակը զինաթափ անել, ի հարկէ, առանց և՛ քաշխիք ունենալու, որ մի քանի ժամ յետոյ նոր առաջարկներ չեն արուի:

Կառավարութիւնը որոշեց մերժել նոր առաջարկները՝ պնդելով զինադադարի նախկին պայմանների վրայ: Նոյ. 10ին հետեւեալ գրութիւնն ուղարկեց Անգորա.

10 Նոյեմբեր 1920 թ.

Նկատի ունենալով ձեր 2 Նոյ. գրութեան խաղաղասէր սգին՝ մեր հրամանատարութիւնն ընդունել է և ի կատար ածել ամսոյս 6ի առաջարկած ձեր զինադադարի պայմանները: Համաձայն ձեր այդ նամակի և 8 Նոյեմ. ձեր նօտայի բովանդակութեան, որով դուք առաջարկուած էք խաղաղութեան պայմաններ և որոնց մենք սկզբունքով համաձայն ենք, ինչպէս նաև ըստ ձեր կառավարութեան արած առաջարկի, մենք արդէն նշանակել ենք մեր պատուիրակութիւնը: Նա պատրաստ է Ալեքսանդրապոլ մեկնելու՝ մշակելու ձեր ներկայացուցիչների հետ պայմաններ և կնքելու խաղաղութիւն:

Նկատի ունենալով այդ սկզբունքային համաձայնութիւնը և այն, որ մենք պատրաստ ենք անցնել խաղաղութեան բանակցութիւններին, որ զինադադարի պայմանները առաջարկել էք դուք ամսիս 6ին ձեր 554 գրութեամբ, ինչպէս այնպիսի պայմաններ, որոնք առիտ են ձեզ բոլոր անհրաժեշտ երաշխիքներն ազատօրէն առաջ տանելու բանակցութիւնները կոնֆերանսի ընթացքում, իմ կառավարութիւնը դանուած է, որ իր անկեղծօրէն հետապնդած նըպատակը, որի համար մեր պատուիրակութիւնները հաւաքուելու են Ալեքսանդրապոլում, զինադադարի նոր պայմաններ չի պահանջում: Մենք սպասում ենք կոնֆերանսի բացման թուականի մասին ձեր պատասխանին:

Արտաքին գործոց նախարար՝ Է. Օթաժաճեան

Նոյն օրը Քեազիմ Կարաբեքիր վաշտայից ոտացանք հեռեւեալ գրութիւնը.

10 Նոյեմբեր, 1920 թ.

Հաշտութեան բանակցութիւնները սկսելու համար իմ կառավարութեան առաջարկած զինադադարի պայմանները և Ալեքսանդրապոլում գանուող հայկական զօրքերի հրամանատարի արիւնթափելու մասին արած դիմումին ի փոխարէն առաջարկած պայմանները Հայաստանի Հանրապետութեան արտաքին գործերի նախարարութիւնը միմեանց հետ չպիտի շփոթէ: Իմ բանակը Ալեքսանդրապոլի վրայ յարձակելու պատրաստ մի վիճակի մէջ էր, երբ ձեր կառավարութեան հաշտութիւն խնդրելու և զօրավար Սիլիկեանի գործողութիւնները դադարեցնելու համար արած առաջարկը ստացայ և այն իմ կառավարութեան յայանելով՝ միաժամանակ իմ ռազմական դրութիւնը ապահովելու համար Ալեքսանդրապոլը դատարկելով հայկական ուժերի մինչև որոշ գիծ յետ քաշուելը զօրավար Սիլիկեանի առաջարկած էի:

Ընդունուած այս առաջարկը զինադադարի պայման կարծել և իմ կառավարութեան 8 Նոյ. 1920 թ. իմ միջոցով պաշտօնապէս հաղորդած բուն զինադադարի պայմանները որպէս մի նոր զինադադար ընդունել և նկատել, երևանի կառավարութեան իրական հաշտութեան ցանկութեան մասին մեզ կասկածեցնում է:

Իմ կառավարութեան մէջ եղած անկեղծութիւնը դեռ հայկական կառավարութեան կողմից հաշտութիւն խնդրելու դիմումից առաջ հաշտութիւն առաջարկելու փաստով ապացուցւում է: Իմ կառավարութիւնը երկու կողմի շահերը ապահովող իրական մի հաշտութիւն կնքելու վերջնական կերպով որոշում տուած լինելով՝ 8 Նոյ. 1920 թ. զինադադարի պայմանները առաջարկած է: Որովհետև այդ պայմանները տրուած պայմանաժամի ընթացքում ձեր կառավարութեան կողմից չեն ընդունուել և գործադրուել և այդպիսով հնարաւորութիւն չի եղել երկու կողմից պատուիրակներին Ալեքսանդրապոլում հաշտութեան բանակցութիւնները ըսկսելու, ցաւ ի սրտի ռազմական գործողութիւնների վերսկսելը յայանելով, հաղորդում եմ յարգանքներս՝

Քեազիմ Կարաբեքիբ

Ի պատասխան այս գրութեան Հայաստանի կառավարութիւնը Քեազիմ Կարաբեքիբ փաշային ուղարկեց մէկ թուղթ, հետևեալ թովանդակութեամբ.

11 Նոյ. 1920 թ.

Խորին ցաւով իմ կառավարութիւնը տեղեկացաւ, որ իր անկեղծ ձգտումը—երկու հարեան ժողովուրդներին՝ Ճաճկաստանի, Հայաստանի միջև հետադայ արիւնհեղութեան վերջ դնել, որի համար նա ընդունեց և կատարեց սոյն Նոյ. 6ին առաջադրած զինադադարի ձեր պայմանները—ըստ երևոյթին կարելոյն չափ չէ գնահատուած ձերդ գերազանցութեան կողմից: Իմ կառավարութիւնը չի կարող չցաւել նաև այն բանի համար, որ ձեր կողմից վերսկսուած են ռազմական գործողութիւնները նախ քան ձեր կառավարութիւնից մեր վերջին առաջարկի պատասխանի ստացումը:

Իր կողմից ստիպուած լինելով ձեռք առնել համապատասխան միջոցներ՝ իմ կառավարութիւնը չի կորցնում իր յոյսը, որ ձեր կառավարութիւնը ընդառաջ գնալով Հայաստանի Հանրապետութեան կառավարութեան խաղաղասիրական ձգտումներին՝ նրա հետ բանակցելու ժամանակ կը գտնէ այնպիսի հիմունքներ, որոնք ընդունելի կը լինեն միաժամանակ երկու կողմերի շահերի և պատւոյ համար:

Ապասելով ձեր կառավարութեան պատասխանին՝ մնամ յարգանքներով արտաքին գործոց նախարար՝ Լ. ՕՌԱՅՆՅԱՆԻ

Այսպիսով, ուրեմն, զինադադարի բանակցութիւններն անյաջող ելք ունեցան, որի հետեանքով և վերսկսուեցին ռազմական գործողութիւնները: Երէկ, Նոյ. 10ին, մենք ստացանք Անգորայի կառավարութիւնից մէկ նոր հեռագիր՝ գրուած Նոյ. 7ին: Ծաս հետաքրքրական է այդ հեռագիրը, որովհետև նա դնում է մեր առջև Անգորայի կառավարութեան առաջարկած այն պայմանները, որոնք պիտի հաշտութեան հիմք ծառայեն: Ահա նրա բովանդակութիւնը.

8 Նոյ. 1920 թ. Անգորա

Հայկական Համրապետութեամ արտաքին գործերի մախարարութեամ

Երեւամ.

Թիւրքիոյ Ազգային Մեծ Ժողովը, նոյն օրուայ մէջ, ստացաւ ամսիս 3ին ձեր հաշտութեան առաջարկը (որը՝ իմչպէս երևում է, համապարօհիմ խաչածեւած է Նոյեմբեր 1-իմ մեր արած հաշտութեամ առաջարկիմ), և մեր արեւելեան ճակատի հրամանատարի թշնամութեանց ժամանակաւոր դադարի պայմանները ձեր զօրամասերի

կողմից ընդունուելու լուրը: Այս առթիւ սրաիւ ունեմ հաղորդելու ձեզ հաշտութեան համար մեր հետեւեալ պայմանները.

1. Հայ-թիւրքական սահմանների հարցը վիճակագրական և հանրաքուէի պարզ հարց է լինելու. համաձայն նախագահ Վիլսոնի և բոլշևիկների հռչակած ինքնորոշման սկզբունքների, բոլոր վիճելի շրջանների ազգաբնակչութիւնները պիտի հրաւիրուեն որոշելու իրենց քաղաքական ապագան: Նրանք կարող են առանց որեւէ մէկից կախում ունենալու, վճռել իրենց անկախ պետութեան կազմը և կամ յայտնել, թէ երկու երկիրներից ո՛րին են կցուում: Ձեր ժողովուրդի կատարեալ աղատութիւնը ապահովելու համար մենք ընդունում ենք, որ վիճելի շրջանների պահպանութիւնը լինի, մինչ այդ, մեր երկրների ժանդարմական մասերով: Այդ հանրաքուէն լինելու է, ի հարկէ, որ քան կարելի է շուտ: Անգորայի կառավարութիւնը անկեղծ և խոր համոզմունք ունի, որ այս ձեռ լուծումը բուն արդարութիւնն է և համապատասխան բոլոր մարդկութեան շահերին, որով նաև հայ և թիւրք ժողովուրդների, որոնք ապրում են վիճելի հողամասերում: Սակայն դժբախտաբար, մենք կարծում ենք, որ արեւմուտքի իմպերիալիստներին, մանաւանդ Անգլիային հաճելի լինելու համար Երևանի կառավարութիւնը տրամադիր է այլ ձեռ լուծման, որը մեծ վիրավորանք է հասցնում Ափրիկէի և Ասիայի ժողովուրդների հանդէպ Արեւմուտքի պաշտպանների կողմից քարոզուած և ի դորձ դրուած քաղաքական վարդապետութիւններին:

2. Թիւրքիան յանձն է առնում իր տրամադրութեան տակ և զամ բոլոր միջոցները տալ իր հարեւաններին, որպէսզի նրանք կարողանան կատարեալ անկախութեան և ապահովութեան մէջ դարգանալ:

3. Մենք մեր միջոցներով կ'օգնենք Հայաստանի պարենաւորման և երկրի մէջ տնտեսական բնականոն դրութեան վերահաստատման:

4. Երկու կողմերը յանձն կ'առնեն ազատ անցք տալ իրենց երկաթուղիներով եւ հաղորդակցութեան բոլոր ճանապարհներով միւս կողմին պատկանող անձերին և ապրանքներին եւ արգելք չեն յարուցանելու միւս կողմի և ծովի, ինչպէս նաև այլ ուրիշ երկրների միջեւ եղած թրանզիտի դէմ:

5. Թիւրքիան յանձն է առնում վերաբնակեցնել իրենց օջախներում համաշխարհային պատերազմի պատճառով իրենց հողամասերից գաղթած հայերին և տալ նրանց ամենաքաղաքակրթուած երկրներում ազգային փոքրամասնութեանց տրուած ամենալայն իրաւունքները:

6. Թիւրքիան պահանջում է, որ Հայաստանը տայ իր ապահովութեան համար պէտք եղած երաշխիքները: Մեր պատուիրակները սպասում են ձեր բանակցողներին Ալեքսանդրապոլում. վերջիններս պէտք է ունենան իրենց հետ բանակցելու և հաշտութիւն ստորագրելու պէտք եղած լիազօրագրերը:

7. Հաշտութեան բանակցութեանց ընթացքում թշնամութիւնները զաղարեցնելու զինադադարի պայմանները ձեզ կը հաղորդուեն մեր արևելեան ճակատի հրամանատարի կողմից:

Արտաքին գործոց ժողովրդակ. կոմիտար՝ ԱՌՄԷԳ Մուխտար

•••

Խորհրդարանի նիստին մէջ, կապութեան մասին պատգամաւորներու արտայայտութենէն վերջ, ընդունուեցաւ հետեւեալ բանաձեւը, երեք ձայնի վերապահութեամբ.

«Աւելով կառավարութեան հաղորդագրութիւնը և հաւանութիւն տալով նրա վարած քաղաքականութեանը՝ խորհրդարանը հրահանգում է լարել բոլոր ոյժերը՝ ապահովելու համար երկրի պաշտպանութեան գործը: Միաժամանակ յանձնարարում է խորհրդարանի նախագահութեանը՝ կոչ անել ժողովուրդին»:

Ճակատի վրայ կարելի չեղաւ կանգնեցնել թշնամի յառաջխաղացումը: Հայաստանի կառավարութեան դիմումին վրայ կնքուեցաւ նոր զինադադար և Նոյեմ. 22ին թուրքերուն յանձնուեցաւ անոնց պահանջածը: Հայաստանի կառավարութիւնը նոյն տան գիմեց Մոսկուայի միջնորդութեան: Չիչերինը դրական պատասխան տուաւ և իր կողմէն նշանակեց Բուզու Մալիֆանին մասնակցելու համար հայ-թրքական բանակցութիւններուն, Իսկ Թիֆլիս զրկուեցաւ Ա. Ստախանը՝ դիմելու համար դաշնակից ներկայացուցիչներուն: Վերջիններէն միայն Անգլիոյ ներկայացուցիչ Սառքսը որոշ պատասխան տուաւ Յորէյն Օֆիսին կողմէ. Անգլիան ոչինչով չի կրնար օգնել, հայերուն կը մնայ երկու չարեաց փոքրագոյնը՝ հաշտուիլ Խորհրդ. Թուսաստանի հետ:

Նոյեմ. 23ին խորհրդարանին մէջ վարչապետ Հ. Օհանջանեան դանլիճի հրատարականը ներկայացուց, ընելով հետեւեալ յայտարարութիւնը.

«Հայաստանի խորհրդարանի յարգելի պատգամաւորներ, խորհրդարանի վերջին նիստից յետոյ անցել է 10—12 օր: Այդ ժամանակամիջոցում մեր կեանքում այնպիսի մեծ փոփոխութիւններ չեն առաջ եկել, որ կառավարութիւնը նորից դիմում է խորհրդա-

քանին: Յաղթող թշնամին մեզ առաջարկել էր զինազաղարի այնպիսի պայմաններ, որոնք անհնար էր ընդունել, և կռիւը շարունակուեց: Հետագայ դրութիւնը, որ ստեղծուեց ռազմածակատում, ցոյց տուեց, որ արիւնհեղութիւնն տնիմաստ է: Եւ մենք ստիպուած եղանք ընդունել զինազաղարի պայմանները և անցնել հաշտութեան բանակցութիւններին: Ամսիս 18ին իրազործուեցին զինազաղարի պայմանները: Վազն Երեկոյեան Ալեքսանդրապոլում հաշտութեան բանակցութիւնները սկսուելու են պաշտօնապէս:

Կառավարութիւնն առանց սպասելու խորհրդարանի նիստին, ընտրել և սեղարկել է հաշտութեան պատուիրակութիւն հետեւեալ կազմով. նախագահ՝ Ալ. Արապեան, անդամներ՝ Աբր. Գիւլխանդանեան և Սա. Ղորղանեան. որպէս խորհրդականներ մեկնել են խորհրդարանի անդամներ՝ Լ. Չարաֆեան և Վ. Մինախորեան և մի շարք մասնագէտներ: Պատուիրակութիւնն Ալեքսանդրապոլ մեկնեց երէկ գիշեր, ուր թշնամու պատուիրակները սպասում են նրանց: Թէ ի՞նչ վախճան կ'ունենայ, դժուար է ասել:

Անցեալ անգամ ես այտեղ կարդացի մեր և հակառակորդի միջև փոխանակուած դրութիւնները, որոնց մէջ հողատարութեան պայմանները կային ընդհանուր դժերով: Այժմ բացում է նոր շրջան, քաղաքական ուժերի նոր սխաւացիա, և որպէսզի Հայաստանի խորհրդարանը ազատ լինի ինքն իր վերաբերմունքը ցոյց տալու, իմ կառավարութիւնը ներկայացրեց իր հրաժարականը՝ ի նկատի ունենալով հանրապետութեան շահերը:

Դռնլիճի հրաժարականը ընդունուելէ վերջ, նոր վարչապետ ընտրուեցաւ Սիմոն Վրացեանը, որը իր դռնլիճը կազմեց հետեւեալներէն. վարչապետ և արտ. նախարար՝ Ս. Վրացեան, զինուորական նախարար՝ Դրաստամատ Կանայեան, Ֆինանսների՝ Համբարձում Տէրաէրեան, արդարադատութեան՝ Արշամ Արմազան, գիւղատնտեսութեան, պետական գոյքերի և աշխատանքի՝ Արշակ Յովհաննիսեան, հանրային կրթութեան և արուեստի՝ Վահան Մինախորեան, ներքին, խնամատարութեան և հազորդակցութեան նախարարութիւնները ազատ էին և պիտի կառավարուէին փոխանորդաբար:

Նոյեմ. 23ին Ալեքսանդրապոլ մեկնած էր Հայաստանի հաշտարար պատուիրակութիւնը: Օր մը վերջ հոն գնաց նաև Բ. Մզիւանին, որ Լըկրանի հետ եկած էր Երեւան խորհրդակցելու համար կառավարութեան հետ իր ընկիւղներու մասին: Թուրքերը մերժեցին ընդունիլ Մզիւանի միջնորդութիւնը:

Հաշտութեան բանակցութիւնները սկսան Նոյեմ. 25ին: Իբրև

նախապայման, հայերը յայտարարեցին որ իրենք կը հրաժարուեն Սեւրի դաշնագրէն: Քանի մը օրուան բանակցութիւններէն վերջ, Դեկտ. 2ի առաւօտեան, Քեազիմ Կարապէքիը վերջնագրի ձեւով ներկայացուց դաշնագրի պայմանները:

Նոյեմ. 29ին, Ղազախի ճակատը, հայ սուլճեւիկները Ազրպէյճանի օգնութեամբ մտած էին իջեւան. Իսկ նոյեմ. 30ին Լըկրանը հայ կառավարութեան ներկայացուց վերջնագիր, որով կը պահանջէր խորհրդայնացնել Հայաստանը: Կառավարութիւնը ստիպուած տեղի տուաւ: Խորհրդարանի Ֆրակցիայի որոշման վրայ, կառավարութիւնը բանակցութեան մտաւ Լըկրանի հետ, և Դեկտ. 2ին ստորագրուեցաւ Դրօ-Լըկրան համաձայնութիւնը:

Ա.ԼԵՔՍԱՆԴՐԱՊՈՒԼԻ ԴԱՇՆԱԳԻՐ

1920 Դեկտ. 2ի գիշերը Ալեքսանդրապոլի մէջ դաշնագիրը ստորագրուած, է Հայաստանի կողմէ՝ Ա. Խատիսեան, Ա. Քիւլխանդանեան, Վ. Մինախորեան, Թուրքիոյ կողմէ՝ Քեազիմ Կարապէքիը փաշա, Հիւսէյին սէյ (էրզրումի երեսփոխան) և Տրապիզոնի երեսփոխանը: Նոյն օրը Հայաստանի մէջ խորհրդային իշխանութիւն յայտարարուած ըլլալով (Դրօ Լըկրան համաձայնութիւնը) երկու պետութիւններն ալ հրատարակութեան տուած չեն Ալեքսանդրապոլի դաշնագիրը: Դաշնագրի բնագիրը կը մնայ Երևանի կառավարութեան մօտ:

Պերլինի Արևել. Լեզուներու Սեմինարի թրքաբանութեան ուսուցչապետ Տոքթ. Գ. Եշկէ (G. Yaschke) յիշեալ հաստատութեան 1932ի տեղեկագիրներուն մէջ հրատարակած է Ալեքսանդրապոլի դաշնագիրը, հիմք ունենալով Ֆրանսերէն, Թուրքերէն և Առևսերէն թերթերու մէջ լոյս տեսած կարգ մը գրութիւններ և պատուիրակութեան նախագահ Ա. Խատիսեանի մէկ գրուածքը՝ լոյս տեսած Revue des Etudes Arm. IV հատորի մէջ (1924) էջ 43: Իսկ Ս. Վրացեանի «Հայաստանի Հանրապետութիւն» (էջ 437) գրքին մէջ, արուած են Ա. Խատիսեանի կողմէ հետազային գրի առնուած այդ պայմանները:

1. Թիւրքիայի Ազգային Մեծ Ժողովը պարտաւորուած է ճանաչել Հայաստանի անկախութիւնը հետեւեալ սահմաններում:

Ախալքալաքի դաւառի հարաւային մասից Ուչ-Թափալար սարը զէպի հարաւ մինչև Բաշ-Շորագեալ, մինչև Արփաչայ—Արփա-

չայի հոսանքը մինչև նրա խառնուրդը Արաքսի հետ, Արաքս գետի հոսանքը մինչև Արաքս կայարանը, այստեղից դէպի Մարտիրոս մինչև Չայքէնդ դիւղը:

2. Կարսի նահանգը և Սուրմալուն համարուում են վիճելի մինչև երեք տարի, որի ընթացքում Հայոց կառավարութիւնը կարող է յայտարարել հանրաքուէ, որոշելու համար վերջնական բախտը այդ նահանգների: Հանրաքուէի ժամանակ պէտք է մտնէ այնտեղ խառն հայ-թիւրքական ժանդարմէրիա:

3. Հայերը հրաժարուում են Սեւրի դաշնագրից, յետ են կանչում բոլոր այն կոմիտէները և ներկայացուցիչները, որոնք դոյութիւն ունին Յւրոպայում, չեն պահում Հայաստանի դաշնակիցների ո՛չ մի ներկայացուցիչ, մինչև որ թիւրքիան հաշտութեան դաշն չկնքէ նրանց հետ:

4. Հայաստանը իրաւունք ունի պահելու զօրաբանակ ոչ ապակի, քան 1,500 սուխ և դրան համապատասխան քանակով ըսպաններ, նաև անհրաժեշտ քանակութեամբ ժանդարմէրիա: Երկիրը պաշտպանելու համար կարող են լինել ամբոցներ, որոնք կարող են զինուել միայն պաշտպանողական ծանր թնդանօթներով: Վերացուում է պարտադիր զօրահաւաքը:

5. Հայաստանի վրայ յարձակման դէպքում թուրքիան պաշտպանում է հայոց կառավարութեան պահանջմամբ և աջակցում է Հայաստանին գործով:

6. Թիւրքիան և Հայաստանը փոխադարձաբար օգնում են ազատ թրանզիտից, ինչպէս երկաթուղիներով, այնպէս և բոլոր ճանապարհներով:

7. Երկու կողմերն էլ չեն վճարում պատերազմական ծախսեր:

8. Պայմանները կնքուելուց յետոյ սկսում են աշխատել երկաթուղիները, վերադառնում են քաղաքացիական մասի գերիները, իսկ երբ սկսում են աշխատանքները Հայաստանի և թիւրքիայի միջև սահմանները որոշելու, վերադառնում են բոլոր ռազմագերիները:

9. Հայաստանի կապած բոլոր պայմանները թիւրքիայի դէմ համարուում են անվաւեր:

10. Բոլոր գաղթականները կարող են վերադառնալ իրենց տեղերը մի տարուայ ընթացքում՝ օգտուելով բոլոր քաղաքացիական իրաւունքներից՝ բացի այն գաղթականներից, որոնք զինուած գիմադրութիւն են ցոյց տուել իրենց կառավարութեան դէմ:

11. Հայերը թիւրքիայում և թիւրքերը Հայաստանում վայելում են հաւասար քաղաքացիական իրաւունքներ:

12. — Դիւանագիտական, ինչպէս և հիւպատոսական յարաբե-
րութիւնները, նոյնպէս և քաղաքացիական ազատ երթեւեկութիւնը
երկու երկիրներէ միջև սկսուած են գաշնագիրը ստորագրելուց
յետոյ որից յետոյ վերսկսուած են փոստային և հեռագրական հա-
ղորդակցութիւնները թիւրքիայի և Հայաստանի միջև:

13. Շարուրը և Նախիջևանը ժամանակաւորապէս օժտուած են
ինքնավարութեամբ՝ գտնուելով թիւրքիայի հովանաւորութեան
տակ, մինչև որոշուի նրանց բախար:

14. — Այս գաշնագիրը պէտք է ենթարկուի վաւերացման
Հայաստանի խորհրդարանի և Անգորայի Ազգային Մեծ ժողովի
կողմից մի ամսուայ ընթացքում:

15. — Թիւրքիան պարտաւորուած է Հայաստանի դրուուած
հողամասերը դատարկել, երբ Հայաստանը կը սկսի զօրացրուած, և
վերջնականապէս կը դատարկէ, երբ հայկական զօրքի թիւը կը
հասնի պայմաններում որոշուած չափին:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԽՈՐՀՐԴԱՅՆԱՑՈՒՄԸ

Համաձայնութիւն Ռուսաստանի ընկերվարական Ֆեաերատիվ
խորհրդային ընկերվարական հանրապետութեան միջև՝ Հայաստա-
նի անկախութեան ճանաչման մասին, 2 Դեկտ. 1920:

Այս բացատրութեամբ հրատարակուած է Ռամաձայնութիւնը
Մոսկուայի արտաքին գործոց ժողովրդական կոմիտարիատի կողմէ,
յոյս տեսած գաշնագրերու ժողովածուին մէջ, III սյրակ, Մոսկուա
1922, №. 79, էջ 14—15):

1920 թ. Դեկտեմբեր 2ին մէկ կողմից ընկեր Լըկրանը՝ Ռ. Ս.
Ֆ. Ս. Լ. ի լիազօր ներկայացուցիչը, Ռուսաստանի խորհրդային
կառավարութեան անուանով, իսկ միւս կողմից ընկ. Դրօ և Լ.
Տէրաէրեան Հայաստանի Հանրապետութեան կառավարութեան ա-
նուանով համաձայնութիւն կայացրին հետեւեալի մասին.

1. Հայաստանը յայտարարուած է անկախ ընկերվարական Ռան-
րապետութիւն:

2. Մինչև Հայաստանի խորհուրդների Համագումարի գումար-
ուածը կողմուած է ժամանակաւոր Ռազմա-Յեղափոխական Կոմիտէ,
որին փոխանցուած է ամբողջ իշխանութիւնը Հայաստանում:

3. Ռուսաստանի խորհրդային կառավարութիւնը ճանաչուած է
իրրև Հայաստանի (ընկերվարական Խորհրդային Հանրապետու-

թեան տերիտորիայի անվիճելի մասեր—Երևանի նահանգը, նրա կազմի մէջ մտնող բոլոր գաւառներով միասին, Կարաի նահանգի մէկ մասը, որ պիտի ապահովէ զայն զինուորական տեսակէտից, աէր լինելով երկաթուղագծին, Ջաջուր կայարանից—Արաքս կայարանը, Գանձակի նահանգի Չանգեղուրի գաւառը, նոյն նահանգի Ղազախի գաւառի մէկ մասը—Օգոստոս 10ի համաձայնութեան սահմաններում^(*) և Թիֆլիսի նահանգի այն մասերը, որոնք գտնուում էին Հայաստանի տիրապետութեան տակ մինչև Տ Սեպտ. 1920 թ.

4. Հայաստանի քանակի հրամանատարութեան կազմը չէ ենթարկուում որևէ պատասխանատուութեան՝ քանակի շարքերում կատարուած գործողութեանց համար, մինչև խորհրդային իշխանութեան հռչակումը Հայաստանում:

5. Դաշնակցութեան կուսակցութեան և Հայաստանի միւս ընկերվարական կուսակցութեանց անդամները չեն ենթարկուել որևէ հարձանքի՝ այդ կուսակցութեանց պատկանելու պատճառով:

6. Ռազմա-Յեղափոխական կոմիտէի մէջ մտնում են՝ հինգ անդամ կոմունիստական կուսակցութեան կողմից նշանակովի և երկու անդամ ձախակողմեան դաշնակցականների խմբակից, կոմունիստների կուսակցութեան հետ համաձայնութեան գալով:

7. Ռուսաստանի խորհրդային կառավարութիւնը միջոցներ է ձեռք առնում անմիջապէս կեդրոնացնելու զինուորական ոյժերը որոնք անհրաժեշտ են Հայաստանի Ընկերվարական Խորհրդային Հանրապետութեան անկախութիւնը պաշտպանելու համար:

8.— Այս համաձայնութիւնը ստորագրուելուց յետոյ, Հայաստանի Հանրապետութեան կառավարութիւնը քաշուում է իշխանութիւնից: Իշխանութիւնը ժամանակաւորապէս, մինչև յեղափոխութեան ժամանակը, անցնում է զինուորական հրամանատարութեան, որի գլուխն է անցնում ընկ. Դրոն: Ռ. Ս. Ֆ. Ս. Հ. ի կողմից Հայաստանի զինուորական հրամանատարութեան կից կոմիտար է նշանակուում ընկ. Սիլինը:

Պատրաստուած է երկու օրինակներով:

Լիազօր Սերկայացուցիչ Ռ. Ս. Ֆ. Ս. Հ. ի

(ստորագրեց) Լըկրան

Հայաստանի Հանրապետութեան կառավարութեան լիազօրութեամբ (ստորագրեցին) Դրո, Տէրաէրեան

(*) 1920, Օգոստոս 10ի և Ռուսաստանի ներկայացուցիչ Լրիւանի և Հ. Հանրապետութեան ներկայացուցիչներ Ջամալեանի և Բաբալեանի միջև կնքուած համաձայնութիւնը:

Գ Ա Շ Ն Ա Գ Ի Ր

ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ԵՒ ԹՈՒՐԻԻՈՅ ՄԻՋԵՒ

(Պատրագրուած Մոսկուա 1921 Մարտ 16/ն)

Ռ. Ս. Ֆ. Խի. և Թուրքիոյ Ազգ. Մեծ Ժողովի կառավարութիւնները, մեկնելով ժողովուրդներու եղբայրութեան և ազգերու քնորոշման իրաւունքի սկզբունքներէն, ընդգծելով երկու ժողովուրդներու կողմէ իմփերիալիզմի դէմ մղուող պայքարի մէջ իրենց համերաշխութիւնը, ինչպէս նաև այն փաստը, որ ստեղծուած իւրաքանչիւր ղեկավարութիւն երկու ժողովուրդներէն որևէ մէկուն համար կը վատթարացնէ միւսին վիճակը, և միանգամայն ոգևորուած երկու կողմերու փոխադարձ շահերուն վրայ հիմնուած մշտտե սրտագին փոխյարարեութեան և անքակտելի բարեկամութիւն հաստատելու ցանկութեամբ, վճռեցին կնքել բարեկամութեան և եղբայրութեան պայմանագիր և նշանակեցին այդ բանին համար իրրև լիազօր իրենց կողմէ... Կէորդիյ Չիչերին և Ջէլալէտաին Կորիւմազով (կեդր. գործդ. կօմիտէի). Սուսուֆ Քէմալ պէյ նախր. հանր. տնտեսութ., Բիզա Նուր պէյ՝ լուսաւոր. նախարար., Ալի Ֆուաատ փաշա:

ՅՕԴ. Ա.

Պայմանագիր կողմերէն իւրաքանչիւրը համաձայն է չճանչնալ հաշտութեան պայմանագրեր կամ միջազգ. այլ ակտեր, որոնք բռնի ոյժով կը պարտագրուին պայմանագիր կողմերէն որևէ մէկուն: Ռ. Ս. Ֆ. Խ. Հ. ի կառվ.ը համաձայն է չճանչնալ Թիւրքիոյ վերարեբեալ ոչ մէկ միջզգ. աքթ որ ընդունուած է Թուրքիոյ կառվ.եան կողմէ, յանձին անոր այժմեան ազգ. մեծ ժողովի:

Թուրքիա ըսելով՝ ներկայ պայմանագրի մէջ պէտք է հասկնալ այն հողերը, որոնք յիշատակուած են 1330 (1920) Յունվ. 28 թրքական Ազգ. Ուխտի մէջ մշակուած և յայտարարուած Պոլսոյ մէջ, Օսմ. Սրեափ. ժողովին կողմէ և հաղորդուած մամուլին և մեծ պետութիւններուն:

Թուրքիոյ հիւս. - արևելեան սահմանը կ'որոշուի այն դժով, որ սկսելով Սև ծովի եզերքը գտնուած Սարփ գիւղէն՝ կ'անցնի Խէզիս-Սթա լեռան վրայէն և Շավչէթ սարի ու Դաննըտաղի ջրաբաժանի գծով, այնուհետև կը հետևի Արտահանի և Սանճաքներու վարչական սահմանով և ապա՝ Արփաշայի և Արաքս գետե-

քու հոսանքով մինչև ներքին Գորասու գետի բերանը (սահմանի մանրամասն նկարագրութիւնը և ասոր վերաբերեալ հարցերը ճշգրտած են առաջին յուելուածի (Ա. և Բ.) և անոր կցուած ու կրկու պայմանագիր կողմերէն սորագրուած քարտէսի վրայ:

ՅՕԴ. Բ.

Թուրքիա կը համաձայնի զիջիլ Վրաստանի՝ գերիշխանութիւնը Պաթումի նաւահանգիստի, քաղաքի և սոյն պայմանագրի մէջ յիշատակուած սահմանէն դէպի հիւսիս տարածուող և Պաթումի շրջանին մէկ մասը կազմող հողամասին վրայ, պայմանով սակայն, որ

Ա) Այս յօդուածին մէջ ցոյց տրուած շրջաններու ազդարնակութիւնը օգտուի լայն տեղական վարչական ինքնավարութենէ, որ պիտի ապահովէ ամէն մէկ համայնքի մշակութային և կրօնական իրաւունքները, և ազդարնակութեանը տրուի իրաւունք հաստատելու հողային այնպիսի օրէնք, որպիսին կը համապատասխանէ անոր ցանկութիւններուն:

Բ) Թուրքիոյ տրուած ըլլայ Պաթումի նաւահանգիստի միջոցով դէպի Թուրքիա կամ Թուրքիայէն դուրս ուղարկուելիք ապրանքներու ազատ թրանզիտ՝ առանց մաքսի, առանց օրէէ արգելքի և առանց օրէէ տուրքի, ապով Թուրքիոյ իրաւունք օգտուելու Պաթումի նաւահանգիստէն առանց օրէէ յատուկ վճարումի:

ՅՕԴ. Գ.

Երկու պայմանագիր կողմերը համաձայն են որ Նախիջևանի շրջանը ներկայ պայմանագրի Ա. յօդ.ի (Բ.) մէջ ցոյց տրուած սահմաններուն մէջ կազմէ ինքնավար հողամաս Ատրպէճանի հովանաւորութեան տակ, պայմանով որ Ատրպէճանը չզիջի իր թեարկութիւնը օրէէ երրորդ պետութեան: (Կը ճշդէ սահմանները):

ՅՕԴ. Դ.

Երկու պայմանագիր կողմերը, մասնանշելով Արևելքի ժողովուրդներու ազգային ազատագրական շարժման և Ռուսաստանի աշխատաւորութեան նոր ընկերային կարգերու անունով մզած պայքարի շփումը, հանդիսաւոր կերպով կ'ընդունին այդ ժողովուրդներու իրաւունքը՝ ըլլալու ազատ ու անկախ, ինչպէս նաև ընդունելու վարչաձև մը համաձայն իրենց ցանկութեան:

ՅՕԴ. Ե.

Ուպահովելու համար նեղուցներու բացումը և բոլոր ժողովուրդներու առևտրական ազատ հաղորդակցութիւնը նեղուցներէն, երկու պայմանադիր կողմերը կը համաձայնին յանձնել Սե. ծովի և նեղուցներու միջազգ. կանոնադրութեան մշակումը յատուկ խորհրդաժողովի, կազմուած ծովեզերեայ երկիրներու ներկայացուցիչներէն, պայմանաւ որ խորհրդաժողովի առւած որոշումները չվտանգեն Թուրքիոյ ամբողջական գերիշխանութիւնը, ինչպէս նաև չվտանգեն Թուրքիոյ և անոր մայրաքաղաքի՝ Պոլսոյ ապահովութիւնը:

ՅՕԴ. Զ.

Երկու պայմանադիր կողմերը կ'ընդունին, որ մինչև այժմ երկու երկիրներու միջեւ կնքուած բոլոր պայմանագրերը չեն համապատասխաներ երկու կողմի շահերուն: Ուստի անոնք համաձայն են համարել այդ պայմանագրերը չեղեալ և ուժէ զուրկ:

Ռուսաստանի Սօցիալիստական Ֆեաերաթիւ Խորհրդ. Հանրապետութեան կառավարութիւնը կը յայտարարէ ի մասնաւորի, որ ինքը կը համարէ Թուրքիան ազատ դէպի ինքը (Ռուսաստանը) նախորդ ցարական կառավարութեան և Թուրքիոյ միջև կնքուած միջազգային դաշնագիրներէն բխող դրամական և այլ պարտաւորութիւններէն:

ՅՕԴ. Է.

Ռուսաստանի Սօցիալիստական Ֆեաերաթիւ Խորհրդ. Հանրապետութեան կառւ.ը, ընդունելով որ քափիթիւլասիօններու բեժիմը անհամապատասխան է որեւէ երկրի ազատ զարգացման, ինչպէս նաև այդ երկրի ամբողջ գերիշխանութեան իրականացման, կը համարէ չեղեալ և ուժէ զուրկ բոլոր այն դորժողութիւններն ու իրաւունքները, որոնք որեւէ առնչութիւմ ունին քափիթիւլասիօններու բեժիմին հետ:

ՅՕԴ. Ը.

Երկու պայմանադիր կողմերը համաձայն են թոյլ չտալու կազմութիւնը կամ գոյութիւնը իրենց հողամասի վրայ այնպիսի կազմակերպութիւններու և խմբակցութիւններու, որոնք հակառակ կողմին ամբողջ երկրին կամ անոր մէկ մասին կառավարութեան

գերը խաղալու հաւակնութիւնը ունին, ինչպէս նաեւ գոյութիւնը այնպիսի խմբակցութիւններու, որոնք նպատակ ունին պայքարիլ միւս պետութիւններու դէմ: Ռուսաստանն ու Թուրքիան երկուստեք յանձնառու կ'ըլլան նաև Կովկասի նորհրդ. Հանրապետութիւններուն համար:

Ընդունուած կը համարուի այն դրութիւնը, որ այս յօդուածի մէջ յիշատակուած թրքական հողամաս ըսելով՝ պէտք է հասկնալ այն հողերը, որոնք կը գտնուին Թուրքիոյ Ա.զգ. Մեծ Ժողովի կառավարութեան զինուորական և քաղաքացիական վարչութեան տակ:

Ռուսաստանի կողմէ ստորագրած են արա. գործ. կոմիտար Զիչերին և Կենտ. Գործադիր Կ.ի անդամ Աէլալէզզին կորխմազով, իսկ Թուրքիոյ կողմէ՝ Ժողով. անակասական գործավար Իւսուֆ Քէմալ պէյ, Տօքթ. Րիզա Նուր պէյ, Ալի Ֆուատ փաշա:

ԱՌԵՒՏՐԱԿԱՆ ԳՒՆՇՆԱԳԻՐ

ԽՈՐՀԻ. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ. ՎՐԱՍՏԱՆԻ ԵՒ ԱԶԲԵՋԱՆԻ Մ Ի Զ Ե Ի

1. Որպէսզի բոլոր արտաքին շուկաներում նպատակայարմար կերպով կազմակերպուի ազրանքների փոխանակումը և ունիզացիայի ենթարկուեն հանրութեան բոլոր ազրիւրները, Վրաստանի Հայաստանի և Ազրբէջանի սօցիալիստական հանրապետութիւնները հաստատում են արտաքին առեւտրի համար միաւորուած մի մարմին, որը կոչւում է «Վրաստանի, Հայաստանի և Ազրբէջանի Միութեան արտաքին առեւտրի համար». Միութեան կեդրոնն է Թիֆլիսը:

2. Միութեան բոլոր գործերը ղեկավարելու և կառավարելու համար պայմանաւորուող Հանրապետութիւնների յատուկ որոշումով ընտրւում է միասնական վարչութիւն:

3. Պայմանաւորուող հանրապետութիւնների միջեւ բոլոր փոխյարաբերութիւնները արտաքին առեւտրի հարցերի վերաբերեալ, որոնք են՝ արտահանութիւն, ներմուծում, վալիւտային ֆօնդ եւլ. որոշւում են յատուկ պայմանագրով:

Բազու, Յունիս 2ին 1921 թ. ստորագրելին՝

Վրաստանի յեղկոմի նախագահ՝ Յ. Մախարաձէ

Ազրբէջանի Ժողովրդկ. կոմիտարների նախագահ՝ Նարիմանով

Հայաստանի յեղկոմի նախագահ՝ Ա. Մեամնիկեան

«Կարմիր Աօալ» (7 Յունիս)

ԿՈՎԿԱՍԵԱՆ ՉՈՐՍ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐՈՒ ՀԱՄԱԶԱՅՆՈՒԹԻՒՆԸ (1921 Յունիս 10, Փարիզ)

Հայաստանի Հանր. Պատուիրակութեան կողմէ Ա. Ահարոնեան, Ատրպէճանի՝ Ա. Մ. Թօփչիպաշէֆ, Կիւսիս. Կովկասի՝ Ա. Մ. Չէրմօէֆ, Վրաստանի՝ Ա. Չխենկելի Փարիզի մէջ, 1921 Յունիս 10ին կնքած են համաձայնութիւն մը, ինչը յօդուածներէ բաղկացած, ուրիշ կ'առնենք կարեւոր մասերը.

Գ.— Պարտադիր իրաւարարութիւն.— Կովկասեան հանրապետութիւնները կը վճռեն յետ այսու պարտադիր իրաւարարութեամբ լուծել իրենց միջև ծագած և ծագելիք բոլոր անհամաձայնութիւններն ու վէճերը, և առաջին պատահութեամբ սահմանային վէճերը:

Դ.— Արտաքին քաղաքականութիւն.— Կովկասեան հանրապետութիւնները պիտի հրաժարին միջազգային ընդթ կրող որևէ յանձնառութենէ, գործողութենէ, կամ համաձայնութենէ, որ կրնայ վնասել ընդհանրապէս զինակցութեան և կամ թէ անոր անդամներէն մէկուն, և արտաքին քաղաքականութեան մէջ անոնք պիտի օժանդակեն զինակցութեան դաշնագրով միացած կովկասեան պետութեանց զանազան գործողութեանց միութեան և համակարգութեան:

Ե.— Պաշտպանողական զիմակցութիւն.— Կովկասի ժողովուրդներու իւրաքանչիւրին անկախութիւնը սերտօրէն կապուած նկատելով կովկասեան միւս ժողովուրդներու անկախութեան, յիշեալ հանրապետութիւնները, իրենցմէ իւրաքանչիւրը և ամէնքը միասին, արտաքին նախայարձակումներու դէմ պաշտպանելու նպատակով զինուորական պաշտպանողական զինակցութիւն մը կը կնքեն:

Զ.— Մաքսայիմ Միութիւն.

Է.— Վերոյիշեալ սկզբունքներու համաձայն, զինակցային յարաբերութիւններ հաստատելով, Կովկասեան Հանրապետութիւնները իրենց կատարեալ անկախութեան և իրենց հողերու անբռնաբարելիութեան հիման վրայ, սոգորուած են բարեկամական և բարի դրացնութեան յարաբերութիւններ հաստատելու անկեղծ փափաքով՝ դրացի պետութեանց, այսինքն Ռուսիոյ, Թուրքիոյ և Պարսկաստանի հետ: Սիւնայն ատեն Հայաստանի, Ատրպէճանի, Կիւսիս. Կովկասի և Վրաստանի Հանրապետութեանց ներկայացուցիչները կը յայտարարեն թէ այս Հանրապետութիւնները պատրաստ են, Ռուսիոյ հետ իրենց յարաբերութեանց կարգադրութեան

միջոցին, արդար գոհացում տալու այն անտեսական շահերուն, զորս
ան պիտի կրնար ունենալ կովկասի մէջ: Պարսկաստանի շահերն
ալ, թրանզիթով եւրոպայի առեւտուրին հետ աղերս ունենալով,
պիտի պաշարանուին: Միւս կողմէն, ոչնուազ կարեւորութիւն ըն-
ծայելով բարեկամական և բարի դրացնութեան յարաբերութեանց
հաստատման թուրքիոյ հետ, կովկասեան Հանրապետութիւնները
պիտի ջանան դիւանագիտական ընդհանուր գործողութիւն մը
կատարել հողային եւ բարեկամական ու արագ սահմանագծում մը
ընելու նպատակով թուրքիոյ և Հայաստանի միջև:

ԿԱՐՍԻ ԴԱՇՆԱԳԻՐԸ

Բարեկամութեան դաշնագիր մէկ կողմից՝ Հ. Ը. Խ. Հ., Ա.
Ը. Խ. Հ. և Վ. Ը. Խ. Հ. և միւս կողմից թուրքիոյ միջև, կըն-
քուած Ռ. Ը. Դ. Խ. Հ. մասնակցութեամբ, 1921 թ. Հոկտեմբեր
13ին կարսում:

Հայաստանի, Ատրրէջանի և Վրաստանի ընկերվարական խոր-
հրդային Հանրապետութեանց կառավարութիւնները մէկ կողմից
և թուրքիոյ Ազգային Մեծ Ժողովի կառավարութիւնը միւս կող-
մից, ազդութիւնների եզրայրութեան և ժողովուրդների ինքնու-
րոշման իրաւունքը յարգելով, իրենց միջև մշտական սրտադին
փոխյարաբերութիւններ և անընդհատուող անկեղծ բարեկամու-
թիւն հաստատելու ցանկութեամբ ոգեւորուած, որ հիմնուած է
երկու կողմերի փոխադարձ շահերի վրայ, — որոշեցին, Ռուսաս-
տանի ընկերվարական դաշնակցային խորհրդային հանրապետու-
թեան մասնակցութեամբ, կնքել բարեկամութեան դաշն և այս
նպատակով իրենց լիազօրներ նշանակեցին. —

Հայաստանի ընկ. խորհ. հանրապետութեան կառավարութիւ-
նը՝ արտ. գործ. ժող. կոմիսար Ասքանազ Մասեանիմ և ներքին
գործոց կոմիսար Պօղոս Մակիմցեանիմ:

Ատրրէջանի խորհ. հանր. կառավարութիւնը՝ պետկ. վերահսկ.
ժող. կոմիսար Շախտախտիմսկիմ:

Վրաստանի ընկ. խորհ. հանրապետութեան կառավարութիւ-
նը՝ ռազմա-ծով. ժող. կոմիսար Շալվա Ելիաւայիմ և արտ. գործ-
ժող. կոմիսար Ալեքսանդր Սվամիծէիմ:

Թուրքիոյ Ազգ. Մեծ Ժողովի կառավարութիւնը՝ Ազգ. Մեծ
Ժողովի անդամ և արեւել. ճակատի հրամանատար Քնազիմ Կարա-

բէքիքի՞մ, Ազգ. Մեծ Ժողովի անդամ Վնի բէյի՞մ, հանրային աշխատանքների պետական քարտուղարի նախկին օգնական Մուխթար բէյի՞մ, Թուրքիոյ լիազօր ներկայացուցիչին Ազրբէջանում՝ Մէմտու Շէվրէթ բէյի՞մ:

Թուսաստանի ընկ. խորհ. դաշն. հանրապետութեան կառավարութիւնը՝ իր լիազօր ներկայացուցիչին Լատվիայում Եակով Գամէցկիի՞մ:

Որոնք փոխանակելուց յետոյ օրինական ճանաչուած լիազօրութիւնները, համաձայնութեան եկան հետեւեալի մասին.

ՅՕԴ. 1. — Թուրքիոյ Ազգ. Մեծ Ժողովի կառավարութիւնը և Հայաստանի, Ազրբէջանի ու Վրաստանի ընկ. խորհ. հանրապետութեանց կառավարութիւնները համարում են վերացուած և ոյժ չներկայացնող այլեւս այն դաշնագրերը, որոնք կնքուել են իրենց վեհապետական իրաւունքները կիրառող պետութիւնների միջև այն տերիտորիայի վրայ, որ ներկայիս մասնում է պայմանադիր կողմերի տերիտորիաների մէջ և այն դաշնագրերը, որոնք կնքուել են երրորդ պետութեանց միջև՝ Անդրկովկասեան Հանրապետութիւններին վերաբերեալ:

Հաստատուած է համարուած, որ ներկայ յօդուածը կիրառելի չէ 1921 Մարտ 16ին Մոսկուայում կնքուած սուս-տաճկական դաշնագրի վերաբերմամբ:

ՅՕԴ. 2. — Պայմանագիր կողմերը համաձայնում են՝ չճանաչել որևէ հաշտութեան դաշնագիր կամ այլ կարգի միջազգային ակտ, որը ընդունուելու համար նրանցից մէկն ու մէկը ուժով հարկազրուած պէտք է լինէր: Ըստ այսմ՝ Հայաստանի, Ազրբէջանի և Վրաստանի ընկերով. խորհ. Հանրապետութեանց կառավարութիւնները համաձայնութիւն են տալիս չճանաչել որևէ միջազգային ակտ, որ վերաբերում է Թուրքիոյ, բայց որ չէ ճանաչուած Տաճկաստանի ազգային կառավարութեան կողմից, որ այժմ ներկայացուած է Ազգային Մեծ Ժողովով:

(Թուրքիա գաղափարի տակ, ներկայ դաշնագրի մէջ, հասկացուած են այն տերիտորիաները, որոնք մտած են Թուրքիոյ Ազգային Ուխտի մէջ 1920 Յունուար 8ին (1336) և որ մշակուել ու հռչակուել են օսմանեան պատգամաւորական խորհրդարանի կողմից 4. Պոլսում եւ տեղեկացուել մամուլին և բոլոր պետութիւններին):

Իր կողմից Տաճկաստանի Ազգ. Մեծ Ժողովի կառավարութիւնը համաձայնում է չճանաչել որևէ միջազգային ակտ, որ չէ ճանաչուած Հայաստանի, Ազրբէջանի, Վրաստանի Սորհուրդների կողմից ներկայացուող համապատասխան կառավարութիւնների կողմից:

ՅՕԴ. 4.— Թուրքիոյ հիւսիս-արեւելեան սահմանը (համաձայն
 առև քննչ. սպայակոյտի քարտէսի՝ չափանիշ 1/21,000—5 վերստ
 1 մասնաչափի մէջ) որոշուած է այն գծով, որ սկսուած է Սեւ ծո-
 վի եզերքը գտնուող Սարնի գիւղի մօտ, անցնում է Խեախ Միւ
 վերան վրայով, Շավշէթ լեռան ջրբաժան գիծը, Քանին-դաղ լե-
 ուք, այդ սահմանը յետոյ հետեւում է Արտահանի եւ Կարսի սան-
 ճակներին նախկին վարչական սահմաններին, Չայ (Արփաչայ) եւ
 Արաքս գետերի հովտով, ներքին Կարսայ գետի գետաբերանը
 (սահմանների մանրամասն նկարագրութիւնը, ինչպէս եւ նրանց
 վերաբերեալ հարցերը որոշուած են 1րդ եւ 2րդ յաւելուածներով
 եւ գաշնագրին կցուած քարտէսի վրայ, ստորագրուած պայմանա-
 գիրը երկու կողմերից) :

Գաշնագրի եւ քարտէսի միջեւ տարաձայնութիւն լինելու
 պարագային վճռական նշանակութիւն տրուած է բնագրին :

Մանրամասն որոշումը և պետական սահմանը անցկացնելը ի-
 րականութեան մէջ, ինչպէս նաև սահմանային նշաններ դնելը,
 կատարուած է խառն յանձնաժողովի ձեռքով, անդամների հաւա-
 սար թուով, պայմանագիր կողմերի և Թուրքիոյ ներկայացուցչի
 մասնակցութեամբ :

ՅՕԴ. 5.— Թուրքիոյ կառավարութիւնը և խորհրդային Հա-
 յաստանի ու Ազրբէջանի կառավարութիւնները համաձայնուած են
 որ Նախիջևանի շրջանը այն սահմաններում, որ որոշուած են այս
 գաշնագրի 3րդ յաւելուածի մէջ, կազմում է ինքնավար տերիտո-
 րիա՝ Ազրբէջանի հովանաւորութեան տակ (1) :

∴

Միւս յօդուածները կը վերաբերին Վրաստանին և կամ կը շօ-
 շափեն քննչանուր խնդիրներու Կուսանք անոնց համառօտ բովան-
 դակութիւնը :

Յօդ. 6րդով «Տաճկաստանը համաձայնուած է Վրաստանին զի-
 ջիւ Բաթումի և շրջակայքի վեհապետութիւնը», ապահովելով ի-
 րեն համար ազատ թրանզիտ ամէն տեսակ ապրանքների համար
 և առանց որեւէ վճարի Բաթումի նաւահանգիստից օգտուելու ի-
 րաւունք :

Յօդ. 7 և 8 կը վերաբերին Տաճկաստանի և Վրաստանի սահ-

(1) Այս յօդուածէն հանուած է Մոսկուայի դաշինի մէջ եղող սա պարբերու-
 թիւնը. «Այն պայմանով որ Ազրբէջանը այդ հովանաւորութիւնը չգիջի որեւէ երրորդ
 պետութեան» :

մանակից բնակիչներուն տեղափոխութեան, ինչպէս նաև քոչի-
համար գիւրութիւններ տալու խնդրին:

Յօդ. 9ը կը վերաբերի նեղուցներու խնդրին:

Յօդ. 10ով պայմանադիր կողմերը կը պարտաւորուին իրենց
հողամասերուն վրայ թոյլ շտալ այնպիսի կազմակերպութիւններ,
որոնք կը ձգտին ամիւս երկրի կառավարութիւնը ձեռք բերե-
լուն:

Յօդ. 11ով կը ձանչցուի երկու կողմերու հպատակներու քա-
ղաքացիական իրաւունքը:

Յօդ. 12ով կողմերը կը համաձայնին կիրառել իրարու վերա-
բերմամբ «ամենից աւելի նպաստաւորուածի սկզբունքը»:

Յօդ. 13ով կցուած հողամասերու բնակիչները կը ստանան
հեռանալու իրաւունք, տանելով իրենց հետ սեփական զոյքերը:

Յօդ. 14—19 կը վերաբերին դազթականական, ընդհանուր
ներման, պատերազմական գերիներու, հաղորդակցութեանց մի-
ջոցներու, առևտրական, հիւպատոսարաններու խնդիրներուն:

Յօդ. 20ի արամադրութեամբ դաշնագրի վաւերացումը նշա-
նակուած է Երեւանի մէջ, հնարաւորութեան շարք կարճ ժամա-
նակով:

••

Յաւելուած 1ի մէջ նշանակուած են սահմաններու մոտրամաս-
նութիւնները: Կուտանք Հայաստանի վերաբերեալը (սկիզբը դը-
րուած է Թուրքիոյ և Վրաստանի սահմաններու նկարագրութիւ-
նը)... Ուշ-Թափալար (9.783), 9065 գազաթը, ուր թողնուած է
Արաահանի շրջանի նախկին սահմանը և անցնուած է Բոյ-աղ-Բաբա
(9.73 կամ 9.963) լեռան վրայով, — 8.828 կամ 8.827—7.602. այդ
տեղից ուղիղ դժով դէպի 7.518 գազաթը — անցնելով իրիշ գիւ-
ղից դէպի արեւելք, այնուհետեւ կիզիլասաշ (7.43) կամ 7.440 և
կամ 7.490) լեռան մօտ Նոր Կիզիլասաշ գիւղը. այդ տեղից այն
գետի ուղղութեամբ, որ հոսում է Նոր Կիզիլասաշի միջով մինչև
նրա թեքումը, որ գտնուած է Կարամէմէտից դէպի հիւսիս-արեւ-
մուտք, հետևում է ջրբաժան գծի ուղղութեամբ և դուրս է դա-
լիս Ջամուշլու-չայ գետի մօտ, որ գտնուած է Գելավէր, Մեծ Ղմիշ
և Թիքնիս գիւղերից արեւելքը Վարդանիլու և Բաշ-Շորադեալ գիւ-
ղերի միջով, հետևելով յիշեալ գետի ընթացքին, դուրս է գալիս
Արիդ-չայ գետի մօտ, կիսլայաղի Կալալիից հիւսիս, այնտեղից
չարուակ անցնելով Արփաչայ գետի մօտ, անցնում է Երասխ
գետնահովտով մինչև Ուրմիա գետը, ուր վերջանում է սահմանը
Հայաստանի և սկսում է սահմանը Ազրբէյջանի հետ և անցնում է

Երասխ գետահովիտով մինչև ներքին Կուրա-Մու գետի նրա մէջ
թափուելը, ուր վերջանում է սահմանը Ազրբէջանի հետ:

Ըստ ինքնեան հասկնալի է, որ սահմանն անցնում է վերոյիշ-
եալ քարձուռնքների շրարածան գծերով:

Յաւելում 2. «Նկատի ունենալով որ սահմանագիծը անցնում
է Արփաչայ և Երասխ գետերի հովիտներով, ինչպէս որ այդ ցոյց
է տրուած յաւելի. Նի մէջ, Տաճկաստանի Ազգային Մեծ Ժողովի
կառավարութիւնը պարտաւորում է յետ առնել միայն պահակների
գիծը 8 վերստ տարածութեան վրայ Ալեքսանդրապոլ-Երեւան եր-
կաթուղագծից Արփաչայի շրջանում, և 4 վերստ էլ վերոյիշեալ
գծից՝ Երեւանի շրջանում:

Այն գծերը, որոնք սահմանաւորում են վերոյիշեալ շրջաննե-
րը, ցոյց են տրուած ստորեւ («Արփաչայի գօտի» և «Երասխի գօ-
տի» վերնագրերի տակ առաջ են բերուած դրանք):

Յաւելում 3ը կը կրէ «Նախիջևանի տերիտորիան» վերնա-
գիրը, ուր եւ առաջ են բերուած սահմաններու մանրամասնու-
թիւնները:

*
**

Հ. Հ. Պատուիրակութիւնը 1921 Նոյեմ. 3 թուակիր յիշատա-
կագիր մը ուղղած է Սեւրի դաշնագիրը ստորագրող բոլոր պետու-
թեանց արտաքին գործերու նախարարներուն՝ անոնց ուշադրու-
թեան յանձնելով Կարսի մէջ Հոկտ. 13ին ստորագրուած դաշնա-
գիրը և ընելով իր բոլոր վերապահումները այն գիշումներուն մա-
սին, զորս այդ դաշնագիրը կարող է առաջ բերել Սեւրի դաշնագրով
և միջազգային յանձնառութեանց ուժով Հայաստանի ճանչցուած
իրաւունքներուն մէջ:

ՖՐԱՆՔԵՒԹՈՒՐԻՔ ՀԱՄԱԶԱՅՆՈՒԹԻՒՆ

(1921 ՀՈԿՏ. 20ԻՆ ԷՆԿԻՒՐԻԻ ՄԷՋ, ՖՐԱՆՍՍԵՒ ԿՈՂՄԷ

ՍՏՈՐԱԳՐԱՄ Է Պ. ՖՐԱՆՔԼԻՆ ՊՈՒՅԵՈՆ)

ՅՕԴ. Ա. — Անմիջական դադարում թշնամութիւններու, ան-
միջական և փոխադարձ արձակում բանտարկուած բոլոր անձերու,
Ֆրանսացի կամ թուրք, որոնք ալ ըլլան անոնց բանտարկութեան
կամ ձերբակալութեան տեղն ու թուականը:

ՅՕԴ. Գ. Ութերորդ յօդուածով որոշուած դիժին հիւսիսէն և

Տարաւէն փոխադարձաբար քաշուիլ առ առաւելի երկու ամսուան ժամանակամիջոցի մը մէջ, սկսելով Նոյ. 4էն:

ՅՕԴ. Զ.— Ազգ. Ուխտով ճանչցուած փոքրամասնութեանց իրաւունքները պիտի հաստատուին էնկիւրիի կառավարութեան կողմէ, հակառակորդներու և իրենց կարգ մը դաշնակիցներու միջեւ այս մասին կնքուած պայմանագրութեան միւնոյն հիման վրայ:

ՅՕԴ. Է.— Ալեքսանարէթի մասին՝ ըստ Լոնտոնի համաձայնութեան Ժ.րդ հատուածին որ հեանեւալն է. «Ֆրանսական կռուավարութիւնը մասնաւոր վարչաձեւ մը պիտի հաստատէ Ալեքսանարէթի շրջանին համար, ուր բնակչութիւնները խառն հանդամանք ունին: Ան յանձնառու կ'ըլլայ թուրք ցեղի բնակիչներուն աւել աւելն գիւրութիւն, իրենց մշակոյթի զարգացումին և թուրք լեզուի գործածութեան, որ հոն պաշտօնական հանդամանք պիտի ունենայ համահաւասար արարեբէնին և ֆրանսերէնին:

ՅՕԴ. Ը.— Պազաատի գիծը մինչև Նիսիպին, Չօպան պէյլէն սկսելով, կայանները կը մնան թուրք հողամաս, ինչպէս նաև Նիսիպինէն մինչև Տիգրիս երկարող երկաթուղիի յարդարուած ճամբան, Ճէզիրէ Իպն Օմարի հին ճամբան, կը մնայ թրքական, բայց օգտագործելի երկու կողմին ալ հաւասարապէս: Նիսիպին և Ճէզիրէ պիտի ըլլան թրքական:

ԱԶԳԱՅԻՆ ՕՃԱԽԻ ԵՐԱԳԻՐԸ

Ազգերու Դաշնակցութեան երկրորդ ընդհանուր ժողովը հայկական հարցի շուրջ երեք սրտշումներ առաւ (1921 Սեպտ 21/ն).

1.— «Եկատելով, որ առաջին ընդհանուր ժողովը, 1920 Նոյեմբեր 18ին, Սորհուրդին վստահեցաւ Հայաստանի ապագան պաշտպանելու հոգը.

Ար՝ Սորհուրդը 1921 Փետր. 25ին, գնահատելով հանդերձ թէ առ այժմ կացութիւնը Փոքր Ասիոյ մէջ անկարելի կը դարձնէր որեւէ գործողութիւն, Քարաուզարութեան պարտականութիւն առաւ հեանելու Հայաստանի դէպքերուն, նպատակ ունենալով հետագային նոր սրտշումներ առնելու Սորհուրդին կողմէ.

Ար՝ այս ժամանակամիջոցին Սորհուրդը առաջարկեց՝ նկատի առնել Սիւրի դաշնագրի վերաքննութեան պահուն, հայերու համար Ազգային Օճախի մը ստեղծումը.

Նմանապէս, նկատի առնելով վերահաս հաւանականութիւնը՝

խաղաղութեան դաշնագրի մը թուրքիոյ և դաշնակից պետու-
թիւններու միջև, մտաւոր թուականի մը, —

Ընդհանուր ժողովը թախանձանօք կը հրաւիրէ Խորհուրդը՝
պնդելու Գերագոյն Խորհուրդին մօտ դաշնագրին մէջ միջոցներ
ձեռք առնելու անհրաժեշտութեան մասին, պահպանելու համար
Հայաստանի ապագան և, մասնաւորապէս, հայերուն տալու Ազ-
գային Օճախ մը, բոլորովին անկախ օսմանեան տիրապետութե-
նէն ։

Հորա Ռոպերա Սեօիլի կողմէ առաջարկուած այս բանաձևը
միաձայնութեամբ ընդունուեցաւ, բացի Ծրանասոյի պատուիրակ
պ. Լէոն Պուրթուալի վերապահութենէն, որով իրաւասութեան
խնդիր մը կը յարուցանէր ։

Գուէարկուեցաւ նոյնպէս

2) « Պոլսոյ մէջ ստեղծելու Ազգ. Դաշնակցութեան յանձնա-
խումբ մը, որ պարտականութիւն պիտի ունենայ, Ծրանասոյի, Սե-
ծըն Բրիտանիոյ և Իտալիոյ բարձր. քովաւորներու աջակցու-
թեամբ, հաստատելու խառն կամիաէ մը, կիներու և մանուկներու
վերադարձի առաքելութեամբ զբաղելու » ։

3) Սովի հետեւանքով Ռուսաստանի եղած օգնութիւնը ստ-
րածելու « Սովիէթական Ռուսաստանի նախկին բոլոր գաւառնե-
րուն մէջ, առանց մոռնալու Հայաստանի, Վրաստանի և Ազրպէյ-
ճանի հանրապետութիւնները » ։

Ազգերու Դաշնակցութեան Է. բղ. ընդհանուր ժողովը որ գու-
մարուեցաւ 1922 Սեպտ. ամիսին, Հօղանի Խորհրդածոյսովէն քա-
նի մը ամիս առաջ, զբաղեցաւ, ինչպէս իր նախորդները, հայկա-
կան հարցով ։ 10րդ նիստին, 18 Սեպտ. ին, Հորա Ռոպերա Սեօիլ
ներկայացուց հետեւեալ բանաձևեր ։

« Ընդհանուր ժողովը կ'արձանագրէ երախտագիտութեամբ,
Խորհուրդի որոշումները Հայաստանի մասին և կը յայտարարէ՝ թէ
իր կարծիքով, Թուրքիոյ հետ որեւէ հաշտութեան համար, էական
պայմաններէն է՝ հայերուն տալ Ազգային Օճախ մը ։ Ընդհանուր
ժողովը կը հրաւիրէ Խորհուրդը՝ այս մասին անհրաժեշտ նկատած
իր բոլոր միջոցները ձեռք առնել » ։

Ընդհանուր ժողովի Երդ. Յանձնաժողովը, որուն յղուեցաւ
Հորա Ռոպերա Սեօիլի ծրագիր որոշումը, համամիտ գանուեցաւ
ասոր խորքին, բայց ձեւին մէջ մեղմութիւն մը մացուց, առա-
ջարկելով հետեւեալ խմբագրութեամբ ։

« Խորհրդածոյսովը կ'արձանագրէ երախտագիտութեամբ Խոր-
հուրդի որոշումները Հայաստանի մասին և բաղձամբ կը յայտնէ որ
Թուրքիոյ հետ, խաղաղութեան բանակցութիւններու ընթացքին,

անտես չստնեն անհրաժեշտութիւնը կազմելու հայերուն համար Ազգային Օճախ մը: Ընդհանուր ժողովը կը հրաւիրէ Մորհուրդը ձեռք առնել բոլոր միջոցները, որոնք օգտակար կը նկատէ այս մասին»:

Ազգ. Գաշնակցութեան Գրդ խորհրդածոգովը միաձայնութեամբ քուէարկեց Յրդ յանձնաժողովի այս ծրագիրը:

ԼՈՋԱՆԻ ԴԱՇՆԱԳԻՐԸ

18 Հոկտ. 1922ին, Շ. Հ. Պատուիրակութեան նախագահ Ա. Ահարոնեան յուշագրով մը դիմեց Յրանապի, Մեծն Բրիտանիոյ և Իտալիոյ կառավարութիւններուն, յայտնելով՝ «Հայաստանի Հանրապետութեան պահանջը մասնակցելու՝ արեւելեան դործերու համար դուժարուելիք յառաջիկայ ընդհանուր ժողովին, ինչ ձեւով որ պետութիւնները զայն աւելի յարմար նկատեն»: «Այս առթիւ թոյլ տուէք ինձ յիշեցնելու՝ — կ'ըսէ Ա. Ահարոնեան — թէ Սեւրի գաշնակի 88րդ յօդուածով՝ Գաշնակից Պետութիւնները յայտարարած էին որ կը ձանձնան Հայաստանը իբրև ազատ և անկախ պետութիւն մը և վերջապէս Հայաստան իր անկախ պետութեան մը հանգամանքով ատորագրած էր Սեւրի գաշնակիքը ու նաև առանձին գաշնակիք մը գլխաւոր գաշնակից պետութիւններուն հետ փոքրամասնութիւններու պաշտպանութեան մասին: Գաղափարական դէպքերը որոնց այդ շրջանէն ի վեր թատր դարձաւ Հայաստան, անշուշտ սրեւէ փոփոխութիւն չմայուցին իր անկախ պետութեան մը միջազգային Սթաթիւսին»:

Պետութիւնները իրենց տուած պատասխանին մէջ, անգամ մը եւս ձանձնան Հայաստանի Հանրապետութիւնը «Պետութիւն մը որուն անկախութիւնը իրաւապէս ձանձնուած էր»: Սակայն կարելի չնկատեցին ոչոք ապա Հայաստանի առաջարկութեան մասնակցելու խորհրդածոգովին և իրենց մերժումը հիմնեցին «Հայաստանի հանրապետութեան ընդունած խորհրդային վարչաձեւին»:

Միւս կողմէ կը յայտնէին թէ Մորհրդածոգովը պիտի դիմէր Փարիզի Ազգային Պատուիրակութեան, երբ անհրաժեշտ նկատուէր լսել հայկական կարծիքը:

Հայկական երկու Պատուիրակութիւնները Լոզանի պոցին եւ 1922 Նոյեմբեր 15ին Մորհրդածոգովին յուշագրով մը ներկայացուցին ազգային պահանջները: Յուշագիրը երեք լուծումներ կ'առաջարկէր հայկական հարցին.

Ա) Հայկական Ազգային Օճախ մը ստեղծել, ծովային ելք մը անոր սպահովելով:

Բ) Եթէ այդ լուծումը ընդունելի չըլլար, վերագառնալ 1920ի լուծումին, Երևանի Հանրապետութեան կցելով Թրքահայաստանէն մաս մը:

Գ) Իբրև երրորդ լուծում մը, նկատի առնել Կիլիկիոյ մէկ շրջանին մէջ ստեղծելու Ազգային Օճախ մը:

Ազգերու Գաշնակցութեան ենթաշանձնախումբին կողմէ հայ պատուիրակները պ. պ. Ա. Անարոնեան եւ Գ. Նորատունկեան լսուեցան անպաշտօն կերպով: Ենթաշանձնախումբի թուրք պատուիրակ Ռիզա Նուր պէյ կարուկ կերպով մերժեց պաշտօնական ունկնդրութիւնը ո՛չ իբրև թրքական հպատակ եւ ոչ ալ իբրև պատուիրակ Երևանի, որու հետ—կը յայտարարէր—թուրքիա դաշնագրով կարգադրած էր երկու երկիրներու առկախ լանդիրները:

Իսկ խորհրդատուովի նիստին մէջ Ըսմէթ փաշա եւ Ռիզա Նուր, չուզեցին լսել ոչ հայկական հարցի եւ ոչ ալ փոքրամասնութիւններու պաշտօնական մասին որեւէ առաջարկութիւն: Ըսմէթ փաշա յայտարարեց. «Ստիպուած է նկատելու թէ Հայկական Օճախի մը կազմութիւնը պիտի ըլլայ նոր փորձ մը թուրքիոյ անդամատութեան: Արդ, սպօրինութիւնը եւ անկարելիութիւնը նման փորձերու աւելին ըլլալով ցոյց տրուած է: Թուրքիա, ոչ իր արեւելեան նահանգներուն եւ ոչ ալ Կիլիկիոյ մէջ չունի մասնաշափ մը հող որ չպարունակէ թրքական մեծամասնութիւն մը եւ որ կարելի ըլլայ սեւէ կերպով անջատել մայր հայրենիքէն»:

Լողանի դաշնագիրը կնքուեցաւ 1923 Յուլիս 24ին, դոհացում արուելով թուրքիոյ Ազգային Ուխտի բոլոր պահանջներուն: Հայկական հարցը սեւէ յիշատակութիւն չունեցաւ հոն: Իսկ փոքրամասնութիւններու վերաբերմամբ, դաշնագրին մէջ ընդունուեցաւ հետեւեալ յօդուածը:

ՅՕԳ. 42.— Թուրք կառավարութիւնը կ'ընդունի միջոցներ ձեռք առնել, ինչ կը վերաբերի ոչ մահմէտական փոքրամասնութիւններուն ընտանեկան կամ անձնական սթաթիւին, թոյլ տալու այս հարցերուն կարգադրութիւնը, համաձայն այս փոքրամասնութիւններու սովորութիւններուն:

Այս արամադրութիւնները պիտի մշակուին մասնաւորապէս կազմուած յանձնախումբերու կողմէ, ուր հաւասար թիւով ներկայացուցիչներ պիտի ունենան թրքական կառավարութիւնը եւ ամէն մէկ փոքրամասնութիւն: Տարակարծութեան պարագային,

Թրքական կառավարութիւնը և Ազգերու Դաշնակցութեան Խորհուրդը համաձայնարար պիտի նշանակեն զերբրաւարտը մը, ընտրուած Եւրոպացի իրաւագէտներէն :

Թուրք կառավարութիւնը յանձն կ'առնէ ամէն պաշտպանութիւն առ իւր եկեղեցիներու, սինտոկոններու, գերեզմանատուներու և վերոյիշեալ փոքրամասնութիւններուն ուրիշ կրօնական հաստատութիւններուն : Ամէն տեսակ դիւրութիւններ և թոյլատուութիւններ պիտի տրուին բարեպաշտական հիմնարկութիւններուն և կրօնական ու բարեսիրական հաստատութիւններուն, որոնք կը վերաբերին Թուրքիոյ մէջ այժմ գոյութիւն ունեցող նոյն փոքրամասնութիւններուն, ու թուրք կառավարութիւնը պիտի չմերժէ, կրօնական և բարեսիրական նոր հաստատութիւններու համար, անհրաժեշտ որեւէ դիւրութիւն որ երաշխաւորուած է այս ձեւի ուրիշ անհատական հաստատութիւններուն :

1923 Օգոստ. 13ի Ը. Ը. Պատուիրակութիւնը բողոքագիր մը աւղակց Լոզանի Դաշնագրին դէմ, որ սկիզբուած է այնպէս, որ կարծես հայերը բնաւ գոյութիւն ունեցած չըլլային :

Գ. Ա. Ղ. Թ. Ա. Կ. Ա. Ն. Ա. Կ. Ա. Ն. Խ. Ն. Դ. Ի. Բ

Ազգերու Դաշնակցութեան հինգերորդ ժողովը 1923 Սեպտ. 25ին դրողեցաւ հայ փախստականներու խնդրով, որ ներկայացուած էր Յունաստանի ներկայացուցիչին կողմէ ու նախապէս քննուած էր հինգերորդ յանձնաժողովին մէջ : Զեկուցարեան էր Ղը Պրուքէրը (Պելճիքա) ժողովը քուէարկեց հետեւեալ բանաձեւը.

«Ժողովը նկատի ունենալով առաջին, երկրորդ և երրորդ ժողովներու, ինչպէս նաեւ Խորհուրդի ընդունած բանաձեւերը ի նպատակ հայերու, կամենալով ցոյց տալ իր համակրանքը այդ դժբախտ ժողովուրդին, ուսումնասիրելով բանաձեւուած առաջարկութիւնները՝ հայ փախստականները կովկասի մէջ և ուրիշ շրջաններու մէջ տեղաւորելու մասին, գանձելով, ամէն պարագայի, վաղահաս այդ առաջարկութեան աւթիւ որեւէ կարծիք յայտնելը, մինչև որ անոնք խորունկ և անկողմնակալ քննութեան առարկայ չըլլան, կը հրաւիրէ Միջազգային Աշխատանքի Պիւրան, համադորձակցարար Տաքթ. Նանտէնի հետ, քննութիւն կատարել, որ նպատակ պիտի ունենայ պարզելու թէ արդեօք հնարաւոր է մեծ քանակութեամբ հայեր տեղաւորել կովկասի և ուրիշ վայրեր :

բու մէջ : Այս նպատակով փախտակահաններու 1925ի պիւտճէն աւելցնել 50,000 Ֆրանքով : Ի նկատի ունենալով , որ այս որոշումով Ազգ. Գաշնակցութեան անդամները որոշ պարտաւորութիւն չեն ստանձնեք այս խնդրի մասին որեւէ ծրագիր գործադրելու համար, ժողովը բացի այդ կը յայտարարէ, սպասելով մինչեւ որ հնարաւոր դառնայ Հայկական Ազգ. Օճախի օտեղծումը, անհրաժեշտ է, որ փախտակահաններուն արամադրուի ամէն միջոց ստանալու աշխատանք, պաշտօններ ելն., որպէսզի անոնց հնարաւորութիւն տրուի պահպանելու իրենց ազգային գոյութիւնը :

ՆՈՒՐԱՏՈՒՈՒԹԵԱՆ ԱՌԱՋԱՐԿՈՒԹԻՒՆ ՄԸ՝
ՊԱՏԵՐԱԶՄԷՆ ՅԱՌԱՋ ԵԿԱԾ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԵՐՈՒՆ
ՎԵՐՋՆԱԿԱՆ ՀԱՇՈՒԵՅԱՐԴԱՐԻՆ ՀԱՄԱՐ

1924 Սեպտեմբեր.

Պարոն Վարչապետին,

Քրիստոնական կառավարութիւնը հրաւիրուեցաւ Ազգերու Գաշնակցութեան Ընդհ. Քարտուղարութեան կողմէ, 1924 Մարտ 25 թուականով, իր օգնութիւնը բերելու հայ ժողովուրդին :

Կ'ուզէինք հիմնաւորել այն պատճառները, որոնց հետեւանքով, ըստ մեր կարծիքին, պէտք է նիւթական կարեւոր օգնութիւն մը յատկացնել Ազգ. Գաշնակցութեան կողմէ ընդունուած ծրագրի (1923 Սեպտ.)՝ կովկասի մէջ զեռեղելու Յունաստանի և Պալքաններու մէջ մնացող օսմանցի հայերը :

1. Հայերը ազատագրուելու խոստումներով քաջալերուեցան, աշակցելու պատերազմի ընթացքի մ Դաշնակիցներու զատիմ և այսպատճառով տառապեցան ողբերգութեամբ :

Հետեւեալը մէջբերում մըն է՝ Արտաքին Գործերու նախարարութեան օգնական քարտուղարին կողմէ, 1918 Հոկտ. 3ին, Վիքթոր Պրայսին գրուած նամակէ մը .

«1914ի աշնան, թուրքերը պատուիրակներ ղրկեցին օսմանցի հայերու ազգային Բոնկրէին որ Էրզրումի մէջ տեղի կ'ունենար, ու ինքնավարութիւն առաջարկեցին, եթէ ուզէին թուրքիոյ կողքին գործօն մասնակցութիւն մը բերել պատերազմին : Հայերը պատասխանեցին՝ թէ իբրեւ օսմանեան քաղաքացիներ պիտի կատարէին իրենց պարտականութիւնը, բայց իբրեւ ազգութիւն պիւ-

տի չկրնային աշխատիլ Թուրքիոյ և իր դաշնակիցներուն դատին համար :

«Մասամբ այս քաջարի մերժումին հետեւանքով, օսմանցի հայերը սիսթեմատիկ կերպով ջարդուեցան Թուրք կառավարութեան կողմէ : Բնակչութեան երկու-երրորդը, 700 հազարէ աւելի, այբեր, կիներ ու մանուկներ, բնաջնջուեցան պողարիւնութեամբ, ամենէն քարքարոտական մեթոաներով :

«Պատերազմի սկիզբէն ի վեր, հայ ժողովուրդին կէտը որ կը գտնուէր Ռուսաստանի վեհապետութեան ներքեւ, կազմակերպեց կամաւորական ուժեր, որոնք իրենց հերոս պեաին՝ Անդրանիկի հրամանատարութեան ներքեւ, ենթարկուեցան կովկասեան արշաւանքին ամենէն մեծ կոիւնքու բախումին :

«Ռուսական բանակի քայքայումէն վերջ, 1917ի տարուան վերջը, հայկական այս ուժերը մինակնին պահեցին կովկասեան ճակատը և հինգ ամիսներ ձախողեցուցին թրքական յառաջխաղացումը, այսպէսով մեծ ծառայութիւն մը մատուցին Միջագետքի անդլիական բանակին» :

Լորտ Պրայսի Կապոյտ Գիրքը որ կը նկարագրէ օսմանցի հայերու տառապանքը և կորուստը, լոյս տեսած 1916ին «Հայերու հանդէպ վերաբերմունք Օսմանեան Կայսրութեան մէջ» տնունով, մեծապէս ծառայեց 1916—17 Դաշնակիցներու քարոզչութեան և մեծ ազդեցութիւն ունեցաւ ամերիկեան հանրային կարծիքին և նախագահ Ուիլսոնի վերջին որոշման վրայ՝ մասնակցելու պատերազմին :

2. Պատերազմի ընթացքիմ և զիմադադարէմ ի վեր, դաշնակից և գործակից պետութիւններու պատկամող պետական մարդիկ, բազմաթիւ առիթներով յամձմ առած եմ ապաթոզելու Ռայ ազգի ազատութիւնը և ամկախութիւնը :

Արդարեւ, հայերուն խոստացուեցաւ .

ա) Հայկական Պետութիւն մը 1920ին .

1920 Օգոստ. 10ին, բնդունուեցաւ իր ստորագրութիւնը դընելու Սեւրի դաշնագրին : Հայաստանի սահմաններու մասին նախագահ Ուիլսոնի որոշումը (դաշնագրով յանձնուած էր անոր իրաւարարութեան) յայտարարուեցաւ 1920 Նոյեմ. 22ին : Այս որոշումով որ երբև՛ք գործադրութեան չգրուեցաւ, Հայաստան կը ստանար Էրզրումի, Տրապիզոնի, Վանի, Պիթլիսի թրքական վիլայէթներէն կէսէն քիչ մը աւելին : Սեւրի դաշնագիրը չգործադրուեցաւ :

բ) Ազգային Օճախ մը 1921ին .

Ազգերու Դաշնակցութեան երկրորդ համագումարը, 1921

Պեպատ.ին, զբաղեցաւ հայկական հարցով և ընդաւնեց հետեւեալ ուրոշումը .

«Նկատի ունենալով... որ Փերագոյն Խորհուրդը առաջարկեց Սերի դաշնագրի վերաքննութեան ատեն ի նկատի առնել հայերու համար ազգային օճախի մը ստեղծումը. ասկէ զատ նկատելով անմիջական հաւանականութիւնը Թուրքիոյ և Իաշնակից պետութիւններու միջև խաղաղութեան դաշնագրի մը, Համագումարը ատիպողաբար կը հրաւիրէ Խորհուրդը պնդելու Փերագոյն Խորհուրդին մօտ՝ դաշնագրին մէջ միջոցներ ձեռք առնել ապահովելու համար Հայաստանի ապագան և մասնաւորապէս հայերուն տալու ազգային օճախ մը, բոլորովին անկախ օսմանեան տիրապետութենէն» :

Բայց այս երկու ծրագիրները լքուեցան Լոզանի մէջ 1922—23ին : 1922 Նոյեմբերին, Իաշնակից Պետութիւններու, Յունաստանի և Թուրքիոյ միջև խորհրդածողով մը գումարուեցաւ Լոզան, վիճարանելու համար խաղաղութեան պայմանները. Իաշնակիցներու կողմէ Լորա Քըրզըն, հոն առաջարկութիւն մը ըբաւ՝ ի նպատակ հայերուն Ազգային Օճախի մը ստեղծումին և, խօսելով հայկական հարցի մասին, յայտարարեց թէ՛ «ան աշխարհի մեծագոյն դայթակղութիւններէն էր» : Թուրքերը մերժեցին քննելու այս առաջարկութիւնը, ու լքուեցաւ Օճախի հարցը .

4. — Թրքական կառավարութեամ կողմէ 1916իմ Պերլիմ պահ զըբուած 5 միլիոն ոսկի սթերլինը (Թրքական ոսկեդրամ), զիմադարդաբէմ վերջ գաշմակիցներու կողմէ գրաւուած, ժեծ մասով (եւ հաւամարար ամբողջովիմ) հայկական դրամ էր :

1915ին հայերու բռնադատեալ տեղահանութենէն վերջ, զբամասուններու մէջ անոնց հաշիւները, ընթացիկ հաշիւները և պահեստիները կառավարական հրամանով փոխադրուեցան Կ. Պոլսոյ Պետական Գանձարկղը : Շնորհիւ ատոր, Թուրքերը կարողացան 5 միլիոն ոսկի դրկել Պերլին Բայխապանքին, ի փոխարէն նոր դրամներու շրջաբերութեան :

5. — Գաղթականներու արդի պայմամները անկայում և ամօթալի եծու կը կազմեծ մախատիմք մը արեւմտեամ պետութիւններում համար :

Օսմանցի հայերու մնացորդը այժմ ցրուած է Մերձաւոր եւ Միջին Արեւելքի մէջ, առանց երդիքի, առանց կենսամիջոցներու, առանց զետեղումի հեռանկարին : 115 հազարէն աւելի գաղթականներ առժամեայ ապաստան մը գտած են Յունաստան, մօտ 25 հազար Պուլկարիա են : Մեծ թիւ մը կը գանուի Սիւրիա, Պաղեստին, Եգիպտոս ևն :

Ամէն կողմ ցրուած, անոնք կը խնդրեն զեւեղուելի առաջին առիթով հողամասի մը վրայ, ուր կարողանային աշխատիլ և շահիլ իրենց կեանքը, առանց հանրային գութին թեռ դառնալու: Կը խնդրեն չնկատուելի իբրեւ Բարբիտաներ եւ կը յուսան ստանալ քաղաքացիական հանգամանք մը որ իրենց թոյլ տար զբաղելու իրենց գործերով:

Ազգ. Գաշնակցութեան Խորհուրդին հելլէն սլաւոնաբաններ (1924 Յունիս 12ին) յայտարարեց թէ հելլէն կառավարութիւնը կը բաղձայ Յունաստանէն անմիջական պարպումը հայ դադթականներուն, անոնց աջակցելու համար տեղի և դրամի չզոյութեան հետեւանքով: Անոնց փոխադրութեան համար կը տրամադրուէր 60 հազար սթերլինի օգնութիւն մը:

Կէտի մը վրայ յամառեցան թուրքերը, որոշած ըլլալով վտարել թուրք քրիստոնեաները: Հետեւաբար, այս բնակչութիւնը քանի որ չի կրնար վերադառնալ թուրքիա, անհրաժեշտ է զայն զեւեղել ուրիշ հողերու վրայ ու կանոնաւորել անոր քաղաքացիական գրութիւնը: Ո՞ր ապաստանը տալ անոր:

Ի՞նչ կարելի է ընել:

Գնահաման ցաւով կ'ընդունինք թէ ներկայիս մեզի համար անկարելի է Հայաստանի հանդէպ մեր ունեցած յանձնառութիւնները կատարել. որովհետեւ այդ յանձնառութիւնները մեզ կը հարկադրեն քաղաքական և հողային նոր կարգադրութիւններու, որոնք այժմ երբեք ի վիճակի չենք գործադրելու: Բայց մեզի կը մնայ նոր կերպ մը մեր պատասխանատուութիւնը ծածկելու եւ բարոյքելու համար թուրքիոյ ցրուած հայերէն մնացեալներուն յուսահատ ճակատագիրը: Անկասկած անոնց զեւեղումին համար յարմարագոյն հողամասը պիտի ըլլայ ուսական Հայաստանը, ուր տեղական կառավարութիւնը իրենց կ'ապահովէ գիւրութիւններ: 1923 Սեպտ. ին Ազգ. Գաշնակցութեան Խորհուրդը ընդունեց Կովկասի հայկական խորհրդային փոքր հանրապետութեան մէջ 50 հազար հայ դադթականներու զեւեղման ծրագիրը: Եւրոպայի հայ ղեկավարները կ'ընդունին այդ ծրագիրը:

Խորհուրդը որոշեց իր անդամներուն կոչ մը ուղղել, յանձն առնելու այս ծրագրին նիւթականը հողալու և Խորհուրդը պիտի օգնէ անոր գործադրութեան իր տեքնիկ կազմակերպութիւններուն միջոցով: Այս որոշումը յանձնուեցաւ Ազգ. Գաշնակցութեան 54 անդամներուն, իրենցմէ խնդրելով վերեւ յիշուած օգնութիւնը:

Ռուսական Հայաստանի մէջ զեւեղման ծրագիրը:

Նման ձեւնարկի մը ծրագիրները և գնահատումները արդէն

պատրաստ են և կը պահանջեն մօտաւորապէս մէկ միլիոն սթերլինի ծախք մը:

Ազգ. Դաշնակցութեան անդամները հրաւիրուած են իրենք իսկ արձանագրելու և դիւրացնելու Ազգային կոմիտէի մը սահղծումը, նպատակ ունենալով կազմակերպել հանրային արձանագրութիւններ, իրենց պատկան երկիրներու մամուլին աջակցութեամբ և մարդասիրական կազմակերպութիւններու եւ ելեւմտական, ճարտարարուեստական մեծ հաստատութիւններու միջոցով:

Այսպէս, Ծրանայի մէջ, կառավարութիւնը մեծ նուէրով մը արձանագրութիւնը բանալէն վերջ, ազգային կոմիտէի մը կազմութեան մասնակցեցաւ, ծերակոյտի արտաքին գործերու յանձնախումբին նախագահ պ. Աելլիի նախագահութեան ներքեւ, նման յանձնախումբ մը կազմուած է պ. Մուսոլինիի համամտութեամբ, նախկին վարչապետ ծերակուսական պ. Լուծաթթիի նախագահութեան տակ: Նոյնպէս Պելճիքայի մէջ ազգային կոմիտէ մը կազմուած է կառավարութեան արտօնութեամբ: Սեծն Բրիտանիոյ մէջ կառավարութիւնը նշանակեց հայկական կոմիտէն (Լորա Մէյրս Ծընտը), բայց ան ոչինչ չարձանագրեց: Անգլիոյ բախտաւոր հայերը արդէն առւած կամ խոստացած են մօտաւորապէս 14 հազար սթերլին:

Մեր կարծիքով, Մեծ Բրիտանիոյ պարտականութիւնն է այս ծրագրի մասը տալ էական օգնութիւն մը:

Քանի որ հայերը բարոյապէս իրաւունք ունին փոխարինութեան մը՝ իրենց նկատմամբ չգործադրուած յանձնառութիւններուն համար, կը բաղձանք մեր կարծիքն յայտնել՝ թէ բրիտանական կառավարութիւնը պէտք է անմիջապէս կարեւոր նուիրատուութիւն մը ընէ:

Մանուսանգ պէտք է նկատի առնել որ այս ծրագիրը

1.— Չունի քաղաքական որեէ նշանակութիւն.

2.— Եւ նպատակ ունի հայերու հանդէպ Դաշնակիցներուն ունեցած պատասխանատուութեան վերջնական հաշուեյարգարը կատարել:

(Ստորագրուած)

Հ. Հ. Ասքուիթ

Սթամբլէյ Պոլտուիթ

••

Որեւէ արդիւնք չառուաւ վերելի կոչը: Նոյնպէս Ազգ. Դաշնակցութեան կողմէ Տօքթ. Նանսէնի պատրաստած ծրագրին, որ պէսզի Հայաստանի ճահիճներու չորացման և հայ գաղթականներու փոխադրութեան համար միջազգային փոխառութիւն մը կընքուի, պետութիւններու կողմէ հեռուանք չարուեցաւ:

ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍԵԱՆ ՖԵԴԵՐԱՑԻԱ

Անդրկովկասի երեք հանրապետութիւններու իրաւական գոյութիւնը, խորհրդային վարչաձեւին ներքեւ, ենթարկուեցաւ զանազան փոփոխութիւններու:

1922 Մարտ 11—12ին կազմակերպուեցաւ ՖՄՍՍՐԶ (Ֆեդերատիւ Սոիւզ Սոցիալիստական Սովետական Բեապուրիկաների Զակաւկազիայի — Անդրկովկասի Ընկերվար Խորհրդային Հանրապետութեանց Դաշնակցային Միութիւն):

— • —

1922 Դեկտ. 13ին վերածուեցաւ ԶՍՖՍՐԻ (Զակավկազոսկիա Սոցիալիստիչեսկիա Ֆեդերատիւնիա Սովետսկիա Բեապուրիկի — Անդրկովկասեան Ընկերվար Դաշնակցային Խորհրդային Հանրապետութիւններ*):

ԿՈՎԿԱՍԵԱՆ ՀԱՄԱԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ՈՒԻՏԸ

(1934 ՅՈՒԼԻՍ 14)

«Ազրբէջանի, Հիւսիսային Կովկասի և Վրաստանի Ազգային Կենտրոնները,

— Նկատելով, որ ազգերի լիակատար զարգացումը հնարաւոր է միայն կատարեալ անկախութեան պայմաններում,

— Հաւատաշատ, որ այս նպատակին հասնել կարելի է միայն Կովկասի բոլոր ուժերի միացումով մէկ ընդհանուր սահմանի մէջ,

— Համոզուած, որ Կովկասեան ազգերի կենսական շահերի ապահովութիւնը պահանջում է հաստատել նրանց արտաքին քաղաքականութեան և ազգային պաշտպանութեան ընդհանուր զեկավարութիւն,

— Վստահ, որ նման միութեան միջոցով Կովկասի իւրաքանչիւր ազգ կը գանէ իրական երաշխիք իր վեհապետութեան, որ հարկաւոր է մտաւոր և նիւթական ուժերի լիակատար զարգացման համար,

— Հաստատ համոզուած, որ Կովկասեան Հանրապետութիւն-

*) Բորեան — «Արմենիա», հ. բ., էջ 334:

ների Միութեան հիմքերն ընդունելով՝ իրենք վայելում են իրենց բոլոր հայրենակիցների հաւանութիւնը,

— Միաձայնութեամբ հաստատելով, որ Համադաշնակցութիւնը, իբրև կովկասեան պետութիւնների քաղաքական մի ձեւ, նախորոշուած է երկրի աշխարհագրական և տնտեսական միութեամբ,

Յայտարարում են կովկասեան Համադաշնակցութեան հետեւեալ հիմքերը.

1.— կովկասեան Համադաշնակցութիւնը, ամբողջապէս երաշխաւորելով Հանրապետութիւններից ամէն մէկի ազգային բնոյթն ու վեհապետութիւնը, արտաքին աշխարհում գործելու է յանուն բոլոր Հանրապետութիւնների, իբրև բարձրագոյն կարգի միջազգային մի միութիւն: Համադաշնակցութիւնը կ'ունենայ քաղաքական և մաքսային մէկ ընդհանուր սահման:

2. Համադաշնակից Հանրապետութիւնների արտաքին քաղաքականութիւնը ղեկավարուելու է Համադաշնակցութեան ձեռնհաս մարմինների կողմից:

3.— Համադաշնակցութեան սահմանների պաշտպանութիւնը պիտի վստահուի Համադաշնակցութեան բանակին, որ բովանդակելու է Համադաշնակից Հանրապետութիւնների բանակները՝ մէկ հրամանատարութեան ներքոյ, ենթակայ Համադաշնակցութեան ղեկավար մարմիններին:

4.— Համադաշնակից Հանրապետութիւնների միջև ծագելիք ամէն տարակարծութիւն, եթէ ուղղակի միջոցներով չկարգադրուի, պէտք է ենթարկուի պարտադիր իրաւարարութեան և կամ Համադաշնակցութեան Բարձրագոյն Դատարանին: Համադաշնակից Հանրապետութիւնները պարտաւորուած են առանց առարկութեան ընդունել և գործադրել նրանց բոլոր սրոշումները:

5. Մասնագէտների մի յանձնախումբը ամենակարճ ժամանակում պիտի ձեռնարկէ կովկասի Համադաշնակցութեան Սահմանադրութեան նախագծի մշակման՝ հաշուի առնելով վերեւ ձեւակերպուած սկզբունքները. այս նախագիծը հիմք պիտի ծառայէ իւրաքանչիւր Հանրապետութեան առաջին սահմանադիր ժողովի աշխատանքների:

6. Այս ուխտի մէջ մի տեղ վերապահուած է Հայաստանի Հանրապետութեան:

Կնքուած Բրիւսէլում, 14 Յուլիս, 1934

Ի դիմաց Ազրբէջանի

Մ. Է. Ռասուլ-Չադէ	Ալի Մարգամ Բ. Թոփչիբաշի
Ազրբէջանի Ազգային Խորհրդի	Ազրբէջանի Հանրապետութեան
Նախկին նախագահ	Պատուիրակութեան նախագահ
եւ Ազրբէջանի Ազգային Կենտրոնի	և Խորհրդարանի
նախագահ	նախկին նախագահ

Ի դիմաց Հիւսիսային Կովկասի

Գիրէյ Սուժ, Իբրահիմ Չուլիք, Թաուսուլթամ Շաքմամ

Ի դիմաց Վրաստանի

Նոյ Ժորդանիա	Ա. Չիսնկելի
Վրաց Հանրապետութեան	Վրաստանի նախկին դեսպան
նախկին նախագահ	Ֆրանսայում
եւ Վրաստանի Ազգային	
Կենտրոնի նախագահ	

ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՄԻՈՒԹԵԱՆ ՍԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹԻՒՆԸ

(1936 ՆՈՅԵՄԲԵՐ 25)

ՅՕԴ. 13.— Խորհրդային Ընկերավարական Հանրապետութիւններու Միութիւնը կը ներկայացնէ կամաւոր համաձայնութեան եւ իրաւունքներու հաւասարութեան վրայ հաստատուած միութիւնը հետեւեալ ընկերավարական խորհրդային հանրապետութիւններու .
| Ռուսաստանի Ընկերավարական Դաշնակցային Խորհրդային Հանրապետութիւն, Ուկրայնա, Պելյուսոսիա, Ազրբէջան, Վրաստան, Ջալալաբադ, Թուրքմէնիա, Ազրբէյիա, Տաճիկիստան, Քազաքստան եւ Կիրկիզիա :

ՅՕԴ. 17.— Միութեան իւրաքանչիւր հանրապետութեան իրաւունք կը արուի օգատօրէն դուրս դալու Խ. Միութենէն :

ՅՕԴ. 24.— Ազրբէջանի խորհրդային հանրապետութեան մէջ կը մանեն նախիջեւանեան խորհրդային ընկերավարական հանրապետութիւնը եւ լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար շրջանը :

ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆԵՒԹՈՒՐԻ ԴԱՇՆԱԳՐԵՐ

Խորհրդային Հայաստանի հետ կնքուած .

1) Հոկտ. 13, 1921 թ., Կարսի դաշնագիր.

2) Յուլիս 9, 1922 թ. Թիֆլիսում ստորագրուած հիւպատոսական դաշնագիր և երկաթուղային համաձայնութիւն : Դրանք ստորագրուած են նաև Խ. Աղրաէշանի կողմից :

Խորհ. Վրաստան ստորագրել է Թիւրքիոյ հետ .

1) 1921 թ. Հոկտ. 13ի Կարսի դաշնագիրը :

2) 1922 թ. Մարտ 20ի Թիֆլիսի «Սահմանային համաձայնագիր» :

3) 1922 թ. Մարտ 23ի «Քոչի համաձայնագիրը» (Թիֆլիս) :

4) 1922 թ. Յուլ. 9ի հիւպատոսական դաշնագիրը և երկաթուղային համաձայնագիրը (Թիֆլիս) :

Խորհրդային Ռուսաստանի հետ Թիւրքիան ստորագրել է .

1) 1921 թ. Մարտ 21ի Մոսկուայի «բարեկամութեան և եղբայրութեան դաշնագիրը» (մանրամասն աղբիւրներ) :

2) 1921 թ. Մարտ 28ի Մոսկուայի համաձայնագիրը՝ պատերազմական գերիների փոխանակման մասին :

3) 1921 թ. Հոկտ. 13ի Կարսի դաշնագիրը :

4) 1922 թ. Յուլ. 9ի հիւպատոսական դաշնագիրը և երկաթուղային համաձայնագիրը (Թիֆլիս) :

Խորհրդային Միութեան հետ Թիւրքիան ստորագրել է ամենից շատ դաշնագիրներ և համաձայնութիւններ, թուով 23 :

1. 1923 թ. Օգոստ. 14, Հոսմ, «Նեղուցների համաձայնագիր» :

2) 1924 թ. Փետր. 7, Անգորա, «Հիւպատոսական ժամանակաւոր համաձայնագիր» :

3) 1925 թ. Դեկտ. 17, Փարիզ, «Զէզոքութեան դաշնագիր» :

4) 1926 թ. Փետր. 25, Անգորա, «Առեւտրական ժամանակաւոր համաձայնագիր» :

5) 1926 թ. Մայիս 31, Մոսկուա, «Յաւելուած արձանագրութիւն», 1ին կէտի մասին :

6) 1926 թ. Յունիս 29, Ստամբուլ, «Յաւելուած-արձանագրութիւն», 3րդ կէտի մասին :

7) 1926 թ. Սեպտ. 9, Թիֆլիս, «Արձանագրութեան վերջ», սահմանորոշման մասին :

8) 1927 թ. Յունուար 8, Կարս, «Համաձայնագիր սահմանային ջրերի մասին» :

9) 1927 թ. Մարտ 11, Անգորա, «Առեւտրական և նաւարկութեան դաշնագիր»:

10) 1928 թ. Մայիս 17, Անգորա, «Երկարածզման արձանագրութիւն» Խորհրդային Վրաստանի (կէտ 3.) մասին:

11) 1928 թ. Օգոստ. 6, Անգորա, «Քոչի իրաւունքի մասին համաձայնագիր»:

12) 1928 թ. Օգոստ. 6, Անգորա, «Համաձայնագիր սահմանային երթեւեկութեան մասին»:

13) 1928 թ. Օգոստ. 6, Անգորա, «Համաձայնագիր սահմանային փոքրիկ դիպուածների մասին»:

14) 1928 թ. Օգոստ. 6, Անգորա, «Համաձայնագիր անասունների ժանտախտի մասին, Խորհ. Վրաստանի և Թուրքիոյ պաշտպանութեան համար (նախապէս ստորագրուած՝ 28 Յունուար 1927, Բաթում)»:

15) 1928 թ. Դեկտ. 23, Անգորա, «Յաւելուած արձանագրութիւն» 1928 թ. Յուլի. 9ին Թիֆլիսում կնքուած դաշնագրի շուրջը (Խորհրդ. Ռուս.ի, Խորհրդ. Հայաստանի, Խ. Վրաստանի և Խ. Ազրբէջանի հետ):

16) 1929 թ. Դեկտ. 17, Անգորա, «Երկարածզման արձանագրութիւն» (Կարախան) 3րդ կէտի մասին:

17) 1930 թ. Հոկտ. 19 Անգորա, «Առեւտրական ժամանակաւոր համաձայնագիր»:

18) 1930 թ. Նոյ. 25—Դեկտ. 25, Անգորա, «Համաձայնագիր պատերազմական նաւերի այցելութեան մասին»:

19) 1931 թ. Մարտ 7, Անգորա, «Արձանագրութիւն ծովային սպառազինման մասին»:

20) 1931 թ. Մարտ 16, Մոսկուա, «Առեւտրական և նաւարկութեան դաշնագիր»:

21) 1931 թ. Հոկտ. 30, Անգորա, «Երկարածզման արձանագրութիւն» (Լիավինով), 3րդ, 16րդ և 19րդ կէտերի մասին:

22) 1933 թ. Սեպտ. 30, Անգորա, «Ապրանքների փոխանակութեան և հաշուակցութեան համաձայնագիր»:

23) 1934 թ. Յունուար 21, Անգորա, «Վարկային համաձայնագիր»:

Կցենք նաև երկու ուրիշ վաւերաթղթեր, որ ստորագրուած են Թիւրքիոյ և Խորհ. Ուկրայնայի միջև.

1) 1921 թ. Սեպտ. 17, Մոսկուա, «Համաձայնութիւն՝ պատերազմական և քաղաքացիական գերիների հայրենիք վերադարձրնելու մասին»:

2) 1922 թ. Յունուար 2, Անգորա, «Բարեկամական դաշնագիր»:

Աւելորդ չէ թերեւս այսպէս թուել և այն դաշնագիրները, որ
Նոր Թիւրքիան կնքել է իր և մեր մի սուրիշ հարեւանի՝ Գարսիա-
աւանի հետ: Հետագօտութեանց համար այդ դաշնագիրների ծանօ-
թութեան կարեւորութիւնը ևս ակնհերե է:

1) 1926 թ. Ապրիլ 22, Թեհրան, «Բարեկամութեան և ապա-
հովութեան դաշնագիր»:

2) 1926 թ. Մայիս (*), Անգորա, «Առևտրական ժամ. համա-
ձայնագիր»:

3) 1928 թ. Յունիս 15, Թեհրան, «Էրացուցիչ արձանագրու-
թիւն» ին կէտի շուրջը:

4) 1929 թ. Ապրիլ 9, Անգորա, «Համաձայնութիւն սահման-
ների ապահովութեան մասին»:

5) 1932 թ. Յունուար 23, Թեհրան, «Համաձայնագիր սահ-
մանների ճշգրտան մասին»:

6) 1932 թ. Յունուար 23, Թեհրան, «Իրաւարարութեան և
իրաւախոհութեան դաշնագիր»:

7) 1932 թ. Նոյեմբ. 5, Անգորա, «Բարեկամութեան դաշնա-
գիր»:

8) 1932 թ. Նոյեմբ. 5, Անգորա, «Դաշնագիր ապահովու-
թեան և տնտեսական գործակցութեան մասին»:

Թուենք նաև Աֆղամիստանի հետ Թիւրքիոյ ստորագրած դաշ-
նագիրները.

1) 1921 թ. Մարտ 1, Մոսկուա, «Եղբայրութեան դաշնագիր»:

2) 1922 թ. Հոկտ. 4, Քարուլ, «Լուսաբանման համաձայնա-
գիր» ին կէտի մասին:

3) 1928 թ. Մայիս 25, Անգորա, «Դաշնագիր՝ եղբայրութեան
և գործակցութեան շուրջը»:

4) 1931 թ. Սեպտ. (*), Անգորա, «Համաձայնութիւն առաջ-
նագոյն նպատաւորման մասին՝ բնակութիւն հաստատելու հա-
մար»:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԵՒ ՀԱՅ ԳԱՂՈՒԹՆԵՐՈՒ Մ Ա Ր Դ Ա Հ Ա Մ Ա Ր Ը

Թուրքիոյ մէջ առաջին անգամ, 1845ին, Սուլթան Մէճիտի օրով, մարդահամարի փորձ մը կատարուած է: Հայերու թիւը հոն ցոյց տրուած է 2,5000,000, որուն 400 հազարը կ. Պոլսոյ ու Եւրոպական Թուրքիոյ, իսկ մնացեալը Հայաստանի և Փոքր Ասիոյ մէջ:

Երկրորդ մարդահամարը կատարուած է 1872ին, թէև քառորդ դար վերջը, բայց հայոց թիւը աւելի պակաս ցոյց կը տրուի. 2,300,000, որուն 400 հազարը Եւրոպական և մնացեալը Ասիական Թուրքիոյ մէջ: Երկու մարդահամարներն ալ թերի կը նկատուին:

1878ին, Պերլինի դաշնագրին նախօրէին, Ներսէս Պատրիարքի նախաձեռնութեամբ, վիճակագրութիւն մը պատրաստուեցաւ որ զուտ ազգային ձեռնարկ մըն էր, և վեց պետութիւններուն տրուած յիշատակագրին կցուեցաւ: Էրզրումի, Վանի, Մուշի, Տիարպեքիի և Խարբերդի նահանգներուն մէջ բնակչութեան թիւը հետեւեալ կերպով ցոյց կը տրուէր.

Հայեր	1.330.000
Թուրքեր	530.000
Քիւրդեր	120.000
Զանազաններ	<u>82.000</u> = 2.062.000

Ամբողջ Թուրքիոյ մէջ հայերու թիւը պ. Սուլթանի, հիմ ընդունելով 1845ին կատարուած մարդահամարը 2.000.000 կը հանէ, որուն 400 հազարը Պոլսոյ և Պալքանեան թերակղզիին, իսկ մնացեալը Ասիոյ մէջ: Ընդհանուր մարդահամարը նկատուած է թերի և Հայկ. Պատուիրակութիւնը 3 միլիոն ցոյց կուտայ հայերու թիւը ամբողջ երկրին մէջ:

* *

1880ին, Էրզրումի անգլիական հիւպատոս մէյճըր Տրոտերը առաջին լուրջ փորձը ըրած է: Այդ թուականին թուրք կառավարութիւնը հրատարակեց պաշտօնական տեղեկութիւններ, որոնցմէ կ'երևի որ Փոքր Ասիոյ 9 վիլայեթներուն մէջ (Էրզրում, Տիարպեքի, Պիթիա, Վան, Մամուրէթ-իւլ-Ազիզ, Սըլազ, Տրապիզոն, Հալէպ և Ատանա) ազգաբնակչութեան քանակը հետեւեալ պատկերը կը ներկայացնէ.

Մահմէտականներ	3.619.625	օ/օին 78ը
Քրիստոնեաներ	726.750	օ/օին 16ը
Ուրիշ քրիստոնեաներ	283.000	օ/օին 6ը
	<u>4.629.375</u>	<u>100</u>

Տրօսաւեր կը քննէ այդ թիւերը, նոր տեղեկութիւններ կը հաւաքէ և կուգայ այն եզրակացութեան, որ ճիշդ չեն անոնք, քոլորին վրայ ալ պէտք է աւելցնել օ/օ ին 25, որով կ'ըլլայ.

Մահմէտականներ	4.453.250
Հայեր	838.125
Ուրիշ քրիստոնեաներ	632.750
	<u>5.924.125</u>

••

1881ին Համիտի կառավարութեան կողմէ վեց նահանգներուն համար վիճակագրութիւն մը պատրաստուեցաւ, հայերը փոքրամասնութիւն զոյց արուելով բոլոր նահանգներուն մէջ, Պերլինի Գաշնագրին 61րդ յօդուածին գործադրութիւնը խնդրական դարձնելու համար:

Ասոր իբրև պատասխան՝ 1882ին ներսէս Պատրիաք Հայաստան ուղարկելով Գարեգին Վրդ. Սրբանձանեանցը, (յետոյ Եպիսկոպոս), Արիստակէս Վրդ. Տեւկանցը և Վահան Վրդ. Տէր Մինասեանը, որոնք պատրաստեցին հայերու մարդահամարը վեց նահանգներուն մէջ, հետեւեալ կերպով.

Վանի նահանգ	400.000	Կարին	280.000
Բաղէշ	250.000	Խարբերդ	270.000
Տիարպէքիք	150.000	Սերաստիա	280.000
		<u>Ընդհ. գումար</u>	<u>1.630.000</u>

*•

1891—94 Վիտուլ Քինէ հրատարակեց «La Turquie d'Asie» չորս մեծադիր հատորներէ բաղկացած աշխատասիրութիւն մը, ուր ներկայացուած մարդահամարը հիմնուած է կառավարական կամ պաշտօնական մարմիններու տուած տեղեկութիւններուն վրայ և վեց նահանգներու հայերուն թիւը այսպէս կը սահմանէ.

	Մահմէտական	Հայ
Կարինի նահանգ	500.782	134.949
Քաղէշ	254.000	131.390
Վան	995.782	346.339
Սեբաստիա	452.214	63.827
Աարբերդ	404.946	69.718
Տիարպէքիբ	337.644	79.129
	<u>2.945.368</u>	<u>825.352</u>

Իսկ հայերու ընդհանուր թիւը (3.093.779) հետեւեալ կերպով ցոյց կուտայ.

Ասիական թուրքիա	1.113.779
Եւրոպակն . »	250.000
Կովկաս և Ռուսիա	1.500.000
Պարսկաստան	150.000
Ուրիշ երկիրներ	60.000
	<u>3.093.779</u>

*.

Հայասէր գիտնական Շանգրի հայերու ընդհանուր թիւը կը ներկայացնէ 4.5—5 միլիոն, հիմ ունենալով Մակար Չճկեանի 1895ի Ժողովրդական Տարեցոյցի հետեւեալ բաժանումը.

Թրքահայաստան	1.765.000	Անգրկովկաս	1.380.000
Եւրոպկ. թուրքիա	297.000	Պարսկաստան	174.000
Միջագետք	12.000	Հնդկաստան	48.000
Կիլիկիա	244.000	Հունգ. և Պուլկ.	14.500
Եգիպտոս	9.200	Ամերիկա	12.750
Փոքր Ասիա	689.000	Չինացան երկ.ներ	9.200
Եւրոպկ. Ռուսիա և Միպերիա	185.000	Ընդհ. գումար	<u>4.845.550</u>

*.

H. F. B. Lynch, անգլիացի հմուտ երկրախոյզ-երկրաբան, 1893—1894 և երկրորդ անգամ 1898ին կատարած ճամբորդութեան վերջ, 1901ին իր հրատարակած «Արմենիա» երկհատոր գիրքին մէջ հինգ նահանգներու բնակչութեան թիւը ցոյց կուտայ.

	Մահմէտական	Հայ
Վանի նահանգ (առանց Հէքքեարի)	52.229	75.644
Քաղէչի » (առանց Աղերդի)	145.454	97.184
Կարինի »	428.495	106.768
Խարբերդի » (առանց Մալաթիոյ)	182.000	93.000
Տիարպէքիւրի » (միասին Բալու գաւառ)	45.580	15.150
	<u>853.758</u>	<u>387.746</u>

Սոյն 853.758 մահմէտական բնակչութիւնը կը բաղկանայ 442.946 թուրքերէ և 410.812 քիւրտերէ :

Լինչ բոլոր հայերուն թիւը կը ներկայացնէ հետեւեալ կերպով .

Թրքական և Ռուսական Հայաստան	906.984
Կովկաս և Անդրկովկաս	450.000
Ատրախան և Պեսարապիա	75.000
Ասիական թուրքիա	751.500
Եւրոպական թուրքիա	186.000
Աարպատական	28.900
Նոր-Ջուզա և շրջակայք	14.110
Պուլկարիա	5.010
Ռումանիա	8.070
Աւստրիա	1.230
	<u>2.427.394</u>

Ե. Թոփչեան 1909ին Թիֆլիս հրատարակուած «Երիտասարդ թուրքիան և Հայերը» գրքին մէջ (էջ 222) կը ներկայացնէ եւրոպացի զանազան անձնաւորութիւններու տուած թիւերը 9 վիլայէթներու մէջ (Էրզրում, Տիարպէքիւր, Պիթլիս, Վան, Խարբերդ, Արվազ, Տրապիզոն, Հալէպ և Ատանա) ապրող հայերու .

Հաս Տրոտաի (անգլիացի)	780.650
» Բօլէն Ժեկմենի	1.330.000
» Քինէի (ֆրանսացի)	838.000
» Զելենովի (ռուս)	913.375
» Զուպանի (գերմանացի)	921.000
» Վամբերիի	1.131.125
» Լինչի (անգլիացի)	1.058.484

1909ին, սուսանայ հեղինակ Ա. Դօ «Վանի, Պիթլիսի և էրզրումի վիլայեթները» հեղինակութեան մէջ, երեք նահանգներու բնակիչները կը ներկայացնէ.

	Մասմէտական	Հայ.
Վանի նահանգ	241.000	103.000
Բաղէշի »	254.000	154.000
Կարինի »	500.000	160.000
	<u>995.000</u>	<u>417.000</u>

*
**

1912ին Մաղաքիա Արք. Օրմանեան իր «Հայ Եկեղեցի» քըննական սուսնասիրութեան մէջ, հայերուն ընդհանուր մարդահամարը կը բաժնէ հետեւեալ կերպով.

Հայադաւանք	3.469.000
Կաթոլիկք	136.400
Բողոքականք	49.050 = 3.654.450

*
**

1913ին, Պոլսոյ Պատրիարքարանին կողմէ պատրաստուած մարդահամարը հայաբնակ վեց նահանգներուն մասին.

Մասմէտականներ

Թուրքեր	666.000
Ֆիւրդեր	424.000
Ուրիշ մասմէտական ցեղեր	88.000 = 1.178.000

Քրիստոնեաներ

Հայեր	1.018.000
Նեստորականներ	123.000
Յոյներ	42.000 = 1.183.000

Այլ կրօնքի բնակիչներ.

Գըզըլպաշ	140.000
Չաղա	77.000
Գուամար այլ կրօնքի	37.000 = 254.000

Համագումար բնակիչ 2.615.000

Վեց նահանգներուն ընդհանուր բնակչութեան մէջ հայերը 0/0 ին 39ը կը կազմեն:

Ծանօթ.— Վերելի գլուխներէն մէկ մասը քաղուած է Ա. Պիպեոնեանի կողմէ 1913ին Կ. Պոլիս հրատարակուած գրքոյկէն:

**ԲԱՂԴԱՏԱԿԱՆ ՎԻՃԱԿԱԳՐՈՒԹԻՒՆ
ՀԱՅ ԲՆԱԿՉՈՒԹԵԱՆ ՕՍԾ ԿԱՅՍՐՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ**

ՏԵՂԱՀԱՆՈՒԹԵՆԷ ԱՌԱՋ ԵՒ ՎԵՐՋ

(Պատրաստուած 1 Ապրիլ 1921ին . Թէոդիկի Տարեցոյց 1922)

	Պատերզմ. առաջ	
ՍԸՎԱՋ	55.000	
Թոքաթ	30.000	
Ամասիա	30.000	
Շ. Գարահիսար	40.000	
Կիւրին	28.000	
Տիվրիկ	24.000	
Տարէնաէ	18.000 = 225.000	
ԷրջրոնիՄ	78.000	
Քրզինճեան	25.000	
Պայպուրա	1.000	
Բասեն	10.000	
Դերջան	12.000	
Ֆէմախ	7.000	
Բղի	20.000	
Խնուս	21.000	
Սպիր	3.000	
Պայազիա	20.000 = 215.000	
Մ. Աջիջ		
Խարբերդ	65.000	
Ակն	34.000	
Արաբկիր	29.000	
Չմշկածաղ	17.000	
Չարսանճաղ	23.000	
Մալաթիա	36.000 = 204.000	
ՏԻԱՐՊԷՔԻՐ	60.0000	
Բալու	20.000	
Արղընի	12.000	
Չնքուչ	13.000	
Մարտին	19.000 = 124.000	
ՊիթլիՍ	40.000	
Խիզան	28.500	
	68.500 = 768.000	

Ֆոնդազրեծալ 68.500 = 768.000

ՄՈՒՇ 80.000

Պուլանըզ 19.000

Սզերզ 18.000

Մանագկերտ 10.000

Կիւնն 2.500 = 198.000

ՎԱՆ 90.000

Ղիմ-Կառուց 13.000

Արճէշ 10.000

Ալճաւազ 10.090

Ազբակ

Հէքիարի 12.000

Ազթամար 62.000 = 197.000

Կիլիկիա

Աան., Մերսին,

Քարս., Տէօրթ-

Եօլ և Օսմանիէ 79.000

Սիօ 18.000

Հանըն 21.000

Իսկնա. Պէյլան 18.000

Մարաշ 28.000

Չէյթուկ 28.000

Ֆրնուզ 13.000 = 205.000

ՏՐԱՊԻՉՈՆ

Տրապիզոն 35.000

Սամս. (Ճանիկ) 30.000 = 65.000

ԿՈՍՏՆ. ՊՈԼԻՍ

Կ. Պոլիս 150.000 150.000

Նիկոմիդիա 72.400 72.500

Էսիրնէ 7.500

Ռոսս., Տարան. 20.000 27.500

ՊՐՈՒՍԱ 35.000

Պիլէճիք 18.000

Պանտրմա 9.000

Պալքէսիր 6.000

Քէօթահիա և Ա.Ք. Գ.	10.000 =	78.000
ԻԶՄԻՐ	10.000 =	11.000
Գասթէժմուսի	10.000 =	10.000
Էնկիտի	22.500	
Կեսարիա	47.500	
Եօզկաա	45.000 =	115.000
		<u>189.700</u>
Գոնիա	25.000 =	25.000
Երուսաղէմ	2.000	
Եաֆա	500 =	2.500
Պէյրուս	600	600
Պաղատա	1.000	---
Պաքուպա	---	1.000
Պասրա	400	400
Մուսուլ	800	800
Դամասկոս	400	400
ՀԱԼԷՊ	12.000	
Քիլիս	12.000	
Սուրիա	33.000	
Այնթապ	30.000	
Անաիոք	12.000 =	99.000
		<u>2.026.700</u>

Պատերզմէն վերջ

ՍԸՎԱԶ	12.000	Ատանա, Մերսին,	
Թոքատ	1.800	Թարսուս, Տէօրթ	
Ամասիա	2.000	Եօլ և Օսմանիէ	150.000
Շ. Գարահիսար	1.000	Սիս	15.000
	<u>16.800</u>	Հաճըն	500
Էրզրոնի	1.500	Իսկնտ. Պէյլան	2.000
Մ.Ա.Զիզ	35.000	Մարաշ	10.000
Տիւրքիսի	3.000	Զէյթուն	5.000
ՎԱՆ	500		<u>182.000</u>
	<u>40.000</u>	Տրապիզոն	10.000

Սամս. (Ճանիկ)	5.000	Գոնիա	10.000
	<u>15.000</u>	Երուսաղէմ	2.000
Կ. Պոլիս	150.000	Եաֆա	500
Նիկոմիդիա	20.000	Պէյրուս	1.000
Ռոմս., Տարսնլ.	7.000		<u>13.500</u>
	177.000	Պաղտատ	1.000
Պրոնիս	11.000	Պաքուս	15.000
Պիլէճիք	4.500		<u>16.000</u>
Պալքէսիք	5.800	Պասրա	400
Քէօթահիա, Աֆ. Գ.	7.000	Մուսուլ	800
	<u>28.300</u>	Գամասկոս	400
Իզմիր	11.000	ՀԱԼԷՊ, Քիլիս	7.000
Գասթէմունի	8.000	Ուրֆա	9.000
	<u>19.000</u>	Այնթապ	52.000
Էնկիսիսի	2.500	Անտիոք	5.000
Կեսարիա	4.000		<u>74.600</u>
Եօզկաս	3.000		<u><u>592.002</u></u>
	<u>9.500</u>		

Թուրքիոյ հայ բնակչութեան վերապրողներուն թիւը

Վերապրողներ	592.200
Միջազեաք որբեր գերութեան մէջ	5.800
Անատոլու մնացած	58.000
Հայկ. նահանգներէն կովկաս ապաստանած	400.000
	<u>1.056.000</u>
Ընդհ. գումար	

ՎԵՑ ՎԻԼԱՅԷԹՆԵՐՈՒ ԲՆԱԿԶՈՒԹԻՒՆԸ 1912-ԻՆ

(Հէքիարի նահանգը ձիասին անուշած չէ)

Մասն. տակաւոճներ	Էրզրում	Վաս	Պիթլիս	Խաթերդ	Տիարպէթի	Սլավա	Գուգար	Ըսն կոթոքի
Թուրքեր	240.000	47.200	40.000	102.000	45.000	192.000	666.000	
Չերքեզներ	7.000	10.000	—	—	—	45.000	62.000	
Պարսիկներ	13.000	—	—	—	—	—	13.000	
Լազեր	10.000	—	—	—	—	—	10.000	
Գնչուներ	—	3.000	—	—	—	—	3.000	
Քիւրդեր, նատակաց	35.000	32.000	35.000	75.000	30.000	35.000	242.000	
Քիւրդեր, թախառաշրջիկ	40.000	40.000	42.000	20.000	25.000	15.000	182.000	= 1.178.000
Զրիստոնեաւոճ								
Հայեր	215.000	185.000	180.000	168.000	105.000	165.000	1.018.000	
Նեատորականներ	—	—	—	—	—	—	—	
Յակօրեաններ	—	18.000	15.000	5.000	60.000	25.000	123.000	
Քաղաքացիներ	—	—	—	—	—	—	—	
Յոյներ	12.000	—	—	—	—	30.000	42.000	= 1.183.000
Չամազան կրօնքներ								
Գրգլպաշներ	25.000	—	8.000	80.000	27.000	—	140.000	
Չազաներ	30.000	—	47.000	—	—	—	77.000	
Եզիսիներ, Չարիկցիներ	3.000	25.000	5.000	—	4.000	—	37.000	= 251.000
	<u>630.000</u>	<u>350.000</u>	<u>382.000</u>	<u>450.000</u>	<u>296.000</u>	<u>507.000</u>	<u>254.000</u>	= 2.615.000

(*) Այս ցուցակները լոյս տեսած են Հայաստանի Հանրապետութեան կողմէ 1922-ին Փարիզ հրատարակուած «L'Arménie et la question Arménienne» հասարակ մէջ:

**ԵՕԹԸ ՎԻԼԱՑԻԹՆԵՐՈՒ ԵՒ ԿԻԼԻԿԻՈՅ
ԲՆԱԿԶՈՒԹԻՒՆԸ 1914 ԻՆ**

	Եօթը վիլայէթներ (Միասին չեն Տիգրիսի հարաւը եւ Եւփի Լճազի արեւմուտքը)	Կիլիկիա (Ասամայի, Մարաշի, Գոզանի եւ Ճէպլի- Պէրէքի նահանգները)	Գումար	Ըստ կրօնքի
Քրիստոնեաներ				
Հայեր	1.198.000	205.000	1.403.000	
Յոյներ	242.000	40.000	282.000	
Նեստորականներ, Յակոբեաններ, Քաղզէացիներ եւ Եւրոպացիներ	124.000	41.000	165.000	= 1.850.000
Մանկտակաւորներ				
Թուրքեր	865.000	78.000	943.000	
Քիւրդեր	424.000	58.000	482.000	
Լազեր, Չերքեզներ, Սրապներ, Պարսներ	190.000	20.000	210.000	= 1.635.000
Չամազամ կրօնքներ				
Գղըլպաշ, Եզիաիներ, Ֆէլլահներ եւ չն.	255.000	48.000	303.000	= 303.000
	<u>3.298.000</u>	<u>490.000</u>		<u>3.788.000</u>

**ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՀԱՅ ԲՆԱԿԶՈՒԹԻՒՆԸ
ԹՈՒՐԿԻՈՅ ՄԷՋ 1914-ԻՆ**

Թրքահայաստանի մէջ	1.403.000
Ասիական Թուրքիոյ միւս մասերուն մէջ	440.000
Կ. Պոլսոյ եւ Եւրոպ. Թուրքիոյ մէջ	183.000
	<u>2.026.000</u>

ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍԸ ԱՌԱՆՑ ՏԱՂԻՍՏԱՆԻ ԵՒ ՍԵՒ ԾՈՎԻ ՆԱՀԱՆԳԻՆ (1)

Նահանգներ, գաւառներ, Տարածութիւն	Սահմանափակումներ	Վրացիներ	Չամազան		
Զբոսայգիներ	Քառկ. քելովներ	Հայեր	Սահմանափակումներ		
Թիֆլիսի նահանգ	38.289	411.747	116.562	642.636	302.363
Քուրթայի »	19.776	4.605	281	993.412	36.113
Գանձակի »	41.529	418.859	797.593	1.030	57.649
Պաքուի »	36.572	120.087	934.616	9.004	217.798
Երեւանի »	24.748	669.871	410.149	374	34.104
Կարսի »	17.569	123.170	158.804	4.231	118.100
Պաթուկի »	6.540	15.182	16.079	78.839	12.721
Սուխուმი շրջանակ	6.179	20.743	2.799	50.383	135.746
Չաքաթալայի »	3.737	2.530	85.336	4.664	368
	<u>194.939</u>	<u>1.785.794</u>	<u>2.522.219 (2)</u>	<u>1.784.573 (3)</u>	<u>914.962 (4)</u>

Ընդ. բնակչութիւն = 7.005.348.

- (1) Համաձայն 1915-ի եւ 1917-ի պաշտօն. արձանագրութեան.
- (2) 2.303 000 Ազրայձանի բարձր, բուրձ, գարափափայտներ, բիրմինգհեմ, 117.000 հիւս. Կովկասի լեռնականներ, 102.000 հիւրեր.
- (3) Որոն 139.000-ը վրացի մանուշակներ.
- (4) Որոն 452.000-ը ռուսներ, 50.000-ը արեւմտեցիներ, 47.000-ը հիւս. Կովկասի լեռնականներ, 57.000-ը Եգիպտոսներ, 40.000-ը զինուոր, 66.000-ը հրեաներ:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ԲՆԱԿՉՈՒԹԻՒՆԸ

Շրջանակներ	Տարածուելու քանակ. քիլմ.	Հայեր թաթար., թուրք., թիւրքեր	Վրացիներ	Յւթ., ուս., Զամազամ	
Կարօի նահանգը, առանց Արտահանի հիւս. շրջանին	15,000	122,056	44,867	4,095	49,292
Ախլթալակ	2,550	82,775	904	7,428	7,759
Պօրչալու (մաս մը)	5,200	64,000	—	1,150	20,500
Ղաղախ (»)	3,400	61,000	—	—	1,929
Փանձակ (»)	4,000	52,000	—	—	8,200
Ճիվանչիք (»)	3,700	22,000	—	—	—
Շուշի (»)	2,300	98,000	—	—	—
Փարեակին (»)	450	22,000	—	—	—
Զանգեզուր (»)	6,000	100,000	—	—	—
Երեւանի նահանգ	24,750	669,871	36,508	—	21,854
	67,350	1,293,702	82,279	12,673	119,534
		կամ	կամ	կամ	կամ
	1,294,000	588,000	82,000	13,000	110,000
	օ/օ ին 60	օ/օ ին 27.2	օ/օ ին 3.8	օ/օ ին 0.6	օ/օ ին 5
					Եզիակներ
					36,465
					Փնչուներ
					23,504
					Եզիակներ
					12,624
					72,593
					կամ
					73,000
					օ/օ ին 3.4

ԱՄԲՈՂՁ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԲՆԱԿՉՈՒԹԻՒՆԸ 1914-ԻՆ

	Թուրքիոյ Ռայեր	Կովկասի Ռայեր	ԸՈՂՈՒՄ գումար	Հատ կրօնքի
Քրիստոնեաներ				
Հայեր	1,403,000	1,296,000	2,699,000	3,211,000
Յոյներ, ռուսեր, Նեոսորականներ	447,000	65,000	512,000	
Մահմէտականներ				
Թուրքեր	943,000	61,000	1,005,000	
Թաթարներ	—	537,000	537,000	
Քիւրդեր, թիւրքմէն, Լազեր, չերքեզներ, արարներ և չն.	482,000	75,000	556,000	
	210,000	—	210,000	2,308,000
Չամանամ կրօնքներ				
Գղըլյաշներ, զազաներ և զիախներ և չն.	303,000	38,000	341,000	341,000
	<u>3,788,000</u>	<u>2,072,000</u>	<u>5,860,000</u>	<u>5,760,000</u>

ԱՄԲՈՂՁ ՀԱՅ ԲՆԱԿՉՈՒԹԻՒՆԸ 1914 ԻՆ

Հայաստանի մէջ			
Քրքահայաստան	1,403,000	=	
Կովկասեան Հայաստան	1,296,000	=	2,699,000
Հայաստանի սահմանակից շրջան. մէջ			
Ասիական Թուրքիոյ միւս շրջանները	440,000		
Կովկասի	508,000		
Պարսկաստան	140,000	=	1,088,000
Յեռաւոր շրջաններու մէջ			
Կ. Պոլիս և Ներսիսի. Թուրքիա	183,000		
Ռուսիա և Նիւս. Կովկաս	250,000		
Մերսիս, Նիսիսիս և Հնդկաստան	120,000		
Ամերիկա	130,000	=	683,000
			<u>4,470,000</u>
	Ընդհ. գումար		

ԹՐԻՍՏՆԱՅԵՐՈՒ ԹԻԻԸ 1922 ՆՈՅԵՄԲԵՐԻՆ

(Թուրքիոյ մէջ գտնուած հայերու վերաբերեալ թիւերը կազմուած են 1921-ին Կ. Պոլսոյ բրիտանական դեսպանատան և Ամերիկ. նպաստամատոյցի գործակալներուն հաւաքած տեղեկութեանց հիման վրայ):

1.	Կ. Պոլիս	148,998
2.	Վիլայէթներու մէջ	
	Էնկիւրի	13,254
	Փոնիս	9,994
	Գասթեմուէի	5,542
	Սըվազ	14,458
	Տրասպիզոն	19,927
	Տիգրանակերտ	3,000
	Խարբերդ	35,000
	Վան	500
	Պիթիիզ	13,000
	Էրզրում	1,500
	Կիլիկիա (Մարաշ,	
	Այնթապ, Քիլիս և Ն.)	15,000 =
		131,175
3.	Քէմալական բանակի թիկունքի սպասարկութեան և կեդրոնական բանակատեղիներու մէջ գտնուող 18-էն մինչև 45 տարեկան հայերու թիւը անկարելի է ստուգել:	
4.	1914էն մինչև 1921 տրտասահման ապաստանած թրքահայերը.	
	1. Սիւրիա (Կիլիկիայէն գաղթած)	75,000
	2. Պաղեստին	3,000
	3. Միջագետք	6,000
	4. Թուսաստան	
	Երեւանի Հանրապ.	200,000 =
	Վրաստան	40,000
	Հիւս. Կովկաս	60,000 = 360,000
5.	Պարսկաստան, Ամերիկա և այլուր ապաստանածներ	20,000 = 464,000

6. 1922 Մեղա. և Հոկտ. ամիսներու դէպքերուն հետեւանքով, արտասահման ապաստանածներուն մօտաւոր թիւը.

Արեւմտ. Թրակիա, Մակեդ.	30,000		
Աելանիկ	5,000		
Քիոս և Միտիլի	7,000		
Կրետէ	2,000		
Սաճոս	1,000		
Աթէնք և Բիրէա	15,000		
Պուլկարիա	10,000		
Ալճեր, Թունուզ, Եգիպտ.	1,500		
Յրանսա	1,350		
Իտալիա	850	= 73,700	= 817,873

ՀԱՅԵՐՈՒ ԹԻՒՐ ԱՄԲՈՂՋ ԱՇԽԱՐՀԻ ՎՐԱՅ 1922 ՆՈՅՆՄԲԵՐԻՆ

1. Թուրքիա			
Պուլիս	150,000		
Փոքր Ասիա	131,000	= 281,000	
2. Թուսիա			
Երևանի հանրապետ.	1,200,000		
Վրաստան	400,000		
Ազրայէճան	340,000		
Անդրկասպեան երկիրներ	30,000		
Թուսիոյ այլ շրջանները	225,000	= 2,195,000	
3. Սիւրիա, Պաղեստ., Միջագ.	104,000		
Եգիպտոս, Սուտան, Հապեշ.	28,000		
Հնդկս., Ճափա և Աւստրլ.	12,000		
Պարսկաստան	50,000	= 194,000	
4. Յունաստան, Կիպրոս	79,000		
Պուլկարիա	46,000		
Թուամանիա, Թրանսիլվանիա և Պեսարապիա	43,000		
Եւրպ. երկրներ (Յրնա, Անգլ., Իտալ., Գերմ., Պելճիգա և ին.)	38,000	= 206,000	
5. Հիւս. Ամեր. (Մ. Ն. և Գան.)	125,000		
Հարաւ. Ամերիկա	3,000	= 128,000	= 3,004,000

ԱՐԴԻ ՀԱՅԱՍՏԱՆ

Արդի Հայաստանի հողամասը, անցած մէկ դարու ընթացքին հետեւեալ բնակչութիւնը ունեցած է (Խորհրդային Հայաստանի բնակչութիւնը. Չ. Կորկոտեան, Երեւան, 1932) .

Թուական	Բնակչութիւն	Անժամ տարեկան տոկոսը
1831	161.747	—
1873	496.140	2.6
1886	635.833	1.9
1897	797.853	2.1
1914	1.014.255	1.4
1919	961.677	1.1
1922	782.052	6.5
1926	881.290	3.0
1931	1.050.633	3.8

Գալով առանձին ազգութիւններու, Չ. Կորկոտեան կուտայ հետեւեալ թիւերը .

Թուական	Հայ	Թրքական խումբ	Այլք	Գումար
1831	110.671	50.274	802	161.747
1873	329.166	132.125	34.749	496.140
1886	430.865	160.963	44.005	635.833
1897	510.855	240.323	46.675	797.853

ՀԱՅԱՍՏԱՆ. ՎՐԱՍՏԱՆ ԵՒ ԱԶՐՊԷՅՃԱՆ

(ՀՍՏ 1926 եւ 1939ի վիճակագրո՞թեան)

Համաձայն համամիութենական վերջին երկու վիճակագրութեանց տուեալներու — 17 Դեկտ. 1926 և 17 Յունվ. 1939 — Անդրկովկասեան երեք երկիրներու՝ Հայաստանի, Վրաստանի և Ազրպէյճանի քաղաքաբնակ և գիւղաբնակ ազգաբնակչութիւնը հետեւեալ պատկերը կը ներկայացնէ .

1926 Դեկտ. 17ի	Քաղաքաբնակ	Գիւղաբնակ	Գումար
ՀԱՅԱՍՏԱՆ	167.098	714.192	881.290
Վրաստան	594.221	2.083.012	2.677.233
Ազրպէյճան	649.557	1.664.187	2.313.744
1939 Յուլի. 17ի	Քաղաքաբնակ	Գիւղաբնակ	Գումար
ՀԱՅԱՍՏԱՆ	366.416	915.183	1.281.591
Վրաստան	1.066.560	2.475.729	3.542.289
Ազրպէյճան	1.160.723	2.049.004	3.209.727

Հայաստանի ածի տոկոսը ամենէն բարձրն է թէ Անդրկովկասի և թէ ամբողջ Ս. Միութեան մէջ: Վերջին 12 տարուան ընթացքին պատկերը հետեւեալն է.

Եւրոպա	1000ին	8.7
Ս. Միութիւն	»	15.9
Վրաստան	»	32.3
Ազրպէյճան	»	38.7
ՀԱՅԱՍՏԱՆ	»	45.4

աճում ունեցեր է:

Իսկ տարեկան միջին աճը, բաղդատար քանի մը գլխաւոր երկիրներու.

Յրանաւ	օ/օին	0.8	Հիւս. Ամերիկա	օ/օին	0.67
Մեծն Բրիտանիա	»	0.36	Ս. Միութիւն	»	1.23
Գերմանիա	»	0.62	ՀԱՅԱՍՏԱՆ	»	3.8

ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍԻ ԳԼԽԱՒՈՐ ՔԱՂԱՔՆԵՐՈՒ ԲՆԱԿՉՈՒԹԵԱՆ ԱՃԸ

	1926ին	1939ին	Ցաւելում
Բազու	453.333	809.347	187 օ/օ
Թիֆլիս	294.044	519.175	176.6 »
ԵՐԵՒԱՆ	64.613	200.031	309.6 »
Գանձակ	57.393	98.743	172.1 »
Քաթում	48.474	70.807	146.1 »
ԼԵՆԻՆԱԿԱՆ	42.313	67.707	160. »

Անդրկովկասեան քաղաքներէն ամենաբարձր աճեցումը ունեցած է Երեւանը:

Հայաստան ունի, ըստ 1939ի վիճակագրութեան, 1.281.591 բնակիչ: Իսկ ամբողջ Ս. Միութեան մէջ, վիճակագրութեան ընթացքին, իրենց մայրենի լեզուն հայերէնը, արձանագրած են 2.154.889 բնակիչ, ինչ որ պէտք է նկատել նուազագոյն թիւը:

ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍԻ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴՆԵՐԸ ԸՍՑ ԻՐԵՆՑ ԶԲԱՂՈՒՄՆԵՐՈՒՆ

Անդրկովկասի ժողովուրդները, համաձայն իրենց զբաղումին, կը ներկայացնեն հետեւեալ պատկերը, ըստ 1941ի մարդահամարին (Քաղուած Պուքրէշի «Արագ»էն. Գէորգ Ղազարեանի դասախօսութիւնը 14 Սեպտ. 1941).

Առ հարիւր =	Հայեր	Վրացիներ	Թաթարներ
Գիւղատնտեսութիւն	71.27	82.47	81.66
Արդիւնաբերութիւն	10.58	4.36	4.70
Առեւտուր	8.48	3.77	5.60
Վարձու աշխատանք	4.12	3.30	4.00
Ազատ առտարէզ	2.42	2.41	2.04
Պետական պաշտօններ	2.24	2.94	1.18
Զանազան	1.00	0.75	0.84

Գալով Անդրկովկասի քաղաքային բնակչութեան պատկերին, ան կը ներկայացնէ հետեւեալը.

Հայ	21.4	առ հարիւր
Թաթար	10.6	»
Վրացի	9.3	»

ՀԱՅՆԵՐՈՒ ԹԻՒԸ ԱՇԽԱՐՀԻ ՎՐԱՑ

Խ. Միութիւն	2.154.889
Սիւրիա, Լիբանան	175.000
Հիւս. Ամերիկա	150.000
Թուրքիա (Պոլիս 65.000, գուլառներ 35.000)	100.000
Պարսկաստան	80.000
Ֆրանսա	70.000
Ռուսմանիա	30.000
Յունաստան	33.000
Պուլկարիա	25.000
Եգիպտոս և Սուտան	30.000
Հարաւային Ամերիկա	30.000
Իրաք	10.000
Անգլիա, Պելճիքա, Գերմանիա, Հունգարիա Իտալիա, Լեհաստան	5000
Պաղեստին և Անգրյորդանան	6000

Կիպրոս	4000
Հնդկաստան (անգլ. եւ հոլանդական)	2000
Մանչուրիա	1000
Եթովպիա	1000
	<hr/>
Ընդհ. գումար	2.906.889

Հ Ա Յ Դ Ա Տ Ը

(ԱՂԲԻԻՐՆԵՐ*)

ԲԱՐԵՆՈՐՈԳՈՒՄՆԵՐՈՒ ՇՐՋԱՆԸ

Միք. Վարամդեամ՝ Հայկական Շարժման Նախապատմութիւնը, 2 հատոր, ժընեւ, 1913, էջ 320+288.

Միք. Վարամդեամ՝ Հ. Յ. Դ. Պատմութիւնը, Փարիզ, 1932, էջ 510.

Լեօ՝ Հայոց Հարցի Վաւերագրերը, Թիֆլիզ, 1915, էջ 404.

Սարուխամ՝ Հայկական Խնդիրն և Ազգ. Մահմանադրութիւնը Թիւրքիայում, 1912 Թիֆլիզ, էջ 480+105.

Քր. Միքայէլեամ՝ Յեղափոխականի մաքեր, Մատեն. Դրոշակ.

Միմաս Զերազ՝ Հայկական խնդիրը, Վենետիկ, 1917, էջ 30.

Փրոֆ. Կ. Թումայեամ՝ Պատմութիւն Արեւել. Խնդրոյ, 2 հատոր, Լոնտոն.

Ատոմ (Յ. Շահրիկեան)՝ Բարենորոգումներու հարցը, Կ. Պոլիս, 1914.

Բ. Իշխանեամ՝ Տաճկահայ խնդիրը և Միջազգ. Դիպլոմատիան, Թիֆլիս, 1907.

— Գերմանիայի և Թիւրքիայի տնտեսական յարաբերութիւնները, Թիֆլիս, 1915.

— Հայ վրացական յարաբերութիւնների պրոբլեմը, Թիֆլիս, 1914.

Մաղաքիա արք. Օրմաթեամ՝ Ազգապատում, 3 հատոր, Կ. Պոլիս, Երուսաղէմ.

Թ. Ն. Գուշակեամ՝ Խրիմեան Հայրիկ, Փարիզ, 1925, էջ 227.

Հայկ Աճէմեամ՝ Խրիմեան Հայրիկ, Թաւրիզ, 1927.

*) Հայ Դատի ծանօթացման և ուսումնասիրութեան համար, կուսակց. ազգիւրեւրու այս ցանկը, բաժնելով զայն գլխաւոր չորս ւղղակեան:

Մ. Փորթուզալեան՝ (Քառասուն տարուան աշխատաւորը), Կ. Պոլիս, 1914.

Րաֆֆի՝ Տաճկահայք, (Հայոց Հարցը), Վիեննա, Մխիթարեան տպագր., 1913, էջ 183.

Ս. Վրացեան՝ Դիւան Հ. Յ. Դ-եան տպագր. «Հայրենիք», 1934, էջ 396.

Եղիշէ Թովչեան՝ Երիտասարդ Թուրքիան և հայերը, Թիֆլիզ, 1909.

Յակոբ Շահպազ՝ Քուրդոճայ պատմութիւն, Կ. Պոլիս, 1911, էջ 1913.

Գ. Գիւզալեան՝ Հայ քաղաքական մտքի զարգացումը, Փարիզ, 1927.

— Պատմական խնդիրներ, Պէյրուսթ, 1937, էջ 158.

Ատեմազըրութիւնք Կ. Պոլսոյ Ազգ. Երեսփ. Ժողովին, տպագր. Կ. Պոլիս.

Վ. Զարդարեան՝ Յիշատակարան, 5 մեծադիր հատորներ, Կ. Պոլիս, Կահիրէ.

Ա. Գիւլխանդանեան՝ Աղբաշին շարժումների գրգապաւածուաները ԺԹ. դարում, Փարիզ, էջ 32.

Ա. Թերզիպաշեան՝ Նուպար, Փարիզ, 1940.

Մ. Սերոբեան՝ Հայկական հարցը և անոր փուլերը, տպագր. «Աղբակ», Պէյրուսթ, 1937, էջ 209.

Հ. Ա. Ղազիկեան՝ Հայկական մասնադիտութիւն և հանրագիտարան հայ կեանքի, Ա. հատոր (Ա.—Մ.) 1909—1912, էջ 2078, Վենետիկ.

Տուցակ Հայագիտական հրատարակութեանց յԵւրոպա (1896—1910), հաւաքեց՝ հ. Պետրոս Ֆէրհասեան, Վիեննա, 1919, էջ 273.

Եւրոպական հայկական հրատարակութիւնք՝ հ. Գ. Գալէմքէրեան, «Հանդէս Ամսօրեայ»ի 1888էն մինչև 1897 տարիներուն մէջ. Մտքատ Բիւրատ՝ Արևելեան խնդիր.

Ա. Ալպոյանեան՝ Մինաս Զերազ, իր կեանքը և գործը, Գահիրէ, 1927.

— Գրիգոր Զօհրապ՝ իր կեանքը և գործը, Կ. Պոլիս, 1919.

— Պատմութիւն Հայ կեսարիոյ, Գահիրէ, 1937.

Մատեմշ. «Դրօշակ»՝ Եւրոպացիների կարծիքը հայկական դատի մասին, Ժընև, 1907.

Հայ Ուս. Միութիւն՝ Հայկ. Հարցը Խաղաղութեան Ժողովին առջև.

Էդ. Տոիօ՝ Արևել. խնդիրը և հայկ. հարցը, թարգմ. Ե. Սըրմաքէշխանլեան, 1913, Կ. Պոլիս.

Բերմշտայմ՝ Հայկ. տանջանքները և Եւրոպան, Ժընև.

Գ. Բրեսամսէ՝ Հայաստանը և Եւրոպան, Ժընև, 1907, էջ 16.

Դեսպան Ճերարտի պատժածները, Կ. Պոլիս, 1919.

Դեսպան Մորկլեթաուի յիշատակները, Կ. Պոլիս, 1919.

Ա. Մամտէլչտամ՝ Օսմ. կայսրութեան ճակատագիրը, Կ. Պոլիս.

Տոքթ. Լեփսիուս՝ Գաղտնի տեղեկագիր, Կ. Պոլիս, 1919 էջ, 315.

Լ. տը Քոնթամսոն՝ Հայկական հարցին վերջին փուլերը.

«ԴԻՐՕՇԱԿ» ամսաթերթի մէջ, ժընեւ.

Լորտ Սալսբիւրիի ճառը, 1896 թիւ 5.

Եւրոպկ. համաձայնութիւն (բարենորոգմ. ծրագիր) 1897 թիւ 3.

Կապոյտ գիրք, 1898, թիւ 4.

Յայտագիր՝ Բերլինի դաշնագիրը ստորագրող պետութիւններին՝ Լ. Յ. Դեան կողմէ, 1899 թիւ 2.

Լահէի Սաղաղութեան վեհաժողովին առթիւ, 1899 թիւ 4, 1906 թիւ 39.

Հայկ. հարցը Ֆրանսայի մէջ, 1900 թիւ 8—10, 1901 թիւ 8, 1904 թիւ 7—9, 1912 թիւ 1—2.

Հայկ հարցը Անգլիայի մէջ, 1898 թիւ 5, 1899 թիւ 4, 1901 թիւ 7, 1905 թիւ 4.

Հայկ. հարցը Գերմանիոյ մէջ, 1898 թիւ 7, 1902 թիւ 3—6, 1903 թիւ 3.

Հայկ. հարցը Իտալիոյ մէջ, 1903 թիւ 4, 1906 թիւ 4.

Հայկ. հարցը (Խրիմեանի տեղեկագիրը), 1906 թիւ 6—10.

Հայկ. հարցը միջպարլամենտական ժողովին առջեւ, 1906 թ. 8.

Հայկ. հարցը Սաղաղութեան կոնգրէի առջեւ 1906 թիւ 10.

Հայկ. հարցը և Հասագայի խաղաղութեան կոնգրէսը, 1907 թ. 5.

Բարենորոգումներու ծրագիր յանուն Հ. Յ. Դեան ներկայացուած 1901 Սեպտ. 13ին Դէլիասէին, 1912 թիւ 7—8.

Թուրք կառավարութեան դիմումները Դաշնակցութեան հետ քանակցելու, 1899 թիւ 4, 5.

Յայտագիր Օսմանեան կայսրութեան ընդդիմադիր տարրերի, 1908 թիւ 1.

Ռուսաստանի յեղափոխութիւնը և հայկ. խնդիրը, 1907 թիւ 4.

Դաշնակցութեան դատը, 1912 թիւ 3, 1913 թիւ 2—3.

Քրտական հարցը, 1898 թիւ 6, 1901 թ. 4, 5, 1916 թ. 6.

«ԱԶԱՏԱՄԱՐՏ» օրաթերթի մէջ (Կ. Պոլիս (1909—1914)).

Իթթիհատ և Լ. Յ. Դ. համաձայնագիրը, 1909 Օգոստ. 24.

Իթթիհատ և Լ. Յ. Դ. համաձայնութեան շուրջ՝ Ռ. Դարբինեան 1910 Սեպտ. 23—29.

Արեւելեան Անատոլիոյ երկաթուղային գծերը՝ Գ. Փասարմաճեան, 1910 Սեպտ. 10.

Պատրիարքարաններու առանձնաշնորհումները և ներքին նախարար Թալէաթ պէյի յայտարարութիւնները, 1909 Հոկտ. 12.

Անգլիոյ և Ռուսիոյ մրջյակցութիւնը՝ Ս. Մինասեան, 1912 Ապրիլ 25.

Հ. Յ. Գ. բողոքը Իթթիհատին, 1912 Մայիս 3.

Օսմ. քաղաքացիներին՝ Հ. Յ. Գ. Արեւմտ. Բիւրօ, 1912 Յուլիս 31.

Հ. Յ. Գ. և իր քաղաքականութիւնը Թուրքիոյ մէջ՝ Ռ. Դարբինեան, 1911 Յունւ. 9, 13, 15, 20, 25.

Օսմ. Երեսի. Ժողովին մէջ (Սիոնիզմը և Վարդգէսը) 1911 Մայիս 4.

Հայ երեսփոխաններու յիշատակագիրը Արեւել. նահանգներու անդորրութեան մասին, 1911 Դեկտ. 19.

Հայ Պատուիրակութեան ընտրութիւնը կաթողիկոսի կողմէ, 1913 Փետր. 1.

Ազգապատկան կալուածներու գրաւման դէմ հայեցոյն պատրիարքարաններու համերաշխութիւնը, 1912 Ապրիլ 10.

Մայիսեան յիշատակագիրը (1880) Հայաստանի բարենորոգմանց համար, 1912 Դեկտ. 27էն 1913 Յունւ. 2.

Հայկ. Հարցը և Ռուսաստան, 1913 Յունուար 3, 5, 10, 17, Մարտ 12, Ապրիլ 27, Մայիս 25, 29, Յունիս 10, 17, 21, 22, 27, Յուլիս 8, Օգոստ. 9, 10, 13, 22, Սեպտ. 26, Նոյեմբեր 7, Դեկտ. 2, 3, 23, 27, 28, 1914 Մարտ 13, Ապրիլ 28, Մայիս 13, Յուլիս 8, 12.

Հայկ. Հարցը եւ Անգլիա, 1913 Յունւ. 14, Մարտ 20, Մայիս 16, 17, 23, 30, Յունիս 2, 6, 10, 14, Յուլիս 4, Օգոստ. 7, 19, Սեպտ. 4, Դեկտ. 25, Հոկտ. 29, 1914 Յունւ. 25, Ապրիլ 22, Մայիս 14, Յունիս 21.

Հայկ. Բարցը և Ֆրանսա, 1912 Դեկտ. 28, 31, 1913 Յունուար 10, 17, Մարտ 12, Ապրիլ 18, Մայիս 25, Յունիս 13, Յուլիս 19, Օգոստ. 12, 22, Սեպտ. 7, 12, 23—24, 28, 30, Նոյեմ. 8, 11, Դեկտ. 5, 6, 26—26, 1914 Յունուար 20, Մայիս 16, Ապրիլ 28, 30.

Հայկ. Բարցը և Գերմանիա, 1912 Մարտ 20, Ապրիլ 17—18, Մայիս 1, 20, Դեկտ. 10, Յունիս 15, 18, 22, 28, 1913 Հոկտ. 24, Նոյեմ. 7, 8, Դեկտ. 2, 16, 1914 Մարտ 11, Ապրիլ 23, Յունիս 24, 25.

Հայկ. բարենորոգումները եւ Թուրքերը, 1912 Դեկտ. 24, 1913 Մայիս 13, 21, 28, Յունիս 6, 22, Յուլիս 4, 8, 13, 15, Օգոստ. 15, 26, Սեպտ. 10, Հոկտ. 1, 8, 17, Նոյեմ. 5, 7, 15, 28, 29, 30, Դեկտ. 6, 16, 17, 27, 1914, Յունուար 13, Փետր. 1, 11, Ապրիլ 11, Մայիս 6, 26, Յունիս 3, 27.

ՀԱՅԹԵՆԻՔ ամսագրի մէջ (Պոսթըն) .

Իրազեկ՝ Հայաստանի անկախութեան ջատագովը Յ. Շահաւ
միբեան, 1927 թիւ 7—10, 1928 թիւ 3—4.

Ս. Թորգոսեան՝ Իսրայէլ Օրին ըստ Կրօնինսկիի և Հասփէյի,
1936 թիւ 11.

Ռ. Բերբերեան՝ Երկու դարերի շէմքին, 1939—1940.

Յարազիր՝ Անկախութեան գաղափարը Հ. Յ. Գ. հիմնադիրներ
մասնութեան մէջ, 1939 թիւ 11.

Մ. Տերպետերեան՝ Իսլամը և հայերը, 1932 թիւ 11, 12, 1, 2,
1933 թիւ 6, 12.

Մ. Վարամշեան՝ Մարդ մը (Պրեսանսէ), 1923 թիւ 6—11.

» » Լեպսիուս, 1926, թիւ 12.

» » Կուցցատի և պատմական զուգակշիռ մը, 1927
թիւ 9—10.

— Տրանսայի վազրը, 1930, թիւ 3.

— Վիքտոր Պերսը 1932 թիւ 5.

— այստան յիսուս տարի առաջ, 1927 թիւ 11, 1928 թիւ
9—10.

Գ. Ղսզարեան՝ Հայկ. հարցի պատմական փուլերը, 1928, թիւ
8—10 և 1.

Ե. Տէր Անդրէասեան՝ Հայերու պատասխանատուութեան խնդի-
րը և Ներսէս Վարժապետեան, 1938, թիւ 9.

Ս. Վրացեան՝ Պատմական հարիւրամեակը, 1928, թիւ 1, 2.

Ա. Գիւլիամզամեան՝ Պերլինի վեհաժողովէն յետոյ, 1938, թիւ 2.

Սազոնովի յուշերէն՝ Հայկ. բարենորոգումները, 1928, թիւ 5.

Ա. Խոնդկարեան՝ Յարական Ռուսաստանը և Կովկասահայու-
թիւնը, 1930, թիւ 5, 6.

Վարամշով-Դաշկովի նամակները Չարին, 1929 թ. 7.

Ա. Խատիսեան՝ Բաղաքապետի մը յուշերը, 1932—33.

Ռ. Լեոնեան՝ Մեծ աղէտի նախօրէին, 1927, թիւ 4, 5, 7, 2,
1928, թիւ 8.

Արմէն Գարօ՝ Վերջին տեսակցութիւնը Թալէաթ փաշայի հետ,
1922, թիւ 2

ՎէՄ, հանդէս, Փարիզ

Ա. Մամաէլէշտամ՝ Ռուսաստանի քաղաքականութիւնը թիւր-
քիայում, հատոր Թ—ՃԱ.

Ա. Գեսար՝ Հայկական հարցը 19րդ դարուն, հատոր ԻԴ.

Բժ. Մ. Զսլեան՝ 80-ական և 90-ական թուականները, հատոր Ա.

Վահան Փափազեան՝ Հայկ. բարենորոգումները, հատոր Ա—Դ.

Ա. Արեղեան՝ Միջազգային դաշնագրեր Հայաստանի մասին,
հատոր ԺԸ—ԻԴ. ԺԳ.

Ալեան՝ Ինչո՞ւ միացանք Իթիհատի հետ, հատոր Գ.

ԵՒՐՈՊԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՇՐՋԱՆԸ

Կ. Սասունի՝ Տաճկա-Հայաստանը ռուսական ախրապետութեան տակ (1914—1918), Պոսթըն, 1927.

« Ապրիլեան եղեռնը քննական ակնոցով, Փարիզ, 1931.

Ռուբէժ՝ Թրքական կնճիռը, Գահիրէ, 1924 տպգր. «Յուսարեր».

Զարեաւաթ՝ Կրնա՞նք հաշուել թուրքին հետ, Պոսթըն.

« Միացեալ Անկախ Թուրանիա, 1926 էջ 228.

Թալէաթ փաշայի դատավարութիւնը (Հայ դատի մասին վկայութիւններ), տպգր. Վիէննա.

Ղ. Միրաքեան՝ Հայկական ջարդերու փաստաթղթերը, Կ. Պոսթըն, 19 9.

Թէոդիկ՝ Յուշարձան, Կ. Պոսթըն.

Աշոտ Յսկանձեան՝ Հայաստանի աւտոնոմիան և Անտանտան, Երեւան, 1926.

Լոյս ժորճի հուշակաւոր ճառը և հայկ. խնդիրը, Կ. Պոսթըն 1919.

Հայկ. Հարցը Խաղաղութեան ժողովին առջեւ, Պոսթըն

ՀԱՅՐԵՆԻՅԻ ամսագիրի մէջ, Պոսթըն.

Զօր. Ղօրղանեան՝ Հայերու մասնակցութիւնը կովկասեան սաղմաճակատին վրայ, 1927, թիւ 10—12, 1, 2, 1928, թիւ 3—6.

Ղ. Միմախորեան Բաթումի խորհրդածողովը 1936—թ. 5—7.

Մ. Մասուրեան՝ Բրեստ Լիտովսկ, 1927, թիւ 11.

Ղ. Միմախորեան՝ Պատերազմը և մանր ազգերը, 1937, թիւ 4—6.

ՎէՄ, հանդէս Փարիզ.

Տօքթ. Վահրամ Թորգոմեան՝ Յուշատետրէս, թիւ ԺԴ—ԻԴ.

Զ. Աւալով՝ Բաթումի խորհրդածողովը, թիւ Դ—Զ.

ՀԱՅՍՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ՇՐՋԱՆԸ

Ս. Վրացեան՝ Հայաստանի Հանրապետութիւն, Փարիզ, 1928.

Ա. Խատիսեան՝ Հայաստանի Հանրապետութեան ծագումն ու զարգացումը, Աթէնք. 1930, տպգր. «Նոր Օր».

Լեւոն Շամթ՝ Մեր Անկախութիւնը, Պոսթըն, 1925 տպգր. «Հայրենիք», էջ 306.

Ղ. Նաւասարդեան՝ Հայաստանի Անկախութիւնը, Գահիրէ, տպգր. «Յուսարեր».

» Իսլանդական քաղաքական ուղին «

Օլ. Պոլտուիմ՝ Վեց բանտ և երկու յեղափոխութիւն, թրգմ.

Շ. Ստեփանեան, Ազգ. քսանդրիա.

Ա. Ալպոյանեան՝ Անկախ Հայաստան (Ամեն. Տարեցոյց 1921).

ՀԱՅՐԵՆԻՔ ամսագիրի մէջ, Պոսթըն.

- Մ. Վարամբեաժ՝ Ռ. Մաքսոնալա և Կովկասեան խնդիրներ,
1927, թիւ 10. 12 1929, թիւ 11
- Ա. Զամալեամ՝ Հայ-Վրացական կնճիռը, 1928, թիւ 6 — 12,
1929, թիւ 1—6.
- « « Արիւնտա տասնամեակը, 1928, թիւ 4.
- Յրթ. Յ. Խաչատուրեամ՝ Ամերիկ. Զինւ. Առաքելութիւնը Հայ-
յաստան, 1941, թիւ 4—9.
- Յ. Ամատումի՝ Հայերու իրաւական դրութիւնը զինադադարէն
յետոյ, 1941, թիւ 10.
- « Մեր յարաբերութիւնները դաշնակիցներու հետ, 1941, թիւ 7.
- Վ.Է.Մ-ի մէջ.
- Զօր. Ղարղամեամ՝ Հայաստանի Հանրապետութիւնը և պետու-
թիւնները, հատոր Դ—Զ.
- Հայաստանի խորհրդարանի արձանագրութիւնները, հատոր Զ-Ժ
- Հայ-Հայկական բանակցութիւնները, հատոր ԺԵ—ԻԱ.

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԽՈՐՀՐԴԱՅՆԱՅՈՒՄԷՆ ՎԵՐՁ

- Ռուբէժ՝ Սթալինեան սահմանադրութիւնը և Հ. Յ. Դ.ը, Գա-
հիրէ, 1936, էջ 88.
- Դ. Ամամուժ՝ Ռուսահայերի հասարակական զարգացումը, 3 հա-
տոր, Երևան-Վենետիկ.
- Քր. Պոմար՝ Հայ խնդիրը, 1927.
- Զաւէժ Կորկոտեամ՝ Խորհրդային Հայաստանի ազգաբնակչու-
թիւնը (1831—1931), հրատկ. Մեկքոնեան Ֆոնաի, Երևան.
- Ա. Արշարունի՝ Հայաստանի խորհրդ. իշխանութեան բնոյթը
(մէկ փաստաթուղթ), Գահիրէ, 1926.
- Յ. Քաջագոյնի՝ Դաշնակցութիւնը անկիւք չունի, 1923 Վի-
էննա.
- « « Ռուսիա՞ թէ Թուրքիա, Պուքրէշ, 1924, էջ 60.
- Ս. Վրացեամ՝ Խորխափումներ, Պոսթըն, 1924.
- Ռ. Դարբիմեամ՝ Մեր պոստասխանը Յ. Քաջագոյնիի, տպգր.
«Հայրենիք», 1923.
- « « Բուլշեւիզմը և Հայաստան, 1920, Երևան, Բ. տպգր.
Իզմիր 1922.
- Վ. Նաւասարդեամ՝ Հ. Յ. Դ. անկիւքը, մատեն. «Յուս.», 1924.
- « « Դաշնակցութեան ճիկվիտացիան», 1924.
- « « Ի՞նչ չէր և ի՞նչ չպիտի լինի մեր ուղին.
- « « Խորհրդ. քաղաքականութիւնը հայկական հարցում,
Փարիզ, 1938.
- Քրազայի Ուս. Միութիւն՝ Փետր. 18, Քրազա.

- Ա. Պարտիզեան՝ Հայ եկեղեցւոյ տաղնապարհ և անոր պատասխանատուները, Պոսթըն, 1936.
- Ա. Ալպոյանեան՝ Անկախ Հայաստան (Ամեն. Տարեցոյց 1922).
 Պարեգիմ Լեւոնեան՝ Հայ պարբերական մամուլը, սկիզբէն մինչեւ մեր օրերը, 1934, Երեւան.
- ԳՐՕՇԱՎ, ամսաթերթի մէջ, Փարիզ.
- Պայքար Լոզանի դաշնագրութեան դէմ՝ Մ. Օզանեան, 1926, թիւ 258—259.
- Լոզանի դաշնագիրը և Չեստեր-Ստանտարտ՝ Շահան, 1927, թիւ 261—262.
- Հ. Յ. Դեան և Ս. Իշխանսեփեան միջև համաձայնութեան փորձեր, 1928, թիւ 279—280.
- Ռուբէժի ուսումնասիրութիւնները Հայաստանի վիճելի հողամասերու մասին, 1925, թիւ 245—247, 1926, թիւ 249—259, 1927 թիւ 269.
- Ռուսանդլիական հակամարտութիւնը Արեւելքում՝ Ա. Արեղեան, 1926, թիւ 258—260, 1927, թիւ 270—273.
- Հ. Հանրապետութեան դիմումը Սղզ. Դաշնակցութեան (Ա. Ահարոնեան), 1932, թիւ 322.
- Քրդական հարցը, 1925, թիւ 243—249, 1926, թիւ 250—252, 1928, թիւ 273—291, 1930, թիւ 299—308, 1931, թիւ 306.
- ՀԱՅՐԵՎԻԹ ամսագիրի մէջ, Պոսթըն.
- Ա. Արեղեան՝ Դաշնագրեր, 1923, թիւ 7, 11.
- Ա. Ահարոնեան՝ Մեր օրերը, 1927, թիւ 12.
- Չեկոյց Միջազգ. կաճառին, 1933, թիւ 2.
- Ռուբէժ՝ Կովկասեան Միութիւնը, 1937, թիւ 5.
- Ա. Արեղեան Մենք և մեր հարեւանները, 1924, թիւ 6—12, 1926, թիւ 10—12, 1927, թիւ 2, 1928, թիւ 4—12, 1929, թիւ 2—10.
- Գ. Սասունի՝ Ռուսական օրիանտալիստ, 1928 թիւ 4.
- Չ. Միմախորեան՝ Միջազգ. յեղափոխութիւնը և հայերը, 1933, թիւ 9—11.
- Ա. Զամալեան՝ Յ. Քաջաղնուհի և Հ. Յ. Դ.ը, 1924, թիւ 9—3.
- Չ. Նաւասարդեան՝ Ո՛ւր է գաղանիքը (Ս. Միութեան նոր սահմանագրութիւնը), 1937, թիւ 4.
- Հայ անկախութեան գաղափարը, 1924, թիւ 4.
- Հայ Դատը, 1936, թիւ 3.
- Ռ. Դարբինեան՝ Հայ քաղաք մտքի դեզերումներ, 1922, թիւ 1, 2, 1923, թիւ 3—12.

ՎԵՄ

Մեր հարեւանների մօտ, հասար Գ.

Կովկասեան համադաշնակցութեան ուխտը, հասար Ժ—ԺԱ.

Յ Ա Ն Կ Ն Ի Ի Թ Ե Ր Ո Ի

	Էջ
1. Ներածութիւն	3
2. Ֆրանս-Պարսկական դաշինք (1807 Մայիս 4)	7
3. Կիւլիստանի դաշնագիր (1813 Հոկտ. 12)	7
4. Թիւրքմենչայի դաշնագիր (1828 Փետր. 10/12)	8
5. Ադրբայձանի դաշնագիր (1829 Ապրիլ. 2/14)	8
6. Սան-Սթեֆանոյի դաշնագիր (1878 Փետր. 19)	9
7. Անգլիա-Ռուս համաձայնութիւն (1878 Մայիս 18/30)	9
8. Պաշտպ. դաշնակցութիւն Անգլիոյ և Թուրքիոյ միջև	10
9. Բաղուածներ Պերլինի Վեհաժողովի որոշանագրութիւններէն	11
10. Պերլինի դաշնագիր (1878 Յուլիս 1/13)	14
11. Աստիտապոլիսի Ներսէս Արք. Պատրիարքի Կ. Պոլսոյ	15
12. Փարիզի դաշնագիրը և Բարենորոգումները (1856 Մարտ 30)	27
13. Ծանուցագիր Պերլինի դաշնագրութեան գործադրութեան և Ադրբայձանի փաշայի պատասխանը	29
14. Եւրոպական վեց մեծ տէրութեանց դեսպանաց Բ. Դրան մա- տուցած հաւաքական ծանուցագիրը (1880 Ապրիլ. 7)	33
15. Բ. Դրան 1880 Հոկտ. 3 թուականաւ ծանուցագիրը	41
16. Յիշատակագիր Ֆրանսայի, Ռուսաստանի և Անգլիայի դես- պանների Կ. Պոլսում Հայաստանի բնօրինակների մասին	43
17. Բ. Դրան պատասխանը Ֆրանսայի, Ռուսիայի, Անգլիայի դեսպաններուն կողմէ մատուցուած Հայկական Բարենոր- ոգումների ծրագրին (1895 Յունիս 3)	61
18. Բանաւոր ծանուցագիր ըրիտ., դադրական և սուսական դեսպանատանց կողմէ Բ. Դրան (1895 Հոկտ. 24)	62
19. Յայտագիր Օսմ. հայտարարութեան ընդդիմագիր տարրերու Բանկրէին (1907 Դեկտ. 27-29)	64
20. Բաղուածներ Բանկրէի որոշումներէն	69
21. Համագործակցութիւն Իթիհատ-Թէրազըրի և Հ. Յ. Դեան	71
22. Հայկ. Բարենորոգումներ, Ռուս-Թրքական համաձայնութիւն	72
23. Դերմանեթուրք զինակցութիւն (1914 Օգոստ. 6)	77
24. Ռուսիոյ, Անգլիոյ և Ֆրանսայի միջև համաձայնութիւն	78
25. Ռուս Ժամանակաւոր Կառավարութեան կարգադրութիւնը Թրքահայաստանի մասին (1917 Ապրիլ 25)	79
26. Բանաձեւ ազգային հարցի մասին (Պորտուգալներու համա- սուսական համագումարը 1917 Յունիս 20)	79
27. Ռուսաստան՝ ազգային հարցի մասին	80
28. Հայերու մասնակցութիւնը պատերազմին	81

29. Անդրկովկասեան հոմիաէ (Օղակոմ — 1917 Մարտ 9)	82
30. Անդրկովկասեան Սէյմը և Տրուպիզոնի բանակցութիւնները	83
31. Խորհրդային Ռուսաստան՝ ազգութիւններու իրաւունքներու մասին (1917 Նոյեմ. 2/15)	92
32. Բրեստ-Լիտովսկի զինադադարը (1917 Դեկտ. 2/15)	93
33. Խորհրդային Միութեան հրովարտակը Հայաստանի մասին (1917 Դեկտ. 30)	93
34. Նախագահ Ռելիսընի 14 կէտերը (1918 Յունւ. 8)	95
35. Բրեստ-Լիտովսկի դաշնագիրը (1918 Մարտ 3/17)	95
36. Լրացուցիչ դաշնագիր Բրեստ-Լիտովսկի (1918 Մարտ 3)	96
37. Պաթոլմի Խորհրդաժողովը (1918 Մայիս 11)	97
38. Անդրկովկասեան Պատուիրակութեան ուղղուած թրքական վերջնագիրը (1918 Մայիս 26)	99
39. Ակտ Վրաստանի անկախութեան (1918 Մայիս 26)	101
40. Հայաստանի անկախութեան յայտարարութիւնը (1918 Մայիս 28)	103
41. Գերմանիա և Վրաստան (նախնական համաձայնութիւն)	104
42. Տաճկաստան և Վրաստան (հաշտութեան և բարեկամութեան դաշն. 1918 Յունիս 4)	105
43. Տաճկաստան և Վրաստան (լրացուցիչ դաշնագիր)	107
44. Պաթոլմի դաշնագիր (հայեթիցայեղ 1918 Յունիս 4)	108
45. Հայաստանի Խորհուրդը	110
46. Կարս, Արտահան, Բաթում, Բաքու (Չիչերինի յայտագիրը)	114
47. Մուտրոսի զինադադարը	117
48. Խ. Ռուսաստանը շեղեալ կը յայտարարէ Բրեստ-Լիտովսկի դաշնագիրը	118
49. Խ. Ռուսիա շեղեալ կը յայտարարէ Վրաստանի անկախ.	118
50. Անգլիպարսկական համաձայնութիւն	119
51. Հայ պատուիրակութեան յիշատակագիրը վեհաժողովին	120
52. Հայ-վրացական սահմանավէճը և համաձայնութիւններ	121
53. Հայաստանի և Վրաստանի հանրապետութիւնների ապրանքների ազատ փոխադրութեան մասին դաշնագիր	124
54. Հայաստանի և Վրաստանի իրաւար. դաշնագիր	124
55. Միացեալ և Անկախ Հայաստան (1919 Մայիս 28)	125
56. Հայաստանի անկախութեան ճանաչումը	132
57. Հայաստան և Տենիկինի կառավարութիւնը	133
58. Հայաստան և Պոնտոս	133
59. Հայաստանի և Ազրպէյճանի բանակցութիւնները	134
60. Հայեւքիւրա համաձայնութիւն	139
61. Պոլշեկիկեան ապստամբութեան ճնշումը	140
62. Հայաստանի հոգատարութիւնը	143

63. Զօրվ. Հարպըրտի տեղեկագիրը	145.
64. Նախագահ Ուիլսոնի պատգամագիրը	152.
65. Սեւրի դաշնագիրը	158
66. Սեւրի դաշնագրի դործադրութիւնը	163
67. Հայաստանի և Մոսկուայի միջև բանակցութիւններ	168.
68. Լեւոնային Ղարաբաղը և Ս. Հայաստան	172.
69. Դեսպան Ճերարտի յիշատակագիրը Հայաստանի մասին	173
70. Անգլիոյ ներկայացուցիչի ճառը Երեւանի մէջ	176.
71. Հայաստանի դիւանագիտի. ներկ ներ արտասահմանի մէջ	178.
72. Թուրքիոյ Ազգային Ուխտը	178
73. Հայ-թրքական պատերազմը — հայկ. բանակի ոյժը	182.
74. Թրքական բանակի ոյժը	183
75. Փոխանակուած յուշագրեր Երեւանի և Էնկիւրիի միջև	184.
76. Ալեքսանդրապոլի զինադադարի պայմանները	194
77. Ալեքսանդրապոլի երկրորդ զինադադարի պայմանները	196
78. Ալեքսանդրապոլի հաշտութեան պայմանները	201
79. Ալեքսանդրապոլի դաշնագիրը	204
80. Հայաստանի խորհրդայնացում (Դրօ-Լըկրան համաձայնութիւն)	206
81. Դաշնագիր Ռուսաստանի և Թուրքիոյ միջև (Մոսկուա 1921 Մարտ 16)	208
82. Առեւտ. դաշն. Ս. Հայաստանի, Վրաստ. և Ազրբէյջ. միջև	211
83. Կովկասեան չորս հանրապետութիւններու համաձայնութիւնը (Փարիզ, 1921 Յունիս 10)	213
84. Կարսի դաշնագիր (1921 Հոկտ. 13)	213
85. Ֆրանքլիթուրք համաձայնութիւն (1921 Հոկտ. 20)	217
86. Ազգային Օճախի ծրագիրը	218
87. Լօզանի դաշնագիրը (1923 Յունիս 24)	220
88. Փաղթականական խնդիրը	222.
89. Նուիրատուութեան առաջարկութիւն մը	223
90. Անգրիկովկասեան Ֆեդերացիա (1922 Մարտ 11—12)	228
91. Կովկասեան համաձայնութեան ուխտը (1934 Յունիս 14)	228
92. Խորհրդ. Միութեան Սահմանադրութիւնը (1936 Նոյ. 25)	230
93. Խորհրդային Միութեան և Թուրքիոյ միջև դաշնագրեր	231
94. Մարդահամար	234
95. Հայ դատի ազբիւրներ	253
96. Ճանկ նիւթերու	261
97. Ճանկ տար ազբիւրներու	

ԴԱՇՆԱԳՐԵՐՈՒ ԵՒ ՎԱԻՆԵՐԱԳՐԵՐՈՒ ԱՂԲԻԻՐՆԵՐ

Վերևի ցանկին մէջ յիշուած դաշնագրերը և վաւերագրերը քաղած ենք հետևեալ աղբիւրներէն .

Թիւ 2—4, 6, 22, 23, 26—26, 31—32, 34—36, 39, 41—43, 46—50, 93 գլուխները— Ա. Արեղեամ' Միջազգային Դաշնագրեր— ՎԷՄ (Թիւ ԺԸ. Ի. ԻԱ. ԻԴ. ԺԳ.) :

Թիւ 7—11, 13—18, գլուխները— Լէօ' Հայոց Հարցի վաւերագրերը, Թիֆլիս, 1915 :

Թիւ 25, 29, 30, 37—38, 40, 45, 51—55, 59, 61, 67, 73—80 գլուխները— Ս Վրացեամ' Հայաստանի Հանրապետութիւն, Փարիզ, 1926 :

Թիւ 56, 62, 66, 72, 86—89 գլուխները— Մամտէլըշտամ' «La Société des Nations et les Puissances devant le Problème Arménien», Փարիզ, 1926 :

Թիւ 24 գլուխը— Ժամ Բիշօմ' «Le partage du Proche-Orient», Փարիզ, 1938 :

Թիւ 12 գլուխը— Սարուխամ' Հայկ. Խնդիրը և Ազգ. Սահմանագրութիւնը, Թիֆլիս, 1912 :

Թիւ 33, 90 գլուխները— Բ. Բորեամ' Հայաստան, Մոսկուա, 1929 :

Թիւ 19, 20 գլուխները— Մատեմաշար «Դրօշակ», Ժընև, 1907 :

Թիւ 21 գլուխը՝ «Ազատամարտ», Կ. Պոլիս, 1909, Օգոստ. 24 Յեպտ. 6 :

Թիւ 65 գլուխը— «Ճակատամարտ», Կ. Պոլիս, 1920, Յուլիս 1—18, Թիւ 81 գլուխը (1921 Մայիս 26, Յուլիս 2), Թիւ 83 գլուխը (1921 Յուլիս 12) :

Թիւ 70 գլուխը— «Յուսաբեր», (1920 Փետր. 17) Թիւ 69, (1919 Դեկտ. 16) :

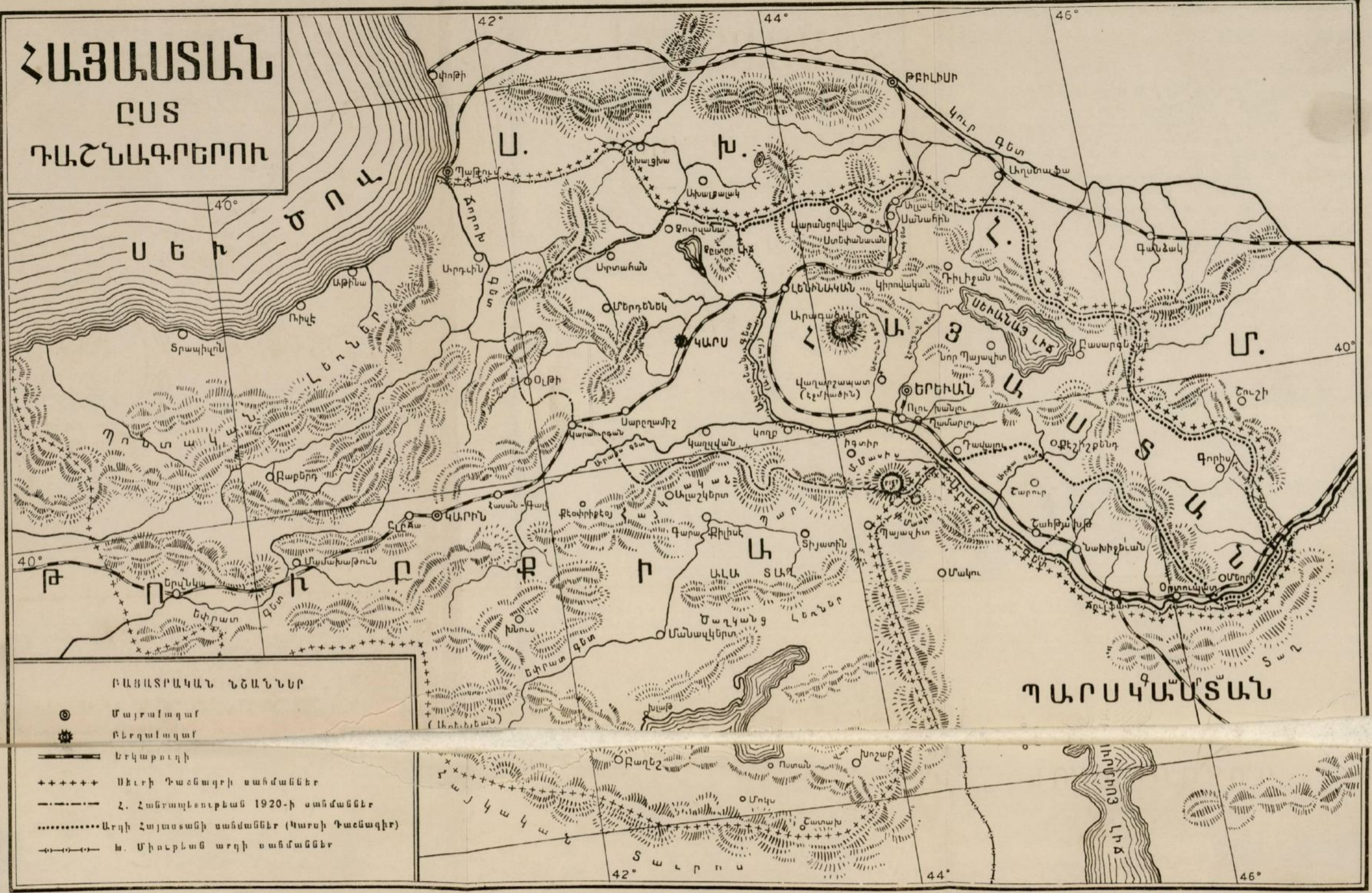
Թիւ 63, 64 գլուխները— «Հայրեմիք» Ամսագիր (1941 Թիւ 6, 7), Թիւ 84 (1923 Թիւ 7) :

Թիւ 91 գլուխը— ՎԷՄ (1934 հատոր 2.) :

Թիւ 92 գլուխը— Ռուբէմ' Սթալինեան Սահմանագրութիւնը, Գանձիրէ, 1936 :

Վ Ե Ր Զ

ՀԱՅԱՍՏԱՆ ԸՍՏ ԴԱՇՆԱԳՐԵՐՈՒ

ԲԱՅԱՏՐԱԿԱՆ ՆՇԱՆՆԵՐ

- ⊙ Մայրաղաք
- ⊛ Բերդաղաք
- Երկաթուղի
- +++++ Արևի Գառնազրի սահմաններ
- - - - - 2. Հանրապետության 1920-ի սահմաններ
- Արդի Հայաստանի սահմաններ (Կարսի Գառնազիր)
- ←- - - - Խ. Միտրևանցի արդի սահմաններ

Պ Ա Ր Ս Կ Ա Ս Տ Ա Ն

ស្ថានភាពសមុទ្រ

ខ្សែ

អាកាសធាតុសមុទ្រ

៤
៣
២

១
០

៧

៦

៥

៤

